

Leszek C. Belzyt

Lubuszenie dziewiętnastowieczni

**Obraz społeczeństwa i gospodarki na obszarze
dzisiejszego województwa lubuskiego**

Uniwersytet Zielonogórski

Lubuszenie dziewiętnastowieczni

**Obraz społeczeństwa i gospodarki
na obszarze dzisiejszego województwa lubuskiego**

Leszek C. Belzyt

Lubuszenie dziewiętnastowieczni

**Obraz społeczeństwa i gospodarki
na obszarze dzisiejszego województwa lubuskiego**

Zielona Góra 2025

RADA WYDAWNICZA

Mariusz Nacz (przewodniczący), Paweł Andrzejewski, Andrzej Bisztyga,
Bogumiła Burda, Joanna Dec-Pietrowska, Beata Gabryś, Mariusz Jenek,
Aleksandra Kruk, Franciszek Runiec (sekretarz)

UNIWERSYTET
ZIELONOGÓRSKI

RECENZJA

Zbigniew Bujkiewicz

REDAKCJA

Izabela Bednarz

KOREKTA

Alina Polak-Woźniak

REDAKCJA TECHNICZNA

Elżbieta Kościańska

PROJEKT OKŁADKI

Marta Surudo

© Copyright by Uniwersytet Zielonogórski
Zielona Góra 2025

ISBN 978-83-7842-565-6

DOI <https://doi.org/10.59444/uz.9788378425656>

OFICyna WYDAWNICZA UNIWERSYTETU ZIELONOGÓRSKIEGO

65-246 Zielona Góra, ul. Podgórna 50, tel. 68 328 78 64
www.ow.uz.zgora.pl, sekretariat@ow.uz.zgora.pl

Przedmowa

Teren dzisiejszego województwa lubuskiego składa się z różnych krain historycznych na pograniczu Dolnego Śląska, Dolnych Łużyc, Wielkopolski i Pomorza Szczecińskiego oraz liczy 12 powiatów. Zaczynając od północnego zachodu, są to: powiat gorzowski, strzelecko-drezdeński, słubicki, sulęciński, międzyrzecki, świebodziński, krośnieński, zielonogórski, żarski, żagański, nowosolski i wschowski. W przeszłości granice powiatów przebiegały inaczej oraz kilka innych miast było siedzibami administracji powiatowej. Poza stolicami wymienionych powyżej powiatów dodać można Frankfurt nad Odrą, Kostrzyn, Ośno Lubuskie, Rzepin, Skwierzynę, Gubin, Babimost, Sulechów, Kozuchów i Szprotawę. Obecne tereny województwa w XIX wieku zarządzane były także z Międzyzdrojów i Chojny¹.

Za panowania pierwszych Piastów obszar dzisiejszego województwa w przeważającej części znalazł się pod ich władzą. Kilkanaście lat podlegały im także Łużyce. W dobie rozbitcia dzielnicowego, za panowania Henryka I Brodatego (1202-1238) obszar województwa, w tym prawdopodobnie również łżyckie ziemie między Bobrem i Nysą Łużycką, znalazł się prawie w całości w granicach księstwa śląskiego wraz z Lubuszem i historyczną Ziemią Lubuską. Następny taki przypadek zarządzania prawie całym tym obszarem z jednej centrali państwowej wystąpił w grudniu 1740 roku, kiedy król „w Prusiech”², Fryderyk II,

¹ Na wzmiankę zasługuje jeszcze Torzym (Sternberg), który nadał nazwę powiatowi, a po jego podziale w 1887 r. nawet dwóm powiatom: zachodniotorzymskiemu (Weststernberg) i wschodniotorzymskiemu (Oststernberg). Samo miasto jednak nigdy nie było siedzibą władz powiatowych. Były nimi Sulęcín (Zielenzig), Ośno Lubuskie (Drossen) i Rzepin (Reppen).

² Określenie to wzięło się stąd, że koronacja Fryderyka I w 1702 r. odbyła się w Królewcu i cesarz udzielił zgody jedynie na tytuł królewski dla Prus Książęcych, które leżały poza granicami Starej Rzeszy. W Brandenburgii władca pruski był „tylko” elektorem brandenburskim. Tytułu królewskiego Hohenzolernów nie uznało m.in. papieństwo i Rzeczypospolita. Oficjalny tytuł brzmiał

zajął zbrojnie Dolny Śląsk. Pod jego władzą, poza dotychczasowymi dystryktami nowomarchijskimi, znalazły się powiaty dolnośląskie zdobyte na Habsburgach austriackich. Nie posiadał jednak wtedy jeszcze terenów łużyckich i wielkopolskich, z miastami Gubin, Żary, Babimost, Międzyrzecz, Skwierzyna i Wschowa. Powiaty wielkopolskie pod władzę pruską przeszły dopiero po drugim rozbiore Rzeczypospolitej w 1793 roku, czyli 7 lat po śmierci Fryderyka. Odebrano je Prusom w 1806 roku w wyniku pierwszego powstania wielkopolskiego (może już drugiego, jeżeli doliczymy krótkotrwałe wyzwolenie Wielkopolski w 1794 r.), ale odzyskały one kontrolę nad Wielkim Księstwem Poznańskim w 1815 roku. W tym samym czasie Prusy odebrały Saksonii dużą część Łużyc z Żarami i Gubinem. Całkowita podległość badanych przez nas obszarów władzy jednego kraju od 1815 roku przetrwała właściwie do dzisiaj, przy czym w 1945 roku nastąpiła zmiana państwowości.

Można długo dyskutować o sensowności zaczerpnięcia dla obecnego województwa nazwy po historycznej Ziemi Lubuskiej, która była tworem niewielkim i tymczasowym. Jako naukowcy trudno mi się pogodzić z tym stanem, ale jako historyk doskonale wiem, że życie społeczne często nie kieruje się argumentami naukowymi i należy ten stan rzeczy po prostu zaakceptować. Przyjęcie nazwy od małego miasteczka, leżącego obecnie po niemieckiej stronie granicy, będącego w średniowieczu siedzibą niewielkiego biskupstwa, zlikwidowanego w okresie reformacji, oraz siedzibą pruskich władz powiatowych w XIX wieku, można – na zasadzie podobnego absurdu – porównać z przejściem, po wielu historycznych perturbacjach, przez później największe państwo związkowe II Cesarstwa Niemieckiego, w ramach którego nota bene nasza „Ziemia Lubuska” znajdowała się w badanym okresie, nazwy po „pogańskich” Prusach, żyjących na niezbyt wysokim poziomie cywilizacyjnym i podbitych oraz prawie unicestwionych fizycznie przez Zakon Niemiecki NMP w XIII stuleciu.

Materiały, które zostały wykorzystane w niniejszym opracowaniu, pochodzą z akt archiwalnych, wydanych drukiem zestawień statystycznych oraz opracowań, z których wiele miało charakter źródłowy. Rezultaty liczbowe poszczególnych spisów powszechnych, w tym także językowych (narodowościowych), zaprezentowane w niniejszym opracowaniu, zaczerpnięte zostały przede

„król w Prusach”. Fryderyk II uznanie tytułu wymusił na Sejmie Rzeczypospolitej dopiero w 1764 r. Zaczął tytułować się królem pruskim (nie w Prusach) po zagarnięciu Prus Królewskich w 1772 r. Por. np. STANISŁAW SALMONOWICZ, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2004, s. 108-109. Swoją drogą ironią historii jest, że największe państwo związkowe w Niemczech, które nadawało ton imperialistycznemu Cesarstwu Niemieckiemu, a potem Republice Weimarskiej i III Rzeszy, wzięło swoją nazwę od „pogańskiego” ludu podbitego przez Zakon Niemiecki NMP w XIII w.

wszystkim z berlińskiego Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz³ oraz Archiwum Państwowego w Poznaniu⁴. Cenne dane statystyczne dostarcza także opracowanie Richarda Boeckha⁵ oraz edycja źródłowa Leszka Belzyta⁶. Wyniki powszechnych spisów z lat 1861-1910 oraz spisów szkolnych z lat 1886-1911 publikowane były regularnie w czasopiśmie „Preußische Statistik”, w rocznikach statystycznych, w specjalnych wydaniach Biura Statystycznego i tak zwanych leksykonach⁷.

Lista wykorzystanej literatury jest bardzo długa. Na pierwszym miejscu wskazać należy publikacje z XIX wieku, które są właściwie bardzo cennymi wydawnictwami źródłowymi. Wymienić tutaj należy prace Alexandra Augusta Mützella⁸,

³ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (GStAPK), I. Hauptabteilung, Ministerium des Innern, Repositur 77, nr 77, 78 i 3916; X. Hauptabteilung, Acta des Landesamts zu Meseritz, Repositur 6 B, nr 66, 75, 81, 95, 376, 377, 382, 547, 585; XVI. Hauptabteilung, Acta des Regierungs-Bezirks in Posen, Repositur 32, nr 213; XX. Hauptabteilung, Oberpräsidium von Preußen, Repositur 2, Tit. 36, nr 11, vol. 5 i 6.

⁴ Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), Oberpräsidium von Posen (Nadprezydium Poznań), sygn. 9044, 9056-9070 oraz Regierung zu Posen (Regencja Poznańska), sygn. 16-20.

⁵ RICHARD BOECKH, *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1869.

⁶ LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998.

⁷ *Volkszählung am 1. Dezember 1861*, „Preußische Statistik”, t. 5, s. 234-235; *Volkszählung am 1. Dezember 1890*, „Preußische Statistik”, t. 121, s. 124-126 i 170-172; *Volkszählung am 1. Dezember 1900*, „Preußische Statistik”, t. 177/3, s. 386-389; *Volkszählung am 1. Dezember 1910*, „Preußische Statistik”, t. 234, s. 222-224 oraz *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staats und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871*, V. Provinz Schlesien, Berlin 1874; *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871*, II. Provinz Brandenburg, Berlin 1875; *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871*, IV. Provinz Posen, Berlin 1874; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen*, V. Provinz Posen, Berlin 1908; *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen*, VI. Provinz Schlesien, Berlin 1908; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln*, Berlin 1912, z. 4: *Regierungsbezirk Posen*; a ponadto *Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1913*, Berlin 1914. Dla spisów szkolnych: *Das gesammte niedere Schulwesen des Preussischen Staates im Jahre 1886*, „Preußische Statistik”, t. 101/2, Berlin 1887, s. 201-215; *Das gesammte Volksschulwesen im preussischen Staate im Jahre 1891*, „Preußische Statistik”, t. 120/2, Berlin 1892, s. 70-85; *Das gesammte niedere Schulwesen im preussischen Staate im Jahre 1896*, „Preußische Statistik”, t. 151/2, Berlin 1898, s. 36-51; *Das gesammte niedere Schulwesen des Preussischen Staates im Jahre 1901*, „Preußische Statistik”, t. 176/3, Berlin 1902, s. 298-313; *Das gesammte niedere Schulwesen im preussischen Staate im Jahre 1906*, „Preußische Statistik”, t. 209/3, Berlin 1908, s. 324-339; *Das gesammte niedere Schulwesen im preussischen Staate im Jahre 1911*, „Preußische Statistik”, t. 231/2, Berlin 1912, s. 378-372.

⁸ ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preussischen Staats*, t. 6, Halle 1825.

Johanna Georga Knie⁹, Ludwika Platera¹⁰, Heinricha Berghausa¹¹ oraz dwie prace zbiorowe z lat 40. XIX stulecia¹². Następną grupą są starsze i współczesne monografie poszczególnych miast i miasteczek na badanym terenie. Pełen ich zestaw znajduje się w Bibliografii, ale warto zwrócić uwagę na najobszerniejsze i najnowsze opracowanie dziejów Zielonej Góry pod redakcją Wojciecha Strzyżewskiego (obecnie JM Rektora Uniwersytetu Zielonogórskiego)¹³. Na szczególne wyróżnienie zasługuje jeszcze opracowanie Zbigniewa Bujkiewicza, które nie tylko kieruje się podobnymi założeniami, aby badaniami objąć tereny województwa lubuskiego w XIX i XX wieku, ale jeszcze dostarcza wiele cennych informacji źródłowych¹⁴. Niniejsza praca nie jest jednak powieleniem tej publikacji, gdyż badania Z. Bujkiewicza doprowadzone zostały do 1945 roku, a ponadto ich podstawą stały się inne źródła oraz skoncentrowały się (jak tytuł wskazuje) na problematyce gospodarczej.

Celem niniejszej publikacji jest ukazanie różnorodności trzech części dzisiejszego województwa lubuskiego, znajdujących się wtedy w regencjach: frankfurckiej, poznańskiej i legnickiej. W XIX stuleciu nowe pruskie powiaty łużyckie (gubiński i żarski) i wielkopolskie (babimojski, międzychodzki/skwierzyński, międzyszycki, wschowski), a także prawie „nowe” powiaty śląskie (kozuchowski, szprotawski, zielonogórski, żagański) były „prusaczone” na wzór „starych pruskich” powiatów nowomarchijskich. Władze pruskie wprowadzały głębokie reformy społeczno-gospodarcze, a ponadto rodził się kapitalizm i dokonywała się rewolucja przemysłowa. Oprócz różnorodności celem jest ukazanie wspólnych zjawisk historycznych, przy czym koncentrujemy się na procesach społecznych i na dalszym planie także ekonomicznych.

Zastosowana metoda to krytyczna analiza źródeł historycznych, w niniejszym opracowaniu – przede wszystkim źródeł statystycznych, oraz metoda porównaw-

⁹ JOHANN GEORG KNIE, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1830.

¹⁰ LUDWIK PLATER, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Lipsk 1846.

¹¹ HEINRICH BERGHAUS, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrathums Nieder-Lausitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, t. 3, Brandenburg 1856.

¹² *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a. d. O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844 oraz *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Posen. Mit einer kurzen geographisch-statistischen Uebersicht desselben*, Posen 1845.

¹³ *Historia Zielonej Góry*, red. WOJCIECH STRYŻEWSKI, t. 1: *Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, Zielona Góra 2011; t. 2: *Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, Zielona Góra 2012, t. 3: *Najnowsze dzieje miasta po 1989 roku*, Zielona Góra 2022.

¹⁴ ZBIGNIEW BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej w dobie rozwoju kapitalizmu 1800-1945*, „Rozprawy Społeczno-Ekonomiczne Łużyckiej Szkoły Wyższej” 2020, t. 2.

cza, stosowana na kilku poziomach – pomiędzy wioskami, miastami, powiatami oraz częściami regencji, które podlegały badaniom. Dodatkowo porównywane są dane w przekroju czasowym. Celem było poszukiwanie różnorodności i podobieństw oraz odkrywanie trendów rozwojowych.

W każdej pracy naukowej należy, jeszcze przed rozpoczęciem badań lub w trakcie ich trwania, sformułować kilka problemów badawczych powiązanych bezpośrednio z głównymi celami opracowania. W niniejszej pracy chodzi o znalezienie odpowiedzi na pytania:

1. Jakim regionem gospodarczym były badane tereny w XIX stuleciu?
2. Jaki charakter miały zmiany demograficzne na badanym terenie i w badanym okresie?
3. Jak wyglądała struktura wyznaniowa i jakim zmianom podlegała?
4. Czy dostrzec można specyfikę ekonomiczną poszczególnych powiatów lub regencji w badanych ich częściach?
5. Czy następowały zmiany narodowościowe i w jakim kierunku?

Zakładane odpowiedzi na te pytania tworzą hipotezy badawcze, które, naszym zdaniem, powinny brzmieć następująco:

1. Tereny dzisiejszego województwa lubuskiego miały charakter rolniczy z regionalnymi centrami przemysłowymi bez większego znaczenia krajowego czy międzynarodowego.
2. W XIX wieku liczba ludności zwiększała się w szybkim tempie (tzw. rewolucja demograficzna).
3. Na badanym terenie ewangelicy wyraźnie przeważali nad katolikami, ale ich odsetek zmniejszał się w niewielkim stopniu w ciągu badanego stulecia; mała także odsetek ludności żydowskiej.
4. Wydaje się, że poszczególne części dzisiejszego województwa lubuskiego ekonomicznie były bardzo podobne – dominowały gospodarki rolne i drzewna, a przemysł rozwijał się na bazie rzemiosła sukienniczego.
5. Mniejszość polska i łużycka ulegała germanizacji, podobnie jak ludność żydowska. Napływ osób innych narodowości poza niemiecką do rozwijających się miast miał marginalny charakter.

Praca podzielona została na trzy główne części, zgodnie z przynależnością regencyjną. Opisy w ramach każdej części różnią się trochę od siebie pod względem konstrukcji, ale główna zasada prezentacji miast, większych wiosek i całych powiatów została zachowana. Cechą charakterystyczną niniejszej publikacji jest operowanie wieloma liczbami absolutnymi i procentowymi. Dla wielu czytelników może to być nużące, ale dla mnie liczby mają wymiar wręcz magiczny. Pokazują one, odpowiednio ze sobą zestawione, trendy rozwojowe, różnice i podobieństwa.

Przy odrobinie wyobraźni na podstawie liczb można po części zrekonstruować sytuację społeczną w poszczególnych wioskach, miasteczkach, większych miastach, a nawet całych powiatach. To samo dotyczy sytuacji gospodarczej. Mam nadzieję, że niniejsza książka, właśnie operując „magią” liczb, przybliży historię i tradycję ziem wchodzących w skład obecnego województwa lubuskiego. Na tych terenach doszło wprawdzie do prawie całkowitej wymiany ludności, ale pozostały domy mieszkalne, kościoły, dwory i pałace, drogi, mosty i linie kolejowe oraz większe i mniejsze przedsiębiorstwa, które kontynuowały działalność gospodarczą jeszcze długo po 1945 roku. Wiele z nich funkcjonuje do dzisiaj, najczęściej w innej branży, ale w tych samych wyremontowanych budynkach fabrycznych. To jest właśnie dziedzictwo Ziemi Lubuskiej, które warto poznać.

Wprowadzenie

Uwagi o statystyce pruskiej w XIX i na początku XX wieku

Statystyka pruska ma dosyć długą tradycję. Szczególnie król¹ Fryderyk II (1740-1786) kładł wyraźny nacisk na rozwój tej dziedziny. Spisy dokonywane były regularnie przez urzędników dla celów gospodarczych, a zwłaszcza fiskalnych. Już w tym czasie widoczne było, że spisy ludności odgrywały ważną rolę w planowaniu merkantylistycznej polityki „króla-filozofa”. Richard Boeckh, jeden z wybitniejszych statystyków niemieckich w XIX wieku, oceniał, że pierwsze spisanie ludności Brandenburgii odbyło się już w 1683 roku².

W XVIII stuleciu aparat spisowy, sporządzający „Listy populacji” (Population-slisten), składał się głównie z księży luterańskich i katolickich, gdyż oni, jako osoby prowadzące księgi parafialne, mieli już pewne doświadczenie ze „statystyką”. Później coraz częściej zajmowali się tym nauczyciele, a więc urzędnicy państwowi³. Jednym z głównych problemów, z którym borykała się ówczesna statystyka w tym okresie, była niedokładność spisów. Generalnie uważa się, że w Prusach była ona

¹ Fryderyk II formalnie mógł tytułować się po swoim ojcu i dziadku (koronacja w 1701 r.) „królem w Prusach/Prusiech” (König in Prussia) oraz księciem elektorem brandenburskim. Chodziło przy tym o Prusy Książęce. Wykorzystując osłabienie Rzeczypospolitej, używał jednak tytułu króla pruskiego, uznanego przez Rzeczypospolitą, pod naciskiem Prus, w tej formie po rozbiorze w 1772 r., kiedy obie części „Prus” (także Prusy Króleskie) znalazły się pod władzą Fryderyka. Sam tytuł królewski władców brandenburskich (król w Prusach) Rzeczypospolita uznała dopiero w 1764 r., a kuria papieska jeszcze później – w 1787 r. Zob. STANISŁAW SALMONOWICZ, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2004, s. 108-109. Niemieccy badacze uznają tytuł króla pruskiego (König von Preußen) także dopiero od 1772 r. Por. np. S. FISCHER-FABIAN, *Preußens Gloria. Der Aufstieg eines Staates*, München 1979, s. 28 i 358.

² RICHARD BOECKH, *Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des preußischen Staates*, Berlin 1863, s. 3.

³ O rozwoju statystyki pod panowaniem Fryderyka II por. *ibidem*, s. 4-10. Zob. także HUGO KLINCKMÜLLER, *Die amtliche Statistik Preußens im vorigen Jahrhundert*, Jena 1880, s. 1-48.

znacznie dokładniejsza niż na przykład w państwie Habsburgów austriackich, a zwłaszcza w Rosji. Mimo to skala błędu była jeszcze bardzo wysoka i wynosiła ponad 20% w pierwszej połowie XVIII wieku, a poniżej tej liczby w drugiej połowie stulecia⁴. Wysoką oceną co do rzetelności cieszy się spis z 1787 roku, a więc sporządzony tuż po śmierci Fryderyka II. Tadeusz Ładogórski twierdził bardzo optymistycznie, że skala błędu wyniosła wtedy nie więcej niż 2%. Bardzo wysoko oceniał ten spis także Richard Boeckh⁵. Tadeusz Ładogórski dodawał, że późniejsze spisy, z lat 1788-1805, były również dość dokładne, gdyż skala błędu wynosić miała tylko 3-9%⁶. Wydaje się jednak, że opinie takie są nieuzasadnione, gdyż badania Bogusława Kaczmarzkiego, odnoszące się do czasów późniejszych (1816-1837), wyraźnie wskazują, że skala błędów w spisach z przełomu XVIII i XIX wieku powinna była być większa, gdyż w 1816 roku wynosiła – jego zdaniem – wciąż jeszcze prawie 20% i dopiero później stopniowo zmniejszała się do około 2% w 1837 roku⁷. Należy to uwzględnić, opisując sytuację ludnościową w Prusach, strukturę wyznaniową oraz narodowościową na podstawie spisów urzędowych.

W 1805 roku utworzono Królewskie Biuro Statystyczne w Berlinie, które miało koordynować działania statystyczne w kraju, poczynając od wypracowania koncepcji przeprowadzania spisów (nowe tabele spisowe), poprzez analizy osiągniętych rezultatów, a kończąc na wyznaczaniu perspektyw rozwoju w dziedzinie statystyki. Kierownikiem Biura został Leopold Krug, autor opublikowanego w tym samym roku dzieła o bogactwie narodowym⁸. Powołanie Biura było przełomowym wydarzeniem w dziejach statystyki pruskiej, trzeba jednak zaznaczyć, że jego działalność rozpoczęła się właściwie dopiero kilka lat później. Wpływ na ten stan rzeczy miały wydarzenia polityczne, a zwłaszcza przegrana w katastrofalny sposób wojna z Napoleonem w latach 1806-1807. Wydaje się, że wpłynęła na to także sytuacja personalna w Biurze. Leopold Krug był w zasadzie dyrektorem honorowym, a wiodącą rolę odgrywać zaczął Johann Gottfried Hoffmann. Już w 1806 roku przedłożył on projekt nowych – konkurencyjnych do zaproponowa-

⁴ R. BOECKH, *Die geschichtliche Entwicklung...*, s. 12-14 oraz H. KLINCKMÜLLER, *op. cit.*, s. 14.

⁵ TADEUSZ ŁADOGÓRSKI, *Ocena statystyk śląskich w dobie absolutyzmu światłego (1741-1805)*, „Przegląd Zachodni” 1952, t. 8, s. 62; R. BOECKH, *Die geschichtliche Entwicklung...*, s. 10-11. Ten ostatni swoją ocenę opierał na zdaniu Leopolda Kruga.

⁶ T. ŁADOGÓRSKI, *op. cit.*, s. 62.

⁷ BOGUSŁAW KACZMARSKI, *Ocena spisów ludności na Śląsku z XIX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1967, t. 1, s. 35 i 55-61.

⁸ LEOPOLD KRUG, *Betrachtungen über den National-Reichthum des preußischen Staats und über den Wohlstand seiner Bewohner*, t. 1-2, Berlin 1805. Por. R. BOECKH, *Die geschichtliche Entwicklung...*, s. 17-18.

nych przez Leopolda Kruga – tabel statystycznych. Po pewnym ustabilizowaniu się sytuacji polityczno-społecznej dyrektorem Biura w 1808 roku został właśnie Johann Gottfried Hoffmann, mianowany przez wszechwładnego wtedy ministra w dziedzinie reform państwa i jego administracji, barona Karla vom und zum Steina. Richard Boeckh oceniał, że właściwa działalność Biura rozpoczęła się jednak dopiero w 1810 roku, kiedy doszło do zatwierdzenia nowej struktury organizacyjnej przez nowe kierownictwo państwa – kanclerzem, po wymuszonej przez Napoleona dymisji vom Steina w 1808 roku, od czerwca 1810 roku był drugi z czołowych reformatorów pruskich, Karl von Hardenberg⁹.

Zadaniem Biura miało być w szczególności przygotowanie koncepcji naukowych na polu statystyki. Ponadto przygotowywało ono na zlecenie ministerstwa spraw wewnętrznych tabele, używane następnie podczas spisów ludności. Była to więc rola jedynie koncepcyjna. Z praktyką przeprowadzania spisów Biuro miało niewiele wspólnego. Nie miało mianowicie wcale personelu spisowego.

Johann Gottfried Hoffmann kierował Biurem formalnie aż do 1844 roku. Praktycznie już kilka lat wcześniej kierownictwo przejął Friedrich Wilhelm Carl Dietterici, który dyrektorem był w latach 1844-1860. Po nim stanowisko to objął Ernst Engel¹⁰. Wśród wyróżniających się pracowników Biura w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku wymienić należy Richarda Boeckha (Böckha) oraz Karla Brämera, Adolfa von Fircksa i Maxa Broesike. Byli oni jednocześnie autorami licznych publikacji dotyczących pruskiej statystyki językowej. Richard Boeckh w 1875 roku został kierownikiem Biura Statystycznego na miasto Berlin i był nim najprawdopodobniej do swojej śmierci w 1907 roku. Wydawał w latach 1877-1902 „Rocznik Statystyczny” miasta Berlina oraz był profesorem statystyki na uniwersytecie berlińskim (od 1881 r. – nadzwyczajnym, a od 1895 r. – zwyczajnym)¹¹. Wyróżniony został tytułem doktora honoris causa uniwersytetu w Tybindze w 1881 roku oraz tytułem tajnego radcy rządowego (Geheimer Regierungsrat) w 1885 roku¹².

Już w początkowym okresie działalności Biura zwracano uwagę na konieczność prowadzenia spisów językowych lub nawet narodowościowych. Johann Gottfried Hoffmann miał się domagać wprowadzenia odpowiednich pytań do formularzy

⁹ Za R. BOECKH, *Die geschichtliche Entwicklung...*, s. 25-28. Por. też o reformach w Prusach np. S. SALMONOWICZ, *op. cit.*, s. 237-254, a zwłaszcza s. 238-242.

¹⁰ POR. R. BOECKH, *Die geschichtliche Entwicklung...*, s. 50, 72 oraz 99-103.

¹¹ Zob. TORSTEN LEUSCHNER, *Richard Böckh (1824-1907): Sprachenstatistik zwischen Nationalitätsprinzip und Nationalstaat*, „Historiographia Linguistica” 2004, Vol. XXXI, z. 2-3 (Sonderheft SGdS), s. 389 oraz dodatkowo *Geschichte Berlins*, t. 2: *Von der Märzrevolution bis zur Gegenwart*, wyd. WOLFGANG RIBBE, Berlin 2002.

¹² T. LEUSCHNER, *op. cit.*, s. 389.

ogólnych spisów ludności, jednak za jego czasów postulat ten nie został zrealizowany. Spisy językowe przeprowadzane były w tym okresie jedynie w kilku regencjach na zasadach ustalanych przez tamtejszą administrację. Można przypuszczać, że Johann Gottfried Hoffmann, aby wymusić wprowadzenie do ogólnych tabel spisowych rubryki językowej, opublikował w 1840 roku niektóre dane z dotychczasowych spisów administracyjnych¹³. Dopiero w 1843 roku władze centralne poleciły władzom regencji wprowadzenie do tabel spisowych odpowiednich rubryk językowych. Stało się to rok przed zmianą na stanowisku dyrektora Biura, ale jego pracami kierował już faktycznie Friedrich W.C. Dieterici¹⁴. On sam z kolei miał być niechętnie nastawiony do pomysłu przeprowadzenia ogólnego spisu językowego, tak że dopiero pod kierownictwem Ernsta Engela przeprowadzono pierwszy taki spis w 1861 roku.

Pierwszy (jeszcze nie powszechny) spis językowy administracja pruska przeprowadziła w 1817 roku na terenie regencji gąbińskiej (Gumbinnen), w prowincji wschodniopruskiej. Mieszkańców pytano wtedy o język, którym się posługiwali w życiu codziennym. Władze chciały sprawdzić, ile osób nie mówiło tam po niemiecku i nie mogło uczestniczyć w nabożeństwach prowadzonych w tym języku. W 1831 roku po raz pierwszy doszło do takiego spisu ludności we wszystkich pruskich regencjach wschodnich: gąbińskiej, królewieckiej (Königsberg), kwidzyńskiej (Marienwerder), gdańskiej (Danzig), poznańskiej (Posen), bydgoskiej (Bromberg) i opolskiej (Oppeln). Uzyskane rezultaty określały liczbę osób narodowości polskiej (i litewskiej), które nie potrafiły porozumieć się w języku niemieckim¹⁵. Potwierdzają to także bezpośrednie tytuły poszczególnych rubryk

¹³ Zob. [JOHANN GOTTFRIED HOFFMANN], *Versuch einer übersichtlichen Darstellung der außerdeutschen Sprachverhältnisse im Volksleben des Preussischen Staats*, „Allgemeine Preussische Staatszeitung” 1840, nr 149, s. 595 oraz nr 150, s. 599-600. Nazwisko podane zostało w nawiasie kwadratowym, gdyż opracowanie to (w dwóch częściach) opublikowane zostało anonimowo. Autorstwo J.G. Hoffmanna podają KURT FORSTREUTER, *Die Anfänge der Sprachenstatistik in Preußen und ihre Ergebnisse zur Litauerfrage*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1953, t. 2, s. 336 i [ERNST ENGEL], *Die Sprachverschiedenheiten der Bewohner des preussischen Staats nach den von den königlichen Regierungen im December 1858 angestellten Erhebungen*, „Zeitschrift des Königlich-Preussischen Statistischen Bureaus” 1861, nr 1 (właściwie listopad 1860, nr 2), s. 38 – ten artykuł też nie ma autora, ale autorstwo E. Engela jest pewne. Z kolei FREIHERR VON REDEN (*Vergleichende Kultur-Statistik der Gebiets- und Bevölkerungsverhältnisse der Gross-Staaten Europas*, Berlin 1848, s. 370) podaje, że autorem dwuczęściowego artykułu w „Allgemeine Preussische Staatszeitung” był Georg Ludwig Hundrich, prezydent Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu, autor publikacji o stosunkach językowych na Śląsku w połowie XIX w.

¹⁴ R. BOECKH, *Die geschichtliche Entwicklung...*, s. 50.

¹⁵ Wskazuje na to wyraźnie tytuł tabeli spisowej z regencji poznańskiej: *Uebersichtliche Zusammenstellung derjenigen Nachrichten, welche dazu dienen, das Verhältniß der polnischen und deutschen Bevölkerung jedes Orts des Posener Regierungs-Bezirks in Beziehung auf die Fähigkeit der*

spisowych. Rubrykę „niemiecką” zatytułowano: „deutscher Sprache mächtig sind” (potrafią mówić w języku niemieckim), a rubrykę „polską”: „nur der polnischen Sprache gewachsen” (mówiący tylko w języku polskim)¹⁶. Założyć należy, że Polacy, umiejący posługiwać się językiem niemieckim, umieszczeni zostali w rubryce „niemieckiej”. Johann Gottfried Hoffmann oceniał, że w prowincji poznańskiej w 1831 roku liczba Niemców w rzeczywistości była około 10% niższa, niż wykazały to oficjalne wyniki spisu administracyjnego, i wynosiła 33%, zamiast podanych wtedy 42,3%. W liczbach absolutnych było to ponad 100 tysięcy Polaków, którzy ze względu na znajomość języka niemieckiego zaliczeni zostali do rubryki niemieckiej¹⁷.

W późniejszych spisach Polacy umiejący mówić po niemiecku, uwzględniani byli w rubryce tak zwanych osób dwujęzycznych. Po raz pierwszy taka rubryka pojawiła się w 1837 roku w spisie „administracyjnym” w regencji gdańskiej i obejmowała Polaków i Kaszubów, którzy potrafili posługiwać się językiem niemieckim. W regencji poznańskiej uwzględniono taką rubrykę w latach 1843-1858. Dla kilku powiatów tej regencji udało się odnaleźć podobne dane także dla innych lat¹⁸.

Niemiecki statystyk, Richard Boeckh, utrzymywał, że wiele wskazuje na to, iż w spisach z lat 1843-1855 stosowano kryterium języka ojczystego (Muttersprache). Wskazywać na to miały tytuły rubryk wprowadzanych do list spisowych przez władze regencyjne od 1843 roku¹⁹. W źródłach jednak nie można znaleźć potwierdzenia tego przypuszczenia. W latach 1846-1858 tytuły rubryk nadal

Bewohner zum Gebrauch der deutschen Sprache zu beurteilen [tłumaczenie: Przejrzyste zestawienie tych informacji, które służą do tego, ażeby ocenić stosunek ludności polskiej i niemieckiej każdej miejscowości regencji poznańskiej ze względu na zdolność mieszkańców do używania języka niemieckiego]. Dodatkowo przytoczyć należy także uwagę przy rubryce „język niemiecki” (Deutsche Sprache): *Von diesen sind der deutschen Sprache so vertraut, um sich derselben bey öffentlichen Verhandlungen bedienen oder den deutschen Gottesdienst verstehen zu können* [tłumaczenie: Wśród nich są [osoby] tak zapoznane z językiem niemieckim, ażeby mogły posługiwać się nim przy publicznych debatach (rozmowach) lub rozumieć nabożeństwa w języku niemieckim]. Por. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (GStAPK), XVI. Hauptabteilung, Acta der Königlichen Regierung zu Bromberg, Repositur 30 (II), Nr. 2874, k. 37-38.

¹⁶ *Ibidem*, k. 29-30. Por. także DIETRICH VON OPPEN, *Deutsche, Polen und Kaschuben in Westpreußen 1871-1914*, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands” 1955, t. 4, s. 162.

¹⁷ JOHANN GOTTFRIED HOFFMANN, *Zahl der Einwohner des preußischen Staates, deren Muttersprache nicht die deutsche ist*, [w:] *idem*, *Nachlass kleiner Schriften*, Berlin 1847, s. 379.

¹⁸ Por. LESZEK BELZYŃ, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 181, 183, 186 i 190.

¹⁹ RICHARD BOECKH, *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1869, s. 232. Por. także D. VON OPPEN, *op. cit.*, s. 162.

dotyczyły „dominujących języków” (vorherrschenden Sprachen): polskiego lub niemieckiego lub języków mówionych²⁰.

Interpretacja danych spisowych, ukazujących zróżnicowanie językowe, z pierwszej połowy XIX wieku nie jest łatwa. Uwzględnić należy odmienne sposoby przeprowadzania kolejnych spisów, a często odmienne warunki panujące w poszczególnych powiatach. Chcąc w niniejszym opracowaniu przeprowadzić rzetelną ich korektę, należy wybrać rezultaty najbardziej korzystne dla grupy polskiej (oraz łużyckiej i czeskiej) oraz wliczyć do niej tak zwane osoby dwujęzyczne, jeżeli zostały one uwzględnione.

Pierwszy spis językowy w ramach spisu powszechnego w państwie pruskim przeprowadzono w 1861 roku. Nie umieszczono tam wcale rubryki dla tak zwanych osób dwujęzycznych. Informacje ze źródeł wskazują jednak, że w czasie spisu pytano Polaków (oraz przedstawicieli innych narodowości) o znajomość języka niemieckiego i notowano je oddzielnie, prawdopodobnie jako tak zwane osoby dwujęzyczne. Nie zdecydowano się na opublikowanie tych danych, prawdopodobnie ze względu na to, że rzucały niekorzystne światło na „rozwój niemieckości” na Wschodzie²¹. Sądząc po wynikach, założyć należy, że ogromną większość tych osób umieszczono w rubryce „niemieckiej”. Porównując rezultaty z 1861 roku z wcześniejszymi spisami administracyjnymi, do grupy niemieckojęzycznej zaliczono około 60-90% tak zwanych osób dwujęzycznych. W wyniku takiego zabiegu odsetek osób niemieckojęzycznych znacznie powiększył się we wszystkich powiatach wschodnich prowincji pruskich – niekiedy nawet o 10%.

Pytanie spisowe w 1861 roku dotyczyło „języka rodzinnego” (Familiensprache). Czynności spisowe przeprowadzone zostały przez przeszkolony personel, który był odpowiednio umotywowany, aby wyniki spisowe wskazywały na wzrost liczebności (i odsetka) ludności niemieckiej. Sami badacze niemieccy zwrócili uwagę, że w prowincjach wschodnich już sam sposób sporządzania spisu stwarzał dodatkową niedokładność wynoszącą od 2 do 4% na korzyść ludności

²⁰ Por. np. GStAPK, XIV. Hauptabteilung, Regierung zu Marienwerder, Repositor A 181, Nr. 4133, k. 131-141 i 167-177; *ibidem*, XX. Hauptabteilung, Oberpräsidium von Preußen, Repositor 2, Tit. 36, Nr. 11, Vol. 5, k. 120-123, 130-131 i 271-272, Vol. 6, k. 337-342; także *ibidem*, I. Hauptabteilung, Ministerium des Innern, Repositor 77, Tit. 94, Nr. 11, Bd. 3, s. 187 oraz Bd. 4, s. 246-247; Nr. 14, Bd. 4, s. 227-228 i 370-371; Bd. 5, s. 17 [zespół Ministerium des Innern przechowywany był wcześniej w Centralnym Archiwum NRD (Zentralarchiv-ZA) w Merseburgu; po zjednoczeniu Niemiec w 1990 r. trafił do Berlina].

²¹ Por. JÓZEF BYCZKOWSKI, *Ludność polska na pograniczu Śląska Opolskiego i Dolnego 1848-1914*, Katowice 1969, s. 37.

niemieckojęzycznej²². Wynikało to z tego, że personel spisowy o język rodzinny pytał tylko głowę rodziny (Hausvorstand), nie interesując się językiem pozostałych członków rodziny oraz służby, która na ziemiach polskich często była polskojęzyczna w niemieckich gospodarstwach domowych.

W okresie tym ukazała się ważna źródłowo praca Richarda Boeckha (Berlin 1869), która między innymi dostarczyła (nieopublikowane) dane spisu z 1861 roku o grupie tak zwanych osób dwujęzycznych w prowincji poznańskiej²³. Największe różnice między oficjalnymi rezultatami a danymi R. Boeckha wynotowano dla powiatów: średzkiego (różnica na korzyść osób niemieckojęzycznych wyniosła prawie 6 tysięcy), kościańskiego, krobiańskiego, poznańskiego oraz ostrzeszowskiego (wszystkie po prawie 8 tysięcy osób)²⁴. W innych powiatach regencji rozbieżności liczbowe nie były już takie duże. W wyniku zabiegu pominięcia rubryki dla tak zwanych osób dwujęzycznych w oficjalnym spisie z 1861 roku w wymienionych powiatach odsetek osób niemieckojęzycznych został sztucznie powiększony o 9-16% (najbardziej w powiecie ostrzeszowskim z 3 do 19%, a w powiecie poznańskim z 8 do 24%). Przykłady te wskazują na skalę zafałszowań rezultatów spisu z 1861 roku.

Spis z 1890 roku otworzył z kolei okres rozkwitu pruskiej statystyki językowej. Po nim nastąpiły spisy w 1900, 1905 i 1910 roku. Uznać je należy za najlepsze pruskie spisy językowe, gdyż oparte zostały one na solidnych metodach spisowych, popartych do tego w niektórych regencjach daleko idącą obiektywnością w kwestiach językowych. W okresie po pierwszej wojnie światowej pruskie spisy językowe były już, zwłaszcza po 1933 roku, skrajnie nieobiektywne, nawet ten z 1925 roku, natomiast po drugiej wojnie światowej Prusy jako państwo (lub kraj związkowy) przestały istnieć.

Uzyskane rezultaty liczbowe w spisach z lat 1890-1910 należy odpowiednio zinterpretować, aby dojść do stosunkowo poprawnych wyników. Nie było bowiem celem aparatu spisowego oraz administracji pruskiej ukazanie wzrostu odsetka ludności polskiej na podległym im terenie. Wręcz przeciwnie, ale zafałszowania nie przybierały tak dużej skali jak w latach 1831-1861. Dotyczyły one przede wszystkim wprowadzenia już na stałe do rubryk spisowych tak zwanej grupy osób dwujęzycznych oraz ponadto „dodatkowych” języków – mazurskiego i kaszubskiego. Nie zdecydowano się jednak na wprowadzenie do rubryk języka

²² Por. np. ADOLF FREIHERR VON FIRCKS, *Die preußische Bevölkerung nach ihrer Muttersprache und Abstammung*, „Zeitschrift des Königlich-Preußischen Statistischen Bureaus” 1861, nr 1, s. 190 i 195 oraz D. VON OPPEN, *op. cit.*, s. 162.

²³ R. BOECKH, *Der Deutschen Volkszahl...*, s. 229.

²⁴ Por. L. BELZYT, *op. cit.*, s. 186, 187, 192, 195, 197, 198, 207.

śląskiego, nazywanego potocznie „Wasserpölnisch”. W regencji opolskiej i wrocławskiej w spisach pruskich do pierwszej wojny światowej występowali więc oficjalnie nadal Polacy, mówiący po polsku, a nie po śląsku²⁵. Warto w tym miejscu zacytować zalecenia ministra spraw wewnętrznych dla wszystkich prezydentów regencji wysłane w sierpniu 1910 roku w sprawie spisu językowego, przeprowadzonego w grudniu 1910 roku (podkreślenia w tekście pochodzą od ministra): *W regencjach, których ludność mocno przepojona jest obcojęzycznymi częściami, konieczne jest położenie szczególnego nacisku na zdobycie bezwarunkowo niezawodnych osób spisujących, ażeby zapobiec błędnym rezultatom. Landratom należy koniecznie narzucić obowiązek, ażeby papiery spisowe poddali dokładnemu przeglądowi, także pod kątem danych językowych i w razie konieczności nakazać mają kontrolę terenową*²⁶.

Problemowi zafałszowań pruskiej statystyki językowej w latach 1890-1910 należy poświęcić trochę więcej miejsca, chociażby z tego powodu, że stał się on sprawą polityczną. Wyniki poszczególnych spisów były wykorzystywane przez władze pruskie na przykład do ograniczenia używania języka polskiego. Na ich niedokładności zwrócił uwagę Ludwig Bernhard, profesor nauk politycznych (Staatswissenschaften) uniwersytetu berlińskiego, w 1914 roku, przy czym trudno go posądzić o sympatie propolskie. Krytykę swoją przeprowadził on pod kątem rzetelności naukowej²⁷. Profesor pisał dosłownie, iż dziwną jest rzeczą, że niemieckie (powinno być raczej pruskie) spisy powszechne użytkowane są w swojej najmniej rzetelnej części do poważnych rozstrzygnięć politycznych²⁸. Władze w Niemczech i ówczesna opinia publiczna po każdym spisie zwracali szczególną uwagę, czy nastąpił regres obcojęzycznych mniejszości narodowych.

Ludwig Bernhard zwracał także uwagę na polityczną wymowę problemu tak zwanych osób dwujęzycznych. Wzrost liczby i procentowy tej grupy wskazywać miał w oczach władz na postępy germanizacji. Rozliczani byli z tego zwłaszcza

²⁵ Wskazuje na to również tytuł cennej źródłowo publikacji z 1914 r.: PAUL WEBER, *Die Polen in Oberschlesien. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1914.

²⁶ GStAPK, I. Hauptabteilung, Ministerium des Innern, Repositur 77, Tit. 94, Nr. 174, Vol. 2, Der Minister des Innern an sämtliche Herren Regierungspräsidenten am 19.8.1910, s. 10: *In den Regierungsbezirken, deren Bevölkerung stark mit fremdsprachigen Teilen durchsetzt ist, muß besonderes Gewicht auf die Gewinnung unbedingt zuverlässiger Zähler gelegt werden, um irrigen Ergebnissen vorzubeugen. Den Landräten ist unbedingt zur Pflicht zu machen, sich einer genauen Durchsicht der Zählpapiere auch bezüglich der Sprachangaben zu unterziehen und nötigenfalls örtliche Nachprüfungen zu veranlassen.*

²⁷ LUDWIG BERNHARD, *Die Fehlerquellen in der Statistik der Nationalitäten*, Vorwort, [w:] P. WEBER, op. cit., s. III-XXI.

²⁸ *Es ist eine merkwürdige Tatsache, daß die deutschen Volkszählungen gerade in ihren unsichersten Teilen zu schwerwiegenden politischen Folgerungen benutzt werden – ibidem, s. III.*

nauczyciele, którzy najczęściej stanowili personel spisowy²⁹. Ponadto do kontroli papierów spisowych zobowiązane zostały władze gminne (w tym też miejscowa policja), powiatowe i regencyjne. Naciski służbowe, zaangażowanie „patriotyczne” oraz chęć przeciwstawienia się polskiej agitacji prowadziły często do zawyżania liczby osób „dwujęzycznych” kosztem „jednojęzycznych” Polaków, a niekiedy do „niezrozumiałych” skoków liczb dotyczących tej grupy³⁰.

Trochę obszerniejsze przytoczenie tutaj poglądów berlińskiego profesora, Ludwiga Bernharda, ma na celu ukazanie, że krytyka pruskich spisów językowych, nawet tych najlepszych – z lat 1890-1910 – nie jest wymysłem polskich historyków. W pewnym zakresie jego tezy podzielane są przez niektórych historyków niemieckich, jak na przykład Christoph Klessmann³¹ i Hans-Ulrich Wehler³². Nikt z badaczy niemieckich nie wyraził się jednak tak dobitnie i precyzyjnie – z powołaniem się na bezpośrednie zarządzenia i sprawozdania władz – w sprawie błędów i zafałszowań spisów językowych na przełomie XIX i XX wieku.

W sprawie problemu tak zwanych osób dwujęzycznych należy jednoznacznie wyjaśnić, że dane w spisach językowych bez wątpienia dotyczą Polaków (i przedstawicieli innych mniejszości narodowych), którzy potrafili mówić w języku niemieckim, ale ich językiem ojczystym był język polski (lub łużycki, litewski, kaszubski, czeski itp.). Wskazują na to wyraźnie pytania spisowe, zwłaszcza podczas spisów z lat 1890-1910. Najpierw pytano o język ojczysty (Muttersprache) i wymieniano 11-12 możliwości, które należało podkreślić. Następnie zadawano dodatkowe pytanie: „Wenn nicht deutsch, ob der deutschen Sprache mächtig/vollkommen mächtig?” (Jeżeli nie niemiecki, czy jest w stanie/w pełni porozumiewać się po niemiecku)³³.

²⁹ Por. *ibidem*, s. XVIII: *Aber in der Hitze des Nationalitätenkampfes ist es nicht leicht, sich eine kühle Objektivität zu bewahren, und wenn gar der Landrat oder Regierungspräsident die Zählung als ein politisches Instrument betrachtet, wird die Objektivität des Zählers auf eine harte Probe gestellt. Da nun die Zähler zum großen Teil Volksschullehrer sind, spielen auch noch Standesinteressen hinein. Dann eine Vermehrung der „Deutschen“ oder der „Zweisprachigen“ auf Kosten der „Polen“ erscheint als germanisierender Erfolg der deutschen Schule, während eine Verringerung der „Zweisprachigen“ dem Lehrer zur Last gelegt werden kann.*

³⁰ Por. *ibidem*, s. XVIII: *Die dann folgende Kontrolle der Zählpapiere durch die Landräte und die Überwachung der Zählung durch die Regierungspräsidenten schärft noch den Willen, der polnischen Agitation entgegenzutreten, und so kommt es, daß zuweilen – wie sich ein Landrat ausdrückt – „übers Ziel hinausgeschossen“ wird.*

³¹ CH. KLESSMANN, *Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet 1870-1945*, Göttingen 1978, s. 20-21.

³² H.-U. WEHLER, *Die Polen im Ruhrgebiet bis 1918*, [w:] *idem*, *Moderne deutsche Sozialgeschichte*, Köln-Berlin 1966, s. 439-441.

³³ Por. GStAPK, I. Hauptabteilung, Ministerium des Innern, Repositur 77, Tit. 94, Nr. 174, Vol. 2, s. 11 i 91 oraz np. L. BERNHARD, *op. cit.*, s. IV-V, jak również MAX BROESIKE, *Sprachenstatistik*, [w:] *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stande. Ehrengabe für Georg von Mayr zu seinem 70. Geburtstag*, red. GEORG VON MAYR, t. 1, München 1911, s. 284

Wynika z tego wyraźnie, że dodatkowe pytanie nie dotyczyło osób, których językiem ojczystym był niemiecki, a jedynie osób, których językiem ojczystym był inny język, na przykład polski, łużycki. Nie pytano przy tym o drugi język ojczysty, ale o umiejętność mówienia w języku niemieckim. Jeżeli ktoś przyznał się do znajomości języka niemieckiego, zaliczany był do rubryki osób „dwujęzycznych”. W rzeczywistości więc grupa osób „dwujęzycznych” obejmuje – w naszym przypadku – Polaków lub Łużyczan, którzy mówili także po niemiecku. Nie ma żadnych powodów, aby osoby te nie zaliczyć do ludności polskiej (lub łużyckiej). Nie można także w jakikolwiek sposób zaliczać ich do osób rzeczywiście dwujęzycznych – posiadających dwa języki ojczyste, jak to często interpretowali statystycy niemieccy (np. Max Broesike³⁴). Pogląd nasz potwierdza nawet instrukcja spisowa z 1900 roku: *Każdy człowiek posiada jeden język ojczysty, który jest mu najbliższy i w którym on myśli. Dwa języki ojczyste posiadają tylko nieliczni ludzie; przypadki tego rodzaju występują jednak u osób, które pochodzą od rodziców o zróżnicowanych językach ojczystych*³⁵. Definicja ta i zalecenie mają niewiele wspólnego z tak zwanymi osobami dwujęzycznymi ze spisów pruskich, które – podkreślam to – nie potwierdzały posiadania drugiego języka ojczystego, a jedynie znajomość języka niemieckiego (w tym czasie był to język państwowy, urzędowy i jedyny nauczany w szkole!). Inaczej interpretowała to administracja pruska oraz niektórzy badacze niemieccy. Grupę tę często pomijano, kiedy dzielono ludność według kryteriów narodowych, albo – w najlepszym przypadku – zaliczano po połowie do grupy niemieckiej i polskiej³⁶.

Poza tym badacze polscy oraz niemała grupa badaczy niemieckich jest zdania, że tak zwane osoby dwujęzyczne ze spisów w latach 1890-1910 zaliczać należy do ludności polskiej (kaszubskiej, serbsko-łużyckiej, duńskiej, walońskiej, fryzyjskiej lub litewskiej). Spośród badaczy polskich wymienić można Adama Galosa i Krystynę Murzynowską³⁷. Jednoznacznie wypowiadali się w tej kwestii Johann Gottfried

³⁴ M. BROESIKE, *Sprachenstatistik*, s. 288-289.

³⁵ Cytat za *ibidem*, s. 284: *Jeder Mensch besitzt eine Muttersprache, welche ihm am geläufigsten ist, und in welcher er denkt. Zwei Muttersprachen besitzten nur wenige Menschen; doch kommen Fälle solcher Art vor bei Personen, welche von Eltern verschiedener Muttersprache abstammen.*

³⁶ Por. WALDEMAR MITSCHERLICH, *Die Ausbreitung der Polen in Preußen*, Leipzig 1913 (*passim*); MAX BROESIKE, *Polen in westlichen Preußen 1905*, „Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Landesamtes” 1908, s. 251-274; IDEM, *Die oberschlesischen Polen 1905*, *ibidem*, 1909, s. 25-62; IDEM, *Deutsche und Polen der Provinz Posen im Lichte der Statistik*, *ibidem*, 1912, s. 381-393, a z nowszych prac np. MARIA-CĂCILIA RHODE, *Die preußische Statistik als Quelle zur schlesischen Landesgeschichte insbesondere zu einem Geschichtlichen Atlas von Schlesien auf der Grundlage der Bevölkerungszählungen von 1816-1910*, Frankfurt am Main 1990, s. 155-164.

³⁷ Por. ADAM GALOS, *Jeszcze jedna statystyka ludności polskiej*. (Ankieta kościelna z 1889 r.), „Sobótka” 1962, t. 17, s. 404-405 oraz KRYSZYNA MURZYNOWSKA, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 13-14.

Hoffmann³⁸, Karl Brämer³⁹ i Ernst Tschernik⁴⁰, natomiast nie całkiem bezpośrednio byli tego zdania między innymi Max Aschkewitz, Ludwig Bernhard, Adolf von Fircks, Richard Kammel i Hans-Ulrich Wehler⁴¹. Z kolei Friedrich Wilhelm Carl Dieterici w swoich badaniach z 1861 roku odnośnie do spisu z 1852 roku miał pewne opory, aby wszystkie tak zwane osoby dwujęzyczne zaliczyć do ludności polskiej, ale zaliczał do niej zdecydowaną ich większość (około dwóch trzecich)⁴².

Richard Boeckh w 1869 roku był przeciwny ujmowaniu w spisach statystycznych tak zwanych osób dwujęzycznych, słusznie stwierdzając, że *konkretna osoba może zmienić język ojczysty, ale nie może jednocześnie należeć do dwóch z nich, ponieważ coś całkowicie takiego samego [dwa takie same języki], co nie występuje nawet w naturze, nie powinno być przyjmowane także w statystyce*⁴³. Kilkadziesiąt lat później, w 1911 roku, Max Broesike skrytykował to stwierdzenie, przekonując, że w rzeczywistości istnieją przypadki, iż poszczególne osoby używają dwóch języków ojczystych (Muttersprache), na przykład w mieszanych narodowo małżeństwach. Jako dowód (!?) podawał wyniki pruskich spisów powszechnych z lat 1890-1905, które uwzględniały 100-200 tysięcy takich osób. Nie zastanawiał się przy tym, dlaczego takie osoby pojawiały się w tych spisach (a działo się tak na skutek działań personelu spisowego), i wskazywał, że grupa ta w najbliższym czasie zasili ludność niemiecką – dwujęzyczność, jego zdaniem, była pierwszym krokiem do całkowitej germanizacji⁴⁴.

³⁸ Zob. J.G. HOFFMANN, *Zahl der Einwohner...*, s. 379. Wyraża on pogląd zaliczenia całej grupy tzw. osób dwujęzycznych do ludności polskiej w odniesieniu do pierwszych administracyjnych spisów językowych.

³⁹ KARL BRÄMER, *Die Doppelsprachigen in Preußen nach der Zahlung vom 1. Dezember 1900*, „Zeitschrift des Königlich Preußischen Statistischen Bureau” 1871, s. 68-70: *Welchem Volksstamm sind die zweier Muttersprachen mächtigen Ortsanwesenden zuzuschreiben, dem deutschen oder den Fremden? Die Frage habe ich in meinen Darlegungen schon zu ungunsten des Deutschtums beantwortet.*

⁴⁰ ERNST TSCHERNIK, *Die Entwicklung der sorbischen Bevölkerung von 1832-1945. Eine demographische Untersuchung*, Berlin 1954, s. 23.

⁴¹ MAX ASCHKEWITZ, *Zur Frage der Umvolkung in Westpreußen im 19. und 20. Jahrhundert*, [w:] *Studien zur Geschichte des Preußenlandes. Festschrift für Erich Keyser*, wyd. Ernst Bahr, Marburg 1963, s. 313, zwłaszcza przypis 1; L. BERNHARD, *op. cit.*, s. X-XIII; A. VON FIRCKS, *op. cit.*, s. 243-244 – w tabelach zaliczył wszystkie osoby z rubryki „Muttersprache polnisch und deutsch” do grupy polskiej oraz H.-U. WEHLER, *op. cit.*, s. 440-441. RICHARD KAMMEL, *Die Muttersprache in der kirchlichen Verkündigung*, Witten 1959, s. 18.

⁴² CARL FRIEDRICH WILHELM DIETERICI, *Handbuch der Statistik des preußischen Staats*, Berlin 1861, s. 176-178.

⁴³ R. BOECKH, *Der Deutschen Volkszahl...*, s. 20: *Der Einzelne kann die Volkssprache wechseln, aber nicht zweien zugleich angehören, da etwas vollkommen gleiches, das in der Natur selbst nicht vorhanden ist, auch von der Statistik nicht angenommen werden soll.*

⁴⁴ M. BROESIKE, *Sprachenstatistik*, s. 288-291.

W 1908 roku władze pruskie wydały zarządzenie, że zebrania publiczne mogły być prowadzone w innym języku niż niemiecki jedynie w powiatach, w których odsetek ludności „mniejszościowej” przekraczał 60% ogółu mieszkańców. W świetle tej nowej szyskany germanizacyjnej tym ważniejsze były wyniki spisów językowych. Zaznaczyć jednak należy, że władze brały pod uwagę jedynie osoby mówiące wyłącznie po polsku. Osoby „dwujęzyczne” nie były w oczach władz Polakami. Dlatego polscy działacze narodowi wzywali do niepodawania znajomości języka niemieckiego. Założyć można by, że w zasadzie prawie wszyscy polscy mieszkańcy Prus byli w stanie porozumieć się po niemiecku, ale rubryka osób „dwujęzycznych” zawierała jedynie nikły odsetek ludności polskiej – zwłaszcza w regencjach, w których była ona najbardziej uświadomiona narodowo: poznańskiej, bydgoskiej, gdańskiej i kwidzyńskiej. Wynika z tego, że w tym względzie statystyka pruska nie oddawała rzetelnego obrazu, gdyż problem „dwujęzyczności” służył władzom pruskim do prowadzenia polityki germanizacyjnej.

Dodać należałoby, że nawet naczelne władze administracji pruskiej wykazywały się zdrowym rozsądkiem w sprawie tak zwanych osób dwujęzycznych, jeżeli ich wypowiedzi nie były przewidziane do użytku publicznego. Nadprezydent prowincji poznańskiej, oceniając nieproporcjonalny wzrost uczniów „dwujęzycznych” w regencji bydgoskiej w latach 1907-1908, w liście do ministra do spraw religii, oświaty i medycyny z 22 stycznia 1909 roku, pisał: *Ta ostatnia wysoka liczba wynika w istocie ze sposobu liczenia władz regencji bydgoskiej, który w szerokim zakresie zalicza do [grupy] dwujęzycznych uczniów polskich, występujących w przeważająco niemieckich okolicach oraz takich [uczniów polskich], którzy otrzymują lekcje religii w języku niemieckim. Z punktu widzenia statystyki narodowościowej jest konieczne zaliczenie prawie w całości tych dzieci do narodowości polskiej [...]*⁴⁵.

Spisy językowe przeprowadzane były dodatkowo wśród uczniów szkół powszechnych. Dla całego państwa pruskiego regularnie organizowano je dopiero w latach 1886-1911. Odpowiedzialni za nie byli nauczyciele oraz władze szkolne. Ich wyniki wskazywać miały na wysiłki germanizacyjne nauczycieli, założyć więc

⁴⁵ GStAPK, I. Hauptabteilung, Acta des Ministeriums des Innern, Repositur 77, Nr. 3916, Acta betr. die Statistik des Unterrichtswesens und der Religions-Bekenntnisse, k. 75-76, Schreiben des Oberpräsidenten der Provinz Posen vom 22. Januar 1909 an den Herrn Minister der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-Angelegenheiten, Berlin (Berichterstatter: Regierungsrat Schmid): *Die letztere große Zahl beruht im wesentlichen auf der Berechnungsart der Bromberg' er Regierung, die in weitgehendem Maße die in überwiegend deutscher Gegend vorhandenen polnischen Schulkinder sowie diejenigen, welche den Religionsunterricht in deutscher Sprache erhalten, den zweisprachigen zuweist. Vom Standpunkt der Nationalitätsstatistik ist es notwendig, fast alle diese Kinder der polnischen Nationalität zuzurechnen, dem dann sich ergebenden Verhältnis entspricht das Ergebnis der Vermehrung der Schulkinder nach dem Bekenntnisstande getrennt.*

można, że nie były one całkowicie obiektywne. Nauczyciele starali się zwłaszcza, aby grupa tak zwanych dwujęzycznych uczniów była jak największa. Spisy szkolne nie były wykorzystywane w walce politycznej, można więc przypuszczać, że zafałszowania ich wyników były niewielkie. Jeżeli zastosujemy prosty mechanizm zaliczenia uczniów „dwujęzycznych” do polskich (łużyckich) dzieci, to uzyskane liczby odzwierciedlają sytuację zbliżoną do rzeczywistej.

Porównując odsetek polskich uczniów, podany w spisach szkolnych z odsetkiem Polaków ze spisów powszechnych w latach 1890-1910 w poszczególnych powiatach regencji poznańskiej, dla której rezultaty spisowe – ze względu na tamtejszy silny ruch polski – były najbardziej ustabilizowane i najbardziej zobiektywizowane, stwierdzimy, że odsetek polskich uczniów był średnio wyższy o 2-4% od odsetka wszystkich Polaków. Przewaga ta wynikała przede wszystkim z większej dzietności polskich rodzin w porównaniu z rodzinami niemieckimi⁴⁶. Niektórzy polscy badacze proponowali, aby odsetki uzyskane ze spisów szkolnych przenieść bezpośrednio na całą populację, co miałyby oddawać rzeczywiste proporcje narodowościowe w pruskich prowincjach wschodnich. Operacja ta miałaby wyeliminować występujące zafałszowania również szkolnej statystyki językowej⁴⁷. Adam Galos na poparcie tej tezy przytacza rezultaty ankiety kościelnej z 1889 roku⁴⁸. Takie samo zdanie, że statystyka szkolna wiernie oddaje obraz stosunków narodowych, chociaż z inną intencją, wyraził także Willy Heidn⁴⁹.

⁴⁶ Większa dzietność polskich rodzin nie wynikała bezpośrednio z narodowości, ale raczej ze statusu społecznego. O wiele więcej dzieci posiadały rodziny robotnicze i chłopskie niż rodziny z warstw średnich i najwyższych. Podobnie układała się wtedy także struktura wyznaniowa. Katolicy przeważali w gronie najuboższych warstw, a ewangelicy – wśród przedstawicieli warstw średnich i wyższych. Na potwierdzenie zob. AGNIESZKA ZIELIŃSKA, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX wieku i na początku XX wieku*, Toruń 2012, zwłaszcza tabele 87, 88, 204, 212, 214, 216 i 218.

⁴⁷ Najkonsekwentniej za wykorzystaniem statystyki szkolnej opowiadał się EUGENIUSZ ROMER, *Polacy na kresach pomorskich i pojeziernych*, Lwów 1919, s. 16 i nn. oraz 72 i nn. Zob. także ZDZISŁAW SURMAN, *Stosunki etniczne i narodowościowe*, [w:] *Historia Śląska*, t. 3, cz. 2, red. STANISŁAW MICHAŁKIEWICZ, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1985, s. 51-54.

⁴⁸ A. GALOS, op. cit., s. 404-405: *Toteż mimo wielu zastrzeżeń wydaje się nam, że można zaryzykować przypuszczenie, iż oba zjawiska oddziaływujące deformująco na wyniki spisów szkolnych – przewaga przyrostu naturalnego ludności polskiej i tendencyjność wykonywania spisów – w pewnym stopniu niwelują się wzajemnie, dając w rezultacie obraz zbliżony do rzeczywistości. Wyniki ankiety kościelnej z 1889 r. są jednym z argumentów, który przemawiałyby za taką hipotezą.*

⁴⁹ WILLY HEIDN, *Konfession und Muttersprache in den Volksschule Westpreußens. Aufgrund der Schulstatistik aus dem Jahre 1911*, „Westpreußen Jahrbuch” 1967, t. 17, s. 70: *Es steht daher fest, daß diese Statistik ein wahrheitsgetreues Bild der tatsächlichen Verhältnisse ergibt, auf die wir zurückgreifen müssen, da sie die letzte vor der Verteilung Westpreußens durch den Versailler Vertrag ist.* Autor argumentuje dalej, że dane z tych spisów wskazują, że na terenie całej prowincji Prusy Zachodnie dominowali Niemcy, a więc przekazanie części tych terenów Polsce w 1920 r., na podstawie decyzji pokoju wersalskiego, było błędem.

Ten dłuższy wywód na temat statystyki pruskiej, a zwłaszcza o problemie jej rzetelności, szczególnie w sprawie językowej (narodowościowej) wynika z tego, że do dzisiaj wielu badaczy, także polskich powołuje się na bezpośrednie rezultaty pruskiej statystyki językowej bez odpowiedniej ich krytyki. Najczęściej wyniki spisów pruskich przytaczane są na marginesie opracowań z historii gospodarczej i społecznej, ale mimo to irytujące jest, że wciąż, mimo wielu prac zwracających uwagę na ten problem, powtarzane są liczby, bez komentarza, że mogą być niezbyt precyzyjne, a zwłaszcza, że kryją się za nimi liczne zafałszowania. Największym błędem przy omawianiu struktury narodowościowej we wschodnich prowincjach pruskich w XIX wieku jest częste pomijanie lub dzielenie grupy tak zwanych osób dwujęzycznych pomiędzy Niemcami i Polakami. Już wielokrotnie udawałem – podobnie jak to zrobiłem powyżej – że osoby takie w całości należy zaliczyć do ludności polskiej, co wynika przede wszystkim bezpośrednio z metody sporządzania spisów językowych.

Poza statystyką językową, która budzi najwięcej kontrowersji, należy zwrócić uwagę, że bardzo wartościowa dla badań przemian ekonomicznych w XIX wieku jest pruska statystyka gospodarcza. Przynosi ona dane o stanie i strukturze rzemiosła, powstającego przemysłu oraz rozwijającego się rolnictwa, zawierając rubryki nie tylko dotyczące liczby warsztatów i przedsiębiorstw oraz ich specyfikacji, ale także liczb zwierząt hodowlanych i poszczególnych upraw rolnych. Spisy gospodarcze, w tym także tak zwane księgi adresowe miast i majątków ziemskich (Adressbuch) sporządzano regularnie co kilka lat (np. w 1821, 1849, 1852, 1875, 1880, 1890, 1895, 1905, 1910 r.) i warto byłoby, aby, w większym stopniu niż dotychczas, korzystali z nich badacze historii gospodarczej.

Część I

Prowincja brandenburska: Regencja frankfurcka

1.1. Powiat chojeński (Königsberg in Neumark)

Powiat chojeński nie należy obecnie do województwa lubuskiego, ale w XIX wieku, a dokładniej od 1 stycznia 1836 do 1945 roku obejmował część istniejącego wcześniej, zaledwie 10 lat, powiatu kostrzyńskiego, w tym samo miasto Kostrzyn. To ostatnie jest dzisiaj częścią województwa lubuskiego i dlatego poświęcamy kilka stron powiatowi chojeńskiemu, którego dawne terytorium, poza okolicami Kostrzyna, mieści się obecnie w województwie zachodniopomorskim. W XIX stuleciu powiat ten znajdował się w regencji frankfurckiej. Od południa graniczył z powiatem torzymским (Sternberg), a potem zachodniotorzymским i wschodniotorzymским (West-Sternberg i Ost-Sternberg) po 1887 roku oraz powiatem lubuskim (Lebus), od zachodu z powiatem Ober Barnim i Angermünde z regencji poczdamskiej, od wschodu z powiatem gorzowskim (Landsberg an der Warthe) i myśliborskim (Soldin), a od północy z gryfińskim (Greifenhagen) z regencji szczecińskiej.

Jego centrum administracyjne, **Chojna (Königsberg in Neumark)**, było niewielkim miastem, o którym pierwsza wzmianka pochodzi z 1244 roku, a nazwano je miasteczkiem w 1270 roku¹. W 1802 roku liczyło ono 3216 mieszkańców. Ich liczba powoli wzrastała i w 1810 roku było ich 3586, w 1816 roku – 3685, a w 1821 roku – 4143². Bardzo dużą przewagę mieli tam ewangelicy. W 1816 roku doliczono się 3354 ewangelików luterańskich (91%) i 101 ewangelików reformo-

¹ HEINRICH BERGHAUS, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrathums Nieder-Lausitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, t. 3, Brandenburg 1856, s. 391.

² ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6: *Tabellarische Übersicht der wichtigsten statistischen Verhältnisse der einzelnen Städte, Landrätlichen Kreise und Regierungsbezirke des preußischen Staats*, Halle 1825, s. 28-31.

wanych (2,7%). Katolików było znacznie mniej, bo zaledwie 48 (1,3%), a Żydów prawie cztery razy więcej – 182 (4,9%)³.

W 1811 roku znajdowały się tam 1172 budynki, w tym 455 mieszkalne, co nie było liczbą imponującą. Na każdy dom mieszkalny przypadało średnio 8 osób. 1011 obiektów pokrytych było dachówkami lub blachą, 48 – drewnianym gontem oraz wciąż jeszcze 115 – strzechą. Natomiast w 1821 roku w Chojnie doliczono się 5 świątyń, 21 budynków publicznych, 460 domów mieszkalnych, 22 obiektów produkcyjnych („fabryk”, młynów i magazynów) oraz 693 – gospodarczych (stajni, stodół i szop oraz zapewne chlewni i obór), czyli razem – 1174 budynków, zaledwie o dwa więcej niż 10 lat wcześniej⁴.

W mieście w 1816 roku czynne były cztery publiczne szkoły elementarne, w których czterech nauczycieli uczyło 363 uczniów. Wynikało z tego, że w każdej ze szkół pracował jeden nauczyciel, na którego średnio przypadało ponad 90 uczniów. Nie gwarantowało to wtedy nawet przyzwoitego poziomu oświaty. Istniała także jedna średnia (ponadelementarna) szkoła prywatna dla chłopców z jednym nauczycielem (liczby uczniów nie podano) oraz trzy średnie szkoły prywatne dziewcząt z trzema nauczycielami i 50 uczennicami. W tym niewielkim ośrodku działało ponadto gimnazjum, nazywane w ówczesnych spisach szkołą „wyższą”, gdzie czterech nauczycieli nauczało 46 uczniów⁵. Warunki nauczania w tym przypadku były zapewne znacznie lepsze – na jednego nauczyciela przypadało średnio 11-12 uczniów, ale sama instytucja była niewielkich rozmiarów. W tym samym roku w mieście pracowało także dwóch lekarzy i 5 położnych. W 1819 roku zawodowo czynnych było ponadto między innymi 24 piekarzy (w tym 12 uczniów i czeladników), 10 rzeźników (w tym 6 mistrzów), 88 szewców (w tym 59 mistrzów), 23 krawców (15 mistrzów) i 22 stolarzy (13 mistrzów). Funkcjonowało tam 37 sklepów, dwie apteki, 75 kramów, 7 hoteli, z czego tylko dwa na wyższym poziomie, jedna restauracja i 21 karczmy (knajp). Służbę domową stanowiło 7 mężczyzn i 90 kobiet, natomiast w wytwórczości, poza rzemiosłem, pracowało 48 mężczyzn i 150 kobiet⁶. Warto zwrócić uwagę, że wśród prostych pracowników, w tym służących i robotników dniówkowych, ogromną przewagę posiadały wtedy kobiety (240:55). Poza gimnazjum w Chojnie istniała szkoła zawodowa położnych (Hebammenschule)⁷, co ewentualnie tłumaczy, dlaczego było

³ *Ibidem*, s. 31.

⁴ *Ibidem*, s. 24-25. Określenie „fabryki” oznaczało wtedy zapewne manufaktury, młyny, kuźnice i większe warsztaty rzemieślnicze.

⁵ *Ibidem*, s. 34.

⁶ *Ibidem*, s. 35-43.

⁷ *Ibidem*, s. 44-45.

ich tam wyraźnie więcej niż lekarzy (5:2) – w innych miastach nie występowała wtedy taka sytuacja.

Cały powiat chojeński zaliczał się do większych jednostek administracyjnych w regionie i jego obszar obejmował w tym czasie 20 i pół mili kwadratowej powierzchni, co dawało 441 472 morgi pruskie (tzw. małe) oraz w przeliczeniu na kilometry kwadratowe – 1163,2⁸. W 1861 roku (po włączeniu Kostrzyna z okolicami) powierzchnia powiatu wynosiła 27,78 mili kwadratowej (1576,24 km²), natomiast dla 1890 roku wyliczono, że miał 1534,49 km² powierzchni⁹. W 1821 roku na jego terenie wynotowano 79 świątyń, 191 budynków publicznych, 4582 prywatne domy mieszkalne, 147 obiektów produkcyjnych („fabryki”, młyny, magazyny) i 6 tysięcy – gospodarczych (stajnie/obory/chlewnie, stodoły i szopy)¹⁰. Dla 1816 roku notujemy dokładniejsze dane o budynkach religijnych. Ewangelicy mieli wtedy 69 kościołów parafialnych i dwa filialne, a Żydzi – cztery synagogi. Katolicy nie posiadali żadnego kościoła¹¹. W tym samym czasie funkcjonowało 90 publicznych szkół elementarnych, w których 90 nauczycieli uczyło 5693 uczniów¹².

W 1819 roku w powiecie działało 15 cegielni, 26 młynów wodnych i 32 młyny wiatrowe, 5 olejarni, 8 tartaków, 12 warsztatów sukienniczych oraz znacznie więcej – 237 warsztatów lnianych. Ponadto wynotowano 160 wędrownych kramarzy, 58 właścicieli barek rzecznych, 7 hoteli i 114 noclegowni, jedną restaurację (zapewne jedynie tę w Chojnie), ale za to 62 karczmy (knaipy). Służbę domową tworzyło 93 mężczyzn i 136 kobiet, natomiast służbę pracowniczą, głównie w rolnictwie – 1889 mężczyzn i 1602 kobiety. Najprostsze prace ręczne („gemeine Handarbeit”) wykonywało dodatkowo 1758 mężczyzn i 1753 kobiety¹³. Na podstawie tych ostatnich liczb można założyć, że na samym początku rewolucji przemysłowej w powiecie warstwę robotniczą tworzyło około 20% mieszkańców (7231 osób), co było już wskaźnikiem znacznym, przy czym większość stanowili robotnicy rolni i robotnice.

Po włączeniu 1 stycznia 1836 roku terenów ze zlikwidowanego powiatu kostrzyńskiego, w tym miast Kostrzyn, Dębno i Boleszkowice oraz 22 wiosek, liczba

⁸ Pruska mila liczyła 2 tysiące prętów, czyli 7532,48 metrów. Mila kwadratowa miała w związku z tym około 56,74 km². Mała morga pruska liczyła 2553 m², przy czym w powyższym przeliczeniu wygląda na to, że wynosiła 2635 m², przy czym nie wiadomo, na ile zaokrąglone są dane w milach kwadratowych.

⁹ Por. „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 229 (spis z 1861 r.) oraz t. 121, 1893, s. 113 (spis z 1890 r.).

¹⁰ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 202.

¹¹ *Ibidem*, s. 205.

¹² *Ibidem*, s. 214.

¹³ *Ibidem*, s. 211-214.

mieszkańców powiatu znacznie się powiększyła (zob. dane dla 1840 r. w tabeli 1) oraz wzrosła powierzchnia powiatu.

Według spisu z 1840 roku na jego obszarze istniało 8 miast oraz jedno osiedle o charakterze miejskim. Największym miastem był **Kostrzyn** (pisany wtedy **Cüstrin**), będący od 1540 roku twierdzą¹⁴, gdzie w 565 domach mieszkało 6370 osób (średnio ponad 11 na dom). Stolica powiatu, Chojna (Königsberg in Neumark), liczyła 503 domy mieszkalne i 4948 mieszkańców (prawie 10 na dom). Ponadto wynotowano, że działały tam dwa młyny wodne, nieokreślony bliżej zakład produkcyjny i cztery folwarki. Następnym co do wielkości miastem było **Dębno** (**Neudamm**), które liczyło 3191 mieszkańców w 253 domach. Podobnej wielkości były **Mieszkowice** (**Bärwalde**) – 2913 mieszkańców, w których jednak stało więcej domów mieszkalnych, bo 312. **Trzcińsko-Zdrój** (**Schönfließ**) miało 2296 mieszkańców, którzy zamieszkiwali w 290 domach. **Boleszkowice** (**Fürstentelde**) z kolei liczyły 1818 osób i 193 domy, **Cedynia** (**Zehden**) – 1450 mieszkańców w 165 domach, a **Moryń** (**Mohrin**) – 1206 mieszkańców w 158 domach. Do grupy miast należy jeszcze zaliczyć, niemający formalnie takiego statusu (był osadą handlową z pewnymi prawami miejskimi), **Czelin** (**Zellin**), który miał 2048 mieszkańców i 165 domów, czyli był większy niż Cedynia, Moryń i Boleszkowice¹⁵.

Zestawienie z 1840 roku sugeruje, że w miastach tych nie działały żadne większe zakłady wytwórcze. W Mieszkowicach istniały dwa młyny wodne i większe gospodarstwo rolne (Waltershof), w Trzcińsku-Zdroju funkcjonowały dwa młyny: jeden wodny i jeden wiatrowy, natomiast w Moryniu – dwa folwarki. Dla Czelina wymieniono nieokreślony bliżej zakład produkcyjny („Etablissement”) i siedzibę władz leśnych¹⁶.

Na temat stanu miast posiadamy jeszcze informacje z 1850, względnie z 1852 roku. **Chojna** wykazywała wtedy 507 domów mieszkalnych (wzrost o 4 jednostki) i 5292 mieszkańców (wzrost o prawie 350 osób). Wśród nich było zaledwie 30 katolików (0,6%) i 117 Żydów (2,2%). Ewangelicy stanowili więc 97,2% ogółu mieszkańców. Dodać można, że stały tam ponadto 753 budynki gospodarcze i 42 produkcyjne. Wynotowano wtedy również liczebność zwierząt gospodarczych, które były hodowane w mieście: 392 konie, trzy osły, 11 byków, 48 wołów, 430 krowy, 121 cielaków, 5113 owiec, 450 kóz i 654 świnie¹⁷. To, że w mieście

¹⁴ Por. H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 392. Jakiś czas w XVI w. Kostrzyn był rezydencją margrafa Johanna (Jana) z Kostrzyna i tym samym stolicą Nowej Marchii.

¹⁵ *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. 91-92.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 387.

trzymano tak wiele zwierząt, w sumie 7222 sztuki bez drobiu, psów i kotów, wskazuje, że hodowla, zwłaszcza owiec, odgrywała wtedy jeszcze znaczącą rolę w życiu gospodarczym. Owce dostarczały wełny dla tkaczy i sukienników, których obecność w Chojnie w cytowanych zestawieniach wynotowana została w nikłych rozmiarach. W 1819 roku miało tam pracować zaledwie 8 tkaczy wełny i dwóch pończoszników¹⁸.

Przewaga ludnościowa **Kostrzyna** w połowie XIX stulecia, a dokładniej w 1852 roku, stała się jeszcze bardziej widoczna. Wykazywał on wtedy 7415 mieszkańców cywilnych oraz 1387 żołnierzy. Liczba budynków mieszkalnych uległa jednak obniżeniu, do stanu 540 (średnio prawie 14 osób na dom). Budynków gospodarczych było wtedy 587, a produkcyjnych – 43. Do tych ostatnich zaliczało się 7 młynów wiatrowych, cztery wapienniki, trzy cegielnie, w tym jedna miejska, tartak napędzany energią wiatru i tartak napędzany parą oraz fabryka spirytusu. W mieście pracowało 5 lekarzy wojskowych, 7 położnych i dwóch aptekarzy. Istniał tam szpital i łaźnia. Zdecydowanie przeważała nadal ludność ewangelicka, ale było tam także 76 katolików w 1850 roku, a w 1852 roku – 65, którzy uczestniczyli w mszach w kaplicy zamkowej, pod opieką kapelana wojskowego. W gronie żołnierzy było ponadto 136 katolików. Z kolei ludność żydowska liczyła 111 wiernych, którzy posiadali własną synagogę i szkołę wyznaniową.

Ciekawostką, wynotowaną w 1850 roku, była informacja, że w mieście funkcjonowały dwa kościoły „greckie” (prawdopodobnie greckokatolickie). Zwierząt hodowlanych było wtedy w Kostrzynie znacznie mniej niż w Chojnie, a mianowicie: 380 koni, 39 wołów, 393 krowy, 368 owiec i 346 świń¹⁹.

Kilka informacji podaje dodatkowo Zbigniew Bujkiewicz w swoim opracowaniu. W 1858 roku liczba mieszkańców miała wynosić 7949 osób. W 1837 roku powstała wytwórnia szczotek i pędzli, która później zatrudniała nawet 30 pracowników. Ponadto istniały tam kotlarnia, mała cukrownia i gorzelnia. W drugiej połowie XIX wieku największym zakładem przemysłowym była fabryka mąki ziemniaczanej, zatrudniająca na początku XX stulecia 300 pracowników. Odlewania z wytwórnią maszyn Hermanna Schmidta miała 90 robotników, a fabryka wyrobów miedzianych – nawet 200-300 robotników. Do działu metalowego należała także fabryka maszyn i odlewnia Hermanna Eisenacha²⁰.

¹⁸ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 41-42.

¹⁹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 393-396.

²⁰ Por. ZBIGNIEW BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej w dobie rozwoju kapitalizmu 1800-1945*, „Rozprawy Społeczno-Ekonomiczne Łużyckiej Szkoły Wyższej” 2020, t. 2, s. 87-91.

W gronie mniejszych miast powiatu wymienić należy według wielkości **Mieszkowice**, które w 1850 roku liczyły 318 domów mieszkalnych i 3505 mieszkańców, i tym samym wyprzedziły Dębno. Ponadto stało tam 711 budynków gospodarczych i 39 produkcyjnych. Ewangelicy mieli tam bardzo dużą przewagę, gdyż katolików było tylko pięciu, a Żydów – 93 osoby. Dosyć pokaźna była także lista zwierząt hodowanych w miasteczku: 454 konie, 8 byków, 15 wołów, 459 krów, 215 cielaków, 2388 owiec, 110 kóz i 249 świń²¹. Na drugiej pozycji w gronie miasteczek znalazło się **Dębno**, które liczyło 3081 mieszkańców, czyli 110 mniej niż 10 lat wcześniej. Informacja ta trochę zadziwia, gdyż liczba domów mieszkalnych w tym czasie wzrosła o 25 i osiągnęła stan 278. Budynków gospodarczych było 270, a produkcyjnych – tylko 6. Niewiele było także zwierząt hodowanych w mieście: 131 koni, 98 krów, 101 owiec, 44 kozy i 364 świnie²². Kolejne miejsce zajmowało **Trzcińsko-Zdrój**. W 1850 roku miało ono 2562 mieszkańców w 275 domach (15 mniej niż w 1840 r.). Doliczono się tam 566 budynków gospodarczych i 15 produkcyjnych. Mieszkało tam zaledwie 5 katolików i 101 Żydów. Liczba zwierząt hodowlanych była dosyć pokaźna: 325 koni, 8 byków, 53 woły, 326 krów, 172 cielaki, 3115 owiec (z tego 1635 szlachetnej odmiany merinos), 255 kóz i 247 świń. Autor zaznaczył, że w 1800 roku było wyraźnie więcej owiec (4129) i świń (487)²³. Jak widać w 1850 roku w Trzcińsku-Zdroju zwierząt hodowlanych, głównie owiec, a nie licząc drobiu, było znacznie więcej niż mieszkańców.

Czelin, który formalnie nie był pełnoprawnym miastem, liczył 2500 mieszkańców w 237 domach. Do tego wynotowano 404 budynki gospodarcze i 89 obiektów produkcyjnych. W gronie tych ostatnich wymienić można 7 młynów wiatrowych, olejarnię, gorzelnię, browar i cztery spichlerze. Pracowało tam dwóch lekarzy i trzy położne. Istniała też łaźnia, 5 szkół elementarnych i coś w rodzaju studium nauczycielskiego, pod kierunkiem kaznodziei, kandydata teologii²⁴. Hodowla zwierząt osiągała tam niewielkie rozmiary. Podano jedynie, że hodowano tam 240 krów, każda rodzina posiadała kozę, a w folwarku znajdowało się bydło rasy oldenburskiej i rasowe owce²⁵.

Boleszkowice liczyło z kolei 1938 mieszkańców, 203 domy mieszkalne, 320 budynków gospodarczych i 10 produkcyjnych. Wśród mieszkańców był tylko jeden katolik i 29 Żydów. Liczba zwierząt hodowlanych osiągnęła tam dosyć

²¹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 384-385.

²² *Ibidem*, s. 401.

²³ *Ibidem*, s. 402-403.

²⁴ *Ibidem*, s. 405-406.

²⁵ *Ibidem*, s. 405.

znaczące rozmiary, zwłaszcza bydła, w porównaniu z innymi miastami: 248 koni, 14 byków, 249 wołów, 371 krów, 260 cielaków, 1620 owiec, 182 kozy i 276 świń²⁶. Także w tym przypadku liczba zwierząt hodowlanych była znacznie wyższa niż liczba mieszkańców. **Cedynia** w 1850 roku liczyła 1482 mieszkańców w 165 domach. Liczba budynków gospodarczych wynosiła 280, a produkcyjnych – zaledwie 2. Wielu mieszkańców utrzymywało się z rybołówstwa i rolnictwa, a tym samym posiadało zwierzęta hodowlane: 119 koni, cztery byki, 13 wołów, 188 krów, 67 cieląt, 307 owiec, 191 kóz i 285 świń²⁷. Najmniejszym miasteczkiem był **Moryń**. W 1850 roku miał on 1427 mieszkańców w 165 domach (tyle samo, ile w Cedyni) oraz 280 budynków gospodarczych i tylko dwa – produkcyjne. Liczba zwierząt hodowlanych także nie była zbyt duża: 114 koni, dwa byki, 7 wołów, 127 krów, 33 cielęta, 1106 owiec, 89 kóz i 115 świń²⁸.

W całym powiecie, w którym w 1840 roku doliczono się w sumie 229 miejscowości (w tym 8 miast i 1 osada handlowa), funkcjonowało, najprawdopodobniej poza wymienionymi wyżej miastami, 17 młynów wodnych, trzy młyny wiatrowe, dwa tartaki, folusz i jedna kuźnica²⁹. Lista ta nie była imponująca i warto wspomnieć, że 21 lat wcześniej wynotowano znacznie więcej młynów i tartaków, a do tego 8 olejarni i 15 cegielni. Trudno powiedzieć, czy zestawienie z 1840 roku było niedokładne, czy też istniejące wtedy obiekty produkcyjne były większe i dlatego ich liczba była skromniejsza. W gronie wsi najlepiej „uprzemysłowionych” wymienić można co najwyżej kilka z nich, na przykład **Reczyce (Kutzdorfer Hammer)**, gdzie od 1755 roku funkcjonowała nad rzeką Myślą kuźnica żelaza, pod Dębniem pracowały dwa młyny wodne, a w **Piasecznie (Pätzig an der Oder)** dwa tartaki napędzane przez młyny wodne³⁰.

Zestawienia wraz z opisem z 1850 roku także nie przynoszą wiele informacji liczbowych o aktywności gospodarczej mieszkańców. Doliczyć się tam można w dobrach szlacheckich 25 folwarków, trzech młynów, dwóch cegielni i jednej smolarni. W dobrach mieszczańskich wynotowano 8 folwarków i jeden młyn. Najwięcej z nich znajdowało się w **Smolnicy (Bärfelde)**, gdzie funkcjonowały trzy folwarki i młyn oraz w **Warnicach (Warnitz)**, w których istniały trzy folwarki, młyn i smolarnia. W **Troszynie (Trossin)** były trzy folwarki, w **Lubiechowie Dolnym i Górnym (Nieder i Ober Lübbichow)** – dwa folwarki i cegielnia, w **Witnicy**

²⁶ *Ibidem*, s. 386.

²⁷ *Ibidem*, s. 404.

²⁸ *Ibidem*, s. 399.

²⁹ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 93-105.

³⁰ *Ibidem*, s. 99-101.

Chojęńskiej (Vietnitz) – dwa folwarki i młyn, w **Grzymiradzu (Grünrade)** – folwark i młyn, a w **Stokach (Rehdorf)** – dwa folwarki³¹.

W 1864 roku dla całego powiatu podano, że 18 522 osoby prowadziły gospodarstwa rolne, a ich rodziny liczyły 17 875 osób. Można sądzić, że 36 397 osób utrzymywało się z rolnictwa, czyli prawie 41% ogółu mieszkańców (nie licząc 2413 żołnierzy, podoficerów i oficerów). Prawie 12 tysięcy osób pracowało w wytwórczości, czyli w rzemiośle i w rozwijającym się coraz bardziej przemyśle³².

W świetle spisu powszechnego z 1871 roku **Chojna** miała 506 domów i 5336 mieszkańców. Podobnie jak we wszystkich miastach nowomarchijskich dominowali tam jednoznacznie protestanci. Ich odsetek wynosił 96,2% (5134 osoby), a odsetek katolików – zaledwie 1,6% (84 osoby). Udział ludności żydowskiej był wyższy niż katolickiej – 2,2% (117 osób)³³. W latach 1850-1871 odsetek ewangelików zmalał o jeden procent, a katolików wzrósł o tę samą wartość. O wiele więcej mieszkańców wykazywał **Kostrzyn** – 10 141 w 573 domach, co dawało bardzo wysoką średnią, prawie 18 osób na jeden dom. Właśnie w tym mieście-twierdzy, zapewne z powodu obecności wielu żołnierzy z różnych stron Królestwa Prus, przebywało najwięcej w powiecie chojeńskim katolików i ludności żydowskiej. Ewangelicy stanowili tam 94,6% (9593 osoby), katolicy 3,4% (346 osób), a wyznawcy judaizmu – 1,7% (174 osoby)³⁴. Trzecie miejsce zajmowały wtedy **Mieszkowice**, mające 359 domów i 3765 mieszkańców. Jednoznacznie dominowali tam ewangelicy, których odsetek wynosił 98,8% (3721 osób). Udział katolików był minimalny – 0,2% (7 osób), a trochę większy – wyznawców judaizmu – 1% (37 osób)³⁵. **Dębno** miało wyraźnie mniej domów – 263 jednostki, ale niewiele mniej mieszkańców – 3357 osób. Dominacja ewangelików również tam była bardzo duża. Stanowili oni 97,1% ogółu ludności (3260 osób), natomiast katolicy – 0,8% (26 osób), a Żydzi – 2,1% (71 osób)³⁶. W następnej kolejności należy wymienić **Trzcińsko-Zdrój**, które w 1871 roku miało 293 domy i 3051 mieszkańców. Tak jak w innych miastach nowomarchijskich absolutną dominację posiadali ewangelicy, którzy stanowili 96,4%. Dla katolików pozostawało zaledwie 0,2% (7 osób), a dla ludności żydowskiej – 3,4% (103 osoby)³⁷. **Boleszkowice** były już trochę

³¹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 409-410.

³² „Preußische Statistik” 1864, t. 10, s. 150-151.

³³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871 bearbeitet und zusammengestellt vom Königlichen Statistischen Bureau*, II. Die Provinz Brandenburg, Berlin 1875, s. 118-119.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

mniejsze, gdyż wykazywały 254 domy i 2191 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił tam 98,3% (2154 osoby), katolików zaledwie 0,1% (2 osoby), ludności żydowskiej – 1,3% oraz przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich – 0,3% (7 osób)³⁸. Prawie takiej samej wielkości była **Cedynia**, która miała 189 domów i 1939 mieszkańców. Udział ewangelików osiągnął tam wartość 98,8%, katolików – tylko 0,4% (7 osób), a Żydów – 0,8% (16 osób)³⁹. Ostatnim miasteczkiem w 1871 roku był **Moryń**. Liczba domów wynosiła tam 158 jednostek, a liczba mieszkańców – 1559 osób. W ich gronie było 1499 ewangelików (96,2%), zaledwie 5 katolików (0,3%), 6 przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich (0,4%) oraz 49 Żydów (3,1%)⁴⁰. Na koniec tego zestawienia dodać należy jeszcze **Czelin**, dużą osadę handlową, w której wynotowano 265 domów i 2383 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 99% (2360 osób), katolików 0,6% (14 osób), a ludności żydowskiej – 0,4% (9 osób)⁴¹. Mimo niewielkiej skali liczbowej warto zauważyć, że w Czelinie więcej było katolików niż wyznawców judaizmu, czyli inaczej niż we wszystkich miastach powiatu, poza Kostrzynem.

Na podstawie spisu z 1871 roku możemy sporządzić wykaz największych wtedy wiosek. Na pierwszym miejscu znalazła się **Rudnica (Rüdnitz)**. Liczona łącznie Stara i Nowa Rudnica miała 286 domów i 2453 mieszkańców, czyli więcej niż miasta Moryń, Cedynia i Boleszkowice. Podobnie jak w miastach tego powiatu, w Rudnicy wyraźnie przeważali ewangelicy, posiadając 99,6% ogółu mieszkańców (2444 osoby). W tej wsi nie było żadnego katolika, natomiast trzy osoby należały do innych wyznań chrześcijańskich (0,2%), a cztery osoby do wyznania judaistycznego (0,2%)⁴². **Gozdowice (Güstebiese)** jako wieś jednostkowa miała 223 domy i 2056 mieszkańców, co było imponującym wynikiem w tej kategorii miejscowości. Odsetek ewangelików osiągnął tam rekordową wysokość 99,9% (2054 osoby). Mieszkał tam tylko jeden katolik (0,05%) i zaledwie jeden przedstawiciel ludności żydowskiej (0,05%)⁴³. **Siekierki (Zäckerick)** liczyły 169 domów i 1896 mieszkańców. Udział ewangelików był trochę niższy i wynosił 98,5% (1867 osób). Do Kościoła katolickiego przynależały zaledwie dwie osoby (0,1%), 21 osób do innych wyznań chrześcijańskich (1,1%), natomiast 6 osób do wyznania judaistycznego (0,3%)⁴⁴. **Stare i Nowe Łysogórki (Alt i Neu Lietzegörke)** miały

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, s. 122-123.

⁴² *Ibidem*, s. 120-121.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 122-123.

razem 209 domów i 1884 mieszkańców, przy czym Stare Łysogórki były dwa razy większe niż Nowe Łysogórki, w których ewangelicy stanowili sto procent ludności. Licząc dwie wsie, łącznie protestanci liczyli 1839 osób (97,6%), katolicy 24 osoby (1,3%), przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich 12 osób (0,6%), a ludność żydowska – 9 osób (0,5%)⁴⁵. Składający się z trzech części **Recz (Reetz)** miał 227 domów i 1811⁴⁶. W dwóch częściach Nowego Recza (królewskiej i szlacheckiej) ewangelicy stanowili sto procent zaludnienia. Trzy wsie liczone razem dawały również imponujący odsetek ewangelików o wartości 99,55%. Katolik był tylko jeden (0,05%), a do wyznania judaistycznego należało 7 osób (0,4%)⁴⁷. **Dębno wieś (Damm)**, włączone w 1894 roku do miasta, w 1871 roku miało 137 domów i 1791 mieszkańców. Tam odsetek ludności ewangelickiej był rekordowy, dochodząc do 99,83% (1788 osób). Katolików było tylko dwóch (0,11%) i jeden Żyd (0,06%)⁴⁸. **Stary i Nowy Kostrzynek (Alt i Neu Küstrinchen)**, leżące pod Cedynią, przy czym Stary Kostrzynek był trzy razy większy, wykazywały 209 domów i 1779 mieszkańców. Liczba ewangelików wynosiła 1775 osób (99,8%), a katolików – cztery osoby (0,2%)⁴⁹.

W kolejnych wsiach wynotowano już wyraźnie mniej mieszkańców, chociaż były to wciąż pokaźne miejscowości. **Cychry (Zicher)**, włączone później do Dębna, miały 168 domów i 1327 osób. Nie mieszkał tam żaden katolik i tylko czterech Żydów (0,3%). Dla ludności ewangelickiej pozostawało 99,7% ogółu mieszkańców (1323 osoby)⁵⁰. **Nawodna (Nahausen)** wykazywała 152 domy i 1281 mieszkańców. W ich gronie znalazło się 1276 ewangelików (99,6%) i 5 osób ludności żydowskiej. Nie spisano tam żadnego katolika⁵¹. **Stare Drzewie (Alt Drewitz)**, obecnie część Kostrzyna, liczyło 133 domy i 1133 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił tam 99,47% ogółu ludności. Katolików nie było tam wcale, natomiast trzy osoby należały do innych wyznań chrześcijańskich (0,265%) oraz trzy osoby były nieznanego wyznania (0,265%), być może bezwyznaniowcy⁵². **Osinów Dolny (Nieder Wutzow)**, liczony razem z **Osinowem Wysokim (Hohen Wutzow)**, który dzisiaj połączony jest z Osinowem Dolnym, leży nad Odrą przy przejściu granicznym i przed wojną znany był z dużej fabryki celulozy. W 1871 roku doliczono się

⁴⁵ *Ibidem*, s. 120-121.

⁴⁶ Części składowe Recza to Stary Recz, Nowy Szlachecki i Nowy Królewski (Alt Reetz, Adlig Neu Reetz i Königlich Neu Reetz).

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 118-119.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 120-121.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 122-123.

⁵¹ *Ibidem*, s. 120-121.

⁵² *Ibidem*, s. 118-119.

tam 139 domów i 1110 mieszkańców. Ewangelicy stanowili 99,7% ogółu ludności (1107 osób), a katolicy – zaledwie 0,3% (3 osoby). Podobnej wielkości było **Sarbinowo (Zorndorf)**, mające 137 domów i 1109 mieszkańców. Wynotowano w nim 1102 ewangelików (99,4%), jednego katolika (0,1%) i 6 osób wyznania judaistycznego (0,5%)⁵³. Na koniec naszego przeglądu dodać można jeszcze **Krześnicę (Wilkersdorf)**, która liczyła 107 domów i 892 mieszkańców. Podobnie jak w innych miejscowościach zdecydowanie przeważali tam ewangelicy. Ich odsetek wynosił 99,55% (888 osób). Katolików nie wynotowano w niej wcale, a do wyznania judaistycznego zaliczały się zaledwie cztery osoby (0,45%)⁵⁴.

W tym momencie należy przejść do analizy liczb dotyczących całego powiatu (tabela 1).

Tabela 1

Wyniki spisów urzędowych w powiecie chojeńskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	35 269	—	—	—	90	34 742*	437
1821	39 299	—	—	—	74	38 714	511
1831	43 756	—	—	—	—	—	—
1840	72 329	—	—	—	195	71 526	607
1855	82 463	—	—	—	177	81 569	716
1858	85 136	85 136	0	—	254	84 172	724
1861	88 169	88 169	0	—	—	—	—
1864	89 283	—	—	—	288	88 140	722
1867	91 359	91 359	0	—	427	90 048	696
1871	90 492	—	—	—	582	89 092	690
1890	97 822	97 267	436	90	1890	95 106	569
1900	95 236	94 667	422	107	1829	92 722	404
1905	96 505	95 018	1304	100	3018	92 777	345
1910	94 327**	92 472	1697	88	3273	90 330	305

* w tej liczbie 277 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji z danych regencyjnych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 204-208; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 139; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. XXX.

⁵³ *Ibidem*, s. 122-123.

⁵⁴ *Ibidem*.

Zamieszczone w tabeli dane wskazują, że w powiecie chojeńskim dominującą pozycję zajmowały osoby niemieckojęzyczne wyznania ewangelickiego. W 1816 roku ewangelicy stanowili 98,5% ogółu mieszkańców, katolicy – tylko 0,26%, a Żydzi – 1,24%. Przewaga ewangelików była wyraźnie większa niż w Chojnie (tam 93,7%, ale 96,2% w 1871 r.). W ciągu 94 lat wzrosła liczba mieszkańców powiatu, która nadzwyczaj szybko powiększała się do 1867 roku – przez 51 lat o 56 tysięcy, czyli o prawie 160%. Zaznaczyć jednak trzeba, że spowodowane to było nie tylko wzrostem demograficznym, ale też tym, że 1 stycznia 1836 roku dołączono do powiatu chojeńskiego większą część zlikwidowanego wtedy powiatu kostrzyńskiego z samym Kostrzynem. W późniejszych latach wzrost był minimalny, a w latach 1890-1910 nastąpił nawet wyraźny spadek liczby mieszkańców. Na tle takiej sytuacji demograficznej podnosił się udział ludności katolickiej kosztem ewangelików i Żydów. W 1855 roku ewangelicy stanowili jeszcze 98,9%, katolicy – zaledwie 0,2%, a Żydzi – 0,9%. W 1871 roku przewaga ewangelików odrobinę zmalała (98,5%), a udział katolików podniósł się do 0,6%. Odsetek Żydów obniżył się do 0,76%. Rewolucyjne wręcz zmiany – jak na taki zdecydowanie luterński powiat – dokonały się natomiast na przełomie XIX i XX stulecia. W 1890 roku katolicy stanowili 1,8% mieszkańców powiatu, czyli 7 razy więcej niż w 1816 roku, a 9 razy więcej niż w 1855 roku. Nie koniec na tym. W 1900 roku odsetek ich wyniósł 1,9%, w 1905 roku – 3,1%, a w 1910 roku – nawet 3,5% (17 razy więcej niż w 1855 r.). W liczbach absolutnych wzrost był także imponujący – od 90 osób w 1816 roku do 3273 w 1910 roku (36 razy więcej). Poruszamy się w stosunkowo niewielkich przedziałach liczbowych i procentowych, ale dynamika wzrostu była tam rzeczywiście ogromna. W 1910 roku ewangelicy mieli oczywiście nadal przygniatającą przewagę (95,8%). Ludność żydowska również pomniejszyła swój udział, ale w tym przypadku spadek był bardzo wyraźny – do 0,3% w 1910 roku. W liczbach absolutnych było jej 11 razy mniej niż katolików, a w 1816 roku przeważała nad katolikami pięciokrotnie.

Na przełomie XIX i XX wieku zmieniała się ponadto struktura narodowościowa powiatu. Podobnie jak przy stosunkach wyznaniowych nie były to wielkie zmiany, ale ich dynamika powinna zwracać uwagę badaczy. Do 1890 roku nie dostrzegano tam innej ludności poza niemieckojęzyczną – dotyczy to spisów z 1861 i 1867 roku. Wcześniejszych spisów administracyjnych, dotyczących języka mieszkańców, nie przeprowadzano na tym terenie. W 1890 roku – jak wskazują dane z tabeli 1 – wynotowano tam 526 Polaków (0,54%), w 1900 roku – 529 (0,56%), natomiast w 1905 roku – już 1404 osoby (1,46%). Ludność niemiecka stanowiła wtedy 98,46%. W 1910 roku odsetek ludności polskiej wyniósł najpraw-

dopodobniej około 1,9%. Widać wyraźny związek pomiędzy wzrastającą szybko liczbą katolików i Polaków. Ocenic należy, że ludność niemiecka i ewangelicka wyjeżdżała w poszukiwaniu lepszych zarobków do Berlina, Zagłębia Ruhry oraz Ameryki, natomiast z Wielkopolski przybywała tam ludność polska i katolicka – również w poszukiwaniu pracy, głównie w majątkach ziemskich. Polacy często byli mieszkańcami tymczasowymi, bez rodzin, które pozostawały w Wielkopolsce. Stąd też spisy uczniów szkół elementarnych nie oddawały w pełni skali napływu ludności polskiej (tabela 2).

Tabela 2

Wyniki spisów szkolnych w powiecie chojeńskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczny	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	16 183	16 180	0	3	58	16 051	54
1891	15 881	15 877	0	4	36	15 764	35
1896	16 146	16 139	0	7	56	16 026	28
1901	16 063	16 036	6	21	–	–	–
1906	15 169	15 147	4	18	–	–	–
1911	14 009	13 943	18	47	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 139.

W gronie dzieci szkół elementarnych (7-14 lat) nie widać wzrostu osób wyznania katolickiego w latach 1886-1896. W następnych latach powiększała się liczba uczniów polskojęzycznych, ale wzrost był niewielki. W 1911 roku stanowili oni jedynie 0,46%, a więc wyraźnie mniej niż odsetek Polaków wśród ogółu mieszkańców. Jak zostało już wspomniane na początku podrozdziału, tylko niewielki, południowy fragment ówczesnego powiatu chojeńskiego zalicza się obecnie do województwa lubuskiego. W Kostrzynie, w którym od 1836 roku mieścił się drugi – obok stolicy powiatu – (filialny) urząd powiatowy, jak również w jego okolicach, proporcje ludnościowe, wyznaniowe i narodowościowe były prawdopodobnie bardziej korzystne dla ludności katolickiej i polskiej niż w całym powiecie chojeńskim. Wskazują na to liczby z samego Kostrzyna, które przytoczone zostały w podrozdziale o powiecie kostrzyńskim. Można założyć, że na przełomie XIX i XX wieku w południowej części powiatu (należącej obecnie do województwa lubuskiego), w tym także w Kostrzynie, pojawiło się około 1500 katolików oraz być może nawet 800 Polaków.

1.2. Powiat frankfurcki (1816-1826) (Frankfurt an der Oder)

Powiat frankfurcki był tworem tymczasowym i w interesującym nas okresie istniał jedynie w latach 1816-1826. W 1816 roku powstał on z terenów powiatu lubuskiego (Lebus), z którego włączono do niego 9 wiosek, oraz powiatu torzymskiego (Sternberg), z którego otrzymał miasto Górzycę nad Odrą (utraciła prawa miejskie w 1947 r.) oraz 26 wiosek⁵⁵. Mniejsza część powiatu frankfurckiego wraz ze stolicą nie mieściła się na badanym tutaj terenie, ale większość powiatu, po prawej stronie Odry, należy uwzględnić, więc przytoczymy kilka informacji odnośnie do tej jednostki administracyjnej. Od 1 stycznia 1827 roku cały powiat został przyłączony do powiatu lubuskiego, którego siedziba władz pozostała we Frankfurcie⁵⁶. Było to jednak rozwiązanie tymczasowe, gdyż od 1 stycznia 1836 roku zaczęły obowiązywać nowe rozporządzenia. Tereny po prawej stronie Odry przeniesiono do powiatu torzymskiego, którego stolicą w tamtym czasie był nie Torzym (Sternberg), ale Sulęcín (Zielenzig)⁵⁷.

Frankfurt zalicza się często do jednego z najważniejszych centrów północnych terenów dzisiejszego województwa lubuskiego, dlatego warto podać kilka informacji o tym mieście⁵⁸. W 1802 roku był on dosyć znacznym ośrodkiem, liczącym 10 291 mieszkańców, a w 1810 roku – 11 969⁵⁹. W 1816 roku doliczono się w nim natomiast 13 951 osób. Wyraźnie przeważali tam wtedy protestanci wyznania ewangelicko-augsburskiego (92,5%, 12 909 osób), Żydzi stanowili 2,7% (373 osoby), reformowani luteranie – 2,6% (366 osób), a katolicy – zaledwie 2,2% (303 osoby)⁶⁰. W 1821 roku liczba mieszkańców wzrosła do 15 765⁶¹.

W 1811 roku w mieście wynotowano 2449 budynków, z czego 1344 stanowiły obiekty mieszkalne. Można przypuszczać, że były to dane niepełne, gdyż w 1816 roku zabudowa składała się w sumie z 3469 obiektów, z czego 3181 pokrytych było dachówkami, innym materiałem kamiennym lub blaszanym, 5 – gon-

⁵⁵ Zob. *Amts-Blatt der Königlichen Preussischen Regierung zu Frankfurt an der Oder* 1816, s. 106; dane o przyłączonych terenach też na s. 105.

⁵⁶ *Amts-Blatt der Königlichen Preussischen Regierung zu Frankfurt an der Oder* 1826, No 42, s. 334.

⁵⁷ *Amts-Blatt der Königlichen Preussischen Regierung zu Frankfurt an der Oder* 1835, No 49 s. 363.

⁵⁸ Zob. np. OLGIERD KIEC, *Od Marchii Wschodniej (Ostmark) do Ziemi Lubuskiej. Kilka uwag o konstruowaniu regionu i regionalnej polityki pamięci*, [w:] *Ziemia Lubuska. Rozważania o historii i tożsamości regionu*, red. TOMASZ NODZYŃSKI, MARCELI TURECZEK, JOANNA ZIĘBA, Zielona Góra 2014, s. 34-35.

⁵⁹ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 6-8.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 7-8.

⁶¹ *Ibidem*, s. 5.

tem, a 283 – strzechą. Taką samą liczbę budynków podano także dla 1821 roku (3469). Dzieliły się one na budynki kultu religijnego – 7, publiczne – 59, prywatne domy mieszkalne – 1352, budynki produkcyjne (młyny, „fabryki” i magazyny) – 12 oraz obiekty gospodarcze (stajnie, chlewnie, obory, stodoły, szopy) – 2084⁶². W sprawie liczby świątyń można zauważyć, że w 1816 roku, czyli 5 lat wcześniej, w mieście wynotowano cztery kościoły luterańskie, dwa kościoły ewangelików reformowanych, jeden kościół katolicki i jedną synagogę. Razem dawało to liczbę 8 świątyń, a więc o jedną więcej niż podano dla 1821 roku⁶³.

W 1816 roku we Frankfurcie funkcjonowało 11 publicznych szkół elementarnych z 20 nauczycielami, do których uczęszczało 971 uczniów, oraz 5 elementarnych szkół prywatnych, w których pracowało 5 nauczycieli, a uczyło się 231 dzieci⁶⁴. Publiczne szkolnictwo średnie składało się z jednej szkoły dla chłopców z czterema nauczycielami i 57 uczniami oraz dwóch szkół dla dziewcząt z 13 nauczycielami i 295 uczennicami. Istniała także średnia szkoła prywatna dla chłopców, w której jeden nauczyciel uczył 45 uczniów. Interesujące jest, że do „niższych” szkół średnich uczęszczało wtedy znacznie więcej dziewcząt (295) niż chłopców (102). Warto zaznaczyć, że w tych szkołach ponadelementarnych obsada nauczycielska była znacznie liczniejsza niż w szkołach najniższego szczebla. Miasto mogło poszczycić się „wyższą” szkołą średnią, czyli gimnazjum, w którym 6 nauczycieli uczyło 109 uczniów. Dodać można, że w służbie zdrowia pracowało tam 15 lekarzy i 14 położnych⁶⁵.

Przedstawiając życie gospodarcze miasta po wojnach napoleońskich, wspomnieć warto, że w 1819 roku czynnych zawodowo było tam między innymi 202 mistrzów szewskich, którzy mieli 136 uczniów i czeladników, 94 krawców z 72 uczniami i czeladnikami, 27 piekarzy z 52 pomocnikami, 18 rzeźników, których wspierało 31 pomocników oraz 17 garbarzy z 15 pomocnikami. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że tak ogromna przewaga szewców (338 rzemieślników) oraz krawców (166 osób) jest przypadkiem raczej niecodziennym, co uwidocznione jest na dalszych stronach, gdzie przytoczone zostały liczby dla innych miast badanego regionu. Zastanawiające jest, że właśnie ci rzemieślnicy znajdowali w mieście średniej wielkości zbyt na swoje usługi i towary. Prawdopodobnie wynikało to z funkcji regencyjnej (wojewódzkiej) Frankfurtu, co wiązało się z obecnością dużo więcej

⁶² *Ibidem*, s. 2-3.

⁶³ *Ibidem*, s. 7-8.

⁶⁴ Należy zauważyć, że ogólna liczba uczniów szkół elementarnych (1202) stanowiła tylko 8,6% ogółu mieszkańców, co było wskaźnikiem bardzo niskim. Być może dane o liczbie uczniów są niepełne.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 11-13.

dobrze opłacanych urzędników niż w miastach powiatowych⁶⁶. Funkcjonowało tam również 81 sklepów różnych rodzajów oraz 180 „wędrownych” kramarzy. Usługi swoje świadczyło 52 karczmarzy i 9 restauratorów. Działały cztery apteki i 26 hoteli, z których tylko 8 zasługiwało na takie miano – pozostałe to noclegownie dla pracowników, 9 restauracji i 52 karczmy. Służbę domową stanowiło 107 mężczyzn i 541 kobiet. W ogólnie pojętej produkcji, poza rzemiosłem, pracowało natomiast 175 mężczyzn i 447 kobiet⁶⁷. Jak widać, w niższych warstwach społecznych służbę domową i prostych pracowników w mieście reprezentowały głównie kobiety (988 do 282 – 3,5 raza więcej kobiet niż mężczyzn).

Frankfurt, poza władzami miejskimi, był siedzibą administracji powiatowej i regencyjnej, ponadto Wyższego Sądu Krajowego („Ober-Landgericht”) i Głównego Urzędu Podatkowego („Haupt-Steueramt”). Miasto wyróżniało się jako ośrodek corocznych targów i znacząca przystań towarowa na Odrze. Już w latach 20. XIX stulecia działały tam liczne fabryczki⁶⁸. Stolica regencji rozwijała się szczególnie szybko na przełomie XIX i XX wieku, o czym świadczyła zwłaszcza rosnąca liczba mieszkańców (tabela 3).

Tabela 3 prezentuje dane do 1910 roku, gdyż zależy nam, aby przedstawić trochę szerzej rozwój liczebny mieszkańców stolicy regencji. Ponadto przedmieście Frankfurtu po prawej stronie Odry (Dammvostadt), dzisiejsze Słubice, mieści się w obecnych granicach województwa lubuskiego. Powyższe dane ukazują obraz podobny jak w powiecie chojeńskim: wzrostu udziału katolików i ludności polskiej, zwłaszcza pod koniec badanego okresu. W 1816 roku ewangelicy stanowili 95,1% mieszkańców, katolicy – 2,2%, a Żydzi – 2,7%. W 1871 roku udział ewangelików zmniejszył się do 92,7% (40 049 osób), Żydów do 1,8% (767 osób), a katolików wzrósł do 5,1% (2281 osób)⁶⁹. Trend ten trwał do 1910 roku. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 90,4%, katolików – 7,8%, a Żydów – jedynie 0,9%.

⁶⁶ Dla porównania można podać, że w Berlinie w 1821 r. pracowało 1293 mistrzów szewskich i 1793 uczniów, względnie czeladników oraz 1175 krawców i 1436 ich pomocników. Liczył on wtedy 189 403 mieszkańców, czyli 12 razy więcej niż Frankfurt, a szewców miał „tylko” 9 razy więcej, natomiast krawców – prawie 16 razy więcej. We Wrocławiu (76 992 mieszkańców) było w sumie 978 szewców i 842 krawców. Był on 5 razy większy ludnościowo od Frankfurtu, a pracowało tam „zaledwie” 3 razy więcej szewców, jak również 5 razy więcej krawców. Gdańsk z kolei (50 468 mieszkańców) był 3,2 raza większy ludnościowo, a pracowało tam 620 szewców (1,8 raza więcej) oraz 449 krawców (2,7 raza więcej). Z tego zestawienia danych wynika, że we Frankfurcie funkcjonowała rzeczywiście ponadproporcjonalna liczba szewców, nawet biorąc pod uwagę funkcję administracyjną miasta (Berlin, Wrocław i Gdańsk miały nawet więcej urzędników i wojska), natomiast liczba krawców mieściła się w proporcjach albo była niższa niż w zaprezentowanych powyżej miastach. Liczby za *ibidem*, s. 5, 14, 15.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 14-23.

⁶⁸ Por. dodatkowe uwagi w: *ibidem*, s. 22-23.

⁶⁹ Zob. *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 158-159.

Tabela 3

Ludność Frankfurtu nad Odrą w latach 1800-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1800	10 453	–	–	–	350	9 511	592
1802	10 291	–	–	–	–	–	–
1810	11 969	–	–	–	–	–	453
1816	13 951	–	–	–	303	13 275*	373
1821	15 765	–	–	–	–	–	–
1840	24 948	–	–	–	807	23 493	648
1850	31 772	–	–	–	1022	29 065	885
1853	31 597	–	–	–	1014	28 345	828
1858	32 781	32 781	0	0	1213	30 757	790
1861	34 253	34 253	0	0	–	–	–
1871	43 214	–	–	–	2281	40 049	767
1890	55 738	55 023	508	148	3518	51 091	775
1900	61 852	61 340	301	151	4132	56 575	747
1905	64 304	63 412	690	134	4652	58 562	667
1910	68 277**	67 181	898	118	5350	61 712	626

* w tym 366 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji z danych regencyjnych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 5-9; HEINRICH BERGHAUS, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrafthums Nieder-Lauzitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, t. 3, Brandenburg 1856, s. 310; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 136; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. XXX.

Administracyjne spisy językowe z lat 40. i 50. XIX wieku oraz pierwszy regularny spis językowy z 1861 roku nie wykazały obecności ludności polskiej. W 1890 roku oficjalne wyniki podały obecność jej już na poziomie 1,2%, w 1905 roku – 1,3%, natomiast w 1910 roku – najprawdopodobniej 1,5%. Patrząc na szybki wzrost udziału katolików w gronie mieszkańców miasta, można sądzić, że odsetek Polaków w 1910 roku mógłby być nawet wyższy. Warto zauważyć, że nie tylko katolicy posługiwali się językiem polskim. W 1900 roku 28 ewangelików podało język polski jako język ojczysty (Muttersprache), a dwóch – język „mazurski”⁷⁰.

⁷⁰ Por. np. „Preußische Statistik”, t. 177/3, 1902, s. 368-369. Język „mazurski” władze pruskie „wymyśliły” pod koniec XIX w., aby osłabić statystycznie ludność polskiego pochodzenia. Co ciekawe, nie dokonano takiej operacji na Śląsku. Tam Ślązacy – w świetle oficjalnej statystyki do 1910 r. – mówili wciąż językiem polskim, a nie np. „śląskim”.

Było to największe miasto w badanym regionie, które w 1842 roku uzyskało połączenie kolejowe z Berlinem. Spis z 1840 roku podał skromnie, że w mieście (i na przedmieściach) działały cztery folwarki i 6 zakładów produkcyjnych⁷¹. Niedługo później powstała tam gazownia, dostarczająca gaz do domów mieszkalnych oraz wykorzystywany do oświetlania ulic. W 1852 roku w mieście pracowało między innymi 292 szewców, 258 krawców, 174 karczmarzy, 144 stolarzy, 39 piekarzy, 32 ślusarzy, 28 rzeźników i 24 szklarzy⁷². Nie podano, czy liczby te dotyczą tylko mistrzów poszczególnych rzemiosł, czy też liczone są łącznie z pomocnikami. Jeżeli założymy tę ostatnią możliwość, to w porównaniu z danymi z 1819 roku wyraźny wzrost zanotowali jedynie krawcy i karczmarze. W 1850 roku w całym mieście działało 6 szkół elementarnych (z tego 1 na przedmieściu słubickim) z 19 nauczycielami, średnia szkoła miejska (Oberschule) z 20 nauczycielami, dwie szkoły średnie (niższa i wyższa) dla dziewcząt z 12 nauczycielami oraz gimnazjum fryderycjańskie (Friedrichsgymnasium) z 12 nauczycielami. Istniały ponadto dwie szkoły zawodowe: rzemieślnicza (Gewerbeschule) i przemysłowa (Industrieschule)⁷³. Dostrzec można wyraźny wzrost liczby nauczycieli w porównaniu z 1816 rokiem i powstanie szkolnictwa zawodowego, ale obniżyła się liczba szkół elementarnych. Stanu uczniów dla 1850 roku nie podano. Jako ciekawostkę można podać, że we Frankfurcie hodowano wtedy jeszcze znaczną liczbę zwierząt: 737 koni, 137 byków i wołów, 1131 krów, 233 cielaki, 1937 owiec, 679 kóz i 843 świnie. W porównaniu z 1801 rokiem dane te były trochę wyższe poza owcami (2369 w 1801 r.) i świniami (1680)⁷⁴.

W 1898 roku uruchomiono pierwszą linię tramwajową na prąd, co było początkiem elektryfikacji miasta. W tym czasie funkcjonowały tam liczne zakłady, zwłaszcza przemysłu metalowego. W dzisiejszych Słubicach w 1838 roku powstała fabryka broni Georga Teschnera, którą w 1875 roku przejął, po śmierci założyciela, Wilhelm Collath. Był on od 1859 roku pracownikiem, a potem kierownikiem i wynalazcą w tym zakładzie. Produkował on broń myśliwską i zatrudniał około 100 robotników⁷⁵. Funkcjonowała tam także odlewnia żelaza A. Guttmanna. Założyć można, że przedmieście słubickie w 1910 roku miało około 8 tysięcy mieszkańców⁷⁶.

⁷¹ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 254.

⁷² H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 325.

⁷³ *Ibidem*, s. 313.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 310.

⁷⁵ Zob. ROLAND SEMIK, *O dawnej fabryce broni w Słubicach*, <http://slubice24.pl/poznaj-slubice/slubice-wczoraj-i-dzis/2237-o-dawnej-fabryce-broni-w-slubicach> [dostęp 8.04.2021].

⁷⁶ Liczba ta wynika z porównania danych dla 1910 r. z całego miasta (68 300) z danymi dla miasta w dzisiejszych granicach, czyli bez przedmieścia na prawym brzegu Odry (prawie 60 tysięcy).

Cały powiat frankfurcki, bez samego Frankfurtu, w 1816 roku liczyć miał, według informacji z Wikipedii, 20 462 mieszkańców, ale *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, wydany przez Alexandra Augusta Mützella pod kierownictwem Leopolda Kruga w 1825 roku (tom 6), udostępnia wyraźnie wyższe dane – 23 024 osoby w 1816 roku oraz 26 547 osób – w 1821 roku⁷⁷.

Tabela 4

Mieszkańcy powiatu frankfurckiego w latach 1816-1821

Rok	Ogółem	Ewangelicy	Katolicy	Żydzi
1816	23 024	22 327*	310	383
1821	26 547	25 619	460	468

* w tym 366 ewangelików reformowanych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 160-164.

Skromne dane – tylko dla dwóch przekrojów czasowych – wskazują, że, podobnie jak w mieście, w powiecie wyraźnie przeważała ludność ewangelicka. W 1816 roku stanowiła ona 97% ogółu mieszkańców, natomiast w 1821 roku – 96,5%. Odsetek katolików wzrósł w tym czasie od 1,3% do 1,7%, a wyznawców judaizmu – od 1,7% do 1,8%.

Powierzchnia powiatu nie była zbyt duża, a wynosiła prawie 10 mil kwadratowych, czyli dokładnie 212 138 mórg pruskich. W przeliczeniu było to tylko 567,4 km². W 1821 roku wykazywał on – nie licząc wydzielonego z powiatu Frankfurtu – 37 świątyń, 121 budynków publicznych, 2791 prywatnych domów mieszkalnych, 56 budynków produkcyjnych (młyny, „fabryki”, magazyny) i 4578 – gospodarczych (stajnie, stodoły, szopy, chlewnie, obory)⁷⁸. W 1816 roku czynne były 44 publiczne szkoły elementarne, w których 53 nauczycieli uczyło 2586 uczniów. Przekrój gospodarczy tworzyło 6 cegielni, jeden wapiennik (piec do wypalania wapna), 28 młynów wodnych i 8 wiatrowych, jedna olejarnia, dwa tartaki i jedna papiernia. Na terenie powiatu wynotowano 44 wędrownych kramarzy, 80 barek rzecznych, 9 hoteli i 22 noclegownie, 9 restauracji oraz 97 karczm (knajp). Jako służba domowa pracowało 128 mężczyzn i 561 kobiet, a jako służba „produkcyjna” w rolnictwie i wytwórczości – 445 mężczyzn i 610 kobiet. Ponadto

⁷⁷ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 160 i 164. Można wnioskować, że nie należy zawsze ufać informacjom z Wikipedii (w tym przypadku w wersji niemieckiej).

⁷⁸ *Ibidem*, s. 158.

proste prace ręczne wykonywało 1284 mężczyzn i 1329 kobiet⁷⁹. Godne uwagi jest to, że we wszystkich tych kategoriach „robotniczych” przeważały kobiety, co na badanym terenie było zjawiskiem niezbyt częstym. Ocenic należy, że warstwę robotniczą (głównie robotników rolnych) tworzyło prawie 4400 osób, które stanowiły prawie 19% ogółu ludności. Był to wskaźnik, jak na początek XIX wieku, już dosyć wysoki. Z kolei „uprzemysłowienie” powiatu było na niezbyt imponującym poziomie, co wynikało ze stosunkowo małej powierzchni powiatu oraz niezbyt rozwiniętej bazy ekonomicznej na terenach wiejskich. Zalesienie powiatu było bardzo duże, a zaludnienie wiosek raczej niewielkie.

Powiat frankfurcki istniał tylko do końca 1826 roku, dlatego jego prezentację kończymy na danych z 1821 roku, a dalsze losy jego obszarów po prawej stronie Odry ukazane zostały przede wszystkim w ramach powiatu torzymskiego.

1.3. Powiat gorzowski (Landsberg an der Warthe)

Powiat gorzowski jest pierwszą z omawianych tutaj jednostek administracyjnych, który w całości należy zaliczyć do dzisiejszych terenów województwa lubuskiego i który istniał bez istotniejszych zmian przez cały badany okres. Od południa graniczył z powiatem międzychodzkiem (Birnbaum), a potem, od 1887 roku, skwierzyńskim (Schwerin an der Warthe) oraz torzymskim (Sternberg), a potem wschodniotorzymskim (Ost-Sternberg); od zachodu z powiatem chojeńskim; od północy z powiatem myśliborskim z regencji szczecińskiej (Stettin) oraz od wschodu z powiatem strzeleckim (Friedeberg). Obszar powiatu w państwie pierwszych Piastów zaliczany był do Wielkopolski, w małych fragmentach do księstw pomorskich, a w epoce rozbitcia dzielnicowego jego zachodnie skrawki należały do Ziemi Lubuskiej, czyli terytorium biskupstwa lubuskiego, zlikwidowanego w okresie reformacji. Siedzibą biskupa było miasto Lubusz, niemiecki Lebus, leżący po lewej stronie Odry, oraz między innymi Górzycy na prawym brzegu rzeki. Od połowy XIII wieku krainą tą, po piastowskich książętach śląskich, władali brandenburcy Askańczycy, którzy utworzyli tam Nową Marchię (Neumark) i między innymi w 1257 roku lokowali nad Wartą miasto Landsberg⁸⁰. Markgraf Jan

⁷⁹ *Ibidem*, s. 167–170.

⁸⁰ Zob. DARIUSZ ALEKSANDER RYMAR, *Z dziejów gospodarczego rozwoju Gorzowa za szczególnym uwzględnieniem okresu powojennego*, <http://gorzowhistoria.pl/historia/artykuly/54> [dostęp 25.04.2021]. Margrabia brandenburski, Jan z rodu Askańczyków, wydał przywilej założycielski miasta 2 lipca 1257 r. dla rycerza Alberta von Luge. Potwierdza to: EDWARD RYMAR, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii w średniowieczu (do roku 1539)*, Gorzów Wielkopolski 2015, s. 161.

(Johann) zezwolił wtedy Albertowi von Luge założyć miasto „Neu Landisberch”⁸¹. W tym samym roku otrzymało ono prawo składu, co korzystnie wpływało na rozwój handlu. Związane z nim przywileje zostały jednak dla większości towarów odwołane w 1539 roku przez elektora brandenburskiego Joachima – z korzyścią dla promowanego przez niego Frankfurtu⁸².

Nasz opis zaczynamy od stolicy powiatu. **Gorzów (Landsberg an der Warthe)** na początku XIX wieku był już znaczącym ośrodkiem regionalnym. Jak ukazują to dane z tabeli 5, w 1802 roku liczył 6144 mieszkańców, w 1810 roku – 7086, w 1816 roku – 8115, a w 1821 roku – 9081 mieszkańców. W ich gronie, podobnie jak w innych powiatach nowomarchijskich, zdecydowanie przeważali ewangelicy. W 1816 roku stanowili oni 94,3% ludności miasta, wyznawcy judaizmu – 4%, reformowni ewangelicy – 1,1%, natomiast katolicy – zaledwie 0,6%⁸³. W 1811 roku stało tam 2045 budynków, z czego 780 mieszkalnych. Dziesięć lat później doliczono się czterech świątyń, 46 budynków publicznych, 769 domów mieszkalnych (czyli o 11 mniej), 35 obiektów produkcyjnych oraz 942 – gospodarczych⁸⁴. Razem dawało to 1796 budynków, co było liczbą wyraźnie niższą niż w 1811 roku, a stan mieszkańców powiększył się w tym czasie o prawie 2 tysiące osób. Wydaje się, że błąd leżał po stronie ówczesnych spisów statystycznych. W 1821 roku podano jednocześnie, że 1725 budynków było krytych dachówką lub blachą, 20 – gontem, a 324 – strzechą. Tym razem suma dawała 2069 obiektów⁸⁵. Różnice te – całkiem niewytłumaczalne – występowały praktycznie w tej samej tabeli danych urzędowych.

W 1816 roku w Gorzowie działały cztery elementarne szkoły publiczne, w których pracowało 5 nauczycieli, a uczęszczało tam 264 uczniów. Dziwić może, że znacznie więcej było wtedy prywatnych (z reguły ewangelickich) szkół elementarnych, a mianowicie 13 – z 14 nauczycielami i 541 uczniami. Publiczna szkoła średnia dla chłopców zatrudniała 5 nauczycieli, a uczyło się tam 63 uczniów. Nie istniała tam wtedy żadna szkoła średnia dla dziewcząt. Nie było także ani jednej średniej szkoły prywatnej. W 1816 roku w mieście pracowało 7 lekarzy i 7 położnych, a w 1819 roku, w gronie rzemieślników – najwięcej, bo 321 szewców (136 mistrzów i 185 czeladników z uczniami), 101 krawców (55 mistrzów i 46 pomocników), 96 cieśli (w tym 11 mistrzów), 68 stolarzy (23 mistrzów), 32 piekarzy

⁸¹ Por. np. H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 457.

⁸² Por. np. EDWARD RYMAR, *Gorzowskie prawo składu*, [w:] *idem, Studia i materiały z dziejów Nowej Marchii i Gorzowa. Szkice historyczne*, Gorzów Wielkopolski 1999, s. 158 i 172.

⁸³ Za A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 48-53.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 46-47.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 47.

(15 mistrzów) i 23 rzeźników (11 mistrzów). Funkcjonowało tam 30 warsztatów wełniarskich i 26 lnarskich, 49 sklepów, dwie apteki, 75 kramów, 8 hoteli i trzy noclegownie, cztery restauracje i 61 karczm. Jako służba domowa pracowało 17 mężczyzn i 471 kobiet, a jako służba produkcyjna – 117 mężczyzn i 50 kobiet⁸⁶. W notatkach o mieście dodano, że funkcjonował tam Główny Urząd Podatkowy (Hauptsteueramt), przytułek dla biednych, targ wełniany, wapiennik, papiernia oraz po kilka fabryk sukna i wytwórczości skórzaney⁸⁷.

Kolejny opis statystyczny regencji frankfurckiej bazuje na danych z 1840 roku. Miasto miało wtedy liczyć 10 307 mieszkańców, co wskazywało na zaledwie umiarkowany wzrost w ciągu 19 lat – około 1200 osób, więcej niż w 1821 roku. Domów mieszkalnych wynotowano wtedy 846, czyli już trochę więcej niż na początku XIX stulecia (780 w 1811 r. i 769 w 1821 r.)⁸⁸. Wliczając uwzględnione dodatkowo dalsze przedmieścia Ruhberg, Landsberger Bürgerwiese (Gorzowska Łąka Miejska) i Landsberger Papiermühle (Gorzowska Papiernia), podane wcześniej liczby można ewentualnie powiększyć o 23 domy i 144 mieszkańców. W ramach miasta wymieniono także bliższe przedmieścia: Santockie (Zantocher Vorstadt), Mostowe (Brücken Vorstadt), Młyńskie (Mühlen Vorstadt), Kietz i Friedrichstadt (Frydrychowo). Znajdowało się tam 5 fabryczek o nieokreślonej bliżej specyfikacji, młyn kory dębowej (szewców), folusz, cztery młyny wodne i jeden wiatrowy oraz tartak. Na dalszym przedmieściu, Gorzowskiej Papierni, pracował wtedy – wbrew nazwie – jeszcze jeden tartak, a nie papiernia⁸⁹.

Kilka informacji o sytuacji gospodarczej miasta dostarcza także zestawienie z lat 1850-1853. Dla 1853 roku doliczono się 867 domów mieszkalnych, czyli 21 więcej niż w 1840 roku. Budynków gospodarczych miało być 959, a produkcyjnych – 181. Ogólna liczba mieszkańców powiększyła się do stanu 12 723 osób. Podano także, że w mieście kwaterowało wtedy w garnizonie 550 żołnierzy. Doktor Heinrich Berghaus z dumą podał, że jeżeli w 1800 roku w Gorzowie na przedmieściach jeszcze 127 domów było pokrytych strzechą, to w 1852 roku nie było już żadnego takiego budynku⁹⁰. Ogółem wynotowano 42 gmachy publiczne, a w tym cztery kościoły, 5 szkół, krajowy dom dla ubogich (Landarmenhaus) dla całej Nowej Marchii, dom dziecka, dom starców, nowy szpital miejski, ratusz, Królewski Sąd Powiatowy oraz 15 budynków wojskowych (m.in. koszary, zbrojownia, lazaret, wybieg dla koni i magazyny). Miasto oświetlone było wtedy przez 104 latarnie

⁸⁶ *Ibidem*, s. 55-60, 63-65.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 66-67.

⁸⁸ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 108.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 454.

olejowe. Znajdowało się w nim wiele zakładów produkcyjnych, jak na przykład fabryka budowy maszyn, kuźnia, fabryka krawiecka Fourniera, dwa duże tartaki, olejarnia napędzana maszyną parową, fabryka wagonów, tytoniu, dywanów, młyn kory dębowej szewców, folusz sukienników, młyn wodny i młyn wiatrowy⁹¹.

W zestawieniu zwrócono ponadto uwagę, że w Gorzowie pracowało 9 lekarzy i 10 położnych oraz dwóch aptekarzy. Funkcjonowały tam dwie łaźnie i 5 kas chorych, które wypłacały także zapomogi pogrzebowe, oraz kasa opiekuńcza dla rzemieślników. Wymienić jeszcze można szkołę elementarną dla chłopców i oddzielną dla dziewcząt (obie po 4 nauczycieli), dwie mieszane (koedukacyjne) szkoły elementarne (po 1 nauczycielu) i 3 „wolne” (prywatne, raczej religijne) szkoły elementarne, każda prowadzona przez jednego nauczyciela. Szkolnictwo ponadelementarne reprezentowane było przez Wyższą Szkołę Miejską (Höhere Bürgerschule) dla chłopców, która miała 6 klas i zatrudniała 8 nauczycieli, oraz Wyższą Szkołę dla Dziewcząt (Höhere Töchterchule), w której pracowało trzech nauczycieli i jedna nauczycielka⁹². W porównaniu z danymi z 1816 roku zmniejszyła się liczba szkół elementarnych, ale minimalnie wzrosła liczba nauczycieli. Pojawiło się szkolnictwo średnie dla dziewcząt, którego wcześniej brakowało. Zadziwiające jest jednakże, że w Gorzowie nie istniało wtedy gimnazjum, chociaż był on znacznie większy niż Chojna, która taką szkołę miała.

Dla połowy XIX wieku Zbigniew Bujkiewicz, na podstawie spisu gospodarczego z 1849 roku, prezentuje dane, z których wynika, że w Gorzowie działała przędzalnia wełny oraz ponadto 10 cegielni, 10 minibrowarów, 6 młynów wodnych, 6 fabryk tytoniu i cygar (122 pracowników), 6 destylarni, cztery wapniarnie, trzy tartaki, trzy wytwórnie waty, trzy fabryki maszyn (83 pracowników), dwie olejarnie, bielarnia, wiatrak, młyn holenderski, młyn kieratowy i folusz⁹³.

W opracowaniu Dariusza Aleksandra Rymara można znaleźć informacje, że w Gorzowie w 1828 roku istniało 38 fabryk i młynów, natomiast w 1853 roku – już 187 takich obiektów⁹⁴. Największa z nich, fabryka maszyn z odlewnią Johanna Gottlieba Pauckscha, założona została w 1843 roku, a ponadto kuźnia Stoeckera na przedmieściu Friedrichstadt, fabryka kabli G. Schrödera, fabryka sieci Dräger-Mantey, powstała w 1891 roku, oraz fabryka juty i worków jutowych Maxa Bahra, założona w 1893 roku, przy czym w 1903 roku, po rozbudowaniu zakładu, uruchomił on także prężalnię i tkalnię juty oraz port rzeczny na

⁹¹ *Ibidem*, s. 456-457.

⁹² *Ibidem*, s. 457.

⁹³ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 54-55.

⁹⁴ D.A. RYMAR, *op. cit.* – publikacja w Internecie bez numeracji stron.

Warcie⁹⁵. Rozbudowane znacznie przedsiębiorstwo Pauckscha w 1912 roku zatrudniało nawet 850 pracowników⁹⁶. Z innego opracowania dowiedzieć się można, że około połowy XIX wieku istniała także odlewnia i wytwórnia wyrobów metalowych Carla Jaehnego, zatrudniająca na początku XX wieku 500-650 pracowników, cztery zakłady wapiennicze, cegielnia, dwie drukarnie i dwa zakłady litograficzne. W 1875 roku doliczono się 1013 fabryk i mniejszych zakładów produkcyjnych, w których pracowało 3358 osób. Spośród nich prawie 35% zatrudnionych było w przemyśle maszynowym (37 zakładów i 1171 pracowników), 24,4% – w przemyśle odzieżowym, a 10,6% – w przemyśle spożywczym. Dodać można jeszcze kilka gorzelni, fabrykę cygar i tytoniu oraz 9 cegielni i glinianek⁹⁷. W 1871 roku w Gorzowie wynotowano 1125 domów i 18 551 mieszkańców. Oznaczało to wzrost w niecałe 20 lat o prawie 260 domów i niecałe 6 tysięcy osób. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 92,8% (17 217 osób), katolików – 3,1% (569 osób), a wyznawców judaizmu – 3,9% (730 osób). Ponadto 35 osób należało do innych wyznań chrześcijańskich (0,2%)⁹⁸.

Rozwijające się szybko gospodarczo i demograficznie miasto w 1856 roku uzyskało połączenie kolejowe na trasie Berlin–Królewiec, a niedługo później, bo w 1857 roku – wybudowano gazownię. W 1897 roku powstała sieć wodociągów o długości 23 603 metrów. Pod koniec XIX stulecia, w 1899 roku, uruchomiono komunikację tramwajową, która obejmowała trzy linie, liczące łącznie 5,2 km⁹⁹. Gorzów był też ważnym portem rzeczny, w którym w 1913 roku przeładowano 128 tysięcy ton towarów¹⁰⁰. Wzrastała liczba osób zatrudnionych w przemyśle i w 1907 roku osiągnęła stan 9118 osób (w 1895 r. było to 5613 osób), z których 2264 pracowało w przemyśle włókienniczym¹⁰¹. W tym samym roku uruchomiono także elektrownię koło dworca kolejowego¹⁰². Rozwój Gorzowa dostrzeżony

⁹⁵ *Ibidem*. M. Bahr był przedsiębiorcą znanym także ze swojej działalności społecznej. Sfinansował m.in. budowę 112 domów mieszkalnych, przedszkoli przyzakładowych i łaźni miejskiej. Por. obszernie opisy przedsiębiorców: Maxa Bahra, Carla Jaehne, Karla Stöckera w: Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 29, 37 i 41.

⁹⁶ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 58.

⁹⁷ TERESA FRĄCKOWIAK-SKROBAŁA, TERESA LIJEWSKA, GRAŻYNA WRÓBLEWSKA, *Gorzów Wielkopolski. Przeszłość i teraźniejszość*, red. JAN WĄSICKI, Poznań 1964. Publikacja dostępna w Internecie: <http://gorzow-landsberg.pl/historia.Oa.html> [dostęp 25.04.2021]. Te same dane zob. TERESA LIJEWSKA, *Gorzów od połowy XIX wieku do roku 1944*, [w:] *ibidem*, s. 90. Por. także Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 37 i 56.

⁹⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 144-145.

⁹⁹ Za T. LIJEWSKĄ, *op. cit.*, s. 97 i 101.

¹⁰⁰ D.A. RYMAR, *op. cit.*

¹⁰¹ T. LIJEWSKA, *op. cit.*, s. 95 i 102. W 1903 r. w fabryce worków M. Bahra pracowały 843 osoby w przędzalni, a w tkalni juty – 657 osób.

¹⁰² *Ibidem*, s. 96.

został przez władze administracyjne, które 1 kwietnia 1892 roku wydzieliły go z powiatu wiejskiego i utworzyły powiat miejski. Tylko Gubin (Guben), z badanych tutaj miast, uzyskał wcześniej taki status w okresie do pierwszej wojny światowej. Nie wliczamy Frankfurtu nad Odrą, gdyż leży on obecnie poza województwem lubuskim. Szczegółowe dane o wzroście ludności Gorzowa przedstawiono w tabeli 5.

Tabela 5

Podziały ludnościowe w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1750-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczny	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1750	4 171	–	–	–	–	–	–
1800	6 155	–	–	–	–	–	–
1802	6 144	–	–	–	–	–	–
1810	7 086	–	–	–	–	–	327
1816	8 115	–	–	–	46	7 746*	323
1821	9 081	–	–	–	–	–	–
1840	10 307	–	–	–	–	–	–
1853	12 723	–	–	–	100	12 173	450
1871	18 551	–	–	–	569	17 217	730
1875	21 379	–	–	–	–	–	–
1890	28 065	–	–	–	1272	26 187	606
1900	33 598	33 345	130	116	1785	30 934	568
1905	36 934	35 787	200	162**	3578	32 487	479
1910	39 339***	38 137	260	142	4252	34 019	449

* w tym 85 ewangelików reformowanych

** dodatkowo wynotowano 785 osób mówiących innymi językami

*** dane językowe oszacowane według proporcji z danych regencyjnych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 48-53; HEINRICH BERGHAUS, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrafthums Nieder-Lauzitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, t. 3, Brandenburg 1856, s. 454, 457; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 141; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. 108; *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871 bearbeitet und zusammengestellt vom Königlichen Statistischen Bureau*, II. Die Provinz Brandenburg, Berlin 1875, s. 144-145.

Dane w tabeli 5 wskazują, że największy procentowy przyrost ludności nastąpił w 35-leciu od 1840 do 1875 roku (około 107%), natomiast największy absolutny przyrost – w następnym 35-leciu od 1875 do 1910 roku (18 tysięcy osób, ale

„tylko” 84%). Jak wyżej zostało już wspomniane, w mieście zdecydowanie przeważali mieszkańcy wyznania protestanckiego. W 1816 roku stanowili oni 95,4% ogółu ludności. Stosunkowo dużo było wtedy Żydów – 4%, a katolików zaledwie 0,6%. W 1853 roku proporcje te uległy niewielkim zmianom. Ewangelicy nawet zwiększyli swoją ogromną przewagę (95,7%), ludność żydowska pomniejszyła nieznacznie swój udział (3,5%), a katolicy nadal liczyli mniej niż 1% ogółu (0,8%). Podobnie jak w innych miastach nowomarchijskich proporcje te zmieniały się z upływem lat. W 1890 roku ewangelicy stanowili 93,3%, wyznawcy judaizmu – 2,2%, a katolicy – 4,5%. Najbardziej widoczny był ogromny wzrost procentowy tych ostatnich – o 750% w ciągu 74 lat (!). Tendencja ta trwała do 1910 roku, kiedy katolików było już 10,8%, natomiast ewangelików – 86,5%, a Żydów – 1,1%.

Analizując dane pod kątem językowym (a więc w zasadzie narodowościowym), stwierdzić należy, że są one zróżnicowane w niewielkim stopniu. W spisach z lat 1858, 1861 i 1867 nie stwierdzono żadnych osób mówiących po polsku lub w innym języku niż niemiecki (na co wskazują zaprezentowane poniżej liczby dla całego powiatu). Dopiero w 1900 roku doliczono się prawie 250 osób deklarujących posługiwanie się językiem polskim (0,7%). Interesująco przedstawiają się liczby z 1905 roku. Można ocenić, że wtedy w Gorzowie mieszkało 96,9% Niemców, 1% Polaków oraz 2,1% osób innych narodowości. Proporcje te utrzymały się zapewne do 1910 roku. Obecność w mieście, w którym pół wieku wcześniej spisy wynotowywały 100% Niemców, około 400 Polaków i ponad 800 osób innej narodowości spowodowana była z pewnością rozwojem gospodarczym miasta i napływem robotników do pracy w miejscowych fabrykach.

Tabela 6

Wyniki spisów szkolnych w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1901-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1891	4234	4226	7	1	143	4044	41
1896	4625	4619	0	6	175	4408	32
1901	4636	4632	0	4	–	–	–
1906	4851	4710	8	44*	–	–	–
1911	4981	4749	29	63**	–	–	–

* ponadto 53 uczniów mówiących innymi językami (głównie czeskim – 34)

** ponadto 140 uczniów mówiących innymi językami

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 141; „Preußische Statistik” 1892, t. 120, s. 74-75; 1897, t. 151/2, s. 40-41.

Osoby polskiej narodowości mieszkaly w Gorzowie co najmniej od 1891 roku, kiedy to spis szkolny wykazał 8 uczniów szkół elementarnych mówiących po polsku (tabela 6). W 1906 roku wynotowano 97,1% uczniów niemieckich, 1,1% uczniów polskich oraz 0,7% uczniów czeskich i 0,4% – innej narodowości. Do ogólnej sumy zabrakło jeszcze 36 uczniów, dla których nie podano informacji o języku ojczystym. Prawdopodobnie były to również osoby mówiące innym językiem niż niemiecki (0,7%). Niecodzienny jest stosunkowo wysoki udział dzieci czeskich. Dane te potwierdzają w zasadzie liczby wynotowane podczas ogólnego spisu ludności w 1905 roku. Wtedy w gronie 785 osób mówiących innymi językami niż niemiecki i polski znajdowało się zapewne – jak można wnioskować za spisem szkolnym – około 300 Czechów, czyli niewiele mniej niż Polaków. Dane ostatniego przed pierwszą wojną światową spisu szkolnego z 1911 roku wykazały 95,3% uczniów niemieckich (czyli 1,8% mniej niż 5 lat wcześniej), prawie 1,9% uczniów polskich (wzrost o 0,8%) oraz 2,8% uczniów innej narodowości (wzrost o 1%). Przedstawione powyżej rezultaty, które odnoszą się – co należy podkreślić – do oficjalnych spisów władz pruskich, wskazują na bardzo szybki wzrost liczby katolików w mieście na początku XX wieku oraz wolniejszy, ale godny uwagi, wzrost liczby Polaków i osób innej narodowości, zwłaszcza czeskiej, gdyż specjaliści z Czech pracowali w fabrykach Maxa Bahra.

Po analizie sytuacji w stolicy powiatu gorzowskiego w okresie industrializacji należy zwrócić uwagę na całą jednostkę administracyjną (od 1892 r. – na powiat wiejski). W 1821 roku należał on do powiatów średniej wielkości, liczył 17 6/15 mili kwadratowej, czyli 378 437 mórg i 987 km². Po likwidacji powiatu kostrzyńskiego 1 stycznia 1836 roku jego powierzchnia uległa niewielkiemu powiększeniu – powróciło do niego, utraconych w 1816 roku, 7 wiosek od strony zachodniej. W 1861 roku obszar powiatu wynosił już znacznie więcej, bo 22,51 mili kwadratowej, czyli 1277 km². W 1890 roku z kolei powierzchnia jego trochę się zmniejszyła (do prawie 1212 km²)¹⁰³. W 1816 roku spisano tam 37 ewangelickich kościołów parafialnych i 10 filialnych, jeden kościół ewangelików reformowanych oraz jedną synagogę. Na terenie powiatu nie było wtedy żadnego kościoła katolickiego, a liczba katolików wynosiła 155 osób, czyli zaledwie 0,4%. Ewangelicy, wraz z odłamek reformowanym, stanowili 98,3% ludności, a Żydzi – 0,9%¹⁰⁴.

W 1819 roku odnotowano kilka danych na temat stanu gospodarczego powiatu. Znajdowało się tam wtedy 19 młynów wiatrowych, 14 cegielni, 11 młynów wodnych, 10 tartaków, dwa młyny kieratowe, jeden wapiennik oraz 32 pełnoetatowe

¹⁰³ Zob. „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 229 oraz t. 121, 1893, s. 113.

¹⁰⁴ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 227-229.

warsztaty sukiennicze i 282 warsztaty z pracą uboczną, jak również 29 warsztatów lniarskich z aż 517 warsztatami, traktującymi wytwórczość jako działalność dodatkową¹⁰⁵. Razem dawało to 314 warsztatów sukienniczych i 546 warsztatów lniarskich – obie te liczby wskazywały na znaczny rozwój wytwórczości tekstylnej w powiecie już na początku XIX stulecia. Na terenie powiatu handlem zajmowało się 28 wędrownych kramarzy, a w dziale usług wymienić można 102 barki rzeczne (załogę ich stanowiło 297 osób), które świadczyły usługi transportowe, 14 hoteli oraz 28 noclegowni i zajazdów, 8 restauracji i 214 karczm (wyszynków). Służbę domową tworzyło wtedy 61 mężczyzn i 519 kobiet. Z kolei do służących produkcyjnych, zatrudnionych głównie w rolnictwie, zaliczono 974 mężczyzn i 937 kobiet. Podano ponadto, że proste prace ręczne w 1816 roku wykonywało 1717 mężczyzn i 1157 kobiet¹⁰⁶. Można założyć, że w drugim dziesięcioleciu XIX wieku prawie 5400 osób można było zaliczyć do warstwy robotników, nieposiadających środków produkcji i sprzedających swoją pracę. Grupa ta stanowiła wtedy prawie 14% ogółu ludności, co w przededniu rewolucji przemysłowej było niezbyt wysokim wskaźnikiem w porównaniu z okolicznymi powiatami. Dodać można, że na terenie powiatu (poza Gorzowem) w 1819 roku funkcjonowało 86 szkół, w których pracowało 88 nauczycieli, a uczęszczało do nich 5229 uczniów¹⁰⁷. Z kolei dla 1821 roku podano, że znajdowało się tam 70 świątyń, 161 budynków publicznych, 5331 prywatnych domów mieszkalnych, 156 obiektów produkcyjnych (młyny, „fabryki” i magazyny) oraz 6089 budynków gospodarczych (stajnie, stodoły i szopy)¹⁰⁸.

Następne dane o stanie społeczno-gospodarczym powiatu zaczerpnąć można z opisu z 1844 roku, który opiera się na spisie z 1840 roku¹⁰⁹. Podaje on dane dla jednego miasta (Gorzowa) i 234 wiosek. Na terenie tych ostatnich wymieniono w sumie 43 młyny wiatrowe, 14 młynów wodnych i 14 smolarni, 13 cegielni, 11 tartaków, 7 młynów mącznych, cztery folwarki, dwie papiernie, dwie owczarnie, hutę szkła, odlewnię i kuźnię. Do największych i najbardziej uprzemysłowionych wiosek należały: **Białcza** (Balz – 127 domów i 1068 mieszkańców), **Brzeźna** (Briesenhorst – 185 domów i 890 mieszkańców), **Glinik** (Altensorge – 104 domy i 704 mieszkańców), **Gralewo** (Grahlow – 72 domy i 860 mieszkańców), **Kamień Wielki** (Cammin Groß – 68 domów i 750 mieszkańców), **Kłodawa**

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 233-234. Warsztaty z działalnością uboczną określone zostały w źródle jako zajęcia dodatkowe (Nebenbeschäftigung).

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 235-236.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 236.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 224.

¹⁰⁹ *Topographisch-statistische Uebersicht...*

(**Cladow** – 76 domów i 767 mieszkańców), **Lubiszyn** (**Ludwigsruhe** – 91 domów i 753 mieszkańców), **Mościce** (**Blumberg** – 100 domów i 713 mieszkańców), **Murzynowo** (**Morrrn** – 85 domów i 737 mieszkańców), **Pożrzadło** (**Spiegel** – 98 domów i 802 mieszkańców), **Siedlice** (**Seidlitz** – 106 domów i 722 mieszkańców – kolonia miasta Gorzowa), **Świerkocin** (**Fichtweder** – 94 domy i 721 mieszkańców) i **Witnica** (**Vietz** – 186 domów i 1646 mieszkańców)¹¹⁰. W największej Witnicy funkcjonowały przykładowo dwie cegielnie, młyn wodny, młyn zbożowy, tartak i młyn wiatrowy. Na marginesie dodać można, że w tej dużej wsi w połowie XVIII stulecia istniały już manufaktura sukiennicza i huta żelaza. Z większych zakładów przemysłowych huta szkła znajdowała się w **Lubiszynie** (tam też dwa wiatraki i cegielnia), królewska odlewnia pod Witnicą (**Vietzer Schmelze** – 7 domów i 138 mieszkańców), a królewska kuźnia – w **Zdroisku** (**Zanzthal Neu** – 7 domów i 49 mieszkańców). Ta ostatnia miała własny posterunek policyjny, zapewne ze względu na duże znaczenie gospodarcze (a może i militarne) funkcjonującego tam zakładu metalurgicznego, a ponadto wybudowano tam mieszkania dla urzędników i robotników¹¹¹.

W porównaniu z danymi z 1819 roku, w 1840 roku znacznie więcej wynotowano młynów wiatrowych (43 do 19) oraz pojawiło się 14 smolarni, dwie papiernie, huta szkła, odlewnia żelaza i kuźnia. Nie podano natomiast nic o istniejących wcześniej warsztatach tekstylnych. Opis Heinricha Berghausa, dotyczący 1850 roku, zawiera wiele informacji o stolicy powiatu, ale dane odnośnie do terenów wiejskich są raczej skromne oraz zaprezentowane w niekonsekwentny sposób. Zaznaczyć tutaj można, że na przykład majątek rycerski Berneuchen był nadzwyczaj „uprzemysłowiony”, gdyż funkcjonowały tam trzy folwarki, młyn wodny, owczarnia, cegielnia i urząd leśny¹¹². Poza tym w odpowiedniej tabeli można jeszcze znaleźć cztery inne folwarki, młyn, owczarnię oraz hutę w **Stanowicach** (**Stennewitz**)¹¹³.

Dla połowy XIX wieku dysponujemy jeszcze danymi z opracowania Zbigniewa Bujkiewicza, który powołuje się na spis gospodarczy z 1849 roku. W powiecie miały wtedy funkcjonować 74 wiatraki, 31 cegielni, 23 olejarnie, 16 młynów wodnych, 13 gorzelni, 11 smolarni, 10 tartaków, 8 minibrowarów, trzy młyny holenderskie, trzy huty żelaza (Witnica, **Santoczno/Zanzhausen**, **Marzęcin/Marienspring**), dwa młyny parowe, młyn kieratowy i papiernia. Koło **Lubna** (**Liebenow**) i Gorzowa

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 108-125.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 119, 126 i 128.

¹¹² H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 464.

¹¹³ *Ibidem*, s. 461. W wykazie nie podano, jaki rodzaj huty znajdował się w Stanowicach.

funkcjonowało 7 krótkotrwałych kopalni węgla brunatnego. Wiejskim centrum gospodarczym w pewnym sensie były **Wieprzyce (Wepritz)** pod Gorzowem. Wynotowano tam fabrykę makaronu, fabrykę krochmalu, dwa tartaki, młyn, fabrykę mebli, fabrykę cegły wapiennej i niewielką fabrykę maszyn¹¹⁴.

W świetle spisu z 1871 roku największą wioską była nieźle uprzemysłowiona osada handlowa (Flecken) **Witnica (Vietz)**, która miała imponującą liczbę 308 domów i 3060 mieszkańców. Dominującym wyznaniem byli ewangelicy, liczący 2967 osób (97%). Ponadto wynotowano 15 katolików (0,5%) i 78 wyznawców izraelskich (2,5%)¹¹⁵. O wiele mniejsza była **Białcza (Balz Colonie)** z 152 domami i 1334 mieszkańcami. Podobnie do innych nowomarchijskich miejscowości ewangelicy mieli tam ogromną przewagę. Stanowili oni 99,3% całej ludności (1325 osób). Do wyznania katolickiego przyznawały się jedynie cztery osoby (0,3%), a do innych wyznań chrześcijańskich – 5 osób (0,4%)¹¹⁶. **Brzeźna (Briesenhorst)**, kolonia liczona razem z majątkiem, miała 166 domów i 1248 mieszkańców. Wszyscy mieszkańcy byli wyznania ewangelickiego (100%)¹¹⁷. W **Kłodawie (Kladow)** znajdowało się 127 domów i 1217 mieszkańców. Ewangelicy stanowili tam 99,5% całego zaludnienia (1217 osób). Dla katolików pozostawało zaledwie 0,1% (1 osoba), a dla ludności żydowskiej 0,4% (5 osób)¹¹⁸. **Lubiszyn (Ludwigsruh)** miał z kolei 140 domów i 1194 mieszkańców. Przewaga ewangelików była tam nieco mniejsza, gdyż ich odsetek wynosił 97,1% (1160 osób). Katolików było tylko trzech (0,3%), ale 17 przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich (1,4%) i 14 Żydów (1,2%)¹¹⁹. **Lipki Wielkie (Alt Lipke)**, w 1871 roku składające się jeszcze z Nowej Kolonii, miały łącznie 162 domy i 1190 mieszkańców. Ewangelicy stanowili 98% ogółu mieszkańców (1167 osób), katolicy – 0,8% (9 osób), a wyznawcy judaizmu – 1,2% (14 osób). Rozwój tej podwójnej wsi postępował stosunkowo szybko, zwłaszcza po uzyskaniu połączenia kolejowego na trasie Skwierzyna–Krzyż. Funkcjonowały w niej dwa młyny i karczma¹²⁰. **Mościce (Blumberg)** liczyły 153 domy i 1183 mieszkańców. Wszyscy oni byli wyznania ewangelickiego (100%)¹²¹. Podobną liczbę mieszkańców miał jeszcze **Santok (Zantoch)**, który w średniowieczu był ważnym grodem granicznym. Wynotowano

¹¹⁴ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 71-73.

¹¹⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 146-147.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 144-145.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 146-147.

¹²⁰ *Ibidem*. Na początku XX w. Lipki były najludniejszą wsią powiatu gorzowskiego.

¹²¹ *Ibidem*, s. 144-145.

tam wtedy 122 domy i 1167 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił 99,1%, katolików – zaledwie 0,3% (3 osoby), a ludności żydowskiej – 0,6% (7 osób)¹²².

Pozostałe wsie wykazywały już poniżej 900 osób. Jedenaście z nich mieściło się w granicach od 800 do 900 mieszkańców. Dla przykładu warto wymienić kilka spośród tych, które wcześniej już zostały nadmienione na podstawie pracy Heinricha Berghausa. **Siedlice (Seidlitz)** liczyły 113 domów i 891 mieszkańców. Ewangelicy stanowili 99,2% ogółu zaludnienia (884 osoby), katolicy 0,1% (1 osoba), podobnie jak Żydzi. Ponadto 5 osób należało do innych wyznań chrześcijańskich (0,6%)¹²³. **Gralewo (Gralow)** miało 86 domów i 884 mieszkańców. W gronie których było 879 ewangelików (99,4%), czterech Żydów (0,5%) i jeden katolik (0,1%)¹²⁴. Wyraźnie więcej domów było w **Gliniku (Altensorge)**, a mianowicie 130 obiektów, ale mieszkały w nich 862 osoby. Również tam ewangelicy stanowili znaczną większość zaludnienia. Ich udział wyrażał się wartością 99,1% (854 osoby), a odsetek innych wyznań był minimalny: katolicy 0,2% (2 osoby), Żydzi 0,2% (2 osoby), a przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich – 0,5% (4 osoby)¹²⁵. Z kolei **Pożrzadło (Spiegel)** miało 120 prywatnych domów mieszkalnych, w których żyło 837 osób. Dominacja ewangelików była podobnie duża, jak w innych wioskach powiatu. Stanowili oni 99,3% całej ludności, katolicy zaledwie 0,15% (1 osoba), ludność żydowska 0,5% (4 osoby), a jeden przedstawiciel innego wyznania chrześcijańskiego – także 0,1%¹²⁶. Tyle samo mieszkańców – 837 osób – miało także **Murzynowo (Morrn)**, ale tylko 89 domów. Odsetek ewangelików był tam zadziwiająco niski, jak na stosunki nowomarchijskie. Stanowili oni „tylko” 94% ogółu ludności (787 osób), a katolicy – 6% (50 osób)¹²⁷.

Na koniec można jeszcze dodać kilka danych dla większej wsi, a właściwie osady handlowej, **Witnicy**. Wspomnieliśmy o hucie żelaza, w której od 1859 roku produkowano wyroby odlewnicze i maszyny rolnicze, ale funkcjonowały tam także papiernia (do połowy XIX w.), młyn zbożowy, browar parowy, cegielnia produkująca kafle i piece, a w 1888 roku powstała fabryka mączki ziemiacznej, makaronu i płatków owsianych¹²⁸. Wszystkie zaprezentowane informacje

¹²² *Ibidem*, s. 146-147.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *Ibidem*.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 144-145.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 146-147.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ Za Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 74-76. Cegielnię prowadził Hermann Strunk, a następnie jego syn Albert. Było to duże przedsiębiorstwo, zaopatrzone w 8 pieców do wypalania i zatrudniające 70-80 pracowników. Por. *ibidem*, s. 42.

wskazują, że poza szybko rozwijającym się Gorzowem, również na terenach wiejskich w XIX wieku sytuacja gospodarcza była bardzo korzystna.

W badanym okresie następował znaczny rozwój demograficzny powiatu oraz zmieniała się jego struktura wyznaniowa i narodowościowa. Odpowiednie dane statystyczne zaprezentowano w tabeli 7.

Tabela 7

Wyniki spisów powszechnych w powiecie gorzowskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	38 473	—	—	—	155	37 827*	345
1821	42 460	—	—	—	173	41 950	333
1831	50 141	—	—	—	—	—	—
1837	56 193	—	—	—	—	—	—
1840	58 448	—	—	—	292	57 664	486
1849	66 431	—	—	—	243	65 382	804
1852	67 671	—	—	—	237	66 607	824
1855	68 617	—	—	—	315	67 415	887
1858	72 218	72 218	0	—	399	70 875	941
1861	75 022	75 022	0	—	—	—	—
1867	77 992	77 992	0	—	741	75 983	1023
1871	77 738	—	—	—	765	75 823	1009
1890	89 748	89 213	406	91	1981	86 736	749
1900	58 548	58 237	252	47	1008	57 289	107
1905	55 690	55 222	399	49	1191	54 258	95
1910	55 613**	55 031	519	43	1297	54 069	67

* w tym 146 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji z danych regencyjnych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 226-230; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 141; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. XXX.

Liczba ludności całego powiatu, razem z Gorzowem, w latach 1816-1910 wzrosła z około 38 500 do prawie 95 tysięcy, co oznaczało wzrost o 147% (1,5% rocznie) i było już dosyć znacznym wskaźnikiem. Należy jednak zaznaczyć, że w latach 1891-1910 przyrost liczby mieszkańców odbywał się przede wszystkim w Gorzowie, natomiast w powiecie wiejskim liczba ludności się obniżała, podobnie jak liczba uczniów w szkołach elementarnych (por. dane z tabeli 8). Przyczyną

tego stanu rzeczy był odpływ mieszkańców włąb Niemiec i za ocean, ale także powiększanie terytorium powiatu miejskiego kosztem powiatu wiejskiego.

W 1816 roku zdecydowanie przeważającym wyznaniem byli ewangelicy (w tym 0,4 ewangelików reformowanych), którzy stanowili 98,3% ogółu ludności, Żydów było 0,9%, a katolików – jedynie 0,4%. W 1871 roku sytuacja uległa niewielkiej zmianie. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 97,5%, katolików – 1%, a wyznawców judaizmu – 1,3%. Z kolei w 1890 roku, kiedy powiat nie był jeszcze podzielony na dwie jednostki, ewangelicy stanowili 96,6%, katolicy – już wyraźnie więcej, bo 2,2%, a Żydzi – 0,8%. W powiecie wiejskim, po odłączeniu powiatu miejskiego, w 1910 roku mieszkało 97,2% ewangelików, 2,3% katolików i zaledwie 0,1% ludności żydowskiej. W porównaniu z Gorzowem, ale także z powiatem chojeńskim, zmiany struktury wyznaniowej na przełomie XIX i XX stulecia w powiecie wiejskim nie przybrały zbyt dużych rozmiarów. Najbardziej dostrzegalny był ogromny spadek udziału mieszkańców żydowskich. W latach 1890-1910 na spadek ten wpłynęło odłączenie powiatu miejskiego, gdyż Żydzi zamieszkiwali przede wszystkim w Gorzowie. Wzrost odsetka katolików był widoczny, ale był poniżej przeciętnej w skali badanych tutaj powiatów. Wynikało to zapewne z tego, że największy napływ katolików dokonał się do stolicy powiatu, która została wydzielona z powiatu wiejskiego.

Zmiany składu narodowościowego w powiecie wiejskim także nie były zbyt wielkich rozmiarów. Ludność niemiecka – w świetle oficjalnych statystyk – dominowała absolutnie do 1890 roku. Dopiero w tym roku wynotowano dla całego powiatu 497 Polaków, którzy stanowili 0,6% mieszkańców. Po podziale powiatu ludność polska w powiecie wiejskim 1900 roku liczyła 0,5% całej populacji, w 1905 roku – 0,8%, natomiast w 1910 roku – najprawdopodobniej 1%. W szkołach elementarnych na terenie powiatu wiejskiego pojawili się także uczniowie mówiący po polsku (tabela 8).

Ludność polska napływała przede wszystkim z Wielkopolski w poszukiwaniu lepszej pracy. Zazwyczaj byli to samotni mężczyźni lub kobiety, dlatego odsetek uczniów polskich był wtedy niższy niż odsetek Polaków, wynotowanych w spisach powszechnych. Dane w tabeli 8 wskazują, że polskie rodziny z dziećmi pojawiły się w powiecie już w 1886 roku. Polskojęzyczni uczniowie stanowili wtedy prawie 0,1% ogółu uczniów w szkołach elementarnych. W oddzielnym powiecie wiejskim w 1891 roku odsetek ten wynosił 0,3%, w 1906 roku – 0,5%, ale w 1911 roku – tylko niecałe 0,4%. Był to odsetek znacznie niższy niż w Gorzowie (tam 1,9% w 1911 r.). Podobnie jak w przypadku danych wyznaniowych można sądzić, że większa część ludności katolickiej i polskiej osiedlała się raczej w stolicy powiatu niż na terenach wiejskich.

Tabela 8

Wyniki spisów szkolnych w powiecie gorzowskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	13 699	13 688	3	8	137	13 532	14
1891	10 983	10 953	22	8	74	10 880	20
1896	11 079	11 047	19	13	84	10 959	18
1901	10 756	10 718	7	31	–	–	–
1906	10 097	10 051	18	28	–	–	–
1911	9 205	9 171	3	31	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 141; „Preußische Statistik” 1891, t. 120, s. 74-75; 1896, t. 151/2, s. 40-41.

1.4. Powiat gubiński (Guben)

Powiat gubiński zalicza się historycznie do Dolnych Łużyc. W XIX wieku graniczył od południa z powiatem żarskim (Sorau), od zachodu z powiatami Cottbus i Löbben, od północy z powiatem lubuskim (Lebus), a od zachodu z powiatami torzymskim (później zachodniotorzymskim) i krośnieńskim. Stolica powiatu, **Gubin (Guben)**, długi czas była największym miastem dolnołużyckim i dopiero pod koniec XIX wieku została wyprzedzona przez Chociebuż (Cottbus)¹²⁹. Osada gubińska powstała przy istniejącej od dawna przeprawie przez Nyse Łużycką. Ponadto ujście w tym miejscu rzeczki Lubszy do Nysy sprawiało, że ta ostatnia stawała się spławną drogą transportową na północ do Szczecina i Morza Bałtyckiego. Pierwsza wzmianka o transporcie wodnym w powiązaniu z Gubinem pochodzi z 1211 roku z dokumentu księcia Henryka Brodatego. Początkowo osiedle zamieszkałe było przez Łużyczan, a następnie w XII i XIII wieku napływali do niego osadnicy niemieccy, co między innymi skutkowało utworzeniem miasta na prawie magdeburskim w 1235 roku przez księcia saskiego Henryka Dostojnego (Heinrich der Erlauchte)¹³⁰. Już w 1294 roku dokumenty wspominają o budowie

¹²⁹ W 1871 r. Gubin miał 21 412 mieszkańców, a Cottbus tylko 18 927. Por. *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 184 i 218.

¹³⁰ Zob. np. LESZEK C. BELZYT, *Gubin, Krosno, Nowogród Bobrzański, Zasięki, Łęknica, Trzebiel, Wschowa. Epoka przemysłowa w innych ośrodkach południowej części województwa lubuskiego*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYT, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 257.

okazałego kościoła miejskiego. Był on kilkakrotnie odnawiany i przebudowywany do XVI wieku włącznie. Jeszcze dzisiaj, spalony w 1945 roku, może budzić podziw swoim rozmachem architektonicznym. W 1311 roku margraf brandenburski Waldemar wydał miastu przywilej na budowę murów obronnych. Pamiątką po nich jest tak zwana Gruba Wieża, czyli baszta Bramy Ostrowskiej¹³¹.

Gubin podlegał władcom polskim w latach 1002-1031, następnie margrabiom saskim i brandenburskim oraz przejściowo książętom śląskim. W latach 1367-1635 władali nim królowie czescy (z krótką przerwą zwierzchności węgierskiej), następnie elektorzy sascy, a od 1815 roku – królowie pruscy. Warto zaznaczyć, że w latach 1697-1763 rządili tam pośrednio królowie polscy, dzięki temu, że byli jednocześnie elektorami saskimi.

W średniowieczu w mieście handlowano solą, transportowaną z nad Morza Śródziemnego, gdyż było ono ważną faktorią dla jej składowania. Rozwijały się tam liczne gałęzie rzemiosła, ale największe znaczenie miały sukiennictwo i winiarstwo oraz produkcja barek rzecznych (stocznie nad Lubszą). W 1846 roku Gubin uzyskał połączenie kolejowe jako pierwsze miasto badanego regionu. Stało się to dodatkowym impulsem rozwoju przemysłowego, ale było równocześnie śmiertelnym ciosem ekonomicznym dla miejscowych stoczni. Liczne winnice, istniejące głównie na zachodnich stokach Wzgórz Gubińskich, umożliwiały przez ponad 600 lat (do połowy XIX w.) produkcję cenionych win – zamawiały je między innymi Wrocław, Lubeka, Ryga, a nawet wielki mistrz krzyżacki. Komunikacja kolejowa – obok innych czynników – przyspieszyła upadek także tej gałęzi produkcyjnej, poprzez tani napływ konkurencyjnych win z zachodu i południa Europy. Na dawnych winnicach uprawiać zaczęto na dużą skalę inne owoce, jak jabłka, gruszki, czereśnie, brzoskwinie i śliwki. Sprzedawano je między innymi na rynku berlińskim, ale z części jabłek tłoczono sok, a nawet i wytwarzano wino¹³².

W 1816 roku miasto liczyło 6834 mieszkańców, a wśród nich było 6769 ewangelików (99,1%), 55 katolików (0,8%) i 8 Żydów (0,1%). W 1821 roku liczba mieszkańców podniosła się do 7289 osób¹³³. Dla tego ostatniego roku wynotowano tam cztery kościoły, 43 budynki publiczne, 859 prywatnych domów mieszkalnych, trzy obiekty produkcyjne i 1126 – gospodarczych (stodoły, szopy, stajnie, obo-

¹³¹ Por. np. PATRYK CZECHOWSKI, *Opowieść rzek po obu stronach granicy na Odrze i Nysie*, [w:] *Krajobraz Kultury w centrum Europy. Polsko-niemieckie podróże po historii i teraźniejszości Dolnych Łużyc oraz południowej części województwa lubuskiego*. Przewodnik „po minionym czasie” 2, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, Berlin 2015, s. 119 oraz ANDREAS PETER, *Guben/Gubin – krajobraz graniczny w egzystencjalnej przemianie*, [w:] *ibidem*, s. 189.

¹³² Por. L.C. BELZYT, *Gubin, Krosno...*, s. 258-259.

¹³³ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 28-29 i 31-41.

ry i chlewnie). Ogromna ich większość kryta była dachówką (1584), ale jeszcze 162 – gontem i 284 – strzechą. W mieście funkcjonowało wtedy 5 elementarnych szkół publicznych z 5 nauczycielami i 410 uczniami oraz trzy elementarne szkoły prywatne, zatrudniające trzech nauczycieli i kształcące 55 uczniów. Stan liczbowy uczniów był wtedy zdecydowanie za niski (poniżej 7% ogółu mieszkańców), co mogło wynikać z niedokładności spisów lub z tego, że obowiązek szkolny nie był wtedy jeszcze dostatecznie egzekwowany. Istniały także cztery niewielkie prywatne średnie szkoły dla dziewcząt, w których czterech nauczycieli uczyło 27 uczennic. Miasto już wtedy mogło się poszczycić „wyższą” szkołą średnią, czyli gimnazjum, w którym 6 nauczycieli kształciło 145 uczniów¹³⁴.

W *Słowniku* Alexandra A. Mützella z 1825 roku podano ponadto, że w Gubinie w 1816 roku pracowało 9 lekarzy i 5 położnych oraz w 1819 roku – 189 szewców (w tym 124 mistrzów), 75 krawców (55 mistrzów), 57 cieśli (7 mistrzów), 44 stolarzy (20 mistrzów), 39 rzeźników (22 mistrzów) i 30 piekarzy (24 mistrzów). Należy zwrócić uwagę na stosunkowo wysoką liczbę szewców oraz cieśli i stolarzy¹³⁵. Ci ostatni związani byli prawdopodobnie z budową łodzi i barek w stoczni nad Lubszą. Dodać można, że pracowało tam również 87 sukienników i 14 płócienników. W dziale usług wynotowano 74 sklepy, trzy apteki, 26 kramów, 7 hoteli i 7 noclegowni, 9 restauracji (liczba podobna jak w Gorzowie – tam 8 restauracji) i 16 karczm (liczba wyjątkowo niska). Służbę domową stanowić miało tylko czterech mężczyzn i 82 kobiety, a służbę „produkcyjną” – 40 mężczyzn i 212 kobiet. Były to liczby zadziwiająco niskie. Być może statystyka urzędowa nie objęła wszystkich takich osób, co wynikać mogło z tego, że miasto było świeżym nabytkiem pruskim – od 1815 roku. Podsumowująca notatka w źródle stwierdzała, że w mieście kwitła uprawa owoców i winnej latorośli, istniały fabryki sukna i przędzalnie wełny, a ponadto klasztor franciszkanek¹³⁶.

Opublikowane w 1844 roku dane ze spisu powszechnego z 1840 roku stwierdzały, że miasto liczyło 9434 mieszkańców i 918 domów mieszkalnych. Funkcjonować tam wtedy miało 5 cegielni, 6 folwarków, dwa młyny wodne, folusz, dwa wapienniki, jedna karczma i jakaś fabryka¹³⁷. W porównaniu z opisem statystycznym z lat 1816-1821 dane te były zadziwiająco niekompletne, zwłaszcza na temat zabudowy miasta, oświaty i rzemiosła. Zbigniew Bujkiewicz dodaje dla 1849 roku, że w mieście funkcjonowało 12 wykańczalni sukienniczych (205 pracowników),

¹³⁴ *Ibidem*, s. 24-25 i 35.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 35-37.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 41-45.

¹³⁷ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 77.

5 przędzalni (119 pracowników), trzy fabryki sukna (357 pracowników), 6 foluszy, 6 wapiarni, cztery browary, cztery destylarnie, dwa młyny wodne, dwa tartaki, dwie wytwórnie cygar i tytoniu, młyn garbarzy (kory dębowej), gorzelnia i fabryka wyrobów papierowych (40 pracowników)¹³⁸.

Kilka informacji znaleźć można także dla lat 1850-1854. W 1850 roku w mieście miały być 1134 domy mieszkalne, co oznaczało duży wzrost w porównaniu ze spisem z 1840 roku – dokładnie o 216 domów. Liczba ta do 1854 roku powiększyła się jeszcze o 9 domów (1143). Budynków gospodarczych w 1850 roku było 1405, a w 1854 roku – 1462. W okresie tym powiększyła się również liczba budynków produkcyjnych z 43 do 46. Stan mieszkańców wzrósł z kolei od 11 425 do 12 345 osób¹³⁹. Jak zaznaczył Heinrich Berghaus, w mieście znajdowały się jedynie budynki z cegły lub z tak zwanego muru pruskiego. Najbardziej okazałe były trzy kościoły i 22 budynki publiczne, jak 5 szkół, dom starców, szpital miejski, ratusz, sąd i cztery obiekty wojskowe. Pod miastem wydobywano wtedy węgiel brunatny, alun, wapień, żwir, glinę i torf. Gubin wyposażony był w 46 latarni olejowych. W dziale oświaty autor ten wymienił tylko jedną szkołę elementarną, a poza tym średnią Szkołę Miejską (Bürgerschule). W obydwu miało pracować 26 nauczycieli. Funkcjonowało też powstałe w 1500 roku jako liceum łacińskie, gimnazjum z 7 nauczycielami. W dziedzinie zdrowotnej wynotował on 5 lekarzy, 6 położnych, dwóch aptekarzy, łaźnię i wspomniany już szpital¹⁴⁰.

W bezpośrednim sąsiedztwie miasta funkcjonowały liczne zakłady produkcyjne, jak fabryka tekstylna Cockerillów, przedsiębiorców francusko-belgijskich pochodzących z Wielkiej Brytanii, inwestujących także w Berlinie, Warszawie, Zielonej Górze (Grünberg), Sulechowie (Züllichau) i Chociebużu (Cottbus)¹⁴¹.

¹³⁸ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 81-82.

¹³⁹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 522.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 522-523.

¹⁴¹ Historia rodu Cockerillów może się stać tematem kilku oddzielnych monografii. William Cockerill senior (1751-1832) urodził się w angielskim Haslingden, ale niektórzy sugerują, że był Irlandczykiem. Należał do grona wynalazców i przedsiębiorców tekstylnych. W 1794 r. wyjechał do Rosji, gdzie po śmierci carycy Katarzyny został uwięziony. Uciekł do Szwecji, a następnie do belgijskiego Verviers, gdzie produkował nowoczesne maszyny włókiennicze. Od Napoleona Bonaparte uzyskał w 1810 r. obywatelstwo francuskie. W 1802 r. sprowadził z Anglii rodzinę, w tym synów Williama juniora, Charles-Jamesa i Johna. Założył fabrykę tekstylną i budowy maszyn tekstylnych w Akwizgranie. W 1815 r. bracia Charles-James i John uruchomili nowoczesną przędzalnię wełny i zakład budowy maszyn w Berlinie oraz przędzalnię w Sulechowie. Niedługo później William Cockerill osiedlił się w Gubinie i Chociebużu (Cottbus), gdzie powstały również fabryki tekstylne. Zainwestował także w fabrykę wełny w Zielonej Górze. W 1817 r. John, dzięki wsparciu króla holenderskiego Wilhelma I, zakupił pałac biskupi w Serain i założył tam, nad Mozą, pierwszy w Europie wielki kompleks przemysłowy z hutą, kuźnią, odlewnią, walcownią i fabryką maszyn (produkował tam m.in. maszyny parowe). Inwestował w całą Europę, również w Warszawie (wytwórnia sukna

Ponadto wymieniono w źródle dwie prędzalnie wełny, 6 cegielni, trzy wapienniki, dwa młyny, folusz sukienników, tartak i 7 folwarków¹⁴². W Gubinie w 1850 roku hodowano jeszcze liczne zwierzęta: 300 koni, 922 sztuki bydła, w tym 729 krów, 276 owiec, 470 kóz i 850 świń¹⁴³.

W świetle spisu powszechnego z 1871 roku w Gubinie znajdowało się 1449 prywatnych domów mieszkalnych oraz 21 412 mieszkańców. Nadal wyraźnie przeważali tam ewangelicy, ale struktura wyznaniowa była już bardziej zróżnicowana. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 95% (20 347 osób), czyli o ponad 4% mniej niż w 1816 roku. Katolicy stanowili 3,7% ogółu ludności (791 osób), co oznaczało prawie pięciokrotne zwiększenie ich udziału od 1816 roku, natomiast ludność żydowska – 0,7% (151 osób). Odsetek tej ostatniej wzrósł w tym samym czasie siedmiokrotnie. Ponadto wynotowano 123 osoby innych wyznań chrześcijańskich (0,6%)¹⁴⁴.

Już w pierwszej połowie XIX wieku Gubin stał się ośrodkiem przemysłowym słynącym z produkcji sukna wysokiej jakości. W 1818 roku zaczęto wprowadzać mechanizację przy wytwórczości sukienniczej¹⁴⁵. Fabryki powstawały zwłaszcza po zachodniej stronie Nysy, w pobliżu dworca kolejowego. W 1866 roku w mieście istniało 17 fabryk tekstylnych, a w 1870 – nawet 30. Największego znaczenia nabral tam zwłaszcza przemysł kapeluszniczy. W 1822 roku do miasta przybył Carl Gottlob Wilke, który w 1854 roku opatentował wełniany kapelusz filcowy odporny na deszcz. Zrewolucjonizowało to całą tę branżę i wpłynęło bezpośrednio na powstanie w Gubinie „zagłębia” kapeluszniczego. W szczytowym okresie przed pierwszą wojną światową pracowało tam około 7 tysięcy osób w 8 fabrykach, natomiast w fabryce potomków Wilkego – tysiąc¹⁴⁶. Gubin był wtedy największym ośrodkiem produkcji kapeluszy w Niemczech, a nawet w Europie¹⁴⁷.

cienkiego „Poland”) i w Przedborzu nad Pilicą (powstał tam cały kompleks fabryczny). W 1838 r. John Cockerill zaczął kupować kopalnie, skonstruował pierwszy na kontynencie parowóz (Le Belge 1-1-1 w 1835 r.) i zaangażował się w produkcję lokomotyw, szyn i wagonów (również armat). Finansował budowę nowych linii kolejowych w Europie, także trasy Warszawa–Wiedeń. Zmarł na tyfus w Warszawie w czerwcu 1840 r. Por. np. GÜNTER BAYERL, *Rzemiosło i przemysł Dolnych Łużyc od średniowiecza do dnia dzisiejszego*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, AXEL ZUTZ, Berlin 2016, s. 418-420.

¹⁴² H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 524.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 522.

¹⁴⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 184-185.

¹⁴⁵ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 523.

¹⁴⁶ Por. WILHELM KERSTEN, *Die Gubener Hutindustrie*, [w:] *Das Buch der Stadt Guben* („Monographien Deutscher Städte”, t. XXV), Berlin 1928 (tutaj: Reprint Guben 2011, s. 177-180), s. 177-178. Trochę niższe dane dotyczące zatrudnienia podaje MECHTHILD HEMPE, *Kette und Schuss. Die Tuchmacherei in Guben*, Köln-Weimar-Wien 2006, s. 95.

¹⁴⁷ Zob. także: G. BAYERL, *Rzemiosło i przemysł Dolnych Łużyc...*, s. 423 oraz Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 82-84.

W mieście funkcjonowały również inne zakłady przemysłowe. Wymienić można fabrykę włókienniczą Schmidta, fabrykę pończoch Linkego, fabrykę włókienniczą Wolfa, a zwłaszcza, istniejącą od 1908 roku, fabrykę Meyera, produkującą cienką skórę (nappe) na rękawiczki, torebki i buty damskie. Ponadto miasto było regionalnym ośrodkiem metalurgicznym, produkcji maszyn, butów i dywanów. Powstało tam również kilka dużych młynów produkujących olej. W latach 1848-1914 w okolicy Gubina wydobywano węgiel brunatny na lokalne potrzeby. Na przełomie XIX i XX stulecia istniało tam 7 kopalni.

1 stycznia 1887 roku utworzono wydzielony powiat miejski, obejmujący samo miasto. Był to pierwszy taki wypadek na badanym tutaj terenie. Niedługo później, jak zostało już wspomniane, powstał także miejski powiat gorzowski.

Tabela 9

Podziały ludnościowe w Gubinie w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem				Wyznanie		
		niemiec- kim	pol- skim	łuży- kim	dwu- języczni	kato- licy	ewange- licy	Żydzi
1800	5 214	—	—	—	—	—	—	—
1816	6 834	—	—	—	—	55	6 771*	8
1821	7 289	—	—	—	—	—	—	—
1840	9 434	—	—	—	—	—	—	—
1850	11 425	—	—	—	—	—	—	—
1854	12 345	—	—	—	—	—	—	—
1871	21 412	—	—	—	—	791	20 347	151
1890	29 328	29 098	51	11	60	1184	27 689	204
1900	33 122	32 947	63	10	55	1354	31 247	225
1905	36 636	36 343	130	32	51	1727	34 455	172
1910	38 593**	37 180	169	31	45	1856	36 174	188

* w tym 9 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji z danych regencyjnych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 28-31; HEINRICH BERGHAUS, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrafthums Nieder-Lauzitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, t. 3, Brandenburg 1856, s. 522; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 138; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. 77; *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871 bearbeitet und zusammengestellt vom Königlichen Statistischen Bureau*, II. Die Provinz Brandenburg, Berlin 1875, s. 184-185.

Liczby zebrane w tabeli 9 wskazują na umiarkowany wzrost ludności do połowy XIX wieku, natomiast w drugiej połowie tego stulecia miasto rozwijało się demograficznie znacznie dynamiczniej. Stan mieszkańców porównywalny był z Gorzowem. Na początku XIX stulecia przygniatającą przewagę miała ludność ewangelicka, która stanowiła aż 99,1% ogółu społeczności miejskiej. Katolików było zaledwie 0,8%. Sytuacją niecodzienną było to, że doliczono się tam tylko kilku Żydów (8 osób, czyli 0,12%). W 1890 roku sytuacja uległa już wyraźnej zmianie. Ewangelicy stanowili wtedy 94,4%, katolicy – 4%, a wyznawcy judaizmu – 0,7%. Dwadzieścia lat później, w 1910 roku, odsetek katolików wzrósł do 4,8%, a protestantów zmniejszył się do 93,7%.

W mieście przeważała zdecydowanie ludność niemiecka. Przed 1890 rokiem statystyka pruska nie dostrzegała tam osób polskojęzycznych, ale zdarzały się pojedyncze osoby, które deklarowały język łużycki jako ojczysty. W 1890 roku ludność polska stanowiła 0,4% mieszkańców (111 osób), obok 11 osób ludności serbo-łużyckiej i 102 osób innych języków (głównie czeskiego). W 1905 roku liczba Polaków wzrosła do co najmniej 181 osób (0,5%), a Łużyczan – do 32. Niemcy stanowić mieli wtedy 99,2%, ale pięć lat później ich odsetek obniżył się prawdopodobnie poniżej 97%. Zwrócić należy uwagę, że w miastach wielu pracowników obcych narodowościowo deklarowało język niemiecki, jako ojczysty, aby nie narażać się niemieckim pracodawcom. Dlatego używamy tutaj zwrotów „co najmniej”. Założyć można, że w 1910 roku Polacy stanowili przynajmniej 0,6% ogółu mieszkańców. Z danych tych wynika, że również w Gubinie na początku XX stulecia dostrzegalny był wyraźny wzrost liczebny i procentowy ludności katolickiej oraz polskiej. Liczby te nie były jednak szczególnie wysokie. Potwierdzają to również spisy uczniów szkół elementarnych.

Tabela 10

Wyniki spisów szkolnych w Gubinie w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	4626	4626	0	0	115	4473	8
1891	4466	4445	0	21	110	4330	4
1896	4552	4552	0	0	133	4388	3
1901	5153	5137	8	8	–	–	–
1906	5726	5688	17	20	–	–	–
1911	5735	5695	9	31	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 138.

W 1906 roku odsetek polskich uczniów osiągnął wartość zaledwie 0,65%, a w 1911 roku – 0,7%. Przyznać jednak trzeba, że wskaźniki te były wyższe niż w spisach powszechnych z 1905 (0,5%) i 1910 roku (0,55%), co może sugerować, że w rzeczywistości ludności polskiej na początku XX wieku było trochę więcej, nawet ponad 1%. Polscy robotnicy i robotnice, napływający wtedy do miasta, często przebywali tam bez rodzin, czyli również bez dzieci w wieku szkolnym, więc wszystkich Polaków w Gubinie powinno być procentowo w zasadzie więcej, niż wynosił odsetek polskich uczniów szkół elementarnych.

Po prezentacji samego miasta czas na przedstawienie danych dla całego powiatu gubińskiego. Zaznaczyć należy już na samym początku, że część jego terytorium leżała wtedy po zachodniej stronie Nysy Łużyckiej, a więc przedstawione liczby nie w całości dotyczą badanego tutaj obszaru, należącego do obecnego województwa lubuskiego. W 1821 roku cały powiat liczył ponad 17 mil kwadratowych, czyli 372 039 mórg lub 970 km². Jego powierzchnia zwiększyła się w późniejszym okresie. W 1861 roku wynosiła ona 20,45 mili kwadratowej, czyli 1160 km². Natomiast w 1910 roku wykazano liczbę trochę niższą – 1106 km² (licząc razem powiat wiejski i powiat miejski)¹⁴⁸.

W 1821 roku doliczono się tam 39 kościołów, 249 budynków publicznych, 4729 prywatnych domów mieszkalnych, 201 obiektów produkcyjnych i 7495 – gospodarczych¹⁴⁹. Powierzchnia tej jednostki porównywalna była do powiatu gorzowskiego, ale świątyni było tutaj wyraźnie mniej (w powiecie gorzowskim 70), domów mieszkalnych trochę mniej, ale znacznie więcej budynków publicznych i gospodarczych. Pięć lat wcześniej, w 1816 roku, 29 967 luteran augsburskich posiadało 33 kościoły parafialne, a 11 ewangelików reformowanych nie miało żadnego kościoła, 1176 katolików użytkowało dwie świątynie parafialne i jedną filialną, a 14 wyznawców judaizmu nie posiadało żadnej synagogi¹⁵⁰.

W 1819 roku w powiecie istniało 56 młynów wodnych, 27 tartaków, 17 młynów wiatrowych, 15 cegielni, 6 olejarni, wapiennik i papiernia. Funkcjonowało tam 87 warsztatów wełniarskich i 101 warsztatów lniarskich (w tym 68 warsztatów jako zajęcie dodatkowe). Usługi reprezentowane były przez 62 barki transportowe, 7 hoteli i 34 noclegownie, 10 restauracji, 143 karczmy. Służbę domową stanowiło 60 mężczyzn i 83 kobiety, a służbę produkcyjną (zapewne w większości dniówkowi robotnicy rolni) – 1221 mężczyzn i 1211 kobiet. Z kolei w gronie osób wykonujących proste prace ręczne znajdowało się 672 mężczyzn

¹⁴⁸ Por. „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 230 (spis z 1861 r.) oraz t. 234, 1913, s. 212 (spis z 1910 r.).

¹⁴⁹ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 180.

¹⁵⁰ *Ibidem*, s. 183.

i 516 kobiet. Te ostatnie liczby były zadziwiająco niskie w porównaniu z innymi powiatami badanego terenu. Dodać można, że w 1816 roku funkcjonować tam miały 53 elementarne szkoły publiczne, w których 68 nauczycieli uczyło 3015 uczniów¹⁵¹.

Dużo skromniejsze dane posiadamy z 1840 roku. Powiat liczył wtedy, w świetle spisu powszechnego, 40 545 mieszkańców, a w tym 39 021 ewangelików (96,2%), 1423 katolików (3,5%) i zaledwie 99 wyznawców judaizmu (0,2%)¹⁵². Żyli oni w dwóch miastach i 155 wioskach. Największym miastem był oczywiście Gubin, o którym wspomnieliśmy już wyżej. Następne miasto to **Przybrzeg**, po niemiecku **Fürstenberg** (obecnie część Eisenhüttenstadt), który miał 1853 mieszkańców i 295 domów mieszkalnych. Wynotowano w nim młyn wodny, młyn wiatrowy oraz zakład produkcyjny o nieokreślonym bliżej charakterze¹⁵³. Na terenach wiejskich drobny przemysł spożywczy był już znacznie rozwinięty. Czynnych było 47 młynów wodnych, 37 folwarków, 13 młynów wiatrowych, 11 cegielni, 8 owczarni, trzy fabryki o niesprecyzowanej specjalności, dwie winiarnie, fabryka sukna, fabryka papieru, tartak, wapiennik, folusz, kuźnia miedzi i dodatkowo trzy karczmy, których liczba była zapewne znacznie zaniżona¹⁵⁴. W gronie najbardziej „uprzemysłowionych” wiosek wymienić można **Bärenklau** (młyn wodny, owczarnia, 3 folwarki i kuźnia miedzi), **Biecz** (**Beitsch**: młyn wodny i 2 folwarki – 67 domów i 509 mieszkańców), **Groß Bresen/Breesen** (cegielnia, młyn wodny, winiarnia, owczarnia, 3 folwarki i leśniczówka – 79 domów i 554 mieszkańców), **Groß Gastrose** (młyn wodny, folusz i fabryka sukna), **Markosice** (**Markersdorf**: młyn wodny i wiatrowy oraz cegielnia), **Węgliny** (**Oegeln**: młyn wiatrowy, cegielnia i folwark), **Czarnowice** (**Tschernowitz**: młyn wodny, owczarnia, folwark i karczma) oraz **Wałowice** (**Wallwitz**: młyn wodny, cegielnia i wapiennik)¹⁵⁵.

Informacje z 1850 roku, dotyczące całego powiatu, poza Gubinem, są znacznie mniej precyzyjne niż z 1840 roku. Drugie miasto, **Przybrzeg**, miało 298 domów (o 3 więcej niż w 1840 r.) i 2080 mieszkańców (o 227 więcej niż w 1840 r.). Ratusz został tam odbudowany po pożarze w 1834 roku. Na noc zapalano tylko jedną latarnię olejową. Mieszkańcy trudnili się rolnictwem, przewoźnictwem na Odrze i rzemiosłem (przeważali piekarze i rzeźnicy). Dworzec kolejowy już wtedy znajdował się pół mili od miasta. Pracowali tam jeden lekarz, dwie położne i jeden apte-

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 189-192.

¹⁵² *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. XXX.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 77.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 77-90.

¹⁵⁵ *Ibidem*.

karz. Funkcjonowała szkoła elementarna i szkoła przemysłowa (Industrieschule) dla dziewcząt, w której zatrudnionych było czterech nauczycieli i jedna nauczycielka. Pod samym miastem istniały dwa młyny wodne i karczma. W mieście żyło tylko 50 katolików (2,4%), których obsługiwał kościół w klasztorze Neuzelle (polska nazwa historyczna: Sławin) oraz zaledwie 14 Żydów, którzy posiadali dom modlitewny. W niewielkim Przybrzegu hodowano w tym czasie 305 koni, 1020 sztuk bydła, 275 owiec, 470 kóz i 850 świń¹⁵⁶. W 1871 roku wynotowano tam 331 domów i 2753 mieszkańców. Wyraźną przewagę posiadali ewangelicy, którzy liczyli 2651 osób (96,3%). Doliczono się wtedy 66 katolików (2,4%) i 36 przedstawicieli ludności żydowskiej (1,3%)¹⁵⁷.

Według Heinricha Berghausa na terenie powiatu istnieć miały jeszcze w tym czasie feudalne państwa stanowe, w większości po zachodniej stronie Nysy: Neuzelle, Amtlitz i Schenckendorf, co nie odpowiadało już właściwie, po reformach Steina i Hardenberga, stanowi rzeczywistości. To pierwsze liczyć miało 40 wiosek, w których funkcjonowało w sumie 21 młynów wodnych, dwa młyny wiatrowe, 15 folwarków, dwie cegielnie, dwa tartaki, młyn prochowy, folusz, kuźnia, olejarnia i owczarnia. Najbardziej rozwinięte gospodarczo były wioski **Bremsdorf** (młyn wodny, folusz, kuźnia i olejarnia), **Kuschern** (3 młyny wodne, młyn wiatrowy i folwark), **Mochlitz** (młyn wodny, holenderski młyn wiatrowy i majątek lenny) i **Treppeln** (3 młyny wodne, młyn mączny, tartak i folwark). Godne uwagi jest to, że żadna z tych wiosek nie należała do wyróżniających się ekonomicznie według zestawienia z 1840 roku. Budzi to wątpliwości co do dokładności cytowanych spisów. W znacznie mniejszym „państwie stanowym” Schenckendorf (9 wiosek) wynotowano w **Groß Gastrose** (po zachodniej stronie Nysy) przędzalnię wełny, młyn mączny i folusz oraz w **Grießen** (także po zachodniej stronie Nysy) gorzelnię i browar¹⁵⁸.

Według danych spisu z 1871 roku największą wioską powiatu gubińskiego było **Schlaben**, wioska leżąca przy klasztorze **Neuzelle (Sławin)**, po zachodniej stronie Nysy Łużyckiej. Już w średniowieczu miejscowość znana była z działającego tam młyna. W świetle spisu liczyła ona 151 domów i 1573 mieszkańców. Zapewne z powodu wielowiekowego sąsiedztwa z klasztorem przeważała tam ludność katolicka, która liczyła 949 osób (60,3%). Odsetek ewangelików wynosił 38,9% (611 osób), a ludności żydowskiej – 0,8% (13 osób)¹⁵⁹. Wyraźnie mniejsze

¹⁵⁶ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 541.

¹⁵⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 184-185.

¹⁵⁸ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 544.

¹⁵⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188-189.

było **Krebsjauche** (dzisiaj Wiesegau, nazwa łużycka: Łąka), leżące obecnie w granicach Niemiec. Liczba domów wynosiła 114 jednostek, a mieszkańców – 1165 osób. Przewaga ewangelików przypominała sytuację z miejscowości nowomarchijskich. Udział ich osiągnął wartość 99,2% (1156 osób), katolików – zaledwie 0,3% (3 osoby), a Żydów – 0,5% (6 osób)¹⁶⁰. **Ziltendorf**, leżący poza województwem lubuskim, liczył 114 domów i 1036 mieszkańców. Ewangelicy stanowili 99,2% ogółu ludności (1028 osób), katolicy zaledwie 0,6% (6 osób), a Żydzi 0,2% (2 osoby)¹⁶¹. **Wellmitz** (także po zachodniej stronie Nysy) miał 134 domy i 999 mieszkańców. Tam również ewangelicy posiadali ogromną przewagę. Liczyli oni 983 wyznawców (98,4%), katolicy – 14 (1,4%), a ludność żydowska – dwóch (0,2%)¹⁶². **Chlebowo (Niemaschkleba)** miało wtedy 126 domów i 977 mieszkańców. Również tam przewaga ewangelików nad innymi wyznaniem była ogromna. Liczyli oni 969 osób (99,2%). Katolik był tylko jeden (0,1%), a wyznawców judaizmu – 7 (0,7%)¹⁶³.

Inne większe, leżące dzisiaj po stronie polskiej miejscowości, to **Jaromirowice (Germersdorf)**, **Strzegów (Strega)** i **Biecz (Beitzsch)**. W świetle spisu z 1871 roku w **Jaromirowicach** znajdowało się 56 domów i 525 mieszkańców. Do Kościoła ewangelickiego zaliczało się 510 osób (97,1%), do wyznania katolickiego – 15 osób (2,9%), a ludności żydowskiej nie było tam wcale¹⁶⁴. **Strzegów** miał 64 domy i 524 mieszkańców. Ewangelicy liczyli 518 wyznawców (98,9%), katolików nie było tam wcale, a ludność żydowska liczyła 6 osób (1,1%)¹⁶⁵. **Biecz** z kolei posiadał 72 domy i 430 mieszkańców. Ludność ewangelicka stanowiła 100% mieszkańców wsi¹⁶⁶.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na zmieniającą się strukturę ludności powiatu gubińskiego (tabela 11) na podstawie kolejnych spisów ludności, w tym spisów administracyjnych oraz powszechnych. Od 1890 roku były to rezultaty spisów jedynie dla powiatu wiejskiego.

Wzrost liczby ludności był dosyć znaczny. W latach 1816-1871 uległa ona podwojeniu, co dawało stosunkowo wysoki średni przyrost roczny o wartości 1,82%. Z kolei w latach 1890-1910 tempo wzrostu mieszkańców znacznie spadło, a w okresie 1905-1910 liczba ich nie uległa praktycznie zmianie. Przyczyn

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 186-187.

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 188-189.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 186-187.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 188-189.

¹⁶⁶ *Ibidem*, s. 184-185.

Tabela 11

Wyniki spisów powszechnych w powiecie gubińskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem				Wyznanie		
		niemiec- kim	pol- skim	łużyc- kim	dwu- języczni	kato- licy	ewange- licy	Żydzi
1816	31 168	—	—	—	—	1176	29 978*	14
1821	32 786	—	—	—	—	1124	31 628	33
1831	36 008	—	—	—	—	—	—	—
1840	40 545	—	—	—	—	1423	39 021	99
1843	—	—	—	451	—	—	—	—
1849	46 412	45 934	—	478	—	1569	44 730	113
1852	48 868	—	—	—	—	1645	47 077	145
1855	50 590	—	—	—	—	1790	48 635	164
1858	52 070	51 557	0	513	—	1904	49 994	170
1861	54 276	53 712	0	564	—	—	—	—
1867	59 564	59 145	0	419	—	2199	57 013	214
1867 ^B	59 564	59 009	0	555	—	2199	57 013	214
1871	62 462	—	—	—	—	2457	59 652	220
1890	42 431	41 509	74	613**	88	1863	40 408	75
1900	43 189	42 289	75	514**	45	1969	41 087	66
1905	43 833	42 895	134	424**	24	2334	41 400	54
1910	43 845***	42 878	174	422	21	2407	41 317	58

* w tym 11 ewangelików reformowanych

** dodatkowo w 1890 r. 141 osób mówiących po czesku, a w 1900 r. – 251; w 1905 r. – 356 osób mówiących w innym języku (zapewne większość po czesku)

*** dane językowe oszacowane według proporcji na poziomie regencji

^B dane za KARL BRÄMER, *Versuch einer Statistik der Nationalitäten im preußischen Staate für das Jahr 1867*, „Zeitschrift des Königlich Preußischen Statistischen Bureaus” 1871, t. 11, s. 368-369.Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 182-186; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 138; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. XXX.

szukać należy w tym, że miasto Gubin wciąż rozszerzało swoje granice kosztem powiatu wiejskiego, oraz w licznych wyjazdach ludności niemiecko-protestanckiej w poszukiwaniu pracy do Berlina, Zagłębia Ruhry i Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej.

W powiecie wiejskim również zdecydowanie przeważali wyznawcy protestancy. Jak już wyżej wspomnieliśmy, w pierwszej połowie XIX wieku ich udział

wynosił ponad 96%, a katolików – poniżej 4%, Ludności żydowskiej było niewiele, bo 0,2-0,3%. Wyraźniejsze zmiany następowały w drugiej połowie tego stulecia, ale przybrały one niewielkie rozmiary. W 1871 roku ewangelicy stanowili 95,5%, katolicy – 3,9%, a Żydzi – 0,35%. W pomniejszonym powiecie wiejskim w 1890 roku odsetek ewangelików wynosił 95,2%, katolików – 4,4%, a wyznawców judaizmu – zaledwie 0,18%. Do trochę większych zmian doszło na początku XX wieku. W 1910 roku ewangelicy stanowili 94,2% ogółu mieszkańców, katolicy – 5,5%, a Żydzi już tylko 0,13%. W porównaniu z powiatem miejskim udział protestantów był odrobinę wyższy (tam 93,7%), podobnie jak katolików (w mieście 4,8%).

Struktura narodowościowa była również dosyć jednostronna. Zdecydowaną przewagę miała ludność niemiecka. Ludności łużyckiej było niewiele – w granicach 1-2%. Pierwszy raz wykazano ją w 1843 roku (451 osób), a w 1849 roku stanowiła ona 1% ogółu mieszkańców, przy czym liczba ta była raczej zaniżona. Pierwszy powszechny (a nie jedynie administracyjny) spis ludności z 1861 roku, który uwzględnił język, używany przez osoby spisywane, podał, że 564 z nich posługiwało się językiem łużyckim (1,04%). Metoda spisowa nie uwzględniała w tym gronie tych, którzy znali dodatkowo język niemiecki (tzw. osoby dwujęzyczne). Ponadto o język rodzinny (nie ojczysty) pytano tylko głowę rodziny, a więc służących i parobków zaliczano do języka gospodarzy, a wielu z nich w gospodarstwach niemieckich mogło być pochodzenia łużyckiego. Na terenach polskich ówczesni badacze niemieccy oceniali, że w ten sposób podwyższano odsetek ludności niemieckiej o około 2-4%¹⁶⁷. Następny spis z 1890 roku potwierdził te sugestie. W powiecie wiejskim wynotowano wtedy ponad 1,5% ludności łużyckiej. Pojawiły się wtedy także osoby mówiące po polsku, które stanowiły około 0,3%. Podobny odsetek osiągnęły również osoby mówiące po czesku. W 1900 roku odsetek ludności łużyckiej i polskiej pozostał bez zmian, natomiast ludności czeskiej wzrósł do 0,6%. W 1905 roku udział osób mówiących po łużycku miał wynieść ponownie zaledwie 1%, po polsku – 0,35%, a w innych językach (poza niemieckim) – 0,8%. W gronie tych ostatnich osób przeważali Czesi. Niemcy stanowili wtedy 97,9% ogółu ludności powiatu wiejskiego. W 1910 roku podziały narodowościowe nie uległy większym zmianom, przy czym udział ludności polskiej wzrósł do 0,43%,

¹⁶⁷ Zob. ADOLF VON FIRCKS, *Die preußische Bevölkerung nach ihrer Muttersprache und Abstammung*, Zeitschrift des Königlich-Preussischen Statistischen Bureaus, 1893, s. 190 i 193. Por. także DIETRICH VON OPPEN, *Deutsche, Polen und Kaschuben in Westpreußen 1871-1914*, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands” 1955, t. 4, s. 162.

a niemieckiej zmalał nieznacznie do 97,8%. Trzeba przyznać, że jeżeli odsetek katolików na początku XX wieku zwiększył się w dostrzegalny sposób, to udział ludności polskiej w powiecie wiejskim pozostał na niskim poziomie. Potwierdzają to także dane ze spisów szkolnych (tabela 12).

Tabela 12

Wyniki spisów szkolnych w powiecie gubińskim (wiejskim) w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem				Wyznanie		
		niemieckim	polskim	łużyckim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	7532	7363	0	135	3	363	7131	15
1891	7228	7099	0	123	6	314	6874	16
1896	7284	7194	0	88	2	295	6964	12
1901	7537	7442	4	90	1	–	–	–
1906	7669	7552	1	60	55	–	–	–
1911	7477	7378	0	45	54	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 141.

W 1886 roku odsetek uczniów łużyckich był jeszcze znaczący i wynosił 1,8%. W następnych spisach szkolnych wskaźnik ten był coraz mniejszy. Udział uczniów polskich nie przekroczył 0,2% (w 1906 r.). W gronie tak zwanych uczniów dwujęzycznych przeważali raczej Łużycanie. W 1906 roku było ich zapewne (przyporządkowanie w źródle niejednoznaczne) 44, natomiast w 1911 roku – 47, a tylko 7 „dwujęzycznych” uczniów polskich. Uczniowie łużyccy w 1911 roku stanowili już tylko 1,2% ogółu uczniów szkół elementarnych.

Podsumowując, warto wskazać, że w powiecie gubińskim występowała jeszcze wtedy ludność łużycka, a wzrost ludności polskiej na początku XX stulecia był niewielki. W porównaniu z innymi powiatami, zwłaszcza nowomarchijskimi, stosunkowo duży był udział ludności katolickiej już w pierwszej połowie XIX wieku (3-4%), co również wpłynęło na to, że przyrost udziału katolików na przełomie XIX i XX stulecia na terenach wiejskich był nieznaczny. Ich liczba absolutna, licząc razem powiat miejski i wiejski, w ciągu prawie stu lat wzrosła prawie trzyipółkrotnie (z 1231 do 4263 osób), ale procentowo ich udział – zaledwie o 34% (od 3,8% do 5,1%). Wskaźniki wzrostu dla ludności polskiej i katolickiej były wyraźnie niższe niż w innych powiatach badanego obszaru.

1.5. Powiat kostrzyński (1816-1835) (Cüstrin/Küstrin)

Powiat kostrzyński, podobnie jak frankfurcki, był tymczasowym tworem administracyjnym. Utworzony został w 1816 roku z terenów dotychczasowych powiatów chojeńskiego, lubuskiego i gorzowskiego. Z powiatu chojeńskiego, poza samym Kostrzynem, przyłączono miasta Dębno (Neudamm) i Boleszkowice (Fürstenfelde) oraz 22 wioski, z północnej części powiatu lubuskiego – 32 wioski, jak również 7 wiosek z zachodniej części powiatu gorzowskiego¹⁶⁸. Od 1 stycznia 1836 roku, po likwidacji powiatu kostrzyńskiego, samo miasto z okolicznymi wioskami należało do powiatu chojeńskiego, którego dane ludnościowe zaprezentowane zostały powyżej, w podrozdziale na początku niniejszej części.

Kostrzyn jest miastem z wielowiekowymi tradycjami. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1232 roku, kiedy to biskup lubuski Lorenz odstąpił dziesięcinę z „Cozsterine” zakonowi templariuszy¹⁶⁹. Miasto założone zostało około 1300 roku. Uważane ono bywa nawet za stolicę całej Nowej Marchii, zwłaszcza za czasów rządów księcia Jana z Kostrzyna (1535-1571)¹⁷⁰. W 1802 roku Kostrzyn liczył 5400 mieszkańców, czyli znacznie więcej niż Chojna (3216 osób), która wtedy była miastem powiatowym. W 1810 roku liczba ta powiększyła się do 5681. W okresie istnienia powiatu kostrzyńskiego stan mieszkańców pomniejszył się, co było zjawiskiem całkowicie niecodziennym. W 1816 roku w mieście wynotowano 4852 osoby, a w 1821 roku – tylko 4643. Spadek liczby ludności być może był spowodowany wcześniejszymi działaniami wojennymi w latach 1813-1814, kiedy Kostrzyn był ważną twierdzą francuską, obleganą, a właściwie blokowaną, przez wojska pruskie. Dla roku 1816 posiadamy także dane o podziałach wyznaniowych. Całkowitą dominację posiadali tam ewangelicy, stanowiący ponad 99% mieszkańców. Z tego luteranie augsburscy stanowili 96,4% (4678 osób), a ewangelicy reformowani – 3% (147 osób). Katolików było zaledwie 16 (0,33%), a Żydów jeszcze mniej, bo 11 osób (0,23%)¹⁷¹.

Dane dotyczące zabudowy miasta z początku XIX stulecia nie dają jednoznacznych wskazówek. W 1811 roku doliczono się 1368 budynków, z czego 749 mieszkalnych domów prywatnych. Dla 1821 roku podano z kolei, że znajdowały się tam dwa kościoły, 26 gmachów publicznych, 484 mieszkalne domy prywatne (265 mniej niż 10 lat wcześniej!), 6 obiektów produkcyjnych i 407 go-

¹⁶⁸ *Amts-Blatt der Königlichen Preußischen Regierung zu Frankfurt an der Oder* 1816, s. 105.

¹⁶⁹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 397.

¹⁷⁰ Por. np. opinię z D.A. RYMAR, *op. cit.*

¹⁷¹ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 48-53.

spodarczych. Ogólna liczba budynków w 1821 roku wynosiła więc zaledwie 925, czyli o 443 mniej niż w 1811 roku. Dla 1816 roku podano także, w jaki sposób były pokryte dachy: 668 domów z dachówką lub blachą, 23 z gontem i 45 ze strzechą – razem 736¹⁷². Ta ostatnia liczba nie pasuje do żadnych, podanych powyżej danych. Możliwe jest, że w 1816 i 1821 roku uwzględniono budowle, znajdujące się wewnątrz murów twierdzy, natomiast w 1811 roku – wszystkie domy kostrzyńskie, także te poza murami, czyli na przedmieściach. Założyć można również, że przedmieścia kostrzyńskie zostały zniszczone podczas wspomnianego wyżej oblężenia twierdzy przez wojska pruskie w latach 1813-1814, oraz to, że w latach 1816-1821 stały na nich tylko nieliczne domy i było ich wyraźnie mniej niż w 1811 roku.

Równie niecodzienne są informacje o stanie oświaty w Kostrzynie. W 1816 roku w mieście miała być zaledwie jedna publiczna szkoła elementarna, w której 6 nauczycieli miało pod swoją pieczę 165 chłopców. Dziewczęta w liczbie 65 musiały uczęszczać do prywatnej szkoły elementarnej, w której pracowało również 6 nauczycieli. Taki podział szkół elementarnych ze względu na płeć uczniów był rzadko spotykany w innych miastach. Bardzo nietypowe było również to, że w jednej szkole, tak dla dziewcząt, jak i chłopców, pracowało po 6 nauczycieli. W innych miastach i wioskach szkoły elementarne obsadzone były zazwyczaj przez jednego nauczyciela – więcej ich było z reguły tylko w gimnazjach. Wynotowano ponadto trzy publiczne szkoły ponadelementarne, w których trzech nauczycieli (czyli tylko 1 nauczyciel na szkołę) uczyło 157 chłopców. Dla 106 dziewcząt istniała prawdopodobnie także jedna lub więcej „średnich” szkół publicznych (takiej informacji nie podano). Funkcjonowały tam również średnie szkoły prywatne – jedna dla chłopców (1 nauczyciel i 41 uczniów) i jedna dla dziewcząt (84 uczennice)¹⁷³. Można zakładać, że dane dla publicznych szkół elementarnych były w kilku dziedzinach niepełne. Liczba szkół była niższa niż szkół „średnich”, co było raczej niemożliwe. Podobnie było w przypadku liczby uczniów. W szkołach elementarnych wynotowano 165 chłopców i 65 dziewcząt, a w szkołach średnich – 198 chłopców i 190 dziewcząt. W żadnym z badanych miast i powiatów taka sytuacja nie występowała.

Posiadamy informacje także o strukturze zawodowej Kostrzyna. W 1816 roku pracowało tam 5 lekarzy i 6 położnych. W 1819 roku zatrudnionych było 81 szewców (w tym 36 mistrzów), 71 cieśli (7 mistrzów), 55 stolarzy (19 mistrzów), 48 krawców (28 mistrzów), 25 piekarzy (9 mistrzów) i 18 rzeźników

¹⁷² *Ibidem*, s. 46-47.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 55-57.

(8 mistrzów). W dziale usług wymienić można 36 karczmarzy, 17 sklepów, dwie apteki, 45 kramów, trzy hotele i 5 noclegowni oraz 6 restauracji. Służba domowa składała się z 9 mężczyzn i 187 kobiet, a służba „produkcyjna” z 50 mężczyzn i 18 kobiet¹⁷⁴.

Warto wspomnieć o późniejszej sytuacji gospodarczej miasta, wybiegając poza okres istnienia powiatu kostrzyńskiego, gdyż należało ono do większych ośrodków badanego obszaru. Rozwój przestrzenny i ekonomiczny był znacznie utrudniony przez istnienie twierdzy. Większe zakłady przemysłowe mogły powstawać jedynie na przedmieściach, poza umocnieniami i do tego dopiero w drugiej połowie XIX wieku. Centrum ekonomicznym stało się Nowe Miasto (wtedy nazywane Kurze Vorstadt, czyli Przedmieście Krótkie), powstałe wokół uruchomionego w 1867 roku dworca kolejowego na północnym brzegu Warty. W gronie znaczących przedsiębiorstw wymienić należy fabrykę maszyn rolniczych, założoną w 1879 roku przez Adolfa Ferdinanda Wagenera. Później o jej rozwój dbali jego synowie, Fritz i Max. Założyli dodatkowo odlewnię żelaza, wytwórnię kotłów i fabrykę wyrobów z miedzi. Na początku XX wieku zatrudniali około 400 pracowników. W 1885 roku w mieście istniały ponadto fabryki mączki ziemniaczanej, cygar, celulozy, wełny, szczotek i pędzli, dwa tartaki parowe, 5 browarów, cegielnia oraz przystań rzeczna. Dla późniejszego okresu wymienia się jeszcze fabryki asfaltu, papy, gaśnic i fortepianów¹⁷⁵.

W tabeli 13 przedstawiono, jak zmieniały się w tamtym okresie stosunki ludnościowe miasta.

Wzrost ludności miasta był ograniczony z powodu istnienia twierdzy, co utrudniało także do drugiej połowy XIX wieku rozwój przemysłu. Zaznaczyć należy ponadto, że w mieście przebywało od 1200 (w 1800 r.) do 2300 (w 1910 r.) żołnierzy. Ich obecność zniekształcała w pewnym stopniu rzeczywisty obraz stosunków wyznaniowych i narodowościowych. W 1871 roku katolicy stanowili 3,4% ogółu mieszkańców, czyli procentowo 10 razy więcej niż w 1816 roku. W 1890 roku odsetek ten wzrósł jeszcze do 7,8%, a w 1910 roku – do 7,9%. Był to wtedy jeden z najwyższych wskaźników dla tej grupy wyznaniowej w miastach nowomarchijskich i łużyckich. Ludności żydowskiej pod koniec badanego okresu było niewiele – poniżej 0,7%.

Po omówieniu stosunków społeczno-gospodarczych stolicy przechodzimy do krótkiego przedstawienia całego powiatu kostrzyńskiego w latach 1816-1835.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 57-60 i 64-65.

¹⁷⁵ Por. Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 90-91.

Tabela 13

Ludność miasta Kostrzyna w latach 1802-1910

Rok	Ogółem	Ewangelicy	Katolicy	Żydzi
1802	5 400	–	–	–
1810	5 681	–	–	–
1816	4 852	4 825*	16	11
1821	4 643	–	–	–
1840	6 370	–	–	–
1852	7 445	–	–	–
1871	10 141	9 593	346	174
1890	16 672	15 100	1296	184
1895	17 552	15 900	1428	159
1900	16 473	15 200	1095	143
1910	17 600	15 903	1388	115

* w tym 147 ewangelików reformowanych

ŹRÓDŁO: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 48-53; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. 91; *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871 bearbeitet und zusammengestellt vom Königlichen Statistischen Bureau*, II. Die Provinz Brandenburg, Berlin 1875, s. 118-119.

Powierzchnia jego wynosiła 13 i pół mili kwadratowej, czyli 290 219 mórg pruskich, co w przeliczeniu dawało około 766 km². Należał on tym samym do mniejszych jednostek administracyjnych badanego tutaj obszaru. W 1816 roku funkcjonowało w nim 36 parafialnych kościołów luteran augsburskich oraz 5 kościołów filialnych, jeden kościół ewangelików reformowanych i jedna synagoga. Katolicy nie posiadali żadnej świątyni. W 1821 roku ogólna liczba świątyń pomniejszyła się do 42. Poza nimi doliczono się 117 budynków publicznych, 3994 prywatnych domów mieszkalnych, 123 obiektów produkcyjnych (młyny, „fabryki” i magazyny) i 5214 – gospodarczych, jak stajnie, stodoły, obory, chlewnie i szopy¹⁷⁶.

W 1819 roku na potencjał ekonomiczny powiatu składało się 6 cegielni, trzy wapienniki, 10 młynów wodnych, 35 młynów wiatrowych, 6 olejarni, trzy folusze, trzy tartaki i dwie papiernie. Rozwinięte było także rzemiosło tekstylne.

¹⁷⁶ *Ibidem*, s. 224, 227-228.

Doliczono się 134 warsztatów sukienniczych z 34 warsztatami pracującymi dorywczo oraz 176 warsztatów lnianskich z 13 warsztatami „na pół etatu”. Dział usług reprezentowany był przez 13 wędrownych kramarzy, 94 barki rzeczne, 9 hoteli i 52 noclegownie, 6 restauracji (wszystkie w Kostrzynie) i 96 karczm. Służbę domową tworzyło 28 mężczyzn i 200 kobiet, natomiast służbę „produkcyjną” – 1384 mężczyzn i 1092 kobiety. Dodać można, że dla 1816 roku podano, że proste prace ręczne wykonywało 1349 mężczyzn i 728 kobiet. Na bazę oświatową składało się 51 publicznych szkół elementarnych, w których 57 nauczycieli uczyło 4182 uczniów¹⁷⁷.

Dostępną w spisach powszechnych liczbę ludności powiatu ukazuje tabela 14. Można przy tym zaznaczyć, że dostępna informacja w Wikipedii, iż w 1816 roku wynosiła ona 26 595 mieszkańców, jest niewłaściwa – o prawie 3 tysiące za niska.

Tabela 14

Mieszkańcy powiatu kostrzyńskiego w latach 1816-1821

Rok	Ogółem	Ewangelicy	Katolicy	Żydzi
1816	29 396	29 240*	54	102
1821	33 889	33 686	56	147

* w tym 189 ewangelików reformowanych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 226-230.

Dane o strukturze wyznaniowej mieszkańców są bardzo ubogie, jedynie dla dwóch przekrojów czasowych, co związane jest z krótkim okresem istnienia powiatu. Dla tamtego czasu brak całkowicie informacji o stosunkach narodowościowych, ale można założyć, że zdecydowanie dominowała tam ludność niemiecka, a poza Żydami osoby polskiego lub łużyckiego pochodzenia zdarzały się jedynie pomiędzy żołnierzami w twierdzy kostrzyńskiej. W 1816 roku ewangelicy stanowili 99,5% ogółu mieszkańców, a wśród nich 0,64% ewangelików reformowanych. Katolików było zaledwie 0,18%, a Żydów – 0,35%. W 1821 roku sytuacja wyglądała podobnie: 99,4% ewangelików, 0,17% katolików i 0,43% Żydów. Dominacja ludności protestanckiej była więc przygniatająca, większa jeszcze niż w powiatach chojeńskim, frankfurckim i gorzowskim.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 233-236.

1.6. Powiat krośnieński (Krossen/Crossen)

Powiat krośnieński historycznie należy zaliczyć do ziem śląskich. Po 1815 roku graniczył on od południa z powiatem żarskim i powiatem żagańskim (Sagan) z regencji legnickiej (Liegnitz), od zachodu z powiatem gubińskim, od północy z powiatem torzyskim (Sternberg), a po 1887 roku z obydwooma powiatami torzyskimi (zachodnim i wschodnim) oraz od wschodu z powiatem sulechowskim (Züllichau) i powiatem zielonogórskim (Grünberg) także z regencji legnickiej. Był on terytorialnie dużą jednostką administracyjną. W 1821 roku liczył ponad 22 mile kwadratowe, czyli dokładnie 480 911 mórg pruskich oraz około 1250 km². W 1861 roku miał mieć powierzchnię 23,48 mili kwadratowej (1332,26 km²). W 1890 roku powierzchnia powiatu wynosiła z kolei prawie 1308 km², natomiast w 1910 roku – ponad 1305¹⁷⁸.

Stolica powiatu, **Krosno**, swoje znaczenie w przeszłości czerpało z walorów obronnych, co odróżniało je na przykład od Gubina, który swój rozwój zawdzięczał walorom gospodarczym (położenie na skrzyżowaniu dwóch ważnych szlaków handlowych). Osadnictwo w okolicach miasta sięga co najmniej czasów neolitu. W okresie od IV wieku p.n.e. do nawet III wieku n.e. na północnych terenach dolnośląskich istnieć miało państwo plemienne Związku Lugijskiego o korzeniach celtyckich (archeologowie nazwali te ludy kulturą przeworską). W I-III wieku n.e. utrzymywało ono liczne kontakty handlowe z Cesarstwem Rzymskim. Badania kartograficzne starożytnej mapy Ptolemeusza mogą prowadzić do wniosku, że centralny ośrodek Związku, zwany Ligidunum, mógł znajdować się w miejscu dzisiejszego Krosna, przy czym niektórzy badacze wskazują na Legnicę. Związek Lugijski wszedł w skład państwa Marboda, które na początku naszej ery było sojusznikiem Rzymu, a następnie upadło pod naporem sąsiednich plemion germańskich, jak Cheruskowie, Longobardowie, Semnonowie i być może Goci.

Gród słowiański przy przeprawie przez Odrę, tuż u ujścia do niej Bobru, zbudowano najprawdopodobniej niedługo po zasiedleniu terenu przez przybyłe ze wschodu plemiona – być może już w VIII stuleciu. Pierwsza historyczna wzmianka w kronice biskupa merseburskiego Thietmara pochodzi z 1005 roku. Dotyczyła ona wojny toczonej przez Bolesława Chrobrego z Henrykiem II, królem niemieckim (i późniejszym cesarzem). Krosno wymienione zostało jako silny punkt obronny, który stanął na drodze marszu wojsk niemieckich. Z kolei w 1015 roku, według Thietmara, doszło do bitwy pod Krosnem, w której Henryk II pokonał polskie

¹⁷⁸ Por. A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 224; „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 230; t. 121, 1893, s. 113 oraz t. 234, 1913, s. 212.

oddziały, dowodzone przez Mieszka (późniejszego króla Mieszka II), syna księcia Bolesława, i przekroczył Odrę¹⁷⁹. Mocno ufortyfikowany gród krośnieński był wtedy twierdzą broniącą zachodniej granicy państwa polskiego i dopóki istniał, podobno nigdy nie został zdobyty.

W okresie rozbicia dzielnicowego Krosno należało do księstwa śląskiego. Od 1201 roku rządził tam Henryk Brodaty, który był bardzo łaskawym władcą. Dokonał lokacji miasta być może już przed 1226 rokiem¹⁸⁰. Zlecił otoczyć je murami obronnymi i zbudował pod nim zamek, ufundował kościół Najświętszej Marii Panny oraz nakazał budowę nowego mostu przez Odrę. Często przebywał na zamku, w którym zmarł w 1238 roku. Po klęsce pod Legnicą w 1241 roku schronienie tam znalazły także księżna Jadwiga (wdowa po Henryku Brodatym, później kanonizowana) oraz księżna Anna (wdowa po Henryku II Pobożnym). Władztwo Henryków śląskich rozpadło się, a księstwo podzielone zostało między synów Henryka II. Krosno znalazło się w granicach księstwa głogowskiego, którego władcy nie zawsze byli dobrymi gospodarzami, zwłaszcza Bolesław Rogatka. W latach 1312-1319 Krosno zajęte zostało przez margrabiego Waldemara brandenburskiego. W 1317 roku nadał on miastu pełne prawo magdeburskie¹⁸¹.

Po bezpotomnej śmierci Henryka XI, ostatniego księcia głogowskiego, w 1477 roku wybuchła wojna sukcesyjna głogowska. Jan II Szalony, książę żagański, oblegał trzy razy Krosno¹⁸². Układ pokojowy w 1482 roku przyznał „księstwo” krośnieńskie Brandenburgii, natomiast w 1538 roku król Czech i jednocześnie władca niemiecki Ferdynand I Habsburg zrzekł się praw do Krosna, przy czym formalna zależność lenna wygasła dopiero w 1742 roku – w wyniku układu pokojowego po pierwszej wojnie śląskiej.

Miasto ucierpiało znacznie w czasie wojny trzydziestoletniej (1618-1648). W 1631 roku oddziały szwedzkie zajęły je i spaliły. W latach 1634-1639 zajmowane było przez wojska brandenburskie i szwedzkie, rabowane i niszczone. W latach 1640-1644 znajdowała się tam główna kwatera Szwedów. Liczba mieszkańców uległa znacznemu obniżeniu (nawet o 50%), także w wyniku szalejących epidemii¹⁸³. W czasie wojny siedmioletniej (1756-1763), po klęsce Prusaków pod

¹⁷⁹ Por. BEATA HALICKA, *Krosno Odrzańskie/Crossen an der Oder 1005-2005. Wspólne dziedzictwo kultury/Das gemeinsame Kulturerbe*, Skórzyn 2005, s. 13-15.

¹⁸⁰ Zob. MARIA BOGUĆKA, HENRYK SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przed-rozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 83-84 oraz B. HALICKA, *op. cit.*, s. 23-24, 35. Autorka ta sugeruje, że Krosno otrzymało prawa miejskie przed 1233 r., być może nawet w 1217 r.

¹⁸¹ Por. np. *Miasta polskie w Tysiącleciu*, zespół redakcyjny, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 639.

¹⁸² Zob. np. B. HALICKA, *op. cit.*, s. 45-46.

¹⁸³ Por. *ibidem*, s. 66-67 oraz JOHANNES MÜHLE, *Dolne Łużyce i południowa część Lubuskiego pod wpływem przemocy, wojny i wojska*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego...*, s. 223.

Kijami w 1759 roku, miasto było okupowane przez dwa lata przez wojska rosyjskie. Następną okupację musiało przetrzymać w 1806 roku, kiedy zajęły je oddziały francuskie z Hieronimem Bonaparte na czele.

Od czasów wojny trzydziestoletniej miasto (a głównie zamek) stało się nowoczesną twierdzą zbudowaną przez Szwedów, a tym samym garnizonem wojskowym z wszelkimi płynącymi z tego stanu ograniczeniami. W grudniu 1740 roku Fryderyk II właśnie w Krośnie zgromadził swoje wojsko, które ruszyło w grudniu na podbój Śląska. Zmiany w technice wojennej spowodowały, że w XIX wieku miasto przestało pełnić funkcję twierdzy, ale pozostało garnizonem wojskowym aż do obecnych czasów.

W 1815 roku Krosno, w ramach pruskiej reformy administracyjnej, awansowało do rangi miasta powiatowego, co wpłynęło korzystnie na jego rozwój. W 1802 roku liczyło ono 3258 mieszkańców, w 1810 roku – 3559, natomiast w 1816 roku (po działaniach wojennych lat 1812-1813) – 3485, a w 1821 roku – 3738 mieszkańców. W 1816 roku wyraźną przewagę miała ludność ewangelicko-luterańska, licząca 3253 wyznawców (93,3%). Reformowani ewangelicy liczyli 152 osoby (4,4%), natomiast katolicy zaledwie 49 osób (1,4%), a Żydzi – jeszcze mniej – 28 osób (0,8%)¹⁸⁴.

Dla 1811 roku podano, że w mieście było 1035 budynków, a w tym 582 – mieszkalne. W 1816 roku ogólna ich liczba wynosiła już tylko 988 obiektów, z których 791 było pokrytych dachówkami lub blachą, 37 – gontem, a 160 – strzechą. W 1821 roku liczba budynków nie powiększyła się (988), a wśród nich było 5 kościołów, 21 obiektów publicznych, 460 prywatnych domów mieszkalnych, 22 budynki produkcyjne i 419 – gospodarczych¹⁸⁵. Porównując dane z 1811 i 1821 roku, wyraźnie dostrzegalny jest bardzo znaczny spadek liczby prywatnych domów mieszkalnych – o 122 budynki. Trudno wyjaśnić te różnice. Być może w czasie działań wojennych w 1813-1814 roku zniszczeniu uległy przedmieścia, które nie zostały jeszcze odbudowane.

W 1816 roku wynotowano 5 elementarnych szkół publicznych, w których pracowało 5 nauczycieli, a uczęszczało do nich 448 uczniów. Ponadto działała tam tylko jedna średnia szkoła publiczna dla 33 chłopców, która zatrudniała czterech nauczycieli¹⁸⁶. Dane te są zadziwiająco niepełne w porównaniu z innymi powiatowymi miastami regionu. W tym samym roku opieka zdrowotna składała się z czterech lekarzy i 5 położnych. Dla 1819 roku podano, że w mieście pracowało

¹⁸⁴ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 28-31.

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 24-25.

¹⁸⁶ *Ibidem*, s. 34-35.

66 krawców (w tym 36 mistrzów), 52 szewców (29 mistrzów), 36 rzeźników (21 mistrzów), 34 piekarzy (18 mistrzów) i 29 stolarzy (12 mistrzów). Ponadto funkcjonowało tam 67 warsztatów sukienniczych i 12 warsztatów płócienniczych. Bazę usługową tworzyło 15 sklepów, dwie apteki, 41 kramów, trzy hotele i dwie noclegownie, cztery restauracje oraz 32 karczmy. Do służby domowej zaliczało się czterech mężczyzn i 42 kobiety, a do służby wytwórczej – 46 mężczyzn i 163 kobiety¹⁸⁷. Te ostatnie liczby również wydają się zbyt niskie w porównaniu z innymi miastami powiatowymi. W notatkach uzupełniających dane ze spisów powszechnych dodano, że w Krośnie działały fabryki wytwarzające sukno wysoko i średnio jakościowe, które w 1821 roku miały wyprodukować 5413 sztuk sukna. Dodano, że mieściła się tam także kuźnica żelaza. Siedziby swoje miały tam urzędy powiatowe, w tym Główny Urząd Podatkowy (Hauptsteueramt)¹⁸⁸.

Notatki spisowe z 1840 roku o sytuacji w Krośnie są prawie żadne. Liczyło ono wtedy 6290 mieszkańców i 660 prywatnych domów mieszkalnych. Na jego przedmieściu znajdować się miała najprawdopodobniej karczma na błoniach¹⁸⁹ i folwark nad Bobrem¹⁹⁰. Innych informacji nie podano. Więcej danych dostarcza zestawienie statystyczne z lat 1850-1852. W 1852 roku doliczono się 6762 mieszkańców w 703 domach, a ponadto 678 budynków gospodarczych i 57 obiektów produkcyjnych¹⁹¹. Heinrich Berghaus opisał także stan szkolnictwa w Krośnie Odrzańskim. Istniała tam jedna szkoła elementarna dla chłopców, w której było 5 klas i pracowało 5 nauczycieli. Dziewczęta miały także taką pięcioklasową szkołę z 6 nauczycielami, w tym z jedną kobietą, jak również dwie szkoły jednoklasowe. Nietypowy raczej w tym czasie podział szkół elementarnych ze względu na płeć był więc podobny do sytuacji w Kostrzynie. Władze miejskie Krosna finansowały ponadto tak zwaną wyższą szkołę miejską dla chłopców z czterema klasami i 5 nauczycielami. Do bazy oświatowej należały również szkoła dla ubogich dzieci z dwiema klasami i trzema nauczycielami (w tym 1 kobieta) oraz niedzielna szkoła zawodowa, w której uczono między innymi rysunków. Razem w Krośnie zatrudnionych było wtedy 17 nauczycieli i dwie nauczycielki, którzy nauczali około 1200 dzieci¹⁹².

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 35-43.

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 44-45.

¹⁸⁹ Oznaczenie niemieckie (Aukrug) jest nietypowe (inne niż Kneipe) i sądzić należy, że oznacza karczmę (Krug, tutaj: Aukrug = karczma na błoniach).

¹⁹⁰ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 47.

¹⁹¹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 735. Podano tam również, że w 1750 r. w mieście było 527 domów mieszkalnych i 2915 osób, a w 1800 r. – 557 domów i 3317 mieszkańców.

¹⁹² *Ibidem*.

W 1849 roku w Krośnie w dziale gospodarczym wynotowano 5 browarów, dwie gorzelnie, dwie destylarnie, farbiarnię, młyn kieratowy, wapniarnię, cegielnię¹⁹³. W 1850 roku w mieście mieszkało zaledwie 94 katolików (1,4%), którzy nie posiadali własnej świątyni. Planowano wybudować dla nich kaplicę w 1854 roku. Ludności żydowskiej było jeszcze mniej, bo 86 osób (niecałe 1,3%), a więc dla ewangelików zostawało ponad 97,3%. Warto przytoczyć jeszcze dane o strukturze zawodowej. W Krośnie pracowało 6 lekarzy, w tym dwóch chirurgów, 5 położnych i dwóch aptekarzy. Dominującymi działami rzemiosła było sukiennictwo, winiarstwo i garncarstwo. W 1853 roku wynotowano 38 kupców, 92 kramarzy, 73 karczmarzy, 50 przewoźników oraz po 13 piekarzy i rzeźników. Dodać można, że funkcjonowały wtedy łaźnia, szpital, kasa chorych dla robotników, cztery kasy zmarłych i 5 kas rzemieślniczych – chorych i zmarłych¹⁹⁴. Wspomnieć warto, że mieszkańcy na dużą skalę zajmowali się hodowlą zwierząt. W 1852 roku miało, obok ludzi, „zamieszkiwały” 164 konie, 279 sztuk bydła, 133 owce, 93 kozy i 385 świń, które to liczby nie były zbyt wysokie, na przykład w porównaniu z o wiele mniejszymi Bobrowicami (Bobersberg)¹⁹⁵. O milę na południe od miasta istniała wcześniej huta żelaza, zamieniona w 1852 roku na folusz i apreturę, czyli wykańczalnię sukna. Obok nich funkcjonowała nadal kuźnica miedzi¹⁹⁶.

Z pewnym opóźnieniem, ze względu na istnienie twierdzy, zawitała tam rewolucja przemysłowa. Połączenie kolejowe Krosno uzyskało dopiero w 1870 roku, kiedy z Gubina wybudowano linię do Zbąszyna¹⁹⁷. Dodatkowo w 1913 roku oddano do użytku linię kolejową do Lub ska. W mieście, w którym od średniowiecza dominowały rzemiosła: sukiennicze, winiarskie, browarnicze oraz rybołówstwo i budownictwo barek, zaczęły powstawać nowocześniejsze fabryki, zwłaszcza włókiennicze, przemysłu drzewnego i mięsnego. W latach 1845-1912 funkcjonowały tam cztery przędzalnie o napędzie wodnym i parowym. Krótki czas w mieście działała fabryka tytoniu¹⁹⁸. Beata Halicka wymienia, że w 1825 roku powstała pierwsza mechaniczna przędzalnia, a niedługo potem trzy dalsze. W 1843 roku założono farbiarnię sukna, napędzaną przez młyn wodny. W 1869 roku Paul Seler założył fabrykę maszyn rolniczych, zatrudniającą później nawet 100 pracowników.

¹⁹³ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 119.

¹⁹⁴ *Ibidem*, s. 736.

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 734.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 739.

¹⁹⁷ Por. *ibidem*, s. 736. Autor informuje, że kolej pojawiła się w Krośnie już w 1846 r., ale jest to ewidentna pomyłka, gdyż linia kolejowa z Berlina i Frankfurtu do Wrocławia biegła przez Gubin, Lubsko i Żary z pominięciem Krosna, leżącego ponad 20 km od ówczesnej trasy.

¹⁹⁸ B. HALICKA, *op. cit.*, s. 104-106.

W 1877 roku powstała fabryka wyrobów miedziowych H. Buttinga, w której pracowało 40 osób. W tym samym czasie zaczęła funkcjonować wytwórnia produktów wikliniarskich, która zatrudniała od 80 do 150 pracowników¹⁹⁹. Do listy tej dodać można jeszcze nieduże przedsiębiorstwa, jak 7 destylarni, trzy młyny, dwie cegielnie, dwie farbiarnie sukna, dwie mleczarnie, betoniarnię, fabrykę rękawiczek, wytwórnię wody mineralnej i fabrykę tytoniu²⁰⁰.

Zmiany te powodowały wzrost liczby ludności, ale był on ograniczony – w porównaniu z innymi miastami regionu. Około 1800 roku w mieście mieszkało 3300 osób, a w 1859 roku – 6550 osób. Według spisu z 1871 roku stały tam 632 prywatne domy mieszkalne, w których żyło 6977 osób. Ewangelicy stanowili 92,7% ogółu ludności (6471 osób), katolicy – 4,5% (312 osób), a Żydzi – 2,8% (193 osoby)²⁰¹. W 1895 roku liczba ludności osiągnęła poziom 7910 osób, natomiast w 1910 roku – 8630 osób²⁰². Zdecydowaną większość stanowili ewangelicy, a odsetek katolików wzrósł w tym czasie od 1,5% do 7%. Autochtoniczna ludność polska i ewentualnie łużycka uległa germanizacji i w XIX wieku praktycznie jej tam już nie było. Dopiero pod koniec XIX wieku do miasta napływali Polacy z Wielkopolski w poszukiwaniu pracy, ale liczba ich do wybuchu pierwszej wojny światowej była ograniczona do około 200 osób.

W Krośnie powstały także zakłady komunalne. W 1897 roku zaczęto oświetlać ulice latarniami gazowymi, powstały zakłady wodociągowe, a już po wojnie, w 1921 roku, doszło do elektryfikacji miasta. Stawało się ono bardziej nowoczesne – powstawały nowe szkoły, brukowane ulice oraz nowe osiedla mieszkaniowe. W 1905 roku oddano do użytku nowy most przez Odrę. Rozbudowywane i modernizowane były również koszary dla miejscowego garnizonu. W latach 1909-1911 powstał zespół koszarowy Alvenslebena (Alvenslebenkasernen). Od 1860 roku stacjonował tam 52. Pułk Piechoty (6. Brandenburski)²⁰³. Niewielkie zakłady przemysłowe usadowiły się także w okolicy Krosna. W Szklarcze Radnickiej funkcjonowała huta szkła.

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 109-112 oraz Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 120.

²⁰⁰ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 120.

²⁰¹ Por. *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178-179.

²⁰² Por. np. <http://www.verwaltungsgeschichte.de/crossen.html> (dostęp 7.04.2017). Por. także FRITZ R. BARRAN, *Städte-Atlas Ostbrandenburg*, Leer 1990, s. 31.

²⁰³ Zob. np. MAGDALENA KULCZYK, *Pomnik „Chłopiec ze źrebięciem” sprzed zielonogórskiej Palmiarni w krajobrazie kulturowym Krosna Odrzańskiego i Zielonej Góry. Losy poniemieckiego dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Ziemia lubuska. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość regionu w perspektywie powojennego siedemdziesięciolecia*, red. TOMASZ NODZYŃSKI, MARCELI TURECZEK, Zielona Góra-Gorzów Wielkopolski 2015, s. 132-133.

Po krótkim zaprezentowaniu Krosna przechodzimy do opisu całego powiatu. Dla 1816 roku wynotowano tam 42 parafialne kościoły ewangelickie i 5 filialnych, jeden kościół ewangelików zreformowanych oraz żadnego kościoła katolickiego, jak również żadnej synagogi. Z kolei w 1821 roku miało być ogółem 49 świątyń, 187 budynków publicznych, 5432 prywatne domy mieszkalne, 144 obiekty produkcyjne i 7292 – gospodarcze²⁰⁴. Warto zaznaczyć, że mieszkańcy powiatu hodowali rekordową liczbę owiec – 43 634 sztuki²⁰⁵. Pokażna baza ekonomiczna w 1819 roku składała się z 67 młynów wodnych, 43 hut szkła (liczba niespotykana na innych terenach!), 23 olejarni, 22 cegielni, 15 tartaków, czterech foluszy, dwóch papierni oraz z jednego młynu wiatrowego i jednego młynu kieratowego. Działo tam 135 pełnoetatowych warsztatów sukienniczych i 7 pomocniczych oraz 82 warsztaty płóciennicze i 1177 pomocniczych. Ta ostatnia liczba wskazywała na znacznie rozwiniętą wytwórczość tkanin lnianych. Usługi świadczyło tam 7 wędrownych kramarzy, 173 szyprów barek rzecznych, 7 hotelarzy i 69 właścicieli noclegowni, 6 restauratorów i 140 karczmarzy. Służbę domową stanowiło 62 mężczyzn i 120 kobiet, a służbę „wytwórczą” – 887 mężczyzn i 907 kobiet. Proste prace ręczne w 1816 roku wykonywało ponadto 1097 mężczyzn i 467 kobiet. W powiecie czynnych było 85 elementarnych szkół publicznych, w których 87 nauczycieli edukowało 4627 uczniów²⁰⁶.

W 1840 roku powiat krośnieński składał się z trzech miast: **Krosna**, **Lubsko** (**Sommerfeld**) i **Bobrowic** (**Bobersberg**) oraz z 218 wsi. O danych dla Krosna wspomnieliśmy już wyżej. Drugim co do wielkości miastem było **Lubsko**. W tymże roku miało 4688 mieszkańców i 518 domów. Z kolei **Bobrowice** liczyły 1485 osób, które zamieszkiwały w 208 domach²⁰⁷. To ostatnie miasteczko słynęło z wyrobów garncarskich. Jego przekrój zawodowy w 1806 roku tworzyło między innymi 80 rolników, 43 szewców, 28 sukienników, 28 garncarzy i 8 krawców. W szczytowym okresie rozwoju garncarstwa wynotowano tam nawet 50 warsztatów²⁰⁸. W 1840 roku funkcjonowały tam trzy młyny (wodny, mały i duży) oraz jeden folwark²⁰⁹. W 1849 roku wynotowano trzy młyny, trzy tartaki, betoniarnię, browar, wytwórnię octu i mleczarnię²¹⁰. Dla 1850 roku podano, że stało tam 206 domów

²⁰⁴ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 224, 227-229.

²⁰⁵ *Ibidem*, s. 232.

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 233-236.

²⁰⁷ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 47.

²⁰⁸ Por. np. Bobersberg w: http://www.heimatkreis-crossen-oder.de/HK_Bobersbg.html [dostęp 25.11.2021].

²⁰⁹ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 47 i 49.

²¹⁰ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 127.

mieszkalnych (o 2 mniej niż w 1840 r.), w których mieszkało 1540 osób (o 65 więcej niż w 1840 r.). Dodatkowo użytkowano tam 441 budynków gospodarczych i 44 – produkcyjne. Zajmowano się również hodowlą zwierząt. Spis zanotował 73 konie, 415 sztuk bydła, 207 owiec, 177 kóz i 240 świń²¹¹. W 1871 roku miasteczko miało 211 domów i 1507 mieszkańców, czyli mniej niż w 1850 roku. Ewangelicy liczyli 1479 osób (98,1%), katolicy – 15 osób (1%), a Żydzi – 12 osób (0,8%). Ponadto jedna osoba należała do innego wyznania chrześcijańskiego²¹².

Dużo większe znaczenie gospodarcze niż Bobrowice miało **Lubsko**, miasto leżące już na terenie Dolnych Łużyc, które znane było wcześniej zwłaszcza z wytwórczości sukienniczej. W 1840 roku wynotowano tam trzy młyny wodne, folusz napędzany także przez wodę (zapewne nad rzeczką Lubszą), cegielnię i nieokreśloną bliżej fabrykę. W granicach miasta znajdował się okazały zamek, a przy nim młyn wiatrowy²¹³. Już w 1846 roku uzyskało ono połączenie kolejowe na trasie Berlin–Frankfurt–Gubin–Wrocław. W 1849 roku funkcjonowało tam 7 przędzalni, cztery farbiarnie sukna, trzy fabryki tkanin (126 pracowników), trzy cegielnie, dwie gorzelnie, dwie destylarnie, dwa młyny wodne, dwa młyny wiatrowe, młyn holenderski, folusz, młyn kory dębowej dla garbarzy i tartak²¹⁴.

W 1851 roku liczyło 6240 mieszkańców, 651 domów mieszkalnych, 1306 budynków gospodarczych i 131 – produkcyjnych. W dwóch ostatnich kategoriach liczby te były dwukrotnie wyższe niż w Krośnie. Heinrich Berghaus nie podał wyczerpujących informacji o stanie oświaty w Lubsku. Wynotował jedynie, że w mieście funkcjonowała jedna niższa szkoła ponadelementarna (Hauptschule) i jedna szkoła średnia; ponadto jedna szkoła doksztalająca – razem pracowało w nich 15 nauczycieli. Niewielkie szkolnictwo prywatne składało się ze szkoły dla chłopców oraz szkoły z internatem dla dziewcząt, w której zatrudnione były dwie nauczycielki. Pracowało tam również trzech lekarzy, cztery położne i jeden aptekarz. Bazę zdrowotno-opiekuńczą uzupełniały dwa szpitale (zapewne domy dla ubogich) oraz 6 kas chorych i zmarłych²¹⁵.

W 1852 roku w Lubsku funkcjonowało już wiele fabryk, zwłaszcza sukienniczych. Zatrudnionych tam było 215 sukienników, a pierwsza fabryka miała powstać w 1834 roku w wyniku utworzenia specjalnego zjednoczenia rzemieślników. Niedługo później założono jeszcze cztery duże fabryki sukna, 6 wykańczalni (apretur), 19 przędzalni mechanicznych i dwa folusze. W pobliżu miasta działały

²¹¹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 740–741.

²¹² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178–179.

²¹³ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 47 i 60.

²¹⁴ Zob. Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 122.

²¹⁵ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 742–743.

ponadto trzy cegielnie, trzy młyny wiatrowe, dwa młyny wodne, młyn mączny i folusz²¹⁶. Mieszkańcy, podobnie jak to było w innych miastach regionu, zajmowali się także hodowlą zwierząt. W 1852 roku spisano 227 koni, 108 wołów, 372 krowy, 50 owiec, 184 kozy i 732 świnie²¹⁷. Było ich wyraźnie więcej niż w Krośnie – poza owcami, w tym dwa razy więcej świń i bydła rogatego.

Około 1863 roku w mieście wynotowano 21 przędzalni (250 pracowników) i 14 wykańczalni (525 pracowników)²¹⁸. W 1865 roku powstała fabryka maszyn i odlewnia żeliwa, a w 1873 roku fabryka maszyn i odlewnia metali Paula Kocha. Rok później fabrykę pieców i wyrobów ceramicznych uruchomił Roll Kreutz. W 1876 roku Karl Henschke założył pierwszą wyraźnie większą fabrykę sukienniczą, a drugą – Max Niemer w 1884 roku. Na początku XX wieku w mieście pracować miało nawet 13 średnich zakładów włókienniczych. Wymienić można jeszcze wytwórnię ceramiczną Reinholda Balacka i Bruno Wirischa, powstałą w 1886 roku, która przed pierwszą wojną światową zatrudniała około 100 pracowników²¹⁹. Na szybki rozwój miasta wskazywała rosnąca liczba mieszkańców. W 1871 roku spisano tam 9675 osób, co oznaczało ponad stu procentowy wzrost w ciągu 31 lat, które mieszkały w 732 domach. Struktura wyznaniowa była dosyć jednostronna, jak w większości miast regencji frankfurckiej. Odsetek ewangelików wynosił 96,9% (9371 osób), katolików – 2,4% (235 osób), a ludności żydowskiej – 0,7% (63 osoby)²²⁰. W 1900 roku miasto liczyło już 11 910 mieszkańców, prawie 4 tysiące więcej niż Krosno.

Na terenie całego powiatu dla 1840 roku zanotowano 39 młynów wodnych, 23 młyny wiatrowe, 14 cegielni, 10 smolarni, 5 fabryk o nieokreślonej specjalizacji, 5 owczarni, trzy mleczarnie, dwie papiernie, wapiennik, folusz i hutę żelaza. Można dodać do tego jeszcze jedną winnicę (wymienioną z nazwy), 64 folwarki i 21 leśniczówek²²¹. Trudno jednoznacznie ocenić rzetelność tego zestawienia, gdyż w porównaniu ze spisem z lat 1816-1821 występują znaczne, trudno wytłumaczalne różnice. W 1840 roku miało być mniej o 18 młynów wodnych, o cztery cegielnie i trzy wapienniki. W ogóle nie wymieniono hut szkła, których w 1819 roku było

²¹⁶ *Ibidem*, s. 742.

²¹⁷ *Ibidem*, s. 741.

²¹⁸ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 124.

²¹⁹ Za: ANNA POLAK, *Lubsko. Od potęgi gospodarczej do „krajobrazu po wybuchu”*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYT, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 220-221.

²²⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178-179.

²²¹ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 47-61. W przypadku leśniczówek zaznaczyć należy, że przeważały wśród nich punkty/urzędy administrujące zasobami drzewnymi (Försterei/Forsthaus) nad domkami/zagrodami myśliwskimi (Jägerhaus).

aż 43 (sic!), a ponadto olejarni (23 w 1819 r.) i tartaków (15 w 1819 r.). Znaczny wzrost miał nastąpić natomiast w liczbie młynów wiatrowych. W 1819 roku zanotowano tylko jeden taki obiekt, a w 1840 roku – 23. W 1819 roku nie miało być żadnej smolarni, a w 1840 roku – było ich 10. Te znaczne różnice, występujące w stosunkowo krótkim czasie, budzą wątpliwości co do kompletności tych zestawień statystycznych. W 1849 roku, w prawdopodobnie najdokładniejszym zestawieniu, na terenach wiejskich wynotowano z kolei 44 młyny wodne, 38 młynów wiatrowych, 24 cegielnie, 21 tartaków, 21 browarów, 20 gorzelni, 9 smolarni, cztery destylarnie, cztery wapniarnie, trzy folusze, dwa młyny holenderskie, dwie papiernie i wytwórnię produktów metalowych²²².

Do najlepiej rozwiniętych gospodarczo i demograficznie wiosek zaliczyć wtedy można było **Brody nad Odrą/Groß Blumberg** (112 domów i 673 mieszkańców – młyn wodny, folwark i leśniczówka), **Czetowice/Zettitz** (50 domów i 423 mieszkańców – dwa młyny wodne, owczarnia, smolarnia i dwa folwarki), **Gęstowice/Tammendorf** (42 domy i 420 mieszkańców – młyn wiatrowy, cegielnia i smolarnia), **Górzyn/Göhren** (167 domów i 852 mieszkańców – młyn wiatrowy), **Gryżynę/Griesel** (55 domów i 384 mieszkańców – młyn wodny, papiernia i smolarnia), **Kamień/Kähmen** (młyn wiatrowy, cegielnia, smolarnia i leśniczówka), **Kosierz/Cossar** (85 domów i 563 mieszkańców – młyn wodny, cegielnia, folwark i leśniczówka)²²³, **Łochowice/Lochwitz** (82 domy i 541 mieszkańców – dwa młyny wodne, folwark i nieokreślona bliżej fabryka)²²⁴, **Namyślin/Neumühl** (dwa młyny wodne i smolarnia), **Nietkowice/Deutsch Nettkow** (148 domów i 898 mieszkańców – młyn wodny, owczarnia, mleczarnia, przystań wodna i folwark), **Osiecznicę/Güntersberg** (86 domów i 707 mieszkańców – młyn wodny i wiatrowy, owczarnia oraz nieokreślona fabryka), **Pliszkę/Pleiske** zwana **Kuźnicą nad Pliszką/Pleishammer** (huta żelaza)²²⁵, **Pomorsko/Pommerzig** (152 domy i 1032 mieszkańców – dwa młyny wiatrowe, dwa folwarki, leśniczówka i winnica), **Radnicę/Rädnitz** (104 domy i 843 mieszkańców – młyn wodny, dwa folwarki i leśniczówka), **Sycowice/Leitersdorf** (85 domów i 606 mieszkańców – fabryka przetwórstwa

²²² Zob. Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 128.

²²³ Wieś Kosierz była własnością rodziny von Kottwitz, która posiadała tam okazały pałac wraz z parkiem, pomiędzy dwoma stawami rybnymi. Niedaleko pałacu właściciele założyli gorzelnię. Obecnie pałac jest w ruinie, chociaż po 1990 r. dokonywano tam pewnych napraw. Przy młynie w XIX w. powstał także tartak.

²²⁴ W II połowie XIX w. odnotowano w Łochowicach wapiennik i cegielnię.

²²⁵ Huta żelaza w Pliszce (nad rzeką Pliszką) istniała od XVI w. i była najstarszym zakładem tego rodzaju na Dolnym Śląsku. Rozbudowana w XVIII w., a w II połowie wieku XIX przekształcona została w fabrykę maszyn rolniczych.

owocowego i młyn wodny), **Szczawno/Tschausdorf** (103 domy i 614 mieszkańców – dwa młyny wodne, górny i dolny, mleczarnia, folwark i leśniczówka), **Tarnawę Krośnieńską/Tornow** inaczej **Tarnow** (41 domów i 267 mieszkańców – młyn wodny, młyn wiatrowy, cegielnia i folwark) oraz **Wysoką/Weißig** (52 domy i 302 mieszkańców – młyn wodny, młyn wiatrowy, cegielnia i leśniczówka)²²⁶. Jak widać z tego zestawienia, w powiecie krośnieńskim, poza średnio uprzemysłowionym Lubuskim, pod koniec pierwszej połowy XIX stulecia dominowały drobne, ale stosunkowo liczne zakłady przemysłu spożywczego.

Opis Heinricha Berghausa dla 1850 roku wnosi niewiele informacji o stanie gospodarczym wsi powiatu krośnieńskiego. Przedstawione tabele są wyjątkowo ubogie w tej kwestii. W porównaniu z danymi dla innych powiatów stanowią one właściwie tylko spis miejscowości. W dziale własności księżeczej (Hohenzollern-Hechingen), szlacheckiej, mieszczańskiej i chłopskiej znaleźć można zaledwie informacje o 5 folwarkach, smolarni i kuźni²²⁷. Należy uzupełnić, że w powiecie istniało co najmniej kilka hut szkła, a największe z nich funkcjonowały w **Szklarce Radnickiej (Groß Rädnitz)**, gdzie pracowało 160-170 osób oraz w **Pliszce (Pleiske)**, zatrudniającej około 60 pracowników²²⁸.

W świetle spisu powszechnego z 1871 roku największą wsią w powiecie krośnieńskim były **Brody nad Odrą**, dzielące się wtedy na **Duże** i **Małe Brody (Gross Blumberg i Klein Blumberg)**, które łącznie miały 206 domów i 1452 mieszkańców. W obydwu częściach struktura wyznaniowa była dosyć jednoznaczna – ewangelicy stanowili 99,1% ogółu ludności (1439 osób), katolików nie było wcale, a ludności żydowskiej – 13 osób (0,9%)²²⁹. Następny na liście był **Górzyn (Göhren)**, liczący 228 domów (więcej niż w dwóch częściach Brodów) i 1191 mieszkańców. W tej wsi wszyscy byli wyznania ewangelickiego (100%)²³⁰. Ponad tysiąc mieszkańców miało także **Pomorsko (Pommerzig)**, a dokładnie w 162 domach mieszkało 1090 osób. Odsetek ewangelików wynosił 98,7% (1076 osób), katolików – 0,4% (4 osoby), a ludności żydowskiej – 0,9% (10 osób)²³¹. Niewiele mniejsza była podwójna wieś **Bytnica (Alt Beutnitz i Neu Beutnitz)**, która łącznie miała 117 domów i 1059 mieszkańców. Wszyscy oni należeli do Kościoła ewangelickiego²³². **Radnica (Rädnitz)** liczyła z kolei 126 domów i 974 mieszkańców.

²²⁶ Za *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 47-61.

²²⁷ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 743-744.

²²⁸ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 128.

²²⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178-179.

²³⁰ *Ibidem*.

²³¹ *Ibidem*, s. 180-181.

²³² *Ibidem*, s. 178-179.

Odsetek ewangelików również tam był wysoki i wynosił 99,3% (967 osób). Do wyznania katolickiego należały cztery osoby (0,4%), a do judaistycznego – trzy osoby (0,3%)²³³. **Nietkowice (Nettkow Deutsch)** miały 153 domy i 944 mieszkańców. Dominacja ewangelików również tam była jednoznaczna. Wynotowano 933 ewangelików (98,83%), zaledwie czterech katolików (0,43%) i 7 Żydów (0,74%)²³⁴. **Osiecznica (Günthersberg)** liczyła 108 domów i 921 mieszkańców, spośród których 912 osób było ewangelikami (99%), 8 osób – katolikami (0,9%), a jedna osoba – wyznania judaistycznego (0,1%)²³⁵.

Można wymienić jeszcze kilka miejscowości, w których liczba ludności osiągała wartości poniżej 900 osób. Podwójna wieś **Stary Raduszec i Nowy Raduszec (Alt Rehfeld i Neu Rehfeld)** miała łącznie 116 domów i 877 mieszkańców. Przewaga ewangelików była bardzo duża, gdyż stanowili 99,4% ogółu ludności (872 osoby), a katolicy – zaledwie 0,6% (5 osób). Nie stwierdzono tam żadnego przedstawiciela wyznania judaistycznego²³⁶. **Szczawno (Tschausdorf)** liczyło 109 domów i 865 mieszkańców. Ewangelicy stanowili 858 osób (99,2%), a Żydzi – 7 osób (0,8%). Nie wynotowano żadnego katolika²³⁷. **Wężyska (Merzwiese)** mogły pochwalić się 103 domami i 840 mieszkańcami, wśród których stwierdzono 831 ewangelików (98,9%), 5 katolików (0,6%) i czterech przedstawicieli ludności żydowskiej (0,5%)²³⁸. **Sycowice (Leitersdorf)** miały 104 domy i 765 mieszkańców. Udział dominujących ewangelików wynosił 97,9% (749 osób), katolików – 1,3% (10 osób), a wyznawców judaizmu – 0,8% (6 osób)²³⁹. **Dobrosułów (Dobersaul)** liczył 96 domów i 751 mieszkańców. Poza 750 ewangelikami (99,87%) spisano tam tylko jednego katolika (0,13%)²⁴⁰. Ostatnią miejscowością, którą należy tu jeszcze wymienić, jest **Czarnowo (Neuendorf)**, w którym znajdowały się 94 domy. Liczba mieszkańców wynosiła 720 osób i wszyscy oni bez wyjątku byli wyznania ewangelickiego (100%)²⁴¹.

Następnym krokiem zobrazowania sytuacji w niniejszym powiecie jest zaprezentowanie danych liczbowych, dotyczących struktury społecznej w świetle spisów statystycznych ludności (tabela 15).

²³³ *Ibidem*, s. 180-181.

²³⁴ *Ibidem*.

²³⁵ *Ibidem*.

²³⁶ *Ibidem*.

²³⁷ *Ibidem*.

²³⁸ *Ibidem*.

²³⁹ *Ibidem*.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 178-179.

²⁴¹ *Ibidem*, s. 180-181.

Tabela 15

Wyniki spisów urzędowych w powiecie krośnieńskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	32 910	–	–	–	133	32 748*	29
1821	34 956	–	–	–	122	34 793	41
1831	39 397	–	–	–	–	–	–
1840	47 281	–	–	–	354	46 746	151
1855	54 432	–	–	–	433	53 690	309
1858	55 560	55 560	0	0	417	54 826	309
1861	56 782	56 782	0	0	–	–	–
1867	59 851	59 851	0	0	655	58 770	392
1871	60 524	–	–	–	765	59 382	369
1890	60 508	60 262	191	34	962	59 218	292
1900	59 407	59 223	124	39	1106	57 950	209
1905	59 252	59 042	163	32	1156	57 740	177
1910	59 668**	59 408	212	28	1317	58 013	166

* w tym 181 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji na poziomie regencji

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 226-230; LESZEK BELZYŃSKI, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 140; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. XXX.

Analizując zaprezentowane w tabeli 15 liczby, dostrzec można, że do 1867 roku liczba mieszkańców powiększała się stosunkowo szybko, natomiast po tej dacie nastąpiła całkowita stagnacja. Z całą pewnością liczba rodzonych dzieci była wyższa od liczby umierających. W tamtym czasie nie było żadnych wojen na tym terenie, a do tego, obok rewolucji przemysłowej, dokonywała się rewolucja demograficzna. Wszystko wskazuje na to, że emigracja mieszkańców powiatu na zachód Niemiec i za ocean pochłaniała całą nadwyżkę demograficzną. Napływ imigrantów, głównie z Wielkopolski, był niewielki, co wynikało z braku wolnych miejsc pracy i słabego rozwoju przemysłu.

W 1816 roku w powiecie zdecydowanie przeważali ewangelicy. Odsetek luteran augsburskich wynosił 98,96%, ewangelików reformowanych – 0,55%, katolików – tylko 0,4%, a Żydów – zaledwie 0,09%. Proporcje te ulegały niewielkim zmianom. W 1855 roku ewangelicy stanowili 98,6% ludności (wcześniej łącznie – 99,5%), katolicy – 0,8%, a Żydzi – 0,6%. W następnych latach zmniejszał

się udział ewangelików i wyznawców judaizmu, a wzrastał odsetek katolików. W 1900 roku ewangelików było 97,5%, katolików – 1,9%, a Żydów – 0,35%. Dokonujące się zmiany jeszcze bardziej widoczne były w 1910 roku. Ewangelicy stanowili wtedy 97,2% ludności powiatu, katolicy – 2,2%, a ludność żydowska – już tylko 0,28%. Podobnie jak w innych badanych powiatach wyraźnie widoczny był wzrost wyznawców katolicyzmu, co wiązało się z ich napływem z terenów wschodnich, głównie z Wielkopolski. Skala tej imigracji była jednak mniejsza niż na przykład w powiatach chojeńskim czy gubińskim, ale podobna jak w powiecie gorzowskim (przy czym te dwie ostatnie jednostki administracyjne w 1910 r. były powiatami wiejskimi bez wydzielonych miast, w których proporcje wyznaniowe były trochę inne).

Tabela 15 dostarcza także informacje o składzie narodowym powiatu. Dominowała w nim jednoznacznie ludność niemiecka. Do schyłku XIX wieku nie dostrzegano tam żadnej ludności polskiej. W 1890 roku miało jej być 0,37%, a w 1910 roku – 0,4%. Zróżnicowanie narodowościowe mieszkańców było więc znikome. Potwierdzały to również spisy językowe uczniów szkół elementarnych (tabela 16).

Tabela 16

Wyniki spisów szkolnych w powiecie krośnieńskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	10 995	10 994	0	1	89	10 892	14
1891	10 273	10 271	0	2	56	10 203	14
1896	9 999	9 990	0	9	64	9 921	12
1901	10 358	10 329	4	25	–	–	–
1906	10 533	10 520	4	9	–	–	–
1911	10 209	10 180	12	17	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 140.

Jak wskazują liczby z powyższej tabeli, uczniów polskojęzycznych na początku XX wieku było zaledwie 0,3%. Można przypuszczać, że część ludności polskiej nie ujawniała swojej przynależności narodowej w obawie przed utratą pracy, ale jej odsetek – wszystko na to wskazuje – przed pierwszą wojną światową z pewnością nie przekraczał 1%. Dominacja ludności niemieckiej była więc bardzo widoczna – liczyła ona około 99% wszystkich mieszkańców powiatu.

1.7. Powiat strzelecki (Friedeberg)

Powiat strzelecki leży w północno-wschodniej części dzisiejszego województwa lubuskiego. W XIX wieku graniczył on na południu z powiatem międzychodzkiem z regencji poznańskiej (po 1887 r. z powiatem skwierzyńskim i międzychodzkiem), na zachodzie z powiatem gorzowskim i myśliborskim (Soldin), na północy z powiatem choszczeńskim (Arnswalde), a na wschodzie z powiatem czarnkowskim (Czarnikau) z regencji bydgoskiej (Bromberg) i po 1887 roku – z powiatem wieleńskim (Filehne). Na początku XIX stulecia jego powierzchnia wynosiła 17,1 mili kwadratowej, a dokładnie 371 624 mórg pruskich (970,3 km²)²⁴². Była to liczba niższa niż w przypadku powiatu gubińskiego zaledwie o 500 mórg. Na jej podstawie należy powiat strzelecki zaliczyć do średnich jednostek administracyjnych badanego obszaru. W 1861 roku powierzchnia powiatu była już jednak wyraźnie większa i wynosiła 20,03 mili kwadratowej, czyli 1136,5 km². W 1890 roku wyliczono trochę mniejszą liczbę – 1101,4 km². Dane te pozwalają zaliczyć go już do największych powiatów, występujących w niniejszym opracowaniu²⁴³.

We wczesnym okresie istnienia państwa polskiego tereny te leżały w Wielkopolsce w kasztelanii santockiej, powstałej najprawdopodobniej w XII wieku. Był to teren sporny pomiędzy księstwami pomorskimi, książętami wielkopolskimi i margrabiami brandenburskimi. Główne grody tego obszaru, Strzelce i Drezdenko, zostały zdobyte przez księcia wielkopolskiego Przemysła II w 1272 roku, a prawdopodobnie dopiero po jego zamordowaniu przez najemników opłacanych przez margrabiów (już jako króla) w 1296 roku na trwałe trafiły w ręce brandenburskie w ramach Nowej Marchii²⁴⁴.

Strzelce Krajeńskie²⁴⁵ (Friedeberg) istniały jako wieś pod koniec XII wieku. Około połowy XIII stulecia istniał najpierw gródek, a w latach 1272–1286 margrabia brandenburski, Konrad, założył tam miasto. Edward Rymar wskazuje na wcześniejszą datę. Uważa on, że miasto powstało w okresie lat 1260–1272, natomiast w 1286 roku uzyskać miało ostatnie przywileje miejskie²⁴⁶. W 1816 roku doliczono się w nim 3107 mieszkańców²⁴⁷. *Słownik państwa pruskiego* z 1825 roku,

²⁴² A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 158.

²⁴³ Zob. „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 229 oraz t. 121, 1893, s. 113.

²⁴⁴ Por. EDWARD RYMAR, *Strzelce (Krajeńskie) i okolice na przestrzeni wieków (do 1945 roku)*, Strzelce Krajeńskie 2011, s. 42, 51.

²⁴⁵ Polska nazwa miasta ustalona została w 1946 r., przy czym dodatek „Krajeńskie” jest nieporozumieniem, gdyż historyczna Krajna położona jest bardziej na wschodzie (od Złotowa do Nakła).

²⁴⁶ E. RYMAR, *Strzelce (Krajeńskie) i okolice...*, s. 43, 51.

²⁴⁷ Za Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 158. Autor ten powołuje się na pracę: ERICH KAYSER, *Deutsches Städtebuch*, Stuttgart-Berlin 1939, hasło: Friedeberg.

na który często powołujemy się w niniejszym opracowaniu, nie zawiera danych na temat miasta, zapewne ze względu na jego niską liczbę mieszkańców. Z kolei *Przegląd topograficzno-statystyczny* z 1844 roku informuje, że w 1840 roku miało ono 4290 mieszkańców, w 409 domach mieszkalnych. Wynotowano ponadto, że funkcjonował tam młyn wodny i folusz sukienników (młyn foluszowy – Walkmühle)²⁴⁸.

Heinrich Berghaus w swoim opisie również zwrócił uwagę na Strzelce, jego dane sięgają nawet XVIII stulecia. W 1750 roku miasto miało mieć 342 domy mieszkalne i 143 budynki gospodarcze. Zaludnienie miało wynosić 2051 osób. W 1800 roku liczba domów mieszkalnych wzrosła do 395, budynków gospodarczych do 160, a zaludnienie do 2496 osób. W tymże roku wynotowano ponadto 570 żołnierzy w miejscowym garnizonie. Z kolei w 1850 roku doliczono się 5030 mieszkańców w 428 domach (oraz 191 żołnierzy w koszarach), 742 budynków gospodarczych oraz 26 obiektów produkcyjnych²⁴⁹. Na podstawie tych liczb należy stwierdzić, że około połowy XIX wieku dostrzegalny był wyraźny rozwój ekonomiczny oraz demograficzny Strzelca.

Dodatkowo możemy się dowiedzieć, że budynki w mieście w większości były nie z cegły, ale z tak zwanego pruskiego muru (Fachwerkhäuser). Mieścił się tam stary kościół z około 1260 roku, ratusz i dwie szkoły elementarne (brakowało szkoły średniej, która istniała do 1800 r.) oraz lazaret wojskowy, a ulice oświetlane były latarniami olejowymi. W 1850 roku w Strzelcach hodowano 375 koni, 543 sztuki bydła, 3245 owiec, 1775 kóz, 400 świń, nie licząc drobiu oraz hodowli pszczoł i jedwabników. W gronie rzemieślników przeważali szewcy, a ponadto pracowało tam trzech lekarzy, 5 położnych i dwóch aptekarzy. Położenie na drodze strategicznej (HeerstraÙe) z Berlina do Królewca (dzisiaj droga 22) dodawało znaczenia miastu²⁵⁰. W połowie XIX wieku istniało tam kilka niewielkich przedsiębiorstw, jak cztery małe browary, dwie wytwórnie cygar, młyn wiatrowy, młyn holenderski, folusz, kuźnica, wytwórnia czekolady, fabryka kafli i cykorii oraz większa fabryka wyrobów filcowych (100-120 pracowników). KilkanaÙcie lat później w pobliżu miasta powstała cegielnia, a w 1902 roku – juŹ w samym mieÙcie – mleczarnia²⁵¹. Warto jeszcze wspomnieć, że w 1868 roku przekształcono progimnazjum w pełne gimnazjum, w którym 5 nauczycieli kształciło 250 uczniów²⁵².

²⁴⁸ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 64.

²⁴⁹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 469.

²⁵⁰ *Ibidem*, s. 469-470.

²⁵¹ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 158. Dokładniejsze dane o powstaniu i funkcjonowaniu przedsiębiorstw zob. E. RYMAR, *Strzelce (Krajeñskie) i okolice...*, s. 148, 154, 168-169.

²⁵² E. RYMAR, *Strzelce (Krajeñskie) i okolice...*, s. 157.

W świetle spisu z 1871 roku Strzelce Krajeńskie miały mieć 473 prywatne domy mieszkalne, w których żyło 5808 osób. Liczby te wskazywały na niewielki rozwój miasta w latach 1850-1871. Stan domów powiększył się w tym czasie o 45 jednostek, a ludności – o prawie 800 osób. Wyraźną przewagę posiadali tam ewangelicy, do których zaliczało się 5538 osób (95,4%). Katolicy liczyli zaledwie 42 osoby (0,7%), natomiast wyznawcy judaizmu – 224 osoby (3,9%). Ponadto wynotowano cztery osoby należące do innych wyznań chrześcijańskich²⁵³. Z kolei w 1905 roku na 5629 mieszkańców, czyli mniej niż w 1871 roku, 5439 było wyznania ewangelickiego (96,6%), 98 – katolickiego (1,7%), a 77 – judaistycznego (1,4%)²⁵⁴. W porównaniu z liczbami z 1871 roku wzrósł odsetek ewangelików i katolików, a zmniejszył się udział Żydów.

Cały powiat strzelecki w 1821 roku liczył 62 świątynie, 90 budynków publicznych, 4183 prywatne domy mieszkalne, 113 obiektów produkcyjnych i 5244 gospodarskie. Razem doliczono się 9692 budynków²⁵⁵. Dla porównania liczby świątyń warto podać, że w 1816 roku ewangelicy mieli 35 kościołów parafialnych i 13 filialnych, reformowani ewangelicy jeden kościół, mennonici dwa domy nabożeństw, a Żydzi trzy synagogi. Katolicy nie posiadali żadnego kościoła²⁵⁶. Ogółem dawało to wtedy liczbę 54 świątyń, a w 1821 roku, jak wyżej podaliśmy – 62. Dla 1819 roku na terenie powiatu wynotowano 24 młyny wodne, 18 młynów wiatrowych, 16 cegielni, 16 tartaków, dwie olejarnie, dwa folusze i hutę szkła. Sukiennicy posiadali 82 warsztaty, a płóciennicy 30 warsztatów. Ponadto 1097 osób dorabiało dorywczo przy warsztatach lniarskich, co było już znaczącą liczbą. Warto zauważyć, że w dziale usług działało tam 5 wędrownych kramarzy, jedna barka wodna, 6 hoteli i 42 noclegownie, 126 karczm (wyszynków) i żadna restauracja. W porównaniu z innymi powiatami zadziwia brak restauracji, tylko jedna barka transportowa, niska liczba kramarzy i dosyć wysoka liczba karczm. Służbę domową stanowiło 75 mężczyzn i 114 kobiet, natomiast jako „służba wytwórcza” pracowało 842 mężczyzn i 838 kobiet. Dorzucić trzeba, że proste prace ręczne wykonywało ponadto 1121 mężczyzn i 899 kobiet²⁵⁷. Baza oświatowa w 1816 roku składała się z 68 publicznych szkół elementarnych, w których pracowało 69 nauczycieli na rzecz 3344 uczniów²⁵⁸.

²⁵³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 138-139.

²⁵⁴ E. RYMAR, *Strzelce (Krajeńskie) i okolice...*, s. 163.

²⁵⁵ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 158.

²⁵⁶ *Ibidem*, s. 162-163.

²⁵⁷ *Ibidem*, s. 167-170.

²⁵⁸ *Ibidem*, s. 160.

Zestawienie z 1840 roku wymienia w powiecie trzy miasta i 172 wsie. Stolica powiatu, **Strzelce (Friedeberg)** – jak wyżej już wspomniano – liczyła wtedy 409 domów mieszkalnych i 4290 mieszkańców. **Drezdenko (Driesen)** miało 328 domów i 3643 mieszkańców. Najmniejszym miastem był **Dobiegniew (Woldenberg)**, w którym mieszkało 2900 osób, ale liczba domów była tam wyższa niż w Drezenku – 349 obiektów. W świetle tego spisu Dobiegniew jawił się jako lepiej rozwinięty ośrodek gospodarczy, w którym funkcjonowało 5 folwarków, papiernia, folusz i cegielnia²⁵⁹.

Drezdenko w średniowieczu było najpierw grodem granicznym pomiędzy Pomorzem i Wielkopolską, który często był oblegany i przechodził wielokrotnie pod panowanie Pomorzan. W 1317 roku margraf brandenburski Waldemar (Woldemar) ostatecznie nadał mu prawa miejskie. W 1603 roku margraf Joachim I nakazał utworzenie tam twierdzy, która była ważnym punktem militarnym podczas wojny trzydziestoletniej (1618-1648). Ze względu na inny przebieg granic i zmiany w sztuce wojennej w 1765 roku zlikwidował ją ostatecznie król Fryderyk II. Według danych Heinricha Baerghausa w 1750 roku miasto miało mieć zaledwie 785 mieszkańców, co mogło być spowodowane jakąś klęską żywiołową lub zarazą. Dla 1800 roku podał on, że stało tam 297 domów z 2152 mieszkańcami (dodatkowo 270 żołnierzy) oraz tylko 41 budynków gospodarczych. W 1850 roku odpowiednie liczby były już znacznie wyższe: 345 domów, 3900 mieszkańców, 609 budynków gospodarczych i 51 obiektów produkcyjnych²⁶⁰.

Drezdenko składało się wtedy ze Starego Miasta, Nowego Miasta i przedmieścia przed Bramą Polską. Domy prawie bez wyjątku zbudowane były jako tak zwany mur pruski, nawet kościół i 12 innych budynków publicznych. Na te ostatnie składał się ratusz, dwie szkoły elementarne, ponadpodstawowa szkoła miejska (Bürgerschule), w której pracowało 9 nauczycieli, synagoga dla 96 Żydów (2,5% mieszkańców), 5 łaźni nad Notecią i szpital. Katolicy nie mieli kościoła (69 osób, czyli 1,8%), a msza dla nich odbywała się w szkole raz na 6 tygodni. Ponadto zatrudnionych tam było czterech lekarzy, 6 położnych i 5 aptekarzy. W porównaniu z innymi miastami podobnej wielkości były to liczby dwa razy wyższe. Dane dotyczące zwierząt hodowlanych nie były z kolei zbyt imponujące: 140 koni, 503 sztuki bydła, 346 owiec, 108 kóz i 354 świni²⁶¹.

W 1860 roku miasto liczyło 4039 mieszkańców, z których 2,3% stanowili katolicy (92 osoby), a 3,2% – Żydzi (129 osób). Zdecydowaną przewagę posiadali

²⁵⁹ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 64.

²⁶⁰ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 466.

²⁶¹ *Ibidem*. Można obliczyć, że osoby wyznania ewangelickiego stanowiły 95,7% mieszkańców.

oczywiście ewangelicy – 94,5%. W porównaniu z danymi z 1850 roku katolicy w ciągu 10 lat zyskali 0,5%, Żydzi – 0,7%, a ewangelicy stracili 1,2%. Według danych spisu z 1871 roku w mieście było 346 domów i 4277 mieszkańców. Wynotowano wtedy 3961 ewangelików (92,6%), 143 katolików (3,3%), 171 Żydów (4%) oraz dwie osoby innych wyznań chrześcijańskich (0,1%). Liczby te wskazywały na dalszy wzrost odsetka katolików i spadek udziału ewangelików (o prawie 2% w ciągu 11 lat)²⁶². W 1905 roku w mieście wynotowano natomiast 6339 osób.

Dobiegniew prawa miejskie uzyskał w 1298 roku, przy czym pierwsza wzmianka pochodzi z 1248 roku (o zamku rodu von Osten). Heinrich Berghaus utrzymywał, że dopiero w 1335 roku stał się on miastem²⁶³. Zaliczany jest również w okresie średniowiecza do ośrodków granicznych pomiędzy Nową Marchią, Pomorzem i Wielkopolską. Przynależał w tym okresie do Polski, Brandenburgii i Zakonu Krzyżackiego. W XIX stuleciu na rozwój gospodarczo-społeczny miasta korzystnie wpłynęło uzyskanie już w 1848 roku połączenia kolejowego na trasie Poznań–Szczecin. W 1750 roku, według danych H. Berghausa, miasto to było znacznie bardziej rozwinięte od Drezdenka. Miało ono mieć 1291 mieszkańców w 272 domach oraz 153 budynki gospodarcze. W 1800 roku przewaga ta nie była już widoczna: 1721 mieszkańców (oraz 250 żołnierzy) w 291 domach mieszkalnych oraz 146 budynków gospodarczych.

Z kolei w 1853 roku odpowiednie dane dla Dobiegniewa były bardzo podobne do Drezdenka. Ten pierwszy miał wtedy 3891 mieszkańców (oraz 181 żołnierzy), 375 domów, 610 budynków gospodarczych i 41 obiektów produkcyjnych. Część zabudowy była masywna (cegły i kamienie), a część w formie muru pruskiego, w tym także ratusz. Szkoła elementarna miała 7 klas i dawała wykształcenie ponadpodstawowe (ostatnie klasy), a pracowało tam 7 nauczycieli, przy czym trójce z nich zapewniono mieszkania. Z ważniejszych budynków wymienić można jeszcze szpital i dwa obiekty wojskowe. Zatrudnionych tam było dwóch lekarzy, cztery położne i aptekarz. Pod miastem funkcjonowała papiernia. Warto zwrócić uwagę na strukturę wyznaniową. Ewangelicy liczyli 3738 osób (96,1%), katolicy zaledwie 42 wyznawców (1,1%), a Żydzi – 111 osób (2,8%). W Dobiegniewie w 1850 roku hodowano poza drobiem 350 koni, 858 krów, byków i jałówek, 2896 owiec, 223 kozy i 692 świnie²⁶⁴. Liczby te były zdecydowanie wyższe niż dla Drezdenka – średnio dwukrotnie, a w przypadku owiec – nawet ponad ośmiokrotnie. Dla Strzelec niektóre wskaźniki były także niższe, poza owcami i końmi.

²⁶² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 138-139.

²⁶³ *Ibidem*, s. 474.

²⁶⁴ *Ibidem*, s. 472-474.

Można sądzić, że w Dobiegniewie duża część mieszkańców pracowała w rolnictwie. W połowie XIX stulecia w dziedzinie ekonomicznej wynotowano 7 cegielni, dwa młyny wodne, dwa młyny wiatrowe, olejarnię, folusz, tartak, papiernię, mały browar i gorzelnię²⁶⁵.

W 1871 roku miasto miało 365 domów i 4145 mieszkańców. Odsetek ewangelików zmniejszył się w ciągu 18 lat o jedynie 0,8% i wynosił 95,4% (3953 osoby). Liczba katolików spadła do 31 osób (0,7%), ale zwiększyła się liczba ludności żydowskiej do 161 osób (3,9%)²⁶⁶. W kwestii wyznaniowej w mieście dokonywało się niecodzienne wtedy zjawisko spadku udziału katolików i zwiększania się odsetka ludności żydowskiej. W 1900 roku liczba ludności wzrosła do 4455 osób²⁶⁷.

Dla 1840 roku w całym powiecie wynotowano w sumie 32 folwarki, 27 młynów wodnych, 12 młynów wiatrowych, 10 smolarni, 9 leśniczówek (w tym 1 przedsiębiorstwo leśne), 8 fabryczek (przedsiębiorstw produkcyjnych bez dokładnego określenia), 6 cegielni, trzy tartaki, dwie owczarnie, dwie karczmy, młyn mączny, młyn słodowy, hutę szkła i hutę żelaza (raczej rozbudowaną kuźnicę)²⁶⁸. Największą wioską było **Przynotecko (Netzbruch)**, które liczyło 1004 mieszkańców i 163 domy mieszkalne. Niewiele mniejszy był **Niegosław (Neu Anspach)** – w 117 domach mieszkało 822 mieszkańców oraz **Zwierzyn (Neu Mecklenburg)** – w 62 domach mieszkało 787 osób. W tym ostatnim funkcjonował młyn wodny. Z kolei do najlepiej rozwiniętych gospodarczo wsi w 1840 roku zaliczyć należy między innymi **Stare Bielice (Alt Beelitz)**, które miały 59 domów i 532 mieszkańców, a w których działały dwa młyny wiatrowe i młyn wodny. W **Buszowie (Büssow)** mieszały (z pobliskimi przysiółkami) 534 osoby w 48 domach oraz funkcjonował tartak, młyn wodny, młyn mączny, cegielnia i dwie leśniczówki. **Chomętowo (Hermsdorf)** było wioską mniejszą (33 domy i 279 mieszkańców), ale istniała w nim cegielnia, owczarnia i smolarnia. **Nowe Drezdenko (Vordamm)**, gdzie powstała niedługo później stacja kolejowa, miało 48 domów i 512 mieszkańców, a także młyn wodny, młyn wiatrowy oraz przedsiębiorstwo wycinki i sprzedaży drewna. **Goszczanowo (Gutsch)** liczyło 67 domów i 505 mieszkańców, a funkcjonował tam młyn wodny i młyn wiatrowy. **Gościm (Gottschim)** miał 74 domy i 676 mieszkańców. Natomiast **Gościmiec (Gottschimmerbruch)**, w którym żyło 555 osób w 82 domach, mógł się poszczycić dwoma młynami wodnymi i fabryką o nieokreślonej specjalizacji. W **Starym Kurowie (Alt Carbe)** funkcjonowały trzy

²⁶⁵ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 164.

²⁶⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 138-139.

²⁶⁷ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 164.

²⁶⁸ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 64-76.

młyny wodne, a w 106 domach mieszkało 714 osób. **Mierzęcin (Mehrentthin)**, liczący (razem z hutą) 42 domy i 525 mieszkańców, wyróżniał się istnieniem tam huty szkła. **Przyłęg (Altenfließ)** miał dwa młyny wodne, a mieszkało tam 578 osób w 54 domach. **Trzebic (Trebitsch)** należał do większych osiedli, mając 81 domów i 759 mieszkańców, a działał tam młyn wodny oraz urząd leśny. Wymienić warto jeszcze **Sącznik Zdroisko (Zanzhammer)**, który był niewielką osadą, ale znajdowała się tam huta żelaza, założona jeszcze w 1782 roku przez Fryderyka II, która produkowała amunicję do armat²⁶⁹.

W 1850 roku sytuacja była zapewne podobna, ale opis z tego roku nie jest taki systematyczny, jak dla 1840 roku. W gronie bardziej „uprzemysłowionych” wiosek podano tam przykładowo **Ługi (Lauchstädt/Dolgen)**, gdzie znajdował się folwark, cegielnia i smolarnia. W 1840 roku również wynotowano tam smolarnię i cegielnię. W **Mierzęcinie (Mekrethin)** poza hutą szkła dodano jeszcze folwark. W **Słoniowie (Schlanow)** z kolei miał być folwark i smolarnia²⁷⁰. Dla całego powiatu w 1849 roku wynotowano hutę szkła (zapewne w Mierzęcinie), która zatrudniała 41 pracowników, dużą fabrykę wyrobów glinianych (170 pracowników), 31 młynów wodnych, 31 młynów wiatrowych, 29 cegielni, 16 tartaków, 9 gorzelni, 6 olejarni, 5 smolarni, młyn holenderski, młyn kieratowy, młyn parowy, młyn kory dębowej, mały browar i destylarnię. W szczególnie sposób należy jeszcze wymienić wielką papiernię braci Abraham, założoną w **Starym Kurowie (Alt Karbe)**, która po 1870 roku zatrudniała nawet 250 pracowników²⁷¹.

Według spisu z 1871 roku największą wtedy wioską, składającą się z dwóch osad, było **Kurowo (Alt Karbe i Neu Karbe)**, mające łącznie 170 domów i 1482 mieszkańców. Same Stare Kurowo (taka nazwa obowiązuje obecnie dla obydwu części) liczyło 126 domów i 1142 mieszkańców, co w porównaniu z 1840 rokiem (106 domów i 714 mieszkańców) sugerowało szybki rozwój miejscowości w ciągu 29 lat. W 1857 roku wieś uzyskała połączenie kolejowe na trasie Kostrzyn–Krzyż (Kreuz) i w tym czasie istniała tam cegielnia, tartak, duża papiernia (już wyżej wspomniana) i kuźnica. W obydwu wsiach łącznie ewangelicy stanowili 98,04% ogółu zaludnienia (1453 osoby), katolicy – zaledwie 0,34% (5 osób), a ludność żydowska – 1,62% (24 osoby)²⁷². Drugą na liście jest **Łącznica (Haferwiese)**, która wtedy dzieliła się na Łącznicę Starą i Nową (Alt Haferwiese, Neu Haferwiese). Łącznie było to 190 domów i 1371 mieszkańców. Ewangelicy stanowili

²⁶⁹ *Ibidem*. Dodać trzeba, że w sąsiednim Zdroisku (Zanzthal) huta żelaza i stalownia istniały w latach 1767–1870, a produkowały blachy, pręty, sztaby żelaza, narzędzia, druty, gwoździe i igły.

²⁷⁰ Por. *Ibidem*, s. 71–72 oraz H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 477–478.

²⁷¹ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 166.

²⁷² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 140–141.

jednoznacznie dominujące wyznanie, gdyż ich odsetek wynosił 99,7%. Katolików nie było tam wcale, a ludność żydowska – zaledwie 0,3% (4 osoby)²⁷³. Największą „pojedynczą” wsią był **Trzebic** (**Trebitsch**), liczący 137 domów i 1310 mieszkańców. W porównaniu z danymi z 1840 roku liczba domów zwiększyła się o 56 jednostek, a ludności – o 551 osób, co było prawdopodobnie rekordem wśród wiosek w tym regionie. Podobnie jak w innych miejscowościach przewaga ewangelików była bardzo duża. Ich udział wyrażał się wartością 99,31%, katolików – 0,15% (2 osoby), a wyznawców judaizmu – 0,54% (7 osób)²⁷⁴.

Niewiele mniejszą wioską było **Przynotecko** (**Netzbruch**) z liczbą 161 domów i 1196 mieszkańców. W tym przypadku w porównaniu z 1840 rokiem liczba ludności powiększyła się o 192 osoby, a liczba domów uległa nawet obniżeniu o 2 jednostki. Odsetek ewangelików wynosił 97,9% (1171 osób), katolików – zaledwie 0,3% (4 osoby), podobnie jak ludności żydowskiej (4 osoby), natomiast osób innych wyznań chrześcijańskich – 1,4% (17 osób)²⁷⁵. Prawie taką samą liczbą ludności mogły pochwalić się dwie sąsiednie wsie **Górecko** (**Alt Gurkowschbruch**) i **Górczyna** (**Neu Gurkowschbruch**) liczone łącznie. Wynotowano tam 196 domów i 1182 mieszkańców. Przewaga ewangelików również tam była ogromna, gdyż ich udział osiągnął wartość 99,5% (1176 osób). Ludność żydowska liczyła 6 osób (0,5%), a obecności katolików nie stwierdzono²⁷⁶. Podobnej wielkości były także **Górki Noteckie** (**Gurkow**), w których znajdowały się 142 prywatne domy mieszkalne z 1136 osobami. Wśród mieszkańców spisano 1128 ewangelików (99,3%), jednego katolika (0,1%) i 7 przedstawicieli ludności żydowskiej (0,6%)²⁷⁷. **Gościniec** (**Gottschimmerbruch**) miał 154 domy i 1112 mieszkańców. W porównaniu z liczbami z 1840 roku oznaczało to wzrost o 72 domy i o 557 osób, czyli jeszcze więcej niż w przypadku Trzebicza. On również był miejscowością prawie w całości ewangelicką, gdyż do tego wyznania należało 1105 osób (99,4%), trzy osoby do wyznania katolickiego (0,3%) i cztery osoby do wyznania judaistycznego (0,3%)²⁷⁸. Następne miejsce zajmuje **Gościm** (**Gottschimm**), w którym znajdowały się 123 domy i 1084 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił tam 99,2% (1075 osób), katolików – jedynie 0,1% (1 osoba), a ludności żydowskiej – 0,7% (8 osób)²⁷⁹.

²⁷³ *Ibidem*.

²⁷⁴ *Ibidem*.

²⁷⁵ *Ibidem*.

²⁷⁶ *Ibidem*.

²⁷⁷ *Ibidem*, s. 138-139.

²⁷⁸ *Ibidem*.

²⁷⁹ *Ibidem*.

W grupie wiosek, mających 800-900 mieszkańców, na pierwszym miejscu znajdowała się podwójna wioska **Bielice** (**Alt Beelitz** i **Neu Beelitz**), w której łącznie wykazano 102 domy i 979 mieszkańców. Przeważali tam „tradycyjnie” ewangelicy, ale udział katolików był wyjątkowo wysoki, jak na sytuację w powiecie strzeleckim. Ewangelicy liczyli 955 osób (97,5%), katolicy – 21 osób (2,2%), a ludność żydowska – trzy osoby (0,3%)²⁸⁰. Drugie miejsce zajmował **Zwierzyn** (**Neu Mecklenburg**) z liczbą 125 domów i 966 mieszkańców. Nie mieszkał tam żaden katolik i tylko 10 Żydów (1%). Reszta ludności należała do Kościoła ewangelickiego – 956 osób, czyli 99% ogółu zaludnienia²⁸¹. **Niegosław** (**Neu Anspach**) liczył 113 domów i 916 mieszkańców. Od 1840 roku stan domów obniżył się tym samym o cztery jednostki, a stan ludności wzrósł o 94 osoby. Należy zakładać, że wieś nie rozwijała się najlepiej. Wyróżniała się tym, że sto procent ludności należał do Kościoła ewangelickiego²⁸². Zestawienie to zamyka **Grotów** (**Modderwiese**), mający w 1871 roku 125 domów i 911 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił tam 99% (902 osoby), a katolików – 1% (9 osób)²⁸³.

W XIX wieku w powiecie strzeleckim doszło do znacznych zmian ludnościowych, zwłaszcza co do liczby, ale częściowo także co do struktury wyznaniowej i narodowościowej (tabela 17).

W latach 1816-1867 liczba ludności wzrosła ponad dwukrotnie, czyli średnio 2% rocznie. Był to już znaczny wskaźnik przyrostu, ale w następnym okresie – do 1910 roku stan ludności nie uległ zmianie, a nawet obniżył się o około 5%. Ta nietypowa sytuacja wskazuje na znaczny odpływ mieszkańców. Emigrowali oni do zachodnich prowincji Cesarstwa Niemieckiego (istniejącego od 1871 r.) oraz do Ameryki Północnej, a nawet i Południowej czy do Australii. Ubytek ludności protestancko-niemieckiej uzupełniany był w niewielkim stopniu przez ludność katolicko-polską. Jeżeli w 1816 roku katolicy stanowili zaledwie 0,35% ogółu mieszkańców, a Żydzi 0,9%, następnie w 1858 roku – katolicy 0,6%, a Żydzi – 1,3%, to w 1910 roku odsetek katolików wzrósł do 3,25%, a Żydów spadł do 0,47%. Ewangelicy, razem z mennonitami w 1816 roku, stanowili 98,7%, a w 1910 roku – już tylko 96%. Posiadali oni wciąż ogromną przewagę nad innymi grupami wyznaniowymi, ale wzrost udziału katolików był godny uwagi – w latach 1816-1910 nastąpił dziewięciokrotny jego wzrost. Podobnie można powiedzieć o sytuacji ludności polskiej, przy czym – w świetle oficjalnych statystyk – przyrost

²⁸⁰ *Ibidem*.

²⁸¹ *Ibidem*, s. 140-141.

²⁸² *Ibidem*, s. 138-139.

²⁸³ *Ibidem*, s. 140-141.

Tabela 17

Wyniki spisów urzędowych w powiecie strzeleckim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	27 366	–	–	–	95	26 803*	255
1821	31 069	–	–	–	148	30 429*	273
1831	36 525	–	–	–	–	–	–
1837	40 507	–	–	–	–	–	–
1840	43 767	–	–	–	254	43 041*	411
1849	51 186	–	–	–	283	50 216	678
1852	52 050	–	–	–	254	51 086	708
1855	52 585	–	–	–	280	51 575	729
1858	54 159	54 159	0	0	332	53 112	707
1861	55 028	55 021	7	0	–	–	–
1867	55 553	55 553	0	0	308	54 630	568
1871	54 790	–	–	–	429	53 578	735
1890	57 194	56 891	234	56	972	55 534	557
1900	55 093	54 766	270	50	1201	53 272	342
1905	54 014	53 378	512	103	1604	51 870	307
1910	53 161**	52 374	666	91	1725	51 011	252

* w 1816 roku – w tym 297 ewangelików reformowanych, a ponadto 214 mennonitów;

w 1821 roku – dodatkowo 219 mennonitów, a w 1840 roku – tylko 29 mennonitów

** dane językowe oszacowane według proporcji na poziomie regencji

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 158-164; LESZEK BELZYŃ, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 137; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. XXX.

odsetka Polaków był wyraźnie niższy. W 1858 roku nie wynotowano żadnej osoby mówiącej po polsku, ale w 1861 roku – już 7 takich osób. W 1890 roku odsetek Polaków – oficjalnie spisanych – wyniósł 0,5%, w 1905 roku – 1,1%, a w 1910 roku – najprawdopodobniej 1,4%. Językiem polskim posługiwała się również niewielka część uczniów szkół elementarnych na terenie powiatu. Odpowiednie dane zaprezentowano w tabeli 18.

Zamieszczone w tabeli liczby wskazują, że także ogólna liczba uczniów szkół elementarnych regularnie zmniejszała się w okresie od 1896 do 1911 roku. Uczniów mówiących po polsku – w świetle tych urzędowych zestawień – w 1886 roku było 29 (0,28%), w 1891 roku – 24 (0,24%), w 1901 roku – 103 (1%), a w 1911 roku – 74 (0,86%). Podsumowując, należy stwierdzić, że w powiecie

Tabela 18

Wyniki spisów szkolnych w powiecie strzeleckim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	10 453	10 424	3	26	99	10 270	69
1891	10 170	10 158	7	5	134	9 949	76
1896	10 117	10 093	14	10	147	9 917	44
1901	10 118	9 915	0	103	–	–	–
1906	9 343	9 267	16	60	–	–	–
1911	8 658	8 584	14	60	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 137.

strzeleckim na początku XX wieku nadal wyraźnie dominowała ludność ewangelicka i niemiecka. Dostrzegalny był spadek ogólnej liczby mieszkańców, ale na tym tle wzrastała stosunkowo szybko liczba katolików i Polaków. Tych pierwszych w 1910 roku było ponad 3%, a tych drugich – biorąc pod uwagę zafałszowania ówczesnej pruskiej statystyki językowej – być może około 2% ludności w powiecie.

1.8. Powiat sulechowski-świebodziński (Züllichau-Schwiebus)

Powiat sulechowski-świebodziński leży w środkowej części dzisiejszego województwa lubuskiego. W XIX stuleciu graniczył od południa z powiatem zielonogórskim (Grünberg), od zachodu z powiatem krośnieńskim, od północy z powiatem torzyskim (później wschodniotorzyskim) i międzyrzeckim (Meseritz), a od zachodu częściowo z powiatem międzyrzeckim i babimojskim (Bomst). W przeszłości, a dokładniej w średniowieczu, obszar jego, znajdujący się na granicy dzielnic śląskiej i wielkopolskiej, często zmieniał przynależność państwową. W 1482 roku po część terenów (Sulechów) sięgnęła dodatkowo Brandenburgia, przy czym Świebodzin z okolicą (47 wsi i 2 osady targowe) długi czas jeszcze – do 1740/1742 roku – był enklawą śląską, pod władzą królów czeskich, na obszarze południowej Nowej Marchii. Od 1526 roku królami czeskimi byli Habsburgowie, czyli cesarze Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Po wojnach śląskich w połowie XVIII wieku cały obszar powiatu sulechowski-świebodzińskiego, utworzonego w 1816 roku, znalazł się pod panowaniem pruskim. Jego obszar wynosił wtedy 14,25 mili kwadratowej, czyli 306 345 mórg pruskich (808,5 km²).

Tym samym należał do mniejszych jednostek administracyjnych badanego tutaj terenu²⁸⁴. W następnych latach powierzchnia powiatu została powiększona. W 1861 roku wynosiła ona 16,79 mili kwadratowej, czyli 952,7 km². Natomiast później obszar ten uległ ponownemu pomniejszeniu i wynosił 915,73 km² w 1890 roku²⁸⁵.

Sulechów (Züllichau), w którym mieściły się najważniejsze władze powiatowe, pojawił się na kartach historii jako gród pierwszych Piastów. Miasto powstało w XIII wieku. Należało wtedy do książąt śląskich. Po wojnie o sukcesję głogowską dostało się w 1482 roku pod władzę brandenburską. W XV i XVI stuleciu przeżyło ono okres pomyślnego rozwoju. Dominowali w nim tkacze i sukiennicy, a później farbiarze. Powstawały browary, młyny i winnice. Na początku XVIII wieku założono w nim koszarzy wojsk pruskich. W 1719 roku (inne źródła mówią o 1723 r.) Sigismund Steinbart założył Dom Dziecka (Weisenhaus), przy którym powstała szkoła będąca prekursorką utworzonego w 1762 (lub w 1766) roku Królewskiego Pedagogium o randze gimnazjum (oficjalnie od 1853 r.)²⁸⁶.

W 1802 roku Sulechów miał 5402 mieszkańców, a w 1810 roku – 5557. W 1816 roku na 5886 mieszkańców, 5650 było luteranami, 72 ewangelikami reformowanymi, 102 katolikami i 62 Żydami. Z danych tych wynika, że ewangelicy stanowili wtedy 97,2% ogółu ludności miasta, katolicy – 1,7%, a Żydzi – 1,1%. Według spisu z 1821 roku liczba mieszkańców uległa obniżeniu i wynosiła 4683²⁸⁷. Trudno wyjaśnić tę sytuację; być może przejściowo pomniejszono znacznie stan wojska w miejscowym garnizonie²⁸⁸.

W 1811 roku w mieście znajdować się miało 1205 budynków, z czego 672 prywatne domy mieszkalne. Do 1821 roku ogólna liczba wzrosła do 1260. Wynotowano wtedy 6 świątyń, 24 budynki publiczne, 649 prywatnych domów mieszkalnych (czyli o 23 mniej niż 10 lat wcześniej), 19 obiektów produkcyjnych (młyny, „fabryki” i magazyny) oraz 577 – gospodarczych (stajnie, stodoły i szopy).

Tylko 95 obiektów zbudowanych było z cegieł lub kamieni (budynki masywne), 894 – w formie muru pruskiego, a 271 – z drewna²⁸⁹. W 1816 roku stwierdzono istnienie w mieście dwóch publicznych szkół elementarnych, w których praco-

²⁸⁴ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 356.

²⁸⁵ „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 230 oraz t. 121, 1893, s. 113.

²⁸⁶ Por. np. H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 757 oraz najnowszą publikację w tej sprawie: BOGUMIŁA BURDA, *Edukacja i życie umysłowe na Ziemi Lubuskiej w XVI-XVIII w.*, [w:] *Dziedzictwo Ziemi Lubuskiej. Dzieje i kultura*, red. BOGUMIŁA BURDA, MAŁGORZTA SZYMCAK, Zielona Góra 2023, s. 256.

²⁸⁷ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 92-97.

²⁸⁸ Por. H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 757. Podano tam, że około 1800 r. w mieście stacjonowało 500 żołnierzy, a później miało ich być znacznie mniej – w 1850 r. zaledwie 10.

²⁸⁹ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 90-91.

wało dwóch nauczycieli z 252 uczniami. Obok nich funkcjonowały dwie prywatne szkoły elementarne (zapewne ewangelickie). Uczęszczało do nich 144 uczniów pod opieką dwóch nauczycieli. W gronie szkół średnich wynotowano wtedy jedną publiczną szkołę dla chłopców (5 nauczycieli i 66 uczniów) oraz prywatną szkołę dla dziewcząt (5 nauczycieli i 20 uczennic). Sulechów mógł się ponadto pochwalić szkołą „wyższą”, czyli o randze gimnazjum. Pracowało w nim 14 nauczycieli, a uczęszczało do niego 258 uczniów²⁹⁰.

Struktura zawodowa była dosyć typowa, ze wskazaniem na sukienników, których przewaga wśród rzemieślników miała już wielowiekową tradycję. Na początku XIX stulecia w mieście pracowało czterech lekarzy i 5 położnych, a ponadto 148 sukienników i 11 płócienników, 60 szewców (w tym 38 mistrzów), 54 krawców (38 mistrzów), 37 stolarzy (20 mistrzów), 29 rzeźników (18 mistrzów), 24 piekarzy (17 mistrzów) oraz 11 garbarzy (11 mistrzów). Istniały tam 23 sklepy najróżniejszych specjalności, dwie apteki, 10 kramów, dwa hotele i 7 noclegowni, 13 restauracji (liczba zadziwiająco wysoka) oraz 14 karczm. Służbę domową tworzyło 16 mężczyzn i 211 kobiet, natomiast służbę produkcyjną – 26 mężczyzn i 44 kobiety²⁹¹. W końcowych notatkach opisujących miasto dodano, że obok Pedagogium istniał dom dziecka, oraz to, że liczne fabryki włókiennicze w 1821 roku wyprodukowały 11 184 sztuki sukna. Były to produkty dosyć zróżnicowanej jakości, gdyż – jak zaznaczono – łokieć tamtejszego sukna kosztował od 16 groszy aż do 8 talarów (czyli 240 groszy)²⁹².

W 1840 roku Sulechów miał 4685 mieszkańców, czyli wciąż znacznie mniej niż w 1816 roku, a jedynie o 6 osób więcej niż w 1821 roku. Mieszkali oni w 668 domach. I w tym przypadku nie widać było właściwie wzrostu – o cztery domy mniej niż w 1811 roku oraz o 19 więcej niż w 1821 roku. Druga siedziba niektórych urzędów na skalę powiatu – **Świebodziń** – miała wyraźnie mniej domów mieszkalnych, a mianowicie 485, ale liczba mieszkańców była odrobinę wyższa niż w Sulechowie – 4689. Należy dodać, że wraz z terenami leżącymi pod samymi miastami, które do nich należały, Sulechów liczył 159 domów i 689 mieszkańców więcej – czyli razem 827 domów mieszkalnych i 5374 osoby. Świebodziń wykazywał znacznie mniej takich dodatkowych obszarów – jedynie trzy domy

²⁹⁰ *Ibidem*, s. 99-101. W tym opracowaniu Pedagogium jest nazywane już gimnazjum. Podaje się tutaj rok powstania – 1766 – jako Królewskie Pedagogium (das Königliche Pädagogium Züllichau). Jeszcze inne źródła wskazują na rok 1719, ale prawdopodobnie powstał wtedy jedynie dom dziecka jako instytucja pedagogiczna.

²⁹¹ *Ibidem*, s. 101-109.

²⁹² *Ibidem*, s. 110-111.

i 52 mieszkańców – czyli razem miałyby 488 domów mieszkalnych i 4741 osób²⁹³. W Sulechowie w 1840 roku można się doszukać trzech fabryk, dwóch folwarków, dwóch karczm oraz nieokreślonej dokładnie liczby winnic. Liczba mieszkańców wzrastała stosunkowo wolno. W 1850 roku wyniosła ona 4956 osób, które zamieszkiwały 614 domów (w 1800 r. miało być aż 760 domów). W mieście miało być 667 budynków gospodarczych i 45 obiektów produkcyjnych²⁹⁴. W tym czasie funkcjonowała tam fabryka tkanin jedwabnych (113 pracowników), przędzalnia wełny (122 pracowników), 5 fabryk sukna, dwie wykańczalnie sukna, dwie farbiarnie, a ponadto 11 młynów wiatrowych, cztery browary, dwa młyny wodne, młyn holenderski, młyn kory dębowej, wapiarnia i cegielnia²⁹⁵.

W 1858 roku Sulechów miał mieć 5580 mieszkańców. Pewne przyspieszenie nastąpiło w drugiej połowie XIX wieku. W 1871 roku, podczas spisu powszechnego, wynotowano tam 806 domów i 7540 mieszkańców, co wskazywało na znaczący rozwój miasta. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 91,7% (6916 osób), katolików – 5,9% (444 osoby), wyznawców judaizmu – 2,2% (169 osób) oraz przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich – 0,2% (11 osób)²⁹⁶. W 1875 roku żyło tam 7378 osób, a w 1890 roku – 7700. Dla tego ostatniego roku mamy dane, że katolicy liczyli wtedy 696 osób (9%), a Żydzi 96 osób (1,2%). Tym samym odsetek ewangelików wynosił wtedy poniżej 90%. W porównaniu z 1816 rokiem udział ewangelików zmniejszył się o ponad 7 punktów procentowych, a udział katolików wzrósł o taką samą wartość. W 1905 roku liczba mieszkańców wynosiła 7485 osób²⁹⁷, a do 1914 roku przekroczyła próg 8 tysięcy.

Już w pierwszej połowie XIX stulecia w Sulechowie funkcjonowały liczne zakłady sukiennicze. Produkty były eksportowane zwłaszcza na wschód. Wspomina się o barchanie sprzedawanym do Rosji. Farbiarnia sukna istniała tam już na początku XVIII wieku. Na początku XIX stulecia, najprawdopodobniej w 1815 roku przędzalnię założyli tam bracia ze słynnej rodziny Cockerillów²⁹⁸. W drugiej połowie XIX wieku rozwinął się w mieście średniej wielkości przemysł włókienniczy (w tym także jedwabniczy) i przemysł obróbki metali. Uzyskało ono połączenie kolejowe stosunkowo późno, bo w 1872 roku, na trasie Gubin–Poznań. W 1873 roku Carl Eichmann założył największą w mieście fabrykę włókienniczą,

²⁹³ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 237, 249 i 253.

²⁹⁴ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 757.

²⁹⁵ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 170.

²⁹⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171.

²⁹⁷ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 170.

²⁹⁸ O rodzinie Cockerillów zob. przypis 141.

a właściwie cały kompleks fabryk, rozbudowywany do 1895 roku²⁹⁹. W 1898 roku uruchomiono pod Sulechowem port rzeczny na Odrze w **Cigacicach** (**Tschicherzig**). Istniał tam wtedy również znaczny garnizon wojskowy. Na początku XX stulecia doszło do unowocześnienia infrastruktury miejskiej na polu wodociągów, kanalizacji, stanu budynków publicznych (w tym edukacyjnych) oraz stanu ulic – doszło do ich wybrukowania.

Świebodzin (**Schwiebus**) jako miasto pojawił się w dziejach najprawdopodobniej w 1302 roku³⁰⁰ lub najpóźniej w 1319 roku³⁰¹. Po okresie korzystnego rozwoju w XV i XVI stuleciu (rozwój rzemiosła, zwłaszcza sukiennictwa i handlu) następny czas wzrostu gospodarczego przypadł na wiek XIX. Wzrastała również liczba mieszkańców. W 1800 roku żyło tam zaledwie 3114 osób³⁰². W 1840 roku – jak już zostało wyżej wspomniane – w mieście było 4689 mieszkańców, a w 1850 roku – 4870. Do wyznania ewangelickiego zaliczało się 4156 osób (85,3%), a katolickiego – 704 (14,5%)³⁰³. Dla tego ostatniego roku wynotowano 461 domów mieszkalnych (42 więcej niż w 1800 r.), 752 budynki gospodarcze oraz 91 obiektów produkcyjnych³⁰⁴. Warto zaznaczyć, że w porównaniu z Sulechowem w 1850 roku w Świebodziźnie było wyraźnie mniej domów mieszkalnych, a tym samym wyższy był wskaźnik średniej liczby osób przypadających na jeden dom – wynosił on 10,6 (dla Sulechowa – 8,1). Z kolei w Świebodziźnie było wyraźnie więcej budynków gospodarczych (o 85 sztuk, czyli o prawie 13%) i obiektów produkcyjnych (o 46 sztuk, czyli dwa razy więcej). Miały tam funkcjonować trzy folwarki, młyn wiatrowy oraz kilka winnic z domkami winiarzy. Zbigniew Bujkiewicz dla połowy XIX stulecia dodaje do tej listy 8 fabryk sukienniczych i przędzalnie (393 pracowników), 11 młynów wiatrowych, cztery browary, młyn wodny, młyn kory dębowej, cegielnię i fabrykę kleju. W 1870 roku miało tam być już 18 fabryk sukna, z których tylko 8 największych przetrwało do 1914 roku³⁰⁵.

W 1855 roku liczba ludności w Świebodziźnie podniosła się do 5369. W świątelnicy spisu z 1871 roku wykazywał on 507 domów (mniej niż w Sulechowie) i 8182 mieszkańców (więcej niż w Sulechowie). Dominacja ewangelików nie była aż tak duża, jak w innych miastach regencji frankfurckiej. Ich odsetek wynosił

²⁹⁹ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 172 oraz s. 31 – tam krótki biogram Carla Eichmanna.

³⁰⁰ Por. np. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, *Słowo wstępne*, [w:] *Świebodzin. 700 lat historii*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Świebodzin 2002, s. 7.

³⁰¹ MARIAN J. PTAK, *Ziemia Świebodzińska jako region ustrojowo-prawny*, [w:] *ibidem*, s. 44.

³⁰² H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 765 – autor ten podaje liczbę 3278 dla 1800 r.

³⁰³ *Ibidem*. Duży odsetek katolików wynikał m.in. z tego, że okręg świebodziński należał do 1742 r. (jako enklawa śląska) do katolickiej monarchii habsburskiej.

³⁰⁴ *Ibidem*.

³⁰⁵ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 175.

wtedy 82,9% (6782 osoby), katolików – 16,9% (1383 osoby), a Żydów – zaledwie 0,2% (16 osób). Ponadto jedna osoba należała do innego wyznania chrześcijańskiego³⁰⁶. W 1875 roku liczba ludności wynosiła 8087, czyli mniej niż w 1871 roku (być może bez uwzględnienia żołnierzy z garnizonu), a w 1910 roku – nawet 9332 osoby. Świebodzin, podobnie jak Sulechów, już w średniowieczu był znaczącym ośrodkiem sukienniczym. Około 1700 roku produkty świebodzińskie można było spotkać w Norymberdze, Lipsku, Frankfurcie nad Menem, Gdańsku i Królewcu. W opisie miasta z połowy XIX wieku podkreślono, że Świebodzin był miastem fabrycznym przemysłu sukienniczego, większego niż w Sulechowie. Sukiennictwem parali się także mieszkańcy okolicznych wiosek (38 fabrykantów miało szczycić się wtedy posiadłościami ziemskimi)³⁰⁷. W drugiej połowie XIX wieku uruchomiono gazownię (w 1865 r.), miasto uzyskało połączenie kolejowe (w 1870 r.), brukowano ulice, budowano gmachy publiczne, w tym szkoły, oraz powstawało coraz więcej fabryk, zwłaszcza przemysłu włókienniczego.

Po krótkiej prezentacji największych miast należy zwrócić uwagę na cały powiat sulechowski-świebodziński. W 1821 roku wynotowano tam 55 świątyń, 64 budynki publiczne, 5273 prywatne domy mieszkalne, 265 obiektów produkcyjnych i 5085 gospodarczych. Dla porównania w 1816 roku istniało 19 parafialnych kościołów luterańskich i 7 kościołów filialnych. Ewangelicy reformowani posiadali jeden kościół. Najwięcej świątyń mieli katolicy, chociaż było ich dziesięć razy mniej niż luteran – 18 kościołów parafialnych i 12 filialnych. Żydzi nie posiadali wtedy żadnej synagogi. Razem doliczyć się można było 57 świątyń, czyli o dwie więcej niż 5 lat później³⁰⁸. Na terenie powiatu hodowano bardzo dużo owiec, znacznie więcej niż w innych powiatach badanego terenu. Dla 1816 roku doliczono się tam 8693 owiec szlachetnych i 28 976 owiec półszlachetnych, a ponadto dodano 14 149 owiec wiejskich. Tak duże liczby wskazywały na bardzo dobrze rozwinięte sukiennictwo. W 1819 roku w powiecie funkcjonowało 47 młynów wodnych, 38 młynów wiatrowych, 16 cegielni, 8 olejarni, 7 foluszy, 6 tartaków, dwa młyny kieratowe i jeden wapiennik. Dodać należy 461 warsztatów wełnianych oraz 1255 warsztatów lniarskich – z czego 1239 pracujących nieregularnie. Bazę usługową stanowiło 27 barek transportowych, jeden wędrowny kramarz, 6 hoteli, 78 noclegowni (bardzo dużo), dwie restaturacje i 240 knajp (również bardzo dużo). Służbę domową świadczyło 84 mężczyzn i 208 kobiet, natomiast służbę produkcyjną – 1180 mężczyzn i 1130 kobiet. Obok nich wynotowano jeszcze

³⁰⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171.

³⁰⁷ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 765.

³⁰⁸ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 356, 359-360.

osoby, wykonujące proste prace ręczne: 1072 mężczyzn i 932 kobiety³⁰⁹. Bazę oświatową tworzyło wtedy 58 publicznych szkół, w których 58 nauczycieli uczyło 3604 uczniów³¹⁰. Dane te dotyczyły z całą pewnością tylko terenów wiejskich, bez dwóch wiodących miast w powiecie.

W 1840 roku obok dwóch najważniejszych ośrodków powiatu wymieniono także dwie osady targowe o statusie podobnym do miast. Była to **Lubrza (Liebenau)**, która wykazywała w sumie 135 domów mieszkalnych i 960 mieszkańców. Oznaczało to, że średnio w jednym domu mieszkało tam 7 osób. Był to bardzo niski wskaźnik, przy czym zaznaczyć należy, że w wielu wioskach w tym powiecie wskaźniki te były jeszcze niższe, w granicach 5-6 osób na dom. W Lubrzy funkcjonowały dwa młyny wodne, jeden wodny młyn mączny, jeden folusz oraz kuźnia miedzi, napędzana przez młyn wodny. Podobny status osady targowej miał też **Trzebiechów-Bożanka (Trebschen** zwany też **Friedrichschuld**). Funkcjonowały tam dwa młyny wiatrowe. Była to znacznie mniejsza miejscowość – miała tylko 39 domów i 263 mieszkańców. Obok niej istniała wieś **Trzebiechów (Trebschen)** oraz majątek rycerski o tej samej nazwie³¹¹.

W wykazie z 1840 roku poza miastami wynotowano 197 wiosek w powiecie sulechowsko-świebodzińskim. Warto wymienić tutaj chociaż kilkanaście z nich, które były najlepiej zagospodarowane. **Buków (Buckow)** – 69 domów i 464 mieszkańców – miał cegielnię i trzy młyny wiatrowe³¹². Dla **Dąbrówki Małej (Klein Dammer)** – 50 domów i 332 mieszkańców – wynotowano młyn wodny, młyn wiatrowy i leśniczówkę³¹³. **Kolesin (Goltzen)** mógł się pochwalić trzema młynami wodnymi i folwarkiem, a część **Nowej Wioski (Herrmansdorf)** zaliczany do **Neudörfel** – nawet fabrykę sukna³¹⁴. Wieś **Kije (Kay)** miała 78 domów i 382 mieszkańców, a ponadto trzy młyny wodne, folwark i leśniczówkę³¹⁵. **Stary Klepsk (Alt Klemzig)** liczył 69 domów i 466 mieszkańców oraz miał trzy młyny wodne i owczarnię³¹⁶. W przypadku **Okunina (Langmeil)** odnotowano 52 domy i 333 mieszkańców oraz dwa młyny wodne, cegielnię i owczarnię³¹⁷. W **Mostkach (Möstchen)** znajdowały się trzy młyny wodne (64 domy i 41 mieszkańców). **Myśzęcin (Muschten)** miał wtedy 76 domów i 480 mieszkańców, jak również dwa

³⁰⁹ *Ibidem*, s. 364-368.

³¹⁰ *Ibidem*, s. 368.

³¹¹ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 237 oraz H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 758.

³¹² *Ibidem*, s. 239.

³¹³ *Ibidem*.

³¹⁴ *Ibidem*, s. 240 i 242.

³¹⁵ *Ibidem*, s. 243.

³¹⁶ *Ibidem*.

³¹⁷ *Ibidem*, s. 244.

młyny wiatrowe, owczarnię i cegielnię³¹⁸. W **Niekarzynie (Nickern)** istniały wtedy 53 domy z 333 mieszkańcami oraz młyn wodny, owczarnia i folwark³¹⁹. W **Rakowie (Rackau)** stały dwa młyny wiatrakowe i cegielnia³²⁰. **Smardzewo (Schmarse)** liczyło 74 domy i 516 mieszkańców, a funkcjonowały tam dwa młyny wiatrowe i cegielnia. **Smolno Wielkie (Groß Schmöllen)** należało do większych wiosek, miało – 127 domów i 727 mieszkańców oraz dwa młyny wiatrowe, owczarnię, folwark i winiarnię (dom winiarza)³²¹. **Staropole (Starpel)** wykazywało 54 domy i 371 mieszkańców oraz folusz, folwark i leśniczówkę. Największą wioską był **Szczaniec (Stentsch)** ze 140 domami i 887 mieszkańcami. Funkcjonowały tam młyn wodny, dwa młyny wiatrowe i owczarnia³²². **Trzebiechów (Trebschen)** miał z kolei 80 domów i 515 mieszkańców oraz młyn wiatrowy i owczarnię. Prawie takie duże jak Szczaniec były **Cigacice (Tschicherzig)** – 129 domów i 869 mieszkańców. Działał tam młyn wiatrowy i przedsiębiorstwo przewozowe nad Odrą³²³.

Dane dla całego powiatu, opublikowane przez Heinricha Berghausa w 1856 dla 1850 roku, a w kilku przypadkach dla 1853 roku, są o wiele skromniejsze od informacji dla 1840 roku, które zaprezentowaliśmy powyżej. Heinrich Berghaus nie zagłębiał się szczegółowo w dane dotyczące poszczególnych wiosek i skoncentrował się raczej na miastach, majątkach rycerskich oraz mieszczańskich. Informacje o Sulechowie i Świebodzinie zaprezentowaliśmy już wcześniej. Poza nimi dodać można, że **Trzebiechów-Bożanka (Trebschen)** miał mieć 36 domów i 262 mieszkańców, czyli odrobinę mniej niż 10 lat wcześniej, co wskazuje na wolny upadek tej osady handlowej. Ludność prowadziła tam działalność rolniczą i rzemieślniczą³²⁴. O znacznie większej osadzie handlowej – **Lubrzy (Liebenau)**, wspomniano, że mieszkało tam 912 mieszkańców w 127 domach. Liczba domów i mieszkańców, w porównaniu z 1840 rokiem, uległa niewielkiemu spadkowi, co również wskazywało na regres gospodarczy. Zaznaczyć jednak trzeba, że doliczyć do tego należy jeszcze kolonię, gdzie mieszkało 20 osób w trzech domach, a znajdowała się tam kuźnia miedzi napędzana przez młyn wodny. Podobnie było z okolicznym foluszem (również napędzanym przez młyn wodny), gdzie zamieszkiwało 30 osób w 6 domach. W tej osadzie, uznawanej za miasto, znajdowały się

³¹⁸ *Ibidem*, s. 245.

³¹⁹ *Ibidem*, s. 246.

³²⁰ *Ibidem*, s. 247.

³²¹ *Ibidem*, s. 249.

³²² *Ibidem*, s. 250.

³²³ *Ibidem*, s. 251.

³²⁴ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 758. Autor ten podał także wcześniejsze dane dla Trzebiechowa-Bożanki. W 1719 roku miały tam mieszkać zaledwie 84 osoby w 25 domach, a w 1800 roku – 186 osób w 35 domach.

dwa kościoły – jeden ewangelicki i jeden katolicki³²⁵. Dla połowy XIX wieku istnieją dane, że na terenach wiejskich istniały trzy przędzalnie wełny, dwie fabryki sukna, trzy wykańczalnie sukna, a ponadto 59 młynów wiatrowych, 43 młyny wodne, 28 browarów, 20 cegielni, 13 gorzelni, 12 olejarni, 8 foluszy, trzy tartaki, młyn holenderski, młyn kieratowy, młyn parowy i wapniarnia³²⁶.

Heinrich Berghaus zwraca również uwagę na kilka dalszych przedmieść Świebodzina (np. **Brzozowo/Birkholz** czy część **Nowej Wioski – Hermannsdorf** i część **Probostwa/Probstei Anthels**), na których znajdowały się młyny, przędzalnia wełny, wykańczalnia sukna, fabryka sukna i folusz³²⁷. W części tabelarycznej, gdzie zaprezentowano własność szlachecką i mieszczańską, uwzględniono, poza danymi o właścicielach i powierzchni majątków, jedynie obecność folwarków. W sulechowskiej części powiatu doliczono się 11 folwarków szlacheckich i 10 – mieszczańskich. Z kolei w części świebodzińskiej szlachta posiadać miała 9 folwarków, a mieszczenie – 25. Po trzy folwarki znajdowały się w **Mostkach (Möstchen)** i w **Rakowie (Rackau)**, a po dwa folwarki w **Chociulach (Kutschlau)**, **Jeziorach (Jehser)**, **Lubinicku (Merzdorf)**, **Myszęcinie (Muschten)** i w **Podłej Górze (Steinbach)**. W Myszęcinie funkcjonował dodatkowo folusz³²⁸.

W świetle spisu z 1871 roku największą miejscowością poza Sulechowem i Świebodziem była **Lubrza (Liebenau bei Schwiebus)**, która wraz z **Trzebiechowem-Bożanką (Trebschen)** uwzględniona została jako miasto. W tamtym czasie stało tam 141 domów z 1276 mieszkańcami. Odsetek ewangelików wynosił 75,1% (958 osób), co było bardzo niską wartością w porównaniu z miejscowościami nowomarchijskimi i łużyckimi. Katolicy stanowili 24,4% ogółu zaludnienia (311 osób), a ludność żydowska – 0,5% (7 osób)³²⁹. **Trzebiechów-Bożanka** był w praktyce małą osadą handlową, a nie miastem. Liczba domów osiągnęła stan zaledwie 38 jednostek, a mieszkańców – 251 osób, czyli mniej niż w 1840 roku. Dominacja ewangelików była tam bardzo wyraźna, gdyż ich odsetek osiągnął 94% (236 osób), katolików – 2,4% (6 osób), a ludności żydowskiej – 3,6% (9 osób)³³⁰.

Największą wsią, wykazaną w tabelach spisowych, były **Cigacice (Tschicherzig)**, liczące 143 domy i 1055 mieszkańców. W porównaniu z 1840 rokiem przybyło 14 domów i 186 osób. Wynotowano tam zaledwie 8 katolików (0,8%), a cała

³²⁵ *Ibidem*, s. 766.

³²⁶ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 179.

³²⁷ *Ibidem*, s. 765.

³²⁸ *Ibidem*, s. 759 i 767.

³²⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171.

³³⁰ *Ibidem*.

reszta ludności należała do Kościoła ewangelickiego – 1047 osób (99,2%)³³¹. Na drugim miejscu uplasował się **Szczaniec (Stentsch)**, który miał 130 domów i 866 mieszkańców. Dane te wskazywały na powolny upadek miejscowości, gdyż w 1840 roku liczba domów wynosiła 140 jednostek, a mieszkańców – 887 osób. W 1871 roku ewangelicy stanowili 96,2% ogółu ludności (833 osoby), katolicy 1,7% (15 osób), Żydzi – 0,6% (5 osób), natomiast osoby innych wyznań chrześcijańskich – 1,5% (13 osób)³³². Niewiele mniejszy był **Głuchów (Glauchow)**, gdzie stało 105 domów z 862 mieszkańcami. Dominacja ewangelików była tam bardzo wyraźna. Do ich kościoła należało 859 osób (99,7%), a do Kościoła katolickiego – zaledwie trzy osoby (0,3%). Ludności żydowskiej w ogóle nie uwzględniono³³³. Podobnej wielkości była także podwójna wieś **Smolno Wielkie (Gross Schmöllen)** i **Smolno Małe (Klein Schmöllen)**. Łącznie liczyły one 134 domy i 858 mieszkańców, spośród których 850 należało do wyznania ewangelickiego (99,1%), a 8 do wyznania judaistycznego (0,9%). Nie wynotowano tam żadnego katolika³³⁴. Dodać do tej grupy można jeszcze **Ołobok (Mühlbock)**, liczący 113 domów i 806 mieszkańców. Przewaga ewangelików nie była tam tak duża, jak w Szczañcu. Ich odsetek osiągnął wartość 75% (605 osób), a katolików – 24%. Dla ludności żydowskiej pozostawał 1% (8 osób)³³⁵.

W ostatniej grupie wsi, liczących poniżej 800 osób, wymienić należy **Jordanowo (Jordan)**, które miało 87 domów i 792 mieszkańców. Być może z powodu bliskości klasztoru w Paradyżu stosunki wyznaniowe znacznie odbiegały tam od pozostałych miejscowości. Ewangelicy stanowili tylko 24,3% ogółu ludności (192 osoby), a katolicy – 74,4% (589 osób). Ponadto spisano 10 Żydów (1,3%) i jedną osobę innego wyznania chrześcijańskiego³³⁶. **Żółków (Salkau)**, w którym znajdował się między innymi folwark i winnica, liczył 56 domów i 739 mieszkańców. Dawało to bardzo wysokie zagęszczenie – ponad 13 osób na dom. Odsetek ewangelików nie był zbyt wysoki i wynosił 75,1% ogółu ludności (555 osób). Katolicy stanowili 24,5% (181 osób), a ludność żydowska – 0,4% (3 osoby)³³⁷. Pozostałe wsie były już wyraźnie mniejsze. Przykładowo największe z nich **Skąpe (Skampe)** miało wprawdzie 98 domów, ale tylko 591 mieszkańców (średnio 6 osób na dom). Przewaga ewangelików była tam bardzo wyraźna, gdyż odsetek

³³¹ *Ibidem*, s. 174-175.

³³² *Ibidem*.

³³³ *Ibidem*, s. 170-171.

³³⁴ *Ibidem*, s. 174-175.

³³⁵ *Ibidem*, s. 172-173.

³³⁶ *Ibidem*.

³³⁷ *Ibidem*.

ich wynosił 97,7% (577 osób), katolików 2% (12 osób), a Żydów jedynie 0,3% (2 osoby)³³⁸. Na koniec dodać można jeszcze **Rusinów (Rinnnersdorf)** ze względu na nietypową strukturę wyznaniową. Liczył on 72 domy i 491 mieszkańców. Wyraźnie dominowali tam katolicy, stanowiąc 90,2% ogółu ludności (443 osoby). Dla ewangelików pozostawało 9,6% (47 osób). Ponadto przebywał tam jeden Żyd (0,2%)³³⁹.

Z powyższych rozważań wynika, że przemysł, głównie włókienniczy, w ciągu XIX wieku rozwijał się przede wszystkim w dwóch głównych miastach powiatu. Na terenie wsi dostrzec można wiele zakładów wytwórczości spożywczej, ale także sukienniczej, jak przędzalnie wełny i folusze. Ponadto rozwijały się cegielnie, olejarnie i tartaki. Produkowano piwo i wino (liczne winnice). Wiadomo także, że na terenie powiatu w kilkumastu kopalniach eksploatowano węgiel brunatny. Pierwsza z nich pod nazwą „Graf Beust”, w okolicach **Lubrzy (Liebenau)**, rozpoczęła eksploatację w 1843 roku. Była to najdłużej działająca kopalnia w tym rejonie – w latach 1843-1874 oraz 1899-1905. Inne funkcjonowały niekiedy tylko kilkanaście lat. Najwięcej uruchomiono ich w latach 50. XIX stulecia, na przykład kopalnia „Anna” w Lubrzy w 1853 roku, „Concordia” pod **Nową Wioską (Neudörfel)** w 1853 roku, „Georg” w **Radawicach (Radewitsch)** w 1854 roku, „Carolina’s Hoffnung” w **Grodziszczu (Gräditz)** w 1854 roku, „Paul’s Hoffnung” koło Nowej Wioski także w 1854 roku, przy czym wydobywanie ruszyło w 1861 roku, kopalnia „Treue” między Lubrzą a **Rusinowem (Rinneresdorf)** w grudniu 1859 roku³⁴⁰.

Kopalnie powstawały także na wschód od Świebodzina. W 1854 roku ruszyła kopalnia „Industrie” między **Glińskiem (Leimnitz)** a **Rzeczycą (Rietschütz)**, w 1855 roku – „Der Stern” w tym samym rejonie oraz „Victor’s Glück” i „Morgernsterns Glück”³⁴¹. Obok nich pracowały wtedy również mniejsze i krócej funkcjonujące kopalnie. Wydobywany węgiel brunatny kupowany był głównie przez fabryki do napędu maszyn parowych. Pierwsza z nich zaczęła pracować w 1846 roku w Świebodzinie. W początkowym okresie eksploatacji węgiel kupowali przemysowcy, jak Herrer, który posiadał fabrykę sukna, i Leiber, właściciel fabryki jedwabiu – obydwie zakłady w Sulechowie³⁴². Aby lepiej wykorzystać wydobywany węgiel, około 1880 roku powstała w Świebodzinie brykietownia

³³⁸ *Ibidem*, s. 174-175.

³³⁹ *Ibidem*.

³⁴⁰ AGNIESZKA GONTASZEWSKA-PIEKARZ, *Górnictwo węgla brunatnego w dawnym powiecie sulechowski-świebodzińskim, cz. I: rejon Lubrza-Świebodzin*, „Studia Zachodnie” 2021, t. 22, s. 14-21.

³⁴¹ *Ibidem*, s. 25-26.

³⁴² *Ibidem*, s. 15.

koło stacji kolejowej. Połączono ją kolejką linową z kopalnią w Rzeczycy, którą zamknięto w 1913 roku, gdyż wciąż zalewała ją woda gruntowa³⁴³.

Warto w następnej kolejności zaprezentować rezultaty kolejnych spisów ludności w całym powiecie sulechowsko-świebodzińskim w tabeli 19.

Tabela 19

Wyniki spisowe w powiecie sulechowsko-świebodzińskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	30 917	—	—	—	2755	28 099*	63
1821	32 174	—	—	—	2911	29 215	48
1831	33 510	—	—	—	—	—	—
1837	36 432	—	—	—	—	—	—
1840	37 139	—	—	—	3429	33 616	93
1849	39 810	—	—	—	3743	35 883	182
1852	41 564	—	—	—	3959	37 386	213
1855	42 197	—	—	—	4263	37 712	220
1858	43 744	43 744	0	—	4548	38 963	219
1861	45 374	45 371	3	—	—	—	—
1864	46 726	—	—	—	5241	41 236	188
1867	48 926	48 926	0	—	5680	42 472	224
1871	49 687	—	—	—	5924	43 311	263
1890	49 477	48 739	628	97	6859	42 397	216
1900	48 728	47 882	703	113	7438	40 996	160
1905	47 449	46 640	735	41	7384	39 782	132
1910	48 066**	47 034	956	36	8062	39 540	125

* w tym 82 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji na poziomie regencji

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 358-362; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 149; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. XXX.

Liczby zamieszczone w powyższym zestawieniu wskazują, że w latach 1816-1871 stan ludności w powiecie wzrastał w umiarkowanym tempie – około 60% w ciągu 55 lat. W następnym okresie, do 1910 roku, liczba mieszkańców uległa pomniejszeniu, co dotyczyło obszarów wiejskich, gdyż w dwóch głównych

³⁴³ *Ibidem*, s. 27.

miastach powiatu ich liczba wzrastała, jak to zostało już wyżej wspomniane. Miejsce niemieckich protestantów, wyjeżdżających do miast regionu oraz na Zachód, zajmowali robotnicy rolni z Wielkopolski wyznania katolickiego, głównie Polacy.

Należy zauważyć, że odsetek ludności katolickiej w tym powiecie – w porównaniu z innymi badanymi tutaj powiatami – był już niespotykane wysoki w 1816 roku i wynosił 8,9%. Wynikało to z tego, że część świebodzińska powiatu do 1742 roku należała jeszcze do monarchii habsburskiej, w której po wojnie trzydziestoletniej prowadzono wyraźną politykę dyskryminacyjną w stosunku do ewangelików, a wspierano jednoznacznie katolików. W 1816 roku odsetek ewangelików wynosił 90,9%, a Żydów – jedynie 0,2%. W kolejnych latach proporcje te ulegały zmianom – wzrastał odsetek katolików, natomiast niewielki udział ludności żydowskiej zwiększał się do 1871 roku, a następnie ulegał pomniejszeniu. W 1855 roku ewangelicy stanowili 89,4% ogółu mieszkańców powiatu, katolicy – 10,1%, a Żydzi – 0,5%. W 1871 roku udział ewangelików zmniejszył się do 87,2%, katolików wzrósł do 11,9%, a ludności żydowskiej pozostał w zasadzie bez zmian (0,53%). Tempo zmian przyspieszyło na przełomie XIX i XX stulecia. W 1890 roku ewangelicy stanowili 85,7%, katolicy 13,9%, a Żydzi 0,44%, natomiast w 1910 roku – ewangelicy już tylko 82,3%, katolicy 16,8%, a Żydzi zaledwie 0,26% ogółu mieszkańców.

Napływ katolików kosztem ewangelików wiązał się również ze zwiększeniem udziału ludności polskiej w tym niemieckim powiecie. W 1861 roku wynotowano w oficjalnej statystyce zaledwie trzy osoby mówiące po polsku. W 1890 roku było to już 725 osób (czyli 1,5%), w 1900 roku – 816 osób (1,7%), w 1905 roku – 776 osób (1,64), a w 1910 roku – najprawdopodobniej 992 osoby (2,1%). Wzrost odsetka ludności polskiej nie był zbyt duży, ale sam udział w wysokości ponad 2% w świetle urzędowych statystyk zasługuje już na wyróżnienie na tle innych powiatów badanego obszaru. Tendencja ta znajduje potwierdzenie także w statystyce językowej uczniów szkół elementarnych. Wyniki zostały przedstawione w tabeli 20.

Z danych statystycznych wynika, że – podobnie jak ogólna liczba mieszkańców – również liczba uczniów szkół elementarnych uległa wyraźnemu zmniejszeniu w latach 1886-1911. Natomiast odsetek uczniów polskojęzycznych wzrastał, chociaż nie był to wzrost systematyczny. W latach 1886-1896 spadł on z 0,6% do 0,44%. W 1901 roku wyniósł 0,52%, w 1906 roku – 1,28%, natomiast w 1911 roku – już 3,25%. Ta ostatnia liczba sugeruje, że ogólna liczba ludności polskiej była wyższa, niż oszacowaliśmy to dla 1910 roku (992 osoby i 2,1%) na podstawie danych oficjalnych. Najprawdopodobniej odsetek Polaków przekraczał wyraźnie 3% (około 3,5%), a ich liczba w powiecie sulechowski-świebodzińskim

Tabela 20

Spisy szkolne w powiecie sulechowsko-świebodzińskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	8653	8605	6	45	1134	7467	8
1891	8167	8141	4	22	1127	7026	7
1896	8466	8429	20	17	1241	7197	11
1901	8202	8159	15	28	–	–	–
1906	7753	7654	15	84	–	–	–
1911	7578	7328	84	162	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 149.

przed pierwszą wojną światową osiągnęła być może nawet stan 1700 osób. Powiat ten był więc największym skupiskiem ludności polskiej przed pierwszą wojną światową na badanym tutaj obszarze. Wynikało to między innymi z bliskości Wielkopolski, gdzie Polacy stanowili większość mieszkańców.

1.9. Powiat torzyski (Sternberg)

Dziewiętnastowieczny powiat torzyski znajdował się mniej więcej w centrum północnej części obecnego województwa lubuskiego. Graniczył on od południa z powiatami sulechowskim, krośnieńskim i gubińskim, od zachodu z powiatem lubuskim, od północy z powiatami chojeńskim i gorzowskim, a od wschodu z powiatami z regencji poznańskiej – międzychodzkiem (potem skwierzyńskim) i międzyrzeckim. Jego powierzchnia w 1821 roku wynosiła 32,9 mili kwadratowej, co dawało 707 810 mórg pruskich oraz około 1867 km². Po powrotnym przyłączeniu do niego terenów z powiatu lubuskiego w 1836 roku (miasto Górzycy i 26 wiosek) powierzchnia jeszcze bardziej wzrosła, do 42 mil kwadratowych (czyli do 2383 km²)³⁴⁴. Jeszcze przed powiększeniem powiat torzyski był największym spośród prezentowanych tutaj jednostek administracyjnych, a zmiany terytorialne w 1836 roku wpłynęły dodatkowo na umocnienie pozycji lidera. Po podziale powiatu w 1873 roku na dwie części powierzchnia ich była nadal pokaźna i wynosiła odpowiednio – powiat zachodniotorzyski 1141,8 km², a wschodniotorzyski

³⁴⁴ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 312 oraz „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 230.

1102,6 km², czyli około 140 km² mniej niż po zmianach w 1836 roku³⁴⁵. Dane te pochodzą konkretnie z 1890, a powierzchnia tych powiatów do 1914 roku ulegała niewielkim wahaniom.

Charakterystyczne dla tych jednostek administracyjnych w XIX wieku jest to, że miasteczko **Torzym (Sternberg)** nigdy nie było stolicą żadnego z nich. Siedziba władz powiatowych w latach 1816-1852 znajdowała się w **Sulęcinie (Zielenzig)**, a w latach 1852-1873 – w **Ośnie Lubuskim (Drossen)**. Po powstaniu dwóch powiatów w części wschodniej siedziba administracji znalazła się w Sulęcinie, a w części zachodniej – w Ośnie Lubuskim, natomiast od 1904 roku w **Rzepinie (Reppen)**. Należy więc w tym miejscu zaprezentować dane nie tylko dla jednej siedziby władz powiatowych, ale dla kilku miast tego nietypowego powiatu.

Największym z nich był **Sulęcín**, który w 1750 roku liczył 2291 mieszkańców, 427 domów mieszkalnych i 97 budynków gospodarczych. W 1800 roku wynotowano 2955 osób, 445 domów mieszkalnych, 99 obiektów gospodarczych i trzy produkcyjne. Wyraźny wzrost dostrzec można około połowy XIX wieku. W 1840 roku miasto miało 4294 mieszkańców i 489 domów. Zaznaczono, że funkcjonowały tam dwa folusze i dwie przędzalnie wełny, młyn wodny i młyn wiatrowy³⁴⁶. W 1850 roku liczba mieszkańców wzrosła do 5158, a domów – do 531. Dodatkowo wyszczególniono 779 budynków gospodarczych i 48 produkcyjnych³⁴⁷. W połowie XIX wieku w kwestii gospodarczej wyszczególnić można 5 cegielni, 5 browarów, cztery tartaki, dwa folusze, dwie destylarnie, młyn wodny, młyn wiatrowy, olejarnię, wapniarnię, młyn parowy, młyn holenderski oraz małe fabryczki mebli, pantofli i dachówek³⁴⁸.

W świetle spisu z 1871 roku w Sulęcinie było 561 prywatnych domów mieszkalnych i 5844 mieszkańców. Pod kątem wyznaniowym przewagę mieli ewangelicy, którzy stanowili 5591 osób (95,7%). Dodatkowo wynotowano 116 katolików (2%), 135 Żydów (2,3%) oraz dwie osoby innych wyznań chrześcijańskich³⁴⁹. Warto zaznaczyć, że wymienionych 116 katolików było największym ich skupiskiem w powiecie torzyskim. W 1890 roku powstała fabryka mąki ziemniaczanej, a w 1892 roku maszyn parowych i kotłów. W tym samym czasie ruszyła fabryka brykietów i szczotkarnia, a na początku XX wieku powstało największe przedsiębiorstwo w mieście – fabryka silników elektrycznych Karla Kaisera³⁵⁰.

³⁴⁵ „Preußische Statistik”, t. 121, 1893, s. 113.

³⁴⁶ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 214.

³⁴⁷ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 270.

³⁴⁸ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 199.

³⁴⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 160-161.

³⁵⁰ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 199; krótki biogram Karla Kaisera na s. 38.

Niewiele mniejsze było **Ośno Lubuskie**, w którym doliczono się 1995 mieszkańców w 1750 roku, 2905 – w 1800 roku (tylko 50 mniej niż w Sulęcinie) oraz 4026 – w 1840 roku i 4632 – w 1850 roku. Liczba domów mieszkalnych wynosiła odpowiednio 393, 413, 514 i 486; liczba budynków gospodarczych również wyraźnie wzrosła w ciągu stulecia – od 87 w 1750 roku, poprzez 97 w 1800 roku, do 736 w 1850 roku. Wynotowano także dane dla budynków produkcyjnych: 9 w 1800 roku i 58 w 1850 roku (czyli o 10 więcej niż w Sulęcinie)³⁵¹. Dla 1840 roku wskazano, że w mieście były trzy młyny wodne, przedsiębiorstwo produkcyjne (bez podania specjalizacji) i folwark³⁵². Spis gospodarczy z 1849 roku uwzględnił 7 browarów, 6 młynów wodnych, trzy destylarnie, trzy cegielnie, dwa tartaki, młyn wiatrowy, młyn kieratowy, olejarnię, folusz, młyn kory dębowej i gorzelnię³⁵³. W 1871 roku w Ośnie znajdowały się 502 domy i 5226 mieszkańców. Dominacja ewangelików była jeszcze większa niż w Sulęcinie. Ich odsetek wynosił 97,3% (5087 osób), katolików – 1,6% (81 osób), a ludności żydowskiej – 1,1% (58 osób)³⁵⁴. Na przełomie XIX i XX stulecia w Ośnie powstały jeszcze trzy małe fabryki mebli, a pod miastem funkcjonowały dwie kopalnie węgla brunatnego³⁵⁵.

Większym ośrodkiem miejskim w skali powiatu był jeszcze **Rzepin**, który w 1750 roku liczył 1789 mieszkańców, w 1800 roku – 2192, w 1840 roku – 3012, w 1850 roku – 3206, w 1853 roku – 3500, a w 1905 roku – 4530 osób. Liczba domów mieszkalnych wzrastała odpowiednio od 200, poprzez 330 i 307 do 372 w 1850 roku. W 1750 roku było tam 69 budynków gospodarczych, 71 – w 1800 roku, 388 – w 1850 roku oraz 411 – w 1853 roku. Liczba obiektów produkcyjnych wzrosła od 5 w 1800 roku, do 30 w 1853 roku (29 w 1850 r.)³⁵⁶. W 1840 roku miały tam być młyn wodny, młyn wiatrowy i prędzalnia wełny³⁵⁷. W 1849 roku wynotowano natomiast prędzalnię wełny (44 pracowników), dwa folusze, dwa browary, młyn wodny, młyn wiatrowy, młyn kory dębowej, tartak, gorzelnię, destylarnię i wytwórnię octu³⁵⁸. Według spisu z 1871 roku w Rzepinie znajdowało się 414 domów i 3777 mieszkańców, czyli wyraźnie więcej niż w 1850 i 1853 roku. Również tam zdecydowanie dominowali ewangelicy, którzy

³⁵¹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 243.

³⁵² Dane dla 1840 r. w: *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 214.

³⁵³ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 213.

³⁵⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

³⁵⁵ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 214.

³⁵⁶ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 257.

³⁵⁷ Dla 1840 r. zob.: *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 214.

³⁵⁸ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 209.

liczyli 3720 osób (98,5%), wobec 20 katolików (0,5%), 35 Żydów (0,9%) i dwóch przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich (0,1%)³⁵⁹.

Podobnej wielkości był jeszcze **Słońsk (Sonnenburg)**, co prawda, w 1750 roku liczył tylko 982 mieszkańców, ale liczba ich szybko wzrastała do 1726 w 1800 roku, 2963 – w 1840 roku oraz do 3459 – w 1850 roku, a więc o 250 więcej niż w Rzepinie w tymże roku. Liczba domów mieszkalnych wynosiła odpowiednio 175, 252, 267 i 321. Stan budynków gospodarczych również się powiększał – od 39 w 1750 roku, poprzez 26 w 1800 roku, do 530 w 1850 roku (oraz 580 w 1853 r.). W 1800 roku wynotowano także dwa budynki produkcyjne, w 1850 roku – 22, a w 1853 roku – 24 budynki³⁶⁰. Dodać można, że w 1840 roku dostrzeżono tam dwa młyny wiatrowe³⁶¹. Z kolei w 1849 roku wynotowano 6 browarów, 5 destylarni, dwie cegielnie, dwa młyny wiatrowe, młyn kieratowy i młyn kory dębowej³⁶². W 1871 roku Słońsk miał 367 domów i 4424 mieszkańców, co pod względem liczby ludności plasowało go na trzecim miejscu w „dużym” powiecie torzyskim, po Sulęcinie i Ośnie Lubuskim, a na drugim miejscu w mniejszym powiecie wschodniotorzyskim. Liczył prawie 700 mieszkańców więcej niż Rzepin, który z kolei – co trzeba przyznać – miał więcej obiektów mieszkalnych (o 47 jednostek). Pomimo tego, że miasto na kilka stuleci stało się siedzibą joannitów, którzy wybudowali imponujący zamek, to obecność katolików w 1871 roku była co najwyżej symboliczna. Z liczbą 4312 osób dominowali tam ewangelicy (97,4%), natomiast tylko 21 osób należało do wyznania katolickiego (0,5%), 17 osób do innych wyznań chrześcijańskich (0,4%) oraz wyraźnie więcej, bo 74 osoby do wyznania judaistycznego (1,7%)³⁶³. W 1900 roku liczba mieszkańców podniosła się do 5261 osób³⁶⁴.

Pozostałe miasta, **Górzycy (Göritz an der Oder)**, **Lubniewice (Königswalde)**, **Łągów (Lagow)**, **Torzym (Sternberg)** i **Trzemeszno Lubuskie (Schermeisel)**, należały już do mniejszych ośrodków. W 1840 roku **Górzycy** miała 1821 mieszkańców (w 197 domach) i funkcjonowały tam dwa młyny wiatrowe, młyn wodny i dwa folwarki. W 1849 roku spisano trzy młyny wiatrowe, trzy cegielnie, dwie olejarnie, dwa browary, farbiarnię sukna, wytwórnię wyrobów glinianych i gorzelnię³⁶⁵.

³⁵⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

³⁶⁰ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 263.

³⁶¹ Dla 1840 r. por.: *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 214.

³⁶² Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 202.

³⁶³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 160-161.

³⁶⁴ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 202.

³⁶⁵ *Ibidem*, s. 212.

W 1850 roku żyło tam 2020 osób³⁶⁶. W 1871 roku liczba domów wzrosła do 264 jednostek, a mieszkańców – do 2438 osób. Ewangelicy zdecydowanie dominowali w Górzycy, gdyż zaliczało się do nich 2408 osób (98,8%), do katolików – 14 osób (0,6%), do ludności żydowskiej – 12 osób (0,5%), a ponadto dwie osoby do innych wyznań chrześcijańskich (0,1%)³⁶⁷. W 1900 roku liczba mieszkańców obniżyła się do 2214 osób³⁶⁸.

Torzyn w 1840 roku liczył 1239 mieszkańców (w 130 domach), a w 1850 roku – 1547. W 1840 roku miały tam działać trzy młyny wodne i dwa folwarki³⁶⁹. W 1849 roku stwierdzono natomiast obecność trzech młynów wodnych, trzech cegielni, trzech browarów, dwóch innych młynów, tartaku i wapniarni³⁷⁰. W 1871 roku wyraźnie wzrosła liczba domów – do 171 obiektów, ale liczba mieszkańców zwiększyła się do 1594 osób, czyli jedynie o 47 osób w porównaniu z danymi z 1850 roku. Odsetek ewangelików wynosił 96,4% (1537 osób), katolików – zaledwie 1,1% (17 osób), a ludności żydowskiej – 2,5% (40 osób)³⁷¹. Torzym pod koniec XIX wieku stał się przede wszystkim miastem uzdrowiskowym, gdyż powstało tam sanatorium przeciwgruźliczne.

Lubniewice w 1840 roku miały 1239 mieszkańców (w 157 domach), a w 1850 roku – 1430³⁷². W 1849 roku funkcjonowało tam 5 browarów, młyn wodny i destylarnia³⁷³. Według spisu z 1871 roku liczba domów wzrosła do 178 jednostek, a mieszkańców – do 1564 osób. Dane te wskazywały na pewien rozwój miasteczka. Również tam przeważali ewangelicy, ale udział katolików był największy ze wszystkich miast powiatu. Ci pierwsi stanowili 92,7% ogółu ludności (1451 osób), a drudzy 6,3% (98 osób). Ponadto 1% mieszkańców (15 osób) należał do wyznania judaistycznego³⁷⁴. W 1900 roku liczba mieszkańców obniżyła się do 1440 osób.

Trzemeszno Lubuskie, które do 1793 roku było najbardziej na zachód wysuniętą wsią Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w 1840 roku wykazywało 496 mieszkańców (w 52 domach), natomiast w 1850 roku – 770 (w 81 domach). Należy założyć, że dane dla 1840 roku były jednak znacznie zaniżone, gdyż źródło z 1850 roku (wydane w 1856 r.) podaje także liczby dla lat wcześniejszych i wynosiły one: dla

³⁶⁶ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 250 oraz *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 214.

³⁶⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

³⁶⁸ Za Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 212.

³⁶⁹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 266 oraz *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 215.

³⁷⁰ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 201.

³⁷¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 160-161.

³⁷² H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 253 oraz *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 214.

³⁷³ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 203.

³⁷⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 160-161.

1800 roku – 800 mieszkańców, dla 1819 roku – 642, dla 1831 roku – 795 i dla 1837 roku – 764. W 1850 roku miało tam być ponadto 95 budynków gospodarczych i 7 produkcyjnych³⁷⁵. Spis z 1849 roku wyszczególnił w miasteczku młyn wiatrowy, browar, gorzelnię i wytwórnię ałunu³⁷⁶. Spis z 1871 roku zakwalifikował Trzemeszno jako osadę handlową (Flecken), a nie jako miasto, gdyż w 1870 roku utraciło ono ten status. Znajdowało się tam wtedy 65 domów i 598 mieszkańców, co wskazywało na postępujący upadek miejscowości. Ewangelicy stanowili 84,1% całej ludności (503 osoby), katolicy 1,2% (7 osób), a ludność żydowska – aż 13,5% (81 osób)³⁷⁷.

Z kolei Łągów w 1840 roku liczył tylko 388 mieszkańców (w 62 domach) i miał jeden młyn wiatrowy. Według spisu gospodarczego z 1849 roku działał tam młyn wiatrowy i browar. W 1850 roku miały tam zamieszkiwać 423 osoby³⁷⁸. W 1871 roku znajdowało się 65 domów i 446 mieszkańców. Dane te sugerowały stagnację gospodarczą i demograficzną. Podobnie jak w innych miastach powiatu wyraźnie przeważali tu wyznawcy ewangelicy, którzy liczyli 434 osoby (97,3%), a katolicy – zaledwie 5 osób (1,1%). Ponadto wynotowano 6 wyznawców judaizmu (1,3%) i jedną osobę innego wyznania chrześcijańskiego³⁷⁹.

Można zauważyć, że średnie zagęszczenie mieszkańców dla jednego domu w poszczególnych miastach powiatu torzyskiego w latach 1840-1850 było dosyć zróżnicowane. Najwyższy wskaźnik występował w Słońsku i wynosił ponad 11 osób na dom w 1840 roku, 10,8 w 1850 roku i nawet 12,1 w 1871 roku. Następne miejsca w tym zestawieniu zajęły Rzepin – ze wskaźnikiem 9,8 w 1840 roku, 8,6 w 1850 roku i 9,1 w 1871 roku, Torzym – ze wskaźnikiem 9,5 w 1840 roku, 10,5 w 1850 roku i 9,3 w 1871 roku, Trzemeszno Lubuskie – odpowiednio ze wskaźnikiem 9,5 dla 1840 i 1850 roku, a ponadto 9,2 dla 1871 roku. Dla Górzycy wyniosły one 9,2 i aż 10,5, ale tylko 7,7 w 1871 roku, a dla Sulęcina – 8,8 i 9,7 oraz 10,4. Nieco korzystniejsza sytuacja mieszkaniowa była w Lubniewicach (7,9 osoby na dom w 1840, ale po 8,8 w 1850 i 1871 roku) i w Ośnie Lubuskim (7,8 osoby na dom w 1840 r., ale 9,5 w 1850 r. i nawet 10,4 w 1871 r.). Najwygodniej mieszkało się natomiast w najmniejszym mieście, czyli Łagowie. Tam badane wskaźniki wynosiły 6,3 osoby na dom w 1840 roku, 6,8 w 1850 roku oraz

³⁷⁵ Por. H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 261 oraz *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 214.

³⁷⁶ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 204.

³⁷⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 160-161.

³⁷⁸ Por. H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 254; *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 214 oraz Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 205.

³⁷⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 160-161.

6,9 w 1871 roku, czyli były zdecydowanie niższe niż w pozostałych miastach powiatu torzymskiego³⁸⁰.

Heinrich Berghaus w swoim opisie statystycznym podał dla 1850 roku kilka dodatkowych informacji dla poszczególnych miast, porządkując je alfabetycznie – według nazw niemieckich. **Ośno Lubuskie (Drossen)**, założone w 1252 roku jako „Osna”, znane było z produkcji sukna, która jednak podupadła po wprowadzeniu ceł rosyjskich w latach 20. XIX wieku. W 1850 roku funkcjonowało tam kilka przędzalni wełny oraz 6 młynów. Miasto otoczone było murami (część przetrwała do dzisiaj) i fosą, a poza nimi rozciągały się dwa przedmieścia: frankfurckie i sułecińskie. Dzieci uczęszczały do 13 klas szkolnych, z których dwie były prywatne. W prawdopodobnie dwóch (może trzech) szkołach publicznych pracowało 10 nauczycieli, a dwóch w szkołach (klasach) prywatnych³⁸¹. O **Górzycy (Göritz an der Oder)** autor ten przekazał o wiele mniej informacji. W 1850 roku miały tam funkcjonować tylko trzy młyny wiatrowe (a więc wyraźnie mniej przedsiębiorstw niż podano dla 1840 i 1849 r.), a atrakcją miasta był „cudowny obraz Maryi” w kaplicy po zachodniej stronie Odry³⁸².

Lubniewice (Königswalde) również znane były z produkcji sukna, której rozmiary pomniejszyły się po wprowadzeniu ceł rosyjskich. Po dużych pożarach w 1758 i 1781 roku miasto zostało odbudowane w „nowoczesny sposób”. Miało kościół ewangelicki i dwie szkoły. Mieszczanie dzielili się na 15 bogatych obywateli (Großbürger), 36 ubogich (Kleinbürger) oraz 84 właścicieli domów (Hausbesitzer). Hodowano tam liczne zwierzęta domowe: 91 koni, dwa byki, 112 krów, 91 cielaków, 793 owce, 74 kozy i 174 świnie. Razem 1337 sztuk, nie licząc drobiu, czyli niewiele mniej niż liczba mieszkańców (1430)³⁸³. Dane te wskazują, że zajmowali się oni, oprócz regionalnego handlu i rzemiosła, w dużym stopniu także działalnością rolniczo-hodowlaną, podobnie jak mieszkańcy większości miast badanego obszaru w tym okresie. Niewiele informacji H. Berghaus dostarczył także o niewielkim **Łagowie (Lagow)**. Wspomniał o kościele z cegły, dwóch młynach, dwóch folwarkach, urzędzie leśnym i piecu do wypalania wapna³⁸⁴.

Kolejny na liście był **Rzepin (Reppen)**, powstały jako miasto około 1329 roku, z jednym przedmieściem za Bramą Ośnieńską (Drossener Tor). W szkole publicznej pracowało 5 nauczycieli, a w szkole prywatnej dwóch. Wyróżniał się szpitalem

³⁸⁰ Na podstawie danych w: *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 214; H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 243, 250, 253, 254, 257, 261, 263, 266 i 270 oraz *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 160-161.

³⁸¹ Za H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 243-247.

³⁸² *Ibidem*, s. 250-252.

³⁸³ *Ibidem*, s. 253-254.

³⁸⁴ *Ibidem*, s. 255.

(Rettungshaus) i dwoma kościołami ewangelickimi, przy czym nieliczni katolicy odbywali nabożeństwa w „sali modlitewnej”. W mieście i jego bezpośrednim otoczeniu funkcjonowały cztery młyny, dwa urzędy leśne, tartak, dwa folwarki i owczarnia³⁸⁵. **Trzemeszno Lubuskie (Schermeisel)**, podobnie jak Łągów, opisane zostało bardzo krótko. Znajdowała się tam jedna szkoła elementarna (zapewne publiczna). Czymś odmiennym od innych miast tego powiatu była obecność w tym ośrodku synagogi dla 167 wyznawców judaizmu³⁸⁶. Dodać można, że w XIX wieku funkcjonowała tam kopalnia ałunu.

Słońsk (Sonnenburg) wyróżniał się zamkiem i stosunkowo starym kościołem z 1474 roku oraz „królewskim więzieniem” (Königliche Strafanstalt) od 1830 roku. W okolicy miasta powstały fabryki – dywanów i tytoniu, w których pracowali więźniowie. W samym mieście z kolei w 1850 roku hodowano 195 koni, 6 osłów, trzy byki, 113 wołów, 499 krów, 136 cielaków, 192 owce, 293 kozy i 536 świń³⁸⁷. W porównaniu z Lubniewicami wyraźnie mniej było owiec, ale dużo więcej krów, kóz i świń. **Torzyn (Sternberg)** miał murowany kościół i szkołę elementarną, zbudowaną sposobem „pruskiego muru” (Fachwerkhaus), a także publiczną szkołę ponadelementarną (średnią), składającą się z dwóch klas. W mieście organizowano liczne targi bydła oraz towarów kramarskich. W skład miejscowego „przemysłu” wchodziły trzy młyny. Dodać można, że w połowie XIX wieku mieszkali tam zaledwie 2-3 osoby wyznania katolickiego oraz 43 Żydów³⁸⁸. W związku z tym ewangelicy stanowili 97%, katolicy – 0,2%, a ludność żydowska – 2,8% ogółu mieszkańców.

Najobszerniejszy opis otrzymał **Sulęcín**. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1241 roku – nazwano go wtedy „Sulench”, natomiast w 1244 roku założone zostało miasto. W 1850 roku wyróżniał się on dwoma przedmieściami. Jedna trzecia domów była murowana, a reszta zbudowana w formie kamiennego „muru pruskiego”. Tylko nieliczne budynki gospodarcze powstały jako gliniany „mur pruski”. Zdarzały się pojedyncze obiekty pokryte strzechą, tylko przy murze miejskim lub na przedmieściach. W mieście dominowały produkcja sukna i szewstwo, co objawiało się w liczbie fachowców – 109 szewców (58 mistrzów i 51 czeladników z uczniami) i 95 sukienników (57 mistrzów i 38 czeladników z uczniami). W samym ośrodku oraz wokół niego funkcjonowały przędzalnie wełny, apretury sukiennicze (wykańczalnie) i folusze, na przykład przędzalnia napędzana siłą wody,

³⁸⁵ *Ibidem*, s. 257-260.

³⁸⁶ *Ibidem*, s. 261.

³⁸⁷ *Ibidem*, s. 262-263.

³⁸⁸ *Ibidem*, s. 266-267.

zatrudniająca 62 pracowników. Druga przędzalnia, również napędzana energią wodną i częściowo maszyną parową, miała 2520 wrzecion i zatrudniała 74 osoby. Niewymieniony w źródle miejscowy fabrykant posiadał poza miastem trzecią przędzalnię wełny (także z napędem wodnym), gdzie „stukalo” 1680 wrzecion, a zatrudnionych było 50 osób. W tym samym budynku funkcjonował dodatkowo folusz. Czwarta przędzalnia wełny powstała w pobliskiej wsi **Ostrów (Ostrow)** – było w niej 1700 wrzecion, a zatrudniała ona 66 osób (48 z Sulęcina i 18 ze wsi). W tychże czterech przędzalniach czynnych było w sumie 7880 wrzecion, a pracowały 234 osoby. Można w tym przypadku mówić o powiatowym centrum przemysłu przędzalniczego. Poza tym ówczesny „przemysł” składał się z dwóch holenderskich foluszy (Tuchwalken), 5 „cylindrycznych” foluszy, wykańczalni (apretury) wełny na parę, gdzie czynnych było ponad 20 maszyn niemieckiej, angielskiej i amerykańskiej produkcji, jak również z 5 cegielni, dwóch młynów wiatrowych, olejarni, wypalarni wapna, trzech gorzelni i trzech browarów. Poza szkołami elementarnymi w Sulęcinie była szkoła średnia (Mittlere Bürgerschule), mająca 10 klas i zatrudniająca 10 nauczycieli. Uczęszczało do niej 569 chłopców i 415 dziewcząt (liczby nieprawdopodobnie wysokie jak na szkolnictwo średnie w niewielkim mieście). Istniały także dwie szkoły prywatne – jedna dla 13 chłopców oraz druga dla 32 uczennic. Poza rzemieślnikami w mieście wynotowano zawody rolnicze – 84 właścicieli gospodarstw (366 osób z rodzinami), 129 osób utrzymujących się jako „półrolnicy” (kobiety, dzieci, parobkowie i rolni robotnicy dniówkowi), 463 robotników oraz 261 osób służby domowej. Wyszczególniono także między innymi 37 kupców, 32 karczmarzy, 22 krawców, 18 ślusarzy i 14 stolarzy. Od strony wyznaniowej, poza dominującymi ewangelikami w 1852 roku, miało być zaledwie 55 katolików i 110 Żydów, którzy posiadali własną synagogę. Dodać można jeszcze, że w Sulęcinie również hodowano zwierzęta: 213 koni, dwa osły, dwa byki, 107 wołów, 306 krów, 103 cielaki, 310 kóz, 336 świń i 1584 owce, razem 2963 sztuki (na 5158 mieszkańców)³⁸⁹.

Cały powiat torzyski w 1816 roku liczył 39 778 mieszkańców, z czego 39 161 stanowili ewangelicy (98,45%), przy czym 220 osób zaliczało się do luteran reformowanych (0,55%). Katolików było wtedy zaledwie 177 (0,45%), a Żydów – 391 osób, czyli 0,98%³⁹⁰. Sytuacja w 1821 roku pod kątem proporcji wyznaniowych nie uległa większym zmianom. W powiecie wynotowano 43 432 mieszkańców, z czego 42 714 było ewangelikami (98,35%), 184 – katolikami (0,42%), a 496 było

³⁸⁹ *Ibidem*, s. 269-272.

³⁹⁰ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 314-317.

wyznania judaistycznego (1,14%)³⁹¹. Odsetek ewangelików oraz katolików obniżył się minimalnie, a wzrost – również w niewielkim stopniu – odsetek ludności żydowskiej. W 1816 roku ewangelicy posiadali 83 kościoły, a Żydzi 6 synagog. Katolicy nie posiadali żadnego kościoła³⁹². W 1821 roku liczba świątyń wzrosła do 93, ale nie podano informacji o podziale ich pomiędzy poszczególne wyznania³⁹³.

Alexander August Müttzell i Leopold Krug przytaczają również dane na temat sytuacji gospodarczej w powiecie. Dla 1819 roku wynotowali oni 50 młynów wodnych i 8 młynów wiatrowych, 20 tartaków, 15 cegielni, cztery olejarnie, trzy papiernie i dwa folusze. O intensywnej działalności na polu wytwórczości tekstylnej świadczyło 317 warsztatów wełnianych oraz 34 warsztaty lniarskie. Do grona tych ostatnich doliczyć trzeba jeszcze 1900 warsztatów pracujących sezonowo – jako zajęcie dodatkowe wielu rodzin. Ta ostatnia liczba wskazywała na wyjątkową popularność produkcji płótna. W dziale usług wymienić należy 177 karczm, cztery restauracje, 86 noclegowni i 10 hoteli, 51 barek transportowych i trzy kramy. Na osoby pracujące jako służący składało się 59 mężczyzn i 104 kobiety. Natomiast w gronie robotników niewykwalifikowanych (wykonujących „proste prace”) znajdowało się 1696 mężczyzn i 1761 kobiet³⁹⁴. Dla porównania podano także liczby z 1816 roku – 1160 mężczyzn i 741 kobiet³⁹⁵.

Autorzy zwrócili również uwagę na stan oświaty. W powiecie torzyskim w 1816 roku funkcjonowało 109 elementarnych szkół publicznych, w których pracowało 109 nauczycieli. Były to więc szkoły małe, prowadzone przez jednego nauczyciela. Liczba uczniów tych szkół wynosiła wtedy 5683 osoby, czyli średnio 52 uczniów na jedną szkołę i tym samym na jednego nauczyciela³⁹⁶.

Dla 1821 roku wynotowano ponadto stan zabudowy w całym powiecie. W tym czasie istnieć tam miało 6166 prywatnych domów mieszkalnych, co dawało średni wskaźnik 7 osób na jeden dom (43 432 mieszkańców). Liczba budynków publicznych wynosiła 128. Kultowi religijnemu służyły 93 świątynie. Najwięcej budynków spełniało funkcje gospodarcze – było ich w sumie 7732 stodoły, szopy, stajnie, obory i chlewnie. Z kolei na obiekty produkcyjne składały się 163 „fabryki”, młyny i magazyny³⁹⁷.

³⁹¹ *Ibidem*, s. 318.

³⁹² *Ibidem*, s. 315 i 317. Dodatkowo 49 osób było wyznania mennonickiego.

³⁹³ *Ibidem*, s. 312.

³⁹⁴ *Ibidem*, s. 321-324.

³⁹⁵ *Ibidem*, s. 324. Dla 1819 r. dawało to w sumie 3620 robotników (głównie rolnych), czyli około 9% ogółu mieszkańców. W innych badanych powiatach wskaźnik ten był wyższy.

³⁹⁶ *Ibidem*.

³⁹⁷ *Ibidem*, s. 312.

Zestawienie statystyczne opublikowane w 1844 roku, podające dane z 1840 roku, prezentuje 270 miejscowości, z czego 9 miast, o których wspomnieliśmy już wyżej. Opis obejmuje 261 wsi z powiatu torzymskiego, w których funkcjonowały jakieś obiekty o znaczeniu ekonomicznym. Najczęściej były to młyny wodne, młyny wiatrowe, folwarki, smolarnie, cegielnie, tartaki, kuźnie, owczarnie i papiernie. Warto zwrócić uwagę na te największe z nich (w porządku alfabetycznym według nazw niemieckich). **Białków (Balkow)** niedaleko Cybinki wykazywał 79 domów mieszkalnych i 492 mieszkańców – czynna była tam cegielnia³⁹⁸. W **Bobrówku (Bieberteich)** koło Ośna Lubuskiego pracowały trzy młyny wodne, a w 46 domach mieszkało 307 osób³⁹⁹. **Boryszyn (Burschen)** był co najwyżej średnią wsią – 55 domów i 282 mieszkańców, ale funkcjonowały tam dwa młyny, wodny i wiatrowy oraz folwark⁴⁰⁰. Wymienić należy także **Kunowice (Cunersdorf/Kunersdorf)** pod Słubicami, gdzie obok 55 domów mieszkalnych (453 osoby) znajdowały się, podobnie jak w Boryszynie, folwark oraz dwa młyny, wodny i wiatrowy⁴⁰¹. Trochę większą wsią były **Kunice (Cunitz)**, gdzie znajdował się folwark, a w 77 domach mieszkały 542 osoby⁴⁰². W **Drzeńsku (Drenzig)** wynotowano cegielnię i folwark, a 421 mieszkańców miało do dyspozycji 54 domy⁴⁰³. Podobnej wielkości był **Pamięcin (Frauendorf)** – 55 domów i 494 mieszkańców, w którym funkcjonował młyn wodny i folwark⁴⁰⁴. Do większych miejscowości zaliczał się **Gądków Wielki (Groß Gandern)**, który miał 589 mieszkańców w 88 domach, a ponadto młyn wodny, folwark i urząd leśny⁴⁰⁵.

Z kolei do największych i najlepiej zagospodarowanych wsi należało **Glisno (Gleissen/Gleißen)**. W 1840 roku miało ono 864 mieszkańców w 101 domach. W latach 1790-1793 Friedrich von Poser wybudował tam okazały pałac, wzorując się na poczdamskim Sans Soussi króla Fryderyka II. W 1806 roku we wsi powstał zakład wydobywczy ałunu (istniejący do 1854 r.). W 1818 roku wieś zakupił Israel Moses Henochsohn z Berlina, który zainicjował wiele inwestycji. W 1820 roku powstała pod Glisnem pierwsza na Ziemi Lubuskiej kopalnia węgla brunatnego pod nazwą „Caroline & Herrmann”, a w 1823 roku, już w samej wsi, fabryka jed-

³⁹⁸ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 216.

³⁹⁹ *Ibidem*, s. 217.

⁴⁰⁰ *Ibidem*, s. 218.

⁴⁰¹ *Ibidem*, s. 219. Warto zauważyć, że Boryszyn i Kunowice miały tyle samo domów mieszkalnych, ale w tej pierwszej wsi średni wskaźnik zagęszczenia domów wynosił zaledwie 5,1 osoby, a dla tej drugiej – 8,2.

⁴⁰² *Ibidem*.

⁴⁰³ *Ibidem*.

⁴⁰⁴ *Ibidem*, s. 220.

⁴⁰⁵ *Ibidem*.

wabiu (uprawianego w okolicy), rozbudowana w latach 1835-1838. W 1824 roku założony został ośrodek sanatoryjny. W 1840 roku poza wymienionymi – zakładem wydobywania alunu i fabryką jedwabiu – zauważono tam również młyn wodny, tartak, trzy folwarki oraz kąpielisko⁴⁰⁶.

We wsi **Garbicz (Görbitsch)**, gdzie w 44 domach mieszkało 387 osób, znajdowały się cegielnia, smolarnia i folwark⁴⁰⁷. W podobnej wielkości wsi **Grochowo (Grochow)** – 50 domów i 429 mieszkańców – znajdowały się młyn wiatrowy i folwark⁴⁰⁸. Znacznie większą osadą była **Rudnica (Hammer)**, która miała 662 mieszkańców w 101 domach. Już w połowie XVI wieku powstała tam kuźnica, która realizowała wydobycie miejscowej rudy żelaza i jej przetop. W 1840 roku funkcjonowały dwa młyny wodne i cegielnia⁴⁰⁹. Mniej domów (89), ale więcej mieszkańców (788) miał **Kołczyn (Költschen)**, który składał się z czterech majątków⁴¹⁰. Jeszcze większą wsią były **Krzeszyce (Kriescht)**, które miały ponad tysiąc mieszkańców (1059), zajmujących 128 domów. Wynotowano tam trzy młyny wodne, smolarnię, folwark i siedzibę kata (Scharfrichterei)⁴¹¹. W **Wielowśi (Langenphul)** obok 72 domów (409 mieszkańców) istniały dwa młyny wodne i urząd leśny⁴¹². **Lemierzyce (Alt Limmritz)** w 1840 roku należały do największych ośrodków w powiecie torzyskim. Mieszkało tam 978 osób w 106 domach, a ponadto wynotowano tam młyn wiatrowy, folwark i urząd leśny⁴¹³. **Maczków (Matschdorf)** miał 406 mieszkańców w 56 domach oraz młyn wodny i papiernię⁴¹⁴. **Ostrów (Ostrow)** był trochę mniejszy (49 domów i 385 mieszkańców), ale warto go wymienić, gdyż obok młyna wodnego znajdowała się w nim przędzalnia wełny⁴¹⁵. Podobnej wielkości był **Radachów (Radach)** – 476 mieszkańców w 48 domach, w którym funkcjonowały młyn wodny i kuźnica⁴¹⁶.

W gronie największych wsi w 1840 roku znajdowały się **Rąpice (Rampitz)**, które liczyły 811 mieszkańców, żyjących w 108 domach. Na miejscowy „przemysł” składały się młyn wodny, młyn wiatrowy, smolarnia i urząd leśny. Wymienić

⁴⁰⁶ Por. *ibidem*, s. 221.

⁴⁰⁷ *Ibidem*.

⁴⁰⁸ *Ibidem*.

⁴⁰⁹ *Ibidem*, s. 222.

⁴¹⁰ *Ibidem*, s. 224.

⁴¹¹ *Ibidem*, s. 225.

⁴¹² *Ibidem*. W Wielowśi wskaźnik zagęszczenia budynków mieszkalnych był wyjątkowo niski i wynosił 5,7 osoby.

⁴¹³ *Ibidem*, s. 226.

⁴¹⁴ *Ibidem*, s. 227.

⁴¹⁵ *Ibidem*, s. 229.

⁴¹⁶ *Ibidem*, s. 230.

tu można także **Rybovice (Reipzig)**, mające 619 mieszkańców w 90 domach. Podczas bitwy pod Kunowicami w 1759 roku, która była jedną z największych klęsk króla Fryderyka II, skutkiem ubocznym było spalenie wielu domów w Rybolicach wraz z papiernią. W 1840 roku wynotowano tam odbudowaną papiernię oraz dwa młyny wodne⁴¹⁷. Podobnej wielkości był **Sądów (Sandow)**, który liczył 752 mieszkańców w 94 domach. Funkcjonowało tam kilka zakładów, jak trzy młyny wodne, papiernia i smolarnia⁴¹⁸. Wyraźnie mniejszy był **Drzecin (Trettin)**, gdyż miał 429 mieszkańców w 60 domach. Pierwsza wzmianka o tej wsi pochodzi z 1284 roku, a w 1308 roku stała się własnością Frankfurtu nad Odrą. W 1422 roku została ona splądrowana przez wojska husyckie, którym nie udało się wtedy zdobyć Frankfurtu. W 1840 roku znajdowały się tam dwa młyny wodne, folwark i urząd leśny⁴¹⁹. Z kolei do największych osad zaliczał się wtedy **Czarnów (Tschernow/Tscharnow)**, leżący 8 km od Górzycy i mający 92 domy oraz tysiąc mieszkańców. Pierwsza wzmianka historyczna pochodzi z 1354 roku. Początkowo była to własność rycerska, a od 1401 roku – własność biskupa lubuskiego, zapewne do likwidacji biskupstwa pod wpływem reformacji w drugiej połowie XVI wieku. Mimo pokaźnej wielkości we wsi znajdował się tylko jeden młyn wiatrowy.

Bezkonkurencyjna na liście największych wsi była wtedy **Cybinka (Ziebingen)**, licząca 196 domów i 1434 mieszkańców, czyli więcej niż kilka miasteczek w powiecie, jak Lubniewice, Łagów, Trzemeszno Lubuskie i Torzym. Cybinka w źródłach wzmiankowana jest od 1472 roku. Była wtedy własnością zakonu joannitów z Łagowa, do 1802 roku. Wtedy zakupił ją Wilhelm von Finckenstein i wybudował okazały pałac oraz założył park o regularnym układzie, który kilka lat później przekształcony został w park krajobrazowy. W 1840 roku odnotowano tam młyn wodny, młyn wiatrowy i trzy folwarki⁴²⁰. Cały powiat w tym czasie liczył 69 386 mieszkańców, z czego 68 353 (98,5%) było ewangelikami, 346 katolikami (0,5%) oraz 685 (0,99%) wyznawcami judaizmu⁴²¹.

Opracowanie Heinricha Berghausa, które obszernie opisuje miasta powiatu torzymskiego około 1850 roku (jak wspomniano wyżej), praktycznie nie wnosi prawie nic nowego do wiedzy o wsiach tego powiatu w zakresie interesujących nas tutaj zagadnień. Załączone tabele o majątkach królewskich, rycerskich i miesz-

⁴¹⁷ *Ibidem*.

⁴¹⁸ *Ibidem*, s. 231.

⁴¹⁹ *Ibidem*, s. 234.

⁴²⁰ *Ibidem*, s. 236.

⁴²¹ *Ibidem*, s. XXX.

czańskich dostarczają informacje jedynie o istnieniu 10 folwarków i kuźni miedzi w Radachowie (Radach)⁴²², o której wspomniano także w 1840 roku⁴²³.

Na podstawie innych opracowań dodać tutaj można, że w okolicach Trzemeszna odkryto pokłady węgla brunatnego i eksploatowano je w kilku kopalniach od połowy XIX wieku. Największe z nich nosiły nazwę „Fannys Glück”, „Arthur” i „Kohlenwerke Schermeisel”. Były to jednak przedsięwzięcia funkcjonujące z reguły kilkanaście lat, a najwyżej kilkadziesiąt. Większość z nich została zamknięta przed pierwszą wojną światową. W tych samych okolicach wydobywano także ałun. Pod Trzemesznem Lubuskim działała huta ałunu. Kopalnia i huta ałunu istniały również pod Lubniewicami⁴²⁴.

Zbigniew Bujkiewicz przytacza ogólne dane dla powiatu w świetle spisu gospodarczego z 1849 roku. Wtedy funkcjonować miało 68 młynów wodnych, 50 młynów wiatrowych, 46 cegielni, 27 tartaków, 24 olejarnie, 19 gorzelni, 15 browarów, 7 smolarni, 5 papierni, trzy krochmalnie, trzy przędzalnie wełny, dwie wapniarnie, duża fabryka tkanin jedwabnych w Gliśnie (139 pracowników), fabryka dywanów (91 pracowników), huta szkła (26 pracowników), kuźnia miedzi, młyn kieratowy, młyn parowy, wytwórnia ałunu, fabryka cygar i folusz. Dla drugiej połowy XIX wieku dodać można istnienie 16 kopalni węgla brunatnego⁴²⁵. Trzeba przyznać, że lista ta wskazywała na dużą aktywność ekonomiczną.

Kierując się rezultatami spisu z 1871 roku, można sporządzić listę największych wiosek powiatu torzyskiego w tamtym czasie, aby móc ją porównać z danymi z 1840 roku. W opublikowanym zestawieniu powiat ten jest już podzielony na wschodniotorzyski i zachodniotorzyski, chociaż oficjalnie dokonało się to w 1873 roku. W części wschodniej największą wsią były **Krzeszyce (Kriescht)**, określone jako osada handlowa (Flecken), a mające 163 prywatne domy mieszkalne i 1662 mieszkańców. Dane te oznaczały znaczny rozwój wioski w latach 1840-1871, gdyż liczba domów w tym czasie wzrosła o 35 obiektów, a ludności – o 603 osoby. Wyraźnie przeważali tam ewangelicy, stanowiący 95,8% ogółu ludności (1592 osoby). Katolik był tylko jeden, a ponadto 69 Żydów (4,2%)⁴²⁶. Drugą pozycję zajmowały **Lemierzyce (Limmritz)**, dzielące się wtedy na Stare

⁴²² H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 276-280.

⁴²³ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 230. W 1840 r. w Radachowie wymieniono jeszcze młyn wodny, o czym wspomnieliśmy wcześniej.

⁴²⁴ Por. np. AGNIESZKA GONTASZEWSKA-PIEKARZ, *Górnictwo węgla brunatnego w okolicy Trzemeszna Lubuskiego – kopalnie „Fannys Glück”, „Arthur” oraz „Kohlenwerke Schermeisel”, „Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości”* 2022, t. 20, s. 147-152.

⁴²⁵ Za Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 196.

⁴²⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 160-161.

Lemierzyce i Nowe Lemierzyce Kolonię. Łącznie znajdowały się tam 153 prywatne domy mieszkalne i 1506 mieszkańców. Godny uwagi jest wzrost tych wartości od 1840 roku – liczba domów powiększyła się o 47 jednostek, a ludności – o 528 osób. Dominacja ewangelików była tam bardzo wyraźna, gdyż ich odsetek wynosił 99,14% (1493 osoby). Ponadto spisano dwóch katolików (0,13%) oraz 11 wyznawców judaizmu (0,73%)⁴²⁷.

Pozostałe duże wsie wykazywały już znacznie mniej mieszkańców. W **Rudnicy (Hammer)** wynotowano 113 domów i 987 osób. Ewangelicy stanowili tam 98% ogółu ludności (967 osób), katolicy – 0,5% (5 osób), wyznawcy judaizmu – 1,3% (13 osób), a osoby innych wyznań chrześcijańskich – 0,2% (2 osoby)⁴²⁸. Podobnej wielkości był **Kołczyn (Költschen)**, który liczył 107 domów i 981 mieszkańców. Struktura wyznaniowa była bardzo podobna do tej w Rudnicy. Do ewangelików zaliczało się 966 osób (98,5%), do katolików – tylko cztery osoby (0,4%), a do ludności żydowskiej – 11 osób (1,1%)⁴²⁹. W świetle spisu wyraźnie mniejsze było **Glisno (Gleissen)**, wyszczególnione jako osada handlowa (Flecken), które miało 88 domów i 760 mieszkańców. Do Kościoła ewangelickiego zaliczało się 748 osób (98,4%), a do katolickiego – 12 osób (1,6%). Obecności ludności żydowskiej nie stwierdzono⁴³⁰. Powyżej 700 mieszkańców miały jeszcze **Ownice (Oegnitz)**, które dokładnie liczyły 77 domów i 704 osoby. Dominacja ewangelików była tam jeszcze większa niż w innych prezentowanych wioskach i wyrażała się odsetkiem 99,6%. Tylko jedna osoba deklarowała się jako katolik (0,15%), a dwie – jako wyznawcy judaizmu (0,3%)⁴³¹.

W części zachodniej powiatu w 1871 roku największą wioską był **Czarnów (Tschernow)**, który miał 141 domów i 1474 mieszkańców. W porównaniu z 1840 rokiem liczba domów wzrosła o 49 obiektów, a ludności o 474 osoby. Wartości te wskazują na wyraźny rozwój wioski, która zdystansowała Cybinkę (największą w 1840 r.), ale przyznać trzeba, że jednocześnie Czarnów wyprzedzony został przez Krzeszyce i Lemierzyce ze wschodniej części powiatu. Ewangelicy stanowili tam 96,1% ogółu zaludnienia (1417 osób), Żydzi – 0,7% (10 osób), a osoby innych wyznań chrześcijańskich – 3,2% (47 osób). Nie stwierdzono żadnego katolika⁴³². Na drugim miejscu znalazły się **Rapice (Rampitz)**, które miały 131 domów i 1284 mieszkańców. Również w tym przypadku oznaczało to znaczny wzrost

⁴²⁷ *Ibidem*.

⁴²⁸ *Ibidem*.

⁴²⁹ *Ibidem*.

⁴³⁰ *Ibidem*.

⁴³¹ *Ibidem*.

⁴³² *Ibidem*, s. 166-167.

obydwu wartości po 1840 roku (o 23 domy i 473 osoby). Przewaga ewangelików była tam ogromna – stanowili 99,1% całego zaludnienia, katolicy – zaledwie 0,6% (8 osób), a wyznawcy judaizmu – 0,3% (4 osoby)⁴³³. Dopiero na trzecim miejscu w zachodniej części powiatu znalazła się **Cybinka (Ziebingen)**, która oznaczona została jako osada handlowa (Flecken), a liczyła wtedy 151 domów i 1273 mieszkańców. W jej przypadku dane wskazywały na upadek miejscowości, gdyż w ciągu 31 lat stan domów pomniejszył się o 45 obiektów, a ludności – o 261 osób. Odsetek dominujących ewangelików wynosił 98,3% (1251 osób), katolików – tylko 0,2% (3 osoby), a ludności żydowskiej – 1,5% (19 osób)⁴³⁴. **Urad (Aurith)**, leżący wtedy po obu stronach Odry, w 1871 roku liczył 136 domów i 1060 mieszkańców. Sytuacja wyznaniowa była tam bardzo typowa dla całego powiatu, podobnie zresztą do innych powiatów nowomarchijskich i większości powiatów łużyckich. Ewangelicy stanowili 99,1% całej ludności (1051 osób), katolicy – zaledwie 0,5% (5 osób), a wyznawcy judaizmu – 0,4% (4 osoby)⁴³⁵.

Liczba ludności pozostałych wiosek wynosiła poniżej tysiąca osób, chociaż dwóm z nich niewiele brakowało do tego poziomu. **Żabice (Säpzig)** miały 91 domów i 965 mieszkańców. Wśród nich wynotowano 952 ewangelików (98,7%), jednego katolika (0,1%), 6 wyznawców judaizmu (0,6%) i 6 osób innych wyznań chrześcijańskich (0,6%), na przykład mennonitów⁴³⁶. **Rybobice (Reipnitz)** z kolei liczyły 104 domy i 951 mieszkańców. Ewangelicy stanowili 98,6% ogółu zaludnienia (938 osób), a katolicy – 1,4% (13 osób). Nie stwierdzono tam żadnych przedstawicieli innych wyznań⁴³⁷. **Kunice (Cunitz)** wykazywały 128 domów i 873 mieszkańców. Wśród nich znalazło się 871 ewangelików (99,8%) i zaledwie dwóch katolików (0,2%)⁴³⁸. **Kunowice (Kunnersdorf)** miały natomiast 74 domy i 738 mieszkańców. Również tam przewaga ewangelików była jednoznaczna, gdyż liczyli oni 731 osób (99%), a katolicy jedynie 7 osób (1%). Nie wynotowano żadnego przedstawiciela wyznania judaistycznego⁴³⁹.

Po prezentacji poszczególnych miejscowości, miast i wsi, warto w tym miejscu zwrócić uwagę na spisy ludności, dotyczące całego powiatu oraz dwóch powiatów powstałych na jego terenie w 1873 roku. Dane zostały zaprezentowane w tabeli 21.

⁴³³ *Ibidem.*

⁴³⁴ *Ibidem.*

⁴³⁵ *Ibidem.*

⁴³⁶ *Ibidem.*

⁴³⁷ *Ibidem.*

⁴³⁸ *Ibidem.*

⁴³⁹ *Ibidem.*

Tabela 21

Wyniki spisów urzędowych w powiecie torzymским w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	39 778	—	—	—	177	39 161*	391
1821	43 432	—	—	—	184	42 714	496
1831	47 966	—	—	—	—	—	—
1837	67 329	—	—	—	—	—	—
1840	69 386	—	—	—	346	68 353	685
1849	78 441	—	—	—	402	77 212	826
1852	81 901	—	—	—	414	80 619	866
1855	83 581	—	—	—	538	82 144	898
1858	86 084	86 084	0	0	522	84 612	940
1861	87 910	87 910	0	0	—	—	—
1864	91 004	—	—	—	615	89 425	913
1867	91 906	91 906	0	0	691	90 190	805
1871	91 918	—	—	—	758	90 325	746
1890	50 449 ^W	50 201	203	37	871	49 209	339
1890	45 004 ^Z	44 930	48	18	331	44 350	134
1900	47 910 ^W	47 676	183	37	993	46 663	218
1900	44 028 ^Z	43 840	133	45	634	43 149	121
1905	44 501 ^W	44 452	41	6	941	43 351	142
1905	43 667 ^Z	43 390	213	19	691	42 728	80
1910	44 238 ^{W**}	44 169	54	5	1305	42 694	130
1910	44 027 ^{Z**}	43 683	277	17	882	42 922	89

* w tym 220 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji na poziomie regencji

^Z pow. zachodniotorzymский (Weststernberg)^W pow. wschodniotorzymский (Oststernberg)

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 314-318; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 148; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. XXX.

Nadzwyczajny wzrost liczby ludności w 1837 roku (prawie 20 tysięcy więcej niż w 1831 r.) spowodowany był znacznym pomniejszeniem powiatu lubuskiego (wcześniej frankfurckiego) od 1 stycznia 1836 roku i zwrotem w granice powiatu torzymskiego terenów po prawej stronie Odry. Wcześniej, w 1816 roku, te same obszary odłączono od powiatu torzymskiego i przekazano je nowemu powiatowi

frankfurckiemu. Zmiany te dotyczyły miasta **Górzycy (Göritz)** i 26 wiosek⁴⁴⁰. Pomijając tę pozademograficzną zmianę liczby mieszkańców powiatu, można stwierdzić, że w latach 1837-1864 wzrosła ona o prawie 22 tysiące, co było już znaczącym zjawiskiem. Wskaźnik rocznego wzrostu wynosił 1,2% (33% w ciągu 27 lat) i należał do najwyższych na badanym terenie. Jednakże w następnych latach dostrzec można wyraźny zastój, a nawet i regres. W 1910 roku w obydwu powiatach torzyskich mieszkało niewiele więcej osób niż w 1861 roku (o 355 osób), natomiast wyraźnie mniej niż w 1864 roku (o 2739 osób). W porównaniu z 1890 rokiem, kiedy stan ludności osiągnął najwyższy poziom (95 453), w ciągu 20 lat – do 1910 roku, obniżył się on o 7188 osób, czyli o 7,5%. Wzrastała liczba mieszkańców w miastach, ale tym wyraźniej spadała ona na wsi i to pomimo napływu robotników rolnych z Wielkopolskich – katolików, w tym także Polaków. W ciągu tych samych 20 lat liczba absolutna ewangelików spadła z 95 453 do 88 265 wiernych, czyli o 8,5%, natomiast liczba katolików powiększyła się od 1202 do 2187 wyznawców, czyli o 82%. Oczywiście wzrost liczby katolików w niektórych, opisywanych tutaj, powiatach był jeszcze większy, ale procentowo te różnice pomiędzy ewangelikami i katolikami są bardzo znaczne i wskazują na wyraźny trend rozwojowy. Wynika z tego, że bardzo dużo, wyraźnie więcej niż wynosił przyrost naturalny, niemieckich ewangelików w latach 1890-1910 opuszczało teren obydwu powiatów torzyskich w poszukiwaniu lepszego życia na zachodzie Cesarstwa Niemieckiego lub za oceanem.

O wiele mniejszych rozmiarów, przynajmniej w świetle oficjalnej statystyki językowej, były zmiany struktury narodowościowej. W 1890 roku w obydwu powiatach wynotowano po raz pierwszy ludność polskojęzyczną w liczbie 306 osób (0,3%). Do 1910 roku stan liczbowy uległ tylko niewielkiemu wzrostowi – 353 osoby, ale odsetek podniósł się do 0,4%. Były to zmiany w sumie niewielkie, ale warto zwrócić uwagę, że w 1890 i 1900 roku więcej Polaków mieszkało w powiecie wschodniotorzyskim niż w zachodniotorzyskim, co było logiczne, gdyż ten pierwszy leżał bliżej Wielkopolski. Podobnie więcej katolików mieszkało w części wschodniej. W spisach z 1905 i 1910 roku liczba katolików nadal tam wzrastała, ale „nagle” liczba Polaków pomniejszyła się wyraźnie, natomiast wzrosła ona na zachodzie. Można przypuszczać, że doszło do pomyłki, ale również dowodzić to może dokonanych zafałszowań. Statystyka szkolna (tabela 22 i 23) nie potwierdza tego dziwnie „odwróconego” trendu i wskazuje, że więcej uczniów polskich chodziło do szkół elementarnych w powiecie wschodniotorzyskim.

⁴⁴⁰ Zob. *Amts-Blatt der Königlich Preussischen Regierung zu Frankfurt an der Oder 1835*, No 49, s. 363.

Warto również zwrócić uwagę na zmiany wyznaniowe w latach 1840-1910. W tym pierwszym roku (po włączeniu znacznych terenów w 1836 r.) ewangelicy stanowili 98,5%, katolicy 0,5%, a Żydzi 1% ludności powiatu. W 1910 roku ci pierwsi stanowili 97% ogółu mieszkańców obydwu powiatów, ci drudzy 2,5%, a ci trzeci tylko 0,25%. Odsetek katolików wzrósł pięciokrotnie, a odsetek Żydów pomniejszył się czterokrotnie. Przy czym przyznać trzeba, że w obydwu powiatach torzyskich tuż przed pierwszą wojną światową nadal zdecydowanie przeważała ludność niemiecka wyznania ewangelickiego, ale wzrost udziału katolików i Polaków był dostrzegalny. Wskazane zmiany potwierdzały także spisy uczniów szkół elementarnych z lat 1886-1911.

Tabela 22

Wyniki spisów szkolnych w powiecie wschodniotorzyskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	8497	8497	0	0	61	8379	50
1891	8470	8462	4	4	70	8353	44
1896	8798	8794	0	4	80	8677	41
1901	8587	8565	0	22	–	–	–
1906	8396	8365	10	21	–	–	–
1911	7377	7320	18	37	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 148.

W tabeli 22 wyraźnie dostrzegalny jest spadek liczby uczniów szkół elementarnych w badanym okresie w powiecie wschodniotorzyskim – o 1120, czyli o 13,2%. Natomiast wynotowana liczba uczniów polskojęzycznych wzrosła od zera do 55 (czyli do 0,75%). Obydwie liczby są wyraźnie wyższe od porównywalnych danych ze spisów powszechnych, przedstawionych powyżej, a dotyczących ogółu ludności polskiej.

W powiecie zachodniotorzyskim, w świetle danych z tabeli 23, zmiany były podobne, ale ich skala mniejsza. Spadek liczby uczniów w latach 1886-1911 wyniósł 743 osoby, czyli o 9,3%, a odsetek uczniów polskojęzycznych pomału wzrastał, ale w 1911 roku wynosił zaledwie 0,33%.

Kończąc opis powiatów torzyskich, przyznać trzeba, że były to obszary przeważnie rolnicze i zalesione. Miast na tym terenie pojawiło się wprawdzie dużo, ale

Tabela 23

Wyniki spisów szkolnych w powiecie zachodniotorzyskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	8032	8032	0	0	21	7950	29
1891	7817	7815	0	2	15	7748	16
1896	7947	7941	0	6	26	7863	21
1901	7845	7831	9	5	–	–	–
1906	7721	7703	0	18	–	–	–
1911	7289	7265	0	24	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 148.

były one niewielkie. Mieszkańcy miast w dużym stopniu zajmowali się uprawą roli oraz hodowlą zwierząt. Poza tym w połowie XIX stulecia w największych miastach pracowało wiele niedużych przedsiębiorstw, związanych z przemysłem włókienniczym, jak na przykład w Ośnie Lubuskim, Słońsku, a zwłaszcza w Sulęcinie, który był z całą pewnością regionalnym centrum przemysłowym. Dodatkowo w wielu wsiach i osadach handlowych, jak Cybinka, Czarnów, Glisno, Kołczyn, Krzeszyce, Lemierzyce, Rąpice, Rudnica, Rybocice, Sądów, Urad i Żabice, które rozmiarami przewyższały mniejsze miasta, funkcjonowały liczne obiekty drobnego przemysłu, jak młyny, cegielnie, gorzelnie, browary, smolarnie, papiernie, tartaki, owczarnie i folwarki. Dodać można, że brakowało tam wyraźnie niektórych przedsiębiorstw przemysłu spożywczego charakterystycznych dla innych terenów państwa pruskiego⁴⁴¹. Wymienić można na przykład brak cukrowni w wykorzystanych zestawieniach statystycznych (ponadto gorzelnie pojawiły się właściwie tylko w spisie z 1849 r.).

⁴⁴¹ Takie obiekty przemysłu spożywczego występowały w badanych poniżej powiatach wielkopolskich i śląskich oraz m.in. zostały potwierdzone na Ziemi Chełmińskiej i na Górnych Łużycach. Por. LESZEK BELZYT, HANS-WERNER RAUTENBERG, *Die Oberlausitz vom Wiener Kongreß bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1815-1918)*, [w:] *Geschichte der Oberlausitz. Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*, red. JOACHIM BAHLCKE, Leipzig 2001, s. 202-206.

1.10. Powiat żarski (Sorau)

Powiat żarski, położony na terenie historycznych Dolnych Łużyc, w XIX stuleciu graniczył od wschodu z powiatem żagańskim (Sagan) z regencji legnickiej (Liegnitz), który to powiat przylegał do niego także od południa. Dodatkowo od południa graniczył z nim powiat Rothenburg (Rozbork), również z regencji legnickiej, od zachodu – powiaty Spremberg (Gródek) i Cottbus (Chociebuż), a od północy – powiaty gubiński i krośnieński. W 1816 roku należał on do większych jednostek administracyjnych i liczył 24,5 mili kwadratowej, co dawało 525 997 mórg⁴⁴². Powierzchnia jego wynosiła więc trochę ponad 1390 km². Powszechny spis ludności w 1861 roku określił obszar powiatu na 22,93 mili kwadratowej⁴⁴³, czyli trochę mniej niż 45 lat wcześniej (1301 km²). Z kolei w 1890 roku powiat miał mieć 1239 km², a w 1910 roku – 1228 km², a więc wciąż pomniejszała się w niewielkim rozmiarze jego powierzchnia lub też pomiary były coraz dokładniejsze, czego nie można wykluczyć⁴⁴⁴.

Niekwestionowanym centrum regionalnym było miasto **Żary (Sorau)**. Gród obronny w najbliższej okolicy Żar istniał już prawdopodobnie na przełomie IX i X wieku. W państwie pierwszych Piastów pełnił funkcję obrony granic zachodnich oraz zapewne funkcję administracyjną w ramach kasztelani żagańskiej⁴⁴⁵. Samo miasto założone zostało na prawie magdeburskim około 1260 roku przez jego właściciela, Albrechta von Dewina. Na wyznaczonym obszarze objęło ono około 11 ha powierzchni⁴⁴⁶. Za bramami już w średniowieczu zaczęły powstawać przedmieścia. W XV stuleciu palisady zastąpiono masywnym murem obronnym zbudowanym z kamieni narzutowych⁴⁴⁷. Umocnienia miejskie miały liczne baszty. W 1619 roku było ich 18, a obecnie zachowało się tylko kilka. Erich Kayser zacytował łacińską zapiskę z księgi Johanna Samuela Magnusa z 1710 roku, która udowadniała, że nawet Lipsk nie miał tylu wież obronnych co Żary⁴⁴⁸. Ważnym wydarzeniem dla poniesienia prestiżu miasta było przekazanie Radzie Miejskiej

⁴⁴² A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 314-317, 312. Powiat powstał w 1816 r. z południowej części powiatu gubińskiego. Por. np. *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. XXI.

⁴⁴³ „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 230.

⁴⁴⁴ „Preußische Statistik”, t. 121, 1893, s. 114 oraz t. 234, 1913, s. 212.

⁴⁴⁵ Np. E. KAYSER, *op. cit.*, s. 645.

⁴⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁴⁷ *Ibidem*, s. 646. Solidne mury zbudowano zapewne z powodu zagrożenia ze strony husytów, którzy organizowali liczne wyprawy zbrojne na Śląsk i Łużycę.

⁴⁴⁸ *Ibidem*: „Lipsia non tot habet, quod habet Soravia, turres”. Zdanie z opracowania: JOHANN SAMUEL MAGNUS, *Historische Beschreibung Der Hoch-Reichs-Gräfflichen Promnitzschen Residenz-Stadt Sorau in Niederlausitz*, Leipzig 1710, s. 136. Sam Magnus odwołał się do opinii „uczonego Gveinziusa”.

przez Jana III Biebersteina na przełomie XIV i XV stulecia prawa bicia własnej monety⁴⁴⁹. Samo miasto, będące centrum własnego „państwa stanowego”, należało do niewielkich, a co najwyżej średnich ośrodków, licząc w XVI wieku prawdopodobnie około 2 tysięcy mieszkańców⁴⁵⁰.

Już w połowie XII wieku do Żar i okolicznych wiosek przesiedlili się przybysze z Flandrii. Być może zaszczepili na te tereny uprawę winnej latorośli, ale na pewno produkcję delikatnego sukna⁴⁵¹. Właściciele miasta, Biebersteinowie, wspierali rozwój sukiennictwa, płóciennictwa i piwowarstwa. Pod koniec XIV wieku kupcy żarscy – jak podaje Tomasz Jaworski – handlowali szkłem okiennym, naczyniami szklanymi, miedzią, cyną, ołowiem, pieprzem i szafranem. Natomiast w XV wieku wśród towarów przeważały len, zboże, wełna, chmiel, miód i smoła⁴⁵². Erich Kayser dodał do tej listy sól, drewno, śledzie, dziegieć i kamienie młyńskie⁴⁵³. Szczególnie dochodowe było wtedy browarnictwo i dlatego żarscy wytwórcy piwa zabiegali o monopol jego produkcji i sprzedaży w promieniu 1 mili od miasta (czyli około 7-9 km)⁴⁵⁴.

Rozwój produkcji włókienniczej w mieście i okolicznych wioskach dostrzegalny był już od XIV wieku, ale wyraźny skok jakościowy nastąpił dopiero po wyniszczającej wojnie trzydziestoletniej (1618-1648). Ze Śląska przybywali na te tereny prześladowani protestanci, co wpływało na rozwój sukiennictwa i płóciennictwa. Nie można zapominać o rozwoju kultury, czego objawem było między innymi otwarcie drukarni w 1573 roku⁴⁵⁵. Ważnym wydarzeniem cywilizacyjnym, o którym wspomina się do dzisiaj, było założenie saskiej poczty w 1689 roku⁴⁵⁶. W pierwszej połowie XVIII wieku region ten przeżył ponowny okres rozkwitu gospodarczego i kulturalnego. Przykładem może być budowa okazałego pałacu Promnitzów, rozpoczęta w 1710 roku⁴⁵⁷.

⁴⁴⁹ TOMASZ JAWORSKI, *Uwarunkowania działalności handlowej i gospodarczej Bibersteinów*, [w:] *Bibersteinowie w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, red. TOMASZ JAWORSKI, Zielona Góra 2006, s. 92 oraz E. KAYSER, *op. cit.*, s. 647.

⁴⁵⁰ Zob. KAROLINA KORENDA, *Ludność na pograniczu śląsko-łużyckim w XVI wieku*, [w:] *Ludność pogranicza śląsko-łużyckiego*, red. TOMASZ JAWORSKI, Zielona Góra 2003, s. 107.

⁴⁵¹ *Ibidem* oraz JULIUS BELOW, *Kronika miasta Żary*, [w:] *Żary. Polskie Dolne Łużyce*, red. TOMASZ JAWORSKI, Żary 2005, s. 17.

⁴⁵² T. JAWORSKI, *Uwarunkowania działalności...*, s. 92.

⁴⁵³ E. KAYSER, *op. cit.*, s. 645.

⁴⁵⁴ Trudno kategorięcznie rozstrzygnąć, czy w Żarach w XVI w. używano mili wrocławskiej (6,7 km), czy mili pruskiej (7,5 km) lub mili saskiej (9 km).

⁴⁵⁵ *Ibidem*, s. 647.

⁴⁵⁶ Por. np. MAŁGORZATA KONOPNICKA, *Wstęp historyczny*, [w:] *Żary. Tam, gdzie przeszłość nie milknie*, oprac. BOGUSŁAW ŚWITAŁA, Żary 2010, s. 10.

⁴⁵⁷ TOMASZ JAWORSKI, *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, Żary 1993, s. 112-120; STANISŁAWA ZAJCHOWSKA, *Rozwój gospodarczy i terytorialny Żar (woj. zielonogórskie)*, Poznań 1962, s. 50-51 i 53.

Kronika miejska podawała, że około 1700 roku w Żarach pracowało tysiąc tkaczy lnu, liczonych wraz z czeladnikami, przy czym część z nich zamieszkiwała okoliczne wioski⁴⁵⁸. Była to liczba bardzo wysoka jak na tamte czasy. W okresie wojny siedmioletniej (1756-1763) miasto podupadło gospodarczo, na co wpłynęła także ruina finansowa właścicieli miasta, Promnitzów, oraz przejście pod bezpośrednią władzę elektorów saskich. Na początku XIX wieku w mieście miało być czynnych zawodowo tylko 76 mistrzów sukienniczych⁴⁵⁹ oraz być może około 100 pracujących w manufakturze Rudeliusa Petriego (założonej w 1783 r.)⁴⁶⁰. Poza sukiennikami warsztaty posiadało jeszcze 53 cyniarzy, 28 rzeźników, 27 krawców, 26 szewców, 15 kowali, 14 kuśnierzy, 13 piekarzy, 10 bednarzy, 10 stelmachów, 10 garbarzy oraz 109 rzemieślników innych cechów, a ponadto 22 kupców. Julius Below w swojej kronice podaje, że w Żarach funkcjonowało wtedy 112 browarów, a więc musiało tam mieszkać ponad stu browarników⁴⁶¹. W 1780 roku powstał duży browar zamkowy, później przejęty przez miasto.

Osobą wyróżniającą się wtedy w Żarach był, wspomniany już wyżej kupiec i przedsiębiorca, Rudelius Petri⁴⁶², o którym z szacunkiem wspominali niemieccy badacze jeszcze w drugiej połowie XIX wieku. Pochodził on ze starego rodu żarskiego. Heinrich Berghaus nazywał go największym dobroczyńcą miasta. W 1783 roku zakupił od elektora saskiego w dawnym parku wypoczynkowym (Lustgarten) Promnitzów ruinę hali zabaw (Tummelhaus) i po remoncie założył tam manufakturę sukienniczą, która była już właściwie pierwszą fabryką żarską. Produkowano tam 300 sztuk delikatnego sukna. Petri uruchomił także fabrykę tytoniu i tabaki w byłym pałacu myśliwskim hrabiów Promnitzów (ćwierć mili od miasta), która zatrudniała 20 pracowników. W 1784 roku założył wybielarnię

⁴⁵⁸ S. ZAJCHOWSKA, *op. cit.*, s. 38.

⁴⁵⁹ W Żarach wcześniej pracowało szczególnie dużo płócienników wytwarzających płótno z lnu. Z kolei sukiennicy wytwarzali sukno z wełny. W tekście Juliusa Belowa, być może z powodu błędnego tłumaczenia z języka niemieckiego albo z powodu niedokładności autora kroniki, nie uwzględniono płócienników. Możliwe jest także, że płóciennicy i sukiennicy w Żarach posiadali tylko jeden wspólny cech pod nazwą sukienników.

⁴⁶⁰ Za T. JAWORSKI, *Żary w dziejach...*, s. 102-104 oraz S. ZAJCHOWSKA, *op. cit.*, s. 55.

⁴⁶¹ Por. J. BELOW, *op. cit.*, s. 46.

⁴⁶² W dostępnych opracowaniach podawane jest tylko nazwisko tego kupca i przedsiębiorcy. Najprawdopodobniej nosił imię Rudelius. Tak nazywa go Christian Gottlieb Schmidt w swoim piątym liście z Dolnych Łużyc – CHRISTIAN GOTTLIEB SCHMIDT, *Briefe über die Niederlausitz*, Wittenberg 1789, s. 156. Z kolei późniejsza notatka z lat 1817-1818 wymienia Sigismunda Augusta Petriego z Żar, który złożył wtedy wniosek o odszkodowanie za towary zniszczone podczas pożaru na duńskiej wyspie Thomas do pruskiego ministerstwa spraw zagranicznych. Być może był to syn Rudeliusa. Problem ten nie jest do końca wyjaśniony. Zob. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (GStAPK), III. Hauptabteilung, Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten, Sign. III, Nr. 4810.

plótka. Zainwestował również pieniądze w miejscową winnicę oraz sfinansował dla miasta ogród angielski na wyspie, łaźnię i mały ogród zoologiczny⁴⁶³. Założył ponadto bibliotekę miejską oraz stworzył fundusz z kapitałem 900 talarów na zakup nowych książek i na utrzymanie bibliotekarza⁴⁶⁴.

W 1794 roku liczba mieszkańców miasta wynosiła 3312 osób⁴⁶⁵. Dla 1800 roku w Żarach doliczono się 529 domów mieszkalnych i 3756 mieszkańców⁴⁶⁶. Doniesienia źródłowe nie są jednoznaczne w ocenie stanu gospodarczego miasta. Warto przytoczyć opis Christiana Gottlieba Schmidta, pastora z Constappel pod Dreznem. W 1789 roku opublikował on w Wittenberdze swoje sprawozdanie z podróży po Dolnych Łużycach. Stan gospodarczy regionu opisywał on bardzo krytycznie, podobnie jak ich mieszkańców. Najwięcej chwalił Gubin, jako „raj Dolnych Łużyc” („das Paradies der Niederlausitz”), ale i Żary zaliczył do pozytywnych wyjątków. Chyba trochę na wyrost liczbę mieszkańców ocenił na prawie 5 tysięcy. Działalność gospodarczą prowadzić miało tam wtedy 300 sukienników i 200 tkaczy lnu, przy czym produkcja sukna lnianego odbywała się także w okolicznych wioskach⁴⁶⁷.

W 1815 roku miasto znalazło się pod władzą pruską i stało się w 1816 roku siedzibą władz powiatowych, co wiązało się z napływem do miasta urzędników oraz rozbudową infrastruktury administracyjnej. Wydarzenie to wpłynęło zapewne pozytywnie na życie gospodarcze miasta. W 1817 roku liczba mieszkańców w świetle ówczesnego spisu wynosiła 3783 osoby⁴⁶⁸. Dla 1816 roku wynotowano tam cztery elementarne szkoły publiczne, do których uczęszczało 382 uczniów,

⁴⁶³ Zob. H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 689.

⁴⁶⁴ *Ibidem*, s. 691.

⁴⁶⁵ Zob. E. KAYSER, *op. cit.*, s. 646.

⁴⁶⁶ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 687. Ówczesne spisy ludności nie były zbyt dokładne, a skala błędu wynosiła nawet 10-20%. Pewną trudnością było również to, że w niektórych z nich doliczano także żołnierzy z garnizonu miejskiego. Na temat wiarygodności spisów z XVIII i XIX stulecia por. np. RICHARD BOECKH, *Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des preußischen Staates*, Berlin 1863, s. 10-14; TADEUSZ ŁADOGÓRSKI, *Ocena statystyk śląskich w dobie absolutyzmu światłego (1741-1805)*, „Przegląd Zachodni” 1952, t. 8, s. 62; BOGUSŁAW KACZMAREK, *Ocena spisów ludności na Śląsku z XIX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1967, t. 1, s. 35 i 55-61.

⁴⁶⁷ CH. G. SCHMIDT, *op. cit.*, s. 156. Por. także GÜNTER BAYERL, *Die Niederlausitz um 1800. Eine „ungestörte” Kulturlandschaft?*, [w:] *Die Niederlausitz vom 18. Jahrhundert bis heute: Eine gestörte Kulturlandschaft?*, red. GÜNTER BAYERL, DIRK MAIER (Cottbuser Studien zur Geschichte von Technik, Arbeit und Umwelt, t. 19), Münster-New York-München-Berlin 2002, s. 47-48 oraz LESZEK C. BELZYT, *Geschichte Sorau in den Chroniknotizen*, [w:] *Geschichte von Sorau bis 1815. Vergangenheit angehalten im Stein und auf dem Papier*, red. LESZEK C. BELZYT, Żary 2022, s. 59.

⁴⁶⁸ *Ibidem*, s. 49. Por. też ALFRED ZIĘTOWSKI, *Rozwój gospodarczy i przestrzenny Żar*, [w:] *Żary wczoraj i dziś*, red. HIERONIM SZCZEGÓŁA („Zeszyty Lubuskie”, t. 3), Zielona Góra 1967, s. 35 – według spisu z 1816 r. w Żarach mieszkało 3730 osób.

a nauk udzielało im czterech nauczycieli. Nie było tam wtedy żadnych szkół prywatnych, ale funkcjonowało gimnazjum, nazywane szkołą „wyższą”, w której 5 nauczycieli nauczało 187 uczniów. Służbę zdrowia tworzyło 7 lekarzy i dwie położne⁴⁶⁹. W 1819 roku z kolei pracowało tam 31 piekarzy, w tym 15 mistrzów, 28 rzeźników (18 mistrzów), 70 szewców (30 mistrzów), 44 krawców (32 mistrzów) i funkcjonowało 40 warsztatów lnarskich. W dziale usług było 19 sklepów, 22 kramy, cztery hotele i 5 noclegowni oraz 34 karczmy. Służbę domową stanowiło dwóch mężczyzn i 60 kobiet, a „służbę produkcyjną” – 50 mężczyzn i 10 kobiet⁴⁷⁰. Jako informacje dodatkowe podano, że mieścił się w mieście instytut dla umysłowo chorych, dom dziecka, drukarnia i kilka „fabryk sukna”, a w miejscowych wodach występowało wiele bobrów⁴⁷¹.

W 1821 roku doliczono się w Żarach czterech kościołów, 10 budynków publicznych, 555 domów mieszkalnych, cztery obiekty produkcyjne i 338 obiektów gospodarczych. Ogromna większość budynków – 854 z nich – pokryta była dachówkami, a tylko 35 – dachami gontowymi i 17 – strzechami⁴⁷². Liczba ludności miała wtedy wynosić ponad 4 tysiące (4031). Posiadamy także dane o stosunkach wyznaniowych w mieście. W 1816 roku, na 3730 mieszkańców, 3702 było luteranami augsburskimi, 24 katolikami, trzech – wyznawcami judaizmu i tylko jedna osoba należała do Kościoła luteran reformowanych⁴⁷³. Przewaga ewangelików luteranско-augsburskich była więc przytłaczająca gdyż stanowili oni 99,25% ogółu mieszkańców, a katolicy – zaledwie 0,64%.

W pierwszej połowie XIX stulecia rozpoczęto brukowanie rynku, a później następnych ulic oraz rozbudowywano ujęcia wody i kanalizację. Nastąpił wyraźny rozwój produkcji rzemieślniczej, a w późniejszym czasie także przemysłu sukienniczego. Sprowadzono maszyny tkackie, które w następnym etapie były napędzane parą. Dominował przy tym przemysł płócienniczy. W 1823 roku przedsiębiorcy Eflerman i Kreihler zainstalowali w mieście pierwszą angielską zgrzeblarkę do wełny. W grudniu 1831 roku w mieście mieszkać miało 4550, a w 1836 roku już 5612 osób⁴⁷⁴.

W 1830 roku powstała pierwsza (i później największa) tkalnia lnu Johanna Gottfrieda Frenzela, a niedługo później, w 1835 roku, druga pod nazwą F.A. Mar-

⁴⁶⁹ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 77 i 79.

⁴⁷⁰ *Ibidem*, s. 80-81, 85-87.

⁴⁷¹ *Ibidem*, s. 88-89.

⁴⁷² *Ibidem*, s. 68-69.

⁴⁷³ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 70-75.

⁴⁷⁴ J. BELOW, *op. cit.*, s. 49; A. ZIĘTOWSKI, *op. cit.*, s. 36 oraz GÜNTHER KRAUSE, *Obraz miasta Żary na przestrzeni 19. wieku*, [w:] *Żary. Polskie Dolne Łużyce*, s. 75.

tin&Co., która na tyle rozwinęła się, że w 1886 roku została zarejestrowana na giełdzie jako Mechanische Weberei Sorau SA. Trzecia tkalnia należała do A.F. Newmanna, następna – do Ernsta Kluge. Tkalnię lnu z farbiarnią uruchomił wtedy także Ernst Sommer. Powstały również tkalnie Müller&Lyon oraz Rinke&Jacob, a ponadto farbiarnia Roberta Thiele i zakłady tekstylne Bornmann&Thurm (Gustava Thurma i Richarda Bornmanna)⁴⁷⁵.

Niektóre z tych fabryk umiejscowiono w **Zatorzu (Seifersdorf)**, osiedlu leżącym na południe od miasta, a włączonym do Żar w 1939 roku. Przemysł wełniany w drugiej połowie XIX wieku zaczął wyraźnie tracić na znaczeniu na rzecz przemysłu płócienniczego. W 1900 roku w mieście miało funkcjonować 2500 mechanicznych krosien do obróbki lnu. Było ono wtedy już znaczącym centrum przemysłu lniarskiego. W latach 1900-1910 w Żarach i okolicy istniało 30 zakładów włókienniczych, w których zatrudnionych miało być nawet 7 tysięcy pracowników⁴⁷⁶. Największym z nich była fabryka Frenzela zatrudniająca już w latach 80. XIX wieku 800 robotników, a składająca się z oddziałów przy dzisiejszych ulicach Moniuszki, Broni Pancernej, Bohaterów Getta oraz w pałacu leśnym Promnitzów (ulica Żagańska), a ponadto w Lipinkach Łużyckich⁴⁷⁷.

W mieście ponadto rozwinęło się wiele innych, różnorodnych gałęzi przemysłowych. W 1825 roku założono tam garncarnię, w 1836 roku garbarnię, w 1841 roku wytwórnię powroźów, w 1842 roku odlewnię żeliwa, w 1844 roku drukarnię i wytwórnię cygar, w 1847 roku duży młyn parowy, w 1856 roku fabrykę zapalek, w 1880 roku wytwórnię wozów, a w 1881 roku – wytwórnię wód mineralnych⁴⁷⁸.

Poza tym na przełomie XIX i XX wieku w mieście funkcjonowały fabryka sukna, zakład produkcji maszyn, odlewnia żelaza, zakłady produkcji spirytusu, duży browar miejski i browar Fechnera, założony w 1842 roku, firmy budowlane, hurtownie handlujące drewnem oraz kilkadziesiąt drobnych zakładów produkcyjno-usługowych⁴⁷⁹. W kronice Juliusza Belowa znaleźć można jeszcze informację, że przed 1884 rokiem istniała w mieście fabryka kapeluszy, która spaliła się

⁴⁷⁵ Dane za: PIOTR PARTYKA, *Żary jako regionalne centrum przemysłu włókienniczego w XVIII-XX wieku*, Zielona Góra 2013, s. 67-69 – praca dostępna w Bibliotece Uniwersyteckiej UZ, Zb. specj., Rs 164. Zob. też PIOTR PARTYKA, *Rozwój przemysłu włókienniczego w Żarach w latach 1815-1939*, [w:] *Włókiennictwo wczoraj i dziś*, Żary 2016, s. 11-48.

⁴⁷⁶ T. JAWORSKI, *Żary w dziejach...*, s. 139-146; G. KRAUSE, *op. cit.*, s. 75-77; A. ZIĘTOWSKI, *op. cit.*, s. 36-37.

⁴⁷⁷ P. PARTYKA, *Żary jako regionalne centrum...*, s. 67.

⁴⁷⁸ T. JAWORSKI, *Żary w dziejach...*, s. 143-144 oraz A. ZIĘTOWSKI, *op. cit.*, s. 36-37. Pierwszy z autorów pisze o założeniu w 1841 r. wytwórni parowozów, a drugi – powroźów.

⁴⁷⁹ G. KRAUSE, *op. cit.*, s. 65 i 77.

właśnie w tym roku, a w 1888 roku doszło do sprzedaży wiatraka przemysłowego na rzecz jednej z fabryk lnu za 49 tysięcy marek, co było znaczną sumą jak na obiekt tego rodzaju⁴⁸⁰.

W okolicach miasta eksploatowano również glinę, z której wypalano cegły. W latach 1835-1848 istniały trzy stodoły do suszenia cegieł. Ostatecznie zlikwidowano je w 1877 roku. Ponadto wykorzystywane były złoża wapienne dostępne w Grabiku i Drożkowie niedaleko Żar. W samym mieście funkcjonował także co najmniej jeden piec do wypalania wapna⁴⁸¹.

Opis statystyczny regencji frankfurckiej dla roku 1840 dostarcza również kilka informacji o Żarach. W tym czasie liczyły one 6215 mieszkańców i stały tam 662 domy mieszkalne, czyli o 107 więcej niż 19 lat wcześniej⁴⁸². Wynotowano ponadto funkcjonujące tam trzy młyny wodne, trzy młyny wiatrowe, tartak, dwie fabryki tkackie oraz trzy folwarki⁴⁸³. Heinrich Berghaus w swoim późniejszym opisie podał, że w 1850 roku w Żarach mieszkało 7608, a w 1853 roku – 8215 osób. Powiększała się liczba domów mieszkalnych: 681 w 1850 roku oraz 690 w 1853 roku⁴⁸⁴. Autor ten wiele miejsca poświęcił osobie Rudeliusa Petriego, o czym wspominaliśmy już wcześniej. W 1850 roku, poza dominującymi ewangelikami, w mieście żyło 335 katolików i 50 Żydów. Trzech duchownych protestanckich służyło w kościele miejskim, a jeden w kościele klasztornym. Żydzi posiadali własną synagogę, a katolicy odbywali nabożeństwa w kościele zamkowym. Gimnazjum miało wtedy 5 klas, a pracowało w nim 7 nauczycieli. W mieście istniały dwie biblioteki przyszkolne – dla nauczycieli (812 książek) i dla uczniów (2142 książki) oraz biblioteka kościelna, założona jeszcze przez Promnitzów w 1703 roku (1006 książek), a także biblioteka radziecka (i szkolna), założona przez Rudeliusa Petriego (6800 książek). Istniała rozbudowana szkoła elementarna z klasami wyższymi (zaliczanymi do szkoły miejskiej – *Bürgerschule*) z 13 nauczycielami oraz dwie szkoły prywatne, oddzielnie dla chłopców i dziewcząt. W dziale ochrony zdrowia wymienić można 5 lekarzy, 5 położnych, dwóch aptekarzy i łaźnię miejską. W Żarach istniały ponadto szpital dla umysłowo chorych dla całych Dolnych Łużyc, dwa domy opieki dla osób starszych i ubogich (pierwszy od 1329 r.) oraz dom dziecka. Heinrich Berghaus uważał Żary za miejsce bardzo przyjazne dla swoich mieszkańców (zacytował ówczesną opinię pewnego sędziego) oraz za

⁴⁸⁰ J. BELOW, *op. cit.*, s. 54 i 58.

⁴⁸¹ *Ibidem*, s. 52.

⁴⁸² *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 186.

⁴⁸³ *Ibidem*.

⁴⁸⁴ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 687.

najstarsze miasto Dolnych Łużyc⁴⁸⁵. Spis gospodarczy z 1849 roku dostarcza całą listę przedsiębiorstw w Żarach, jak 7 destylarni, 5 przędzalni, 5 młynów wiatrowych, cztery gorzelnie, trzy farbiarnie sukna, dwie wykańczalnie, dwa młyny kory dębowej, dwa młyny wodne, tartak, wapniarnia, cegielnia, fabryka świec, browar, i fabryka guzików (80 pracowników)⁴⁸⁶.

Przy omawianiu procesu industrializacji Żar nie można zapomnieć o kolejnictwie, które wraz ze swoim rozwojem zrewolucjonizowało, poza wieloma innymi aspektami życia społecznego, także rozwój przemysłowy. W 1846 roku otwarta została pierwsza linia kolejowa z Gubina do Żar, prowadząca z Berlina do Wrocławia (Breslau). Wiązało się to z budową dworca kolejowego wraz z odpowiednią infrastrukturą. W 1872 roku powstało połączenie z Halle, przez Chociebuż (Cottbus) i Żary do Żagania (Sagan). Kilka lat później, w 1876 roku, wybudowano nowy dworzec, wokół którego rozwinęła się kolejna dzielnica przemysłowa. Dodatkowo w latach 90. XIX wieku otwarto połączenie kolejowe do Zielonej Góry (Grünberg), przez Krzystkowice (Christianstadt), które są dzisiaj częścią Nowogrodu Bobrzańskiego (Naumburg am Bober)⁴⁸⁷.

W latach 1888-1945 w Żarach istniała znana poza granicami regionu manufaktura porcelany. Na południowym wschodzie od miasta obok fabryk włókienniczych powstało wiele innych, z reguły drobnych zakładów produkcyjnych, takich jak cegielnie, huty szkła, fabryki wyrobów glinianych oraz niewielkie kopalnie węgla brunatnego⁴⁸⁸. W ten sposób tworzyła się dzielnica przemysłowo-robotnicza, której powstanie zmieniało znacznie dotychczasowy krajobraz kulturowy. Liczba mieszkańców wzrastała w tym czasie w sposób nadzwyczajny. Jeżeli w 1794 roku Żary liczyły 3312 mieszkańców, to w 1855 roku – 8549. Spis z 1871 roku podał 12 349 mieszkańców w 892 domach. Ewangelicy liczyli wtedy 11 189 osób (90,6%), katolicy 1015 osób (8,2%), Żydzi – 138 osób (1,1%), a osoby innych wyznań chrześcijańskich – 7 osób (0,1%)⁴⁸⁹. W 1910 roku liczba mieszkańców wynosiła 18 019, czyli prawie 6 razy więcej niż pod koniec XVIII wieku⁴⁹⁰. Procesy te wymuszały rozwój budownictwa mieszkaniowego, powstawały nowe osiedla robotnicze, ale także rejon willowe zamieszkałe przez bogacących się przedsiębiorców.

⁴⁸⁵ *Ibidem*, s. 690-693.

⁴⁸⁶ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 273.

⁴⁸⁷ Zob. G. KRAUSE, *op. cit.*, s. 70-71 oraz T. JAWORSKI, *Żary w dziejach...*, s. 141-142.

⁴⁸⁸ Zob. S. ZAJCHOWSKA, *op. cit.*, s. 38 oraz T. JAWORSKI, *Żary w dziejach...*, s. 142-143.

⁴⁸⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 224-225.

⁴⁹⁰ S. ZAJCHOWSKA, *op. cit.*, s. 38; LESZEK ROŚCISZEWSKI, *Z przeszłości Żar*, [w:] *Żary wczoraj...*, s. 29 oraz A. ZIĘTOWSKI, *op. cit.*, s. 37.

W związku z rozwojem przemysłu włókienniczego, zwłaszcza lniarskiego, w Żarach ukształtowało się odpowiednie szkolnictwo zawodowe. Pierwsza szkoła miała powstać już w 1783 roku przy zakładach Petriego. Szkołę zawodową z prawdziwego zdarzenia założono w 1886 roku pod nazwą Królewskiej Szkoły Tkackiej (Königliche Webschule Sorau Niederlausitz), która była inicjatywą miejską⁴⁹¹. Funkcjonowało tam także kilka szkół włókienniczych niższego stopnia. W 1900 roku szkoła średnia podniesiona została do rangi Pruskiej Wyższej Szkoły Zawodowej Przemysłu Włókienniczego (Preußische Höhere Fachschule für Textilindustrie), w której kształcono nawet dyrektorów i fabrykantów dla przemysłu lniarskiego. Ważną rolę odgrywał także Niemiecki Instytut Badawczy Włókien Łykowych (Deutsches Forschungsinstitut für Bastfasern), który początkowo miał siedzibę w budynku szkoły⁴⁹².

Najważniejszą gałęzią przemysłu w XIX wieku było bezkonkurencyjnie włókiennictwo. Wśród wszystkich zatrudnionych w przemyśle żarskim osób 50% stanowili właśnie pracownicy przemysłu włókienniczego. W pierwszej połowie XX wieku Żary stały się największym ośrodkiem przemysłu płócienniczego na terenie całych, zjednoczonych w 1871 roku Niemiec. W mieście czynnych miało być 20 dużych fabryk płótna oraz kilka liczących się zakładów tekstylnych. Powstawały one przede wszystkim w południowej części miasta. Burzono mury miejskie, baszty i bramy. Rozbudowa nie naruszyła jednak jądra starego średnio-wiecznego miasta.

Wymieniane już wielokrotnie opisy statystyczno-topograficzne zwracały uwagę także na mniejsze miasta powiatu żarskiego. Na pierwszym miejscu wymienić należy **Forst (Barszcz)**, leżący po zachodniej stronie Nysy Łużyckiej, już poza dzisiejszymi granicami województwa lubuskiego. Jego prawobrzeżna dzielnica **Zasieki**, pod nazwą **Forst-Berge**, należy już jednak do badanego obszaru. Podobnie jak wieś **Brożek**, która nosiła nazwę **Forst-Scheuno**, jako osada włączona do miasta Barszcz. Dlatego warto wspomnieć w kilku zdaniach o tym mieście. Powstało ono w 1352 roku, a pierwsza wzmianka o osiedlu (podobno istniejącym od 1265 r.) pochodzi z 1346 roku. Było to małe miasteczko zamieszkałe przez Łużyczan. Kościół wendyjski dla nich prowadził nabożeństwa w języku łużyckim

⁴⁹¹ G. KRAUSE, *op. cit.*, s. 76.

⁴⁹² Dokładniej zob. RAFAŁ SZYMCAK, *Wzlot i upadek Pruskiej Wyższej Szkoły Zawodowej Przemysłu Włókienniczego w Żarach, [w:] Włókiennictwo wczoraj i dziś*, s. 49-58. Można mieć pewne wątpliwości, czy Preußische Höhere Fachschule für Textilindustrie była rzeczywiście szkołą wyższą, gdyż w XIX w. określenie „Höhere Schule” oznaczało szkołę średnią (zazwyczaj kończącą się maturą), natomiast „normalna” szkoła wyższa nosiłaby nazwę Fachhochschule. Określenie „höhere” oznaczało wtedy raczej szkołę „podwyższoną”, a nie wyższą.

do początków XIX wieku. Rozwijało się tam rzemiosło, zwłaszcza płóciennictwo, sukiennictwo, farbiarstwo sukna, szewstwo, piwowarstwo i garncarstwo. Było to miasto prywatne w wolnym państwie stanowym Brody-Barszcz (Pforten-Forst). W 1748 roku wielki pożar strawił prawie całe miasto. Ówczesny właściciel, hrabia Heinrich von Brühl, minister elektora saskiego i króla polskiego Augusta III (1733-1763), nakazał je odbudować pod kierunkiem architekta Johanna Christopha Knöffela i intendenta Carla Heinricha von Heinekena. W zakupionym pałacu powstała pierwsza manufaktura sukna i płótna⁴⁹³. Był to początek przemysłu w tym mieście. W 1821 roku powstała pierwsza przędzalnia Jeschkego w dawnym zamku. Właściwy rozwój przemysłu nastąpił jednak dopiero około połowy XIX wieku. Znaczną rolę odegrał Carl August Groeschke, który po wykluczeniu go z cechu w 1843 roku założył na wzór angielski fabrykę bukskinu (tkaniny wełnianej). W 1844 roku uruchomiono w mieście pierwszą maszynę parową. W drugiej połowie XIX wieku nastąpił lawinowy rozwój przemysłu tekstylnego i w 1913 roku Barszcz uznawano za najznaczniejszy ośrodek tej gałęzi przemysłowej – nazywano go „niemieckim Manchesterem”. Szybko rozbudowywujące się miasto uzyskało w 1863 roku gazownię i w 1903 roku wodociąg. W 1897 roku utworzono odrębny powiat miejski Forst.

Rozrosło się ono także po wschodniej stronie Nysy Łużyckiej. Od XIII wieku istnieć tam miała łużycka osada Berge, należąca (tak jak i miasto Barszcz) do klucza Brody-Barszcz. W momencie powstania powiatu miejskiego Zasieki włączone zostały do Barszczu. Od 1906 roku przebudowywano i rozbudowywano nową dzielnicę, która przed pierwszą wojną światową liczyła prawdopodobnie 5-6 tysięcy osób⁴⁹⁴.

W świetle danych statystycznych sam Forst w 1800 roku liczył 1393 mieszkańców w 233 domach⁴⁹⁵, a w 1826 roku 2400 mieszkańców. Natomiast w 1840 roku miał 3299 mieszkańców w 321 domach⁴⁹⁶. W 1850 roku liczba domów mieszkalnych wzrosła do 358, a mieszkańców – do 4210 osób⁴⁹⁷. Hodowla zwierząt

⁴⁹³ Por. np. G. BAYERL, *Rzemiosło i przemysł Dolnych Łużyc...*, s. 413.

⁴⁹⁴ BARBARA BIELINIS-KOPEĆ, *Zniszczenia miast Ziemi Lubuskiej w 1945 roku i ich konsekwencje dla współczesnych przestrzeni miejskich*, [w:] *Ziemia Lubuska. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość regionu w perspektywie powojennego siedemdziesięciolecia*, red. TOMASZ NODZYŃSKI, MARCELI TURCZEK, Zielona Góra-Gorzów Wielkopolski 2015, s. 14. Autorka podaje, że w 1939 r. ludność dzielnicy Forst-Berge wynosiła 10 763 osoby. Zob. także RICHARD BREYER, *Ostbrandenburg unter polnischer Verwaltung* („Ostdeutschland unter fremder Verwaltung”, t. 4), Frankfurt am Main-Berlin 1959, s. 34.

⁴⁹⁵ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 708.

⁴⁹⁶ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 186.

⁴⁹⁷ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 708.

stała na stosunkowo niskim poziomie: 45 koni, 120 sztuk bydła, 255 owiec, 8 kóz i 400 świń, co wskazywało na przeważająco pozarolnicze zajęcia mieszkańców. Do miejscowego przemysłu zaliczano wtedy fabryki sukna, garbarnie, przędzalnie wełny, apretury, zakład budowy maszyn, garncarnie i liczne folusze. Jak widać, dominował tam przemysł wełniany, w odróżnieniu od Żar, gdzie przeważał przemysł lniany. W mieście żyło tylko 80 katolików, którzy nie mieli własnej świątyni i na nabożeństwa udawali się do kościoła zamkowego w Brodach. Szkoła miejska (elementarna z klasami „wyższymi”) poza „rektorem” zatrudniała 8 nauczycieli. Pracowało tam dwóch lekarzy, cztery położne i jeden aptekarz. W mieście istniał szpital, dom opieki dla starców i ubogich oraz dom dziecka⁴⁹⁸. W świetle spisu z 1871 roku Barszcz (Forst) miał 414 domów i 7950 mieszkańców. Dominowali w nim ewangelicy, licząc 7440 osób (93,6%), katolików było 382 osoby (4,8%), Żydów 50 osób (0,6%), a przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich – 78 osób (1%)⁴⁹⁹. Dodatkowo **Stary Barszcz (Alt Forst)** miał 223 domy i 4899 mieszkańców, wśród których było 4612 ewangelików (94,1%), 234 katolików (4,8%) i 53 osoby innych wyznań chrześcijańskich (1,1%)⁵⁰⁰. Nadmienić należałoby jeszcze, że **Zasieki (Berge)** miały 92 domy i 1857 mieszkańców. Ewangelicy liczyli tam 1732 osoby (93,3%), katolicy 124 osoby (6,7%), a wyznawcy innych religii chrześcijańskich – jedną osobę⁵⁰¹. Łącznie dawało to 729 domów i 14 706 mieszkańców, czyli więcej niż w Żarach. Średnia zagęszczenia na jeden dom wynosiła wtedy ponad 20 osób, co było już bardzo wysokim wskaźnikiem.

Pozostałe cztery miasta – Brody, Jasień, Krzystkowice i Trzebiel – były już znacznie mniejsze. Największy z nich (co najmniej w 1840 r.) był **Trzebiel (Triebebel)**. Łużycka osada w tym miejscu powstała prawdopodobnie już w XII wieku, ale pierwsza wzmianka pochodzi z 1301 roku. W 1318 roku Trzebiel (łużycki Trjebule) uzyskał miejski przywilej sędowniczy. Mieszkańcy zajmowali się uprawą roli, ale wykształciły się również rzemiosła, jak gorzelnictwo, sukiennictwo i garncarstwo. Miasto doznało ogromnych zniszczeń w czasie wojny trzydziestoletniej. Liczba mieszkańców miała spaść nawet z 955 do 180 osób⁵⁰². Podniosła się ona w ciągu XVIII wieku – w 1783 roku miała wynosić 817, a w 1803 roku – 912 osób⁵⁰³.

⁴⁹⁸ *Ibidem*.

⁴⁹⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 224-225.

⁵⁰⁰ *Ibidem*, s. 226-227.

⁵⁰¹ *Ibidem*, s. 224-225.

⁵⁰² HANNA KOSIOREK, *Pogranicze śląsko-łużyckie w XVII wieku*, [w:] *Ludność pogranicza...*, s. 125.

⁵⁰³ IRENA SOCHACKA, *Problematyka ludnościowa pogranicza śląsko-łużyckiego w XVIII wieku*, [w:] *Ludność pogranicza...*, s. 165.

To niewielkie miasto od połowy XIV stulecia do 1765 roku było stolicą liczącego się na Dolnych Łużycach wolnego państwa stanowego Triebel (Trzebiel), którym rządziły między innymi rody Biebersteinów i Promnitzów. Po 1765 roku obszary te przeszły w ręce elektorów saskich. Istnieją informacje, że już w 1871 roku wybudowano budynek dworca kolejowego, ale połączenie kolejowe w Trzebielu powstało dopiero w 1898 roku – linia Mużaków (niem. Bad Muskau)/Łęknica–Lubsko. W drugiej połowie XIX wieku w okolicach miasta zaczęła funkcjonować kopalnia węgla brunatnego, a na bazie wydobywanego tam także piasku w mieście powstała jeszcze huta szkła. Nieduże kopalnie węgla znajdowały się ponadto w niedalekich **Tuplicach** (Teuplitz) i **Nowych Czaplach** (Tschöpel). W Tuplicach, a ponadto w **Kunicach Żarskich** (Kunzendorf), w których również wydobywano węgiel brunatny, funkcjonowały dodatkowo huty szkła. W Nowych Czaplach działała ponadto elektrownia na bazie brykietów z **Łęknicy** (Lugnitz).

Według danych statystycznych w 1800 roku w Trzebielu było 196 domów i 871 mieszkańców. W 1840 roku liczby te wzrosły do 211 domów i 1452 mieszkańców. Z kolei w 1850 roku w 228 domach mieszkało 1611 osób. Posiadali oni dodatkowo 213 budynków gospodarczych i trzy – produkcyjne. Heinrich Berghaus zauważył, że prawie wszystkie domy w mieście były z kamienia i cegły, a na przedmieściach przeważał tak zwany mur pruski⁵⁰⁴. Mieszkańcy zajmowali się rolnictwem, tkactwem (10 krościon), szewstwem (40 mistrzów), płóciennictwem (42 kołowrotki), browarnictwem (89 zezwoleń na warzenie piwa) i garncarstwem (5 pieców). W połowie XIX wieku hodowali 38 koni, 262 sztuki bydła, 9 kóz, 94 owce i 249 świń. Pracowało tam dwóch lekarzy, trzy położne i jeden aptekarz. Dodać tu można jeszcze, że w 1849 roku w mieście funkcjonowały trzy tartaki, trzy destylarnie, dwa młyny, gorzelnia, browar, wytwórnia octu i drukarnia. W późniejszym okresie powstały dwie duże huty szkła, każda zatrudniająca po 10 pracowników⁵⁰⁵.

W mieście funkcjonowała miejska szkoła elementarna, dwie szkoły przygotowujące (dokszałcające) i tak zwana szkoła rektorska – razem pracowało w nich trzech nauczycieli. Wśród mieszkańców – podobnie jak w innych, badanych tutaj, miastach – dominowali ewangelicy. Katolików w 1850 roku było tylko 12 (0,7%), a w 1853 roku – zaledwie 9 (0,55%). Wyznawców mojżeszowych mieszkało tam zaledwie 6 i zorganizowani byli w gminie lubskiej⁵⁰⁶. W świetle spisu z 1871 roku w Trzebielu znajdowały się 234 domy i 1592 mieszkańców, co wskazywało

⁵⁰⁴ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 695 oraz *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 186.

⁵⁰⁵ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 282.

⁵⁰⁶ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 695-696.

na stagnację, a nawet niewielki regres co do liczby ludności (1611 w 1850 r.). Nadal zdecydowanie przeważali tam ewangelicy, którzy liczyli 1571 osób (98,7%), do Kościoła katolickiego zaliczało się 15 osób (0,9%), a do wyznania judaistycznego – 6 osób (0,4%)⁵⁰⁷.

W następnej kolejności wymienić należy **Jasień (Gassen)**. Już w roku 1000 wieś „Gozenna” uwzględniona została w dokumencie cesarza Ottona III, wystawionym w Akwizgranie (Aachen), kiedy wraz z innymi osiedlami podarował ją klasztorowi w Nienburgu nad Soławą (Saale). Następne, stosunkowo liczne, wzmianki o wsi „Gozewa” są również bardzo stare – z 1012, 1179 i 1216 roku, co jest wyjątkowym zjawiskiem w badanym regionie⁵⁰⁸. W XIV wieku wieś, nosząca wtedy już niemiecką nazwę Gassen (potem Alt Gassen) oraz posiadająca prawo targowe, znalazła się w ręku rycerskiego rodu von Wiedebach. Ród ten stworzył majątek Gassen, składający się z kilku okolicznych wsi. Od 1526 roku władcami zwierzchnimi Wiedebachów stali się Habsburgowie, którzy objęli tron czeski. Niedługo potem, w okresie reformacji, zarówno właściciele, jak i mieszkańcy majątku przeszli na luteranizm. W wyniku pokoju praskiego w 1635 roku Dolne Łużyce znalazły się ponownie pod władzą książąt saskich.

Po śmierci Kacpra von Wiedebacha w 1642 roku majątek został rozsprzedany, ale sama wieś pozostała w rękach wdowy po Kacprze, Marianny, która wyszła za Rudolfa von Büna (1606-1686), pułkownika wojsk cesarskich i radcę na dworze elektorów saskich. Nowemu właścicielowi udało się ponownie skupić majątek w jednym ręku. Był on jednakże znacznie spustoszony w wyniku działań wojny trzydziestoletniej (1618-1648). Aby zasiedlić opustoszałe gospodarstwa, Rudolf von Büna zaczął w 1652 roku sprowadzać protestantów ze Śląska i Moraw, którzy w tamtym czasie byli uciekinierami religijnymi⁵⁰⁹. Habsburgowie bowiem w swoich posiadłościach po wojnie trzydziestoletniej zaczęli prowadzić restrykcyjną politykę rekatolizacji ludności. Do Jasienia przybywali przede wszystkim wykwalifikowani rzemieślnicy, a wśród nich sukiennicy, garbarze, pantoflarze i płóciennicy. Założyli oni za zgodą właściciela nową osadę pod nazwą **Neues Gassen (Nowy Jasień)**, która miała charakter produkcyjno-rzemieślniczy.

Rudolf von Büna był nietuzinkową osobowością. Zdobył sobie tak duże wpływy na dworze sasko-merseburskim, że książę Christian I (1615-1691) mianował

⁵⁰⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 224-225.

⁵⁰⁸ Por. np. *Historia miasta Jasień*, www.archiwum.jasien.com.pl/index.php?id=199&Ing=pl [dostęp 10.01.2017].

⁵⁰⁹ Zob. WIESŁAW HŁADKIEWICZ, *Przeobrażenia struktury miejskiej Jasienia w latach 1660-1945*, [w:] *Lubsko. Jasień. Z dziejów i współczesności* („Zeszyty Lubuskie”, t. 15), Zielona Góra 1977, s. 82 i 84.

go w 1656 roku starostą Margrabstwa Dolnych Łużyc, który to urząd sprawował przez wiele lat. Dzięki posiadanym przez Rudolfa koneksjom na dworze księżę Christian zgodził się nadać w styczniu 1660 roku prawa miejskie Jasieniowi⁵¹⁰. Nowe miasto było niewielkim osiedlem, ale otrzymało w dokumencie lokacyjnym prawo mili, prawo organizowania jarmarków na konie, bydło i wełnę oraz targów, założenia browaru i wyszynku⁵¹¹. W 1663 roku ukończono budowę drewnianego kościoła ewangelickiego i szkoły. Mieszkańcy obok rzemiosła zajmowali się hodowlą i rolnictwem, zwłaszcza uprawą winorośli. Produkowali piwo i gorzałkę. Ważną cezurą w życiu miasta był wielki pożar w 1731 roku. Po nim nastąpiła odbudowa miasteczka, przy czym większość domów i budynków publicznych odbudowano z cegły⁵¹². Między innymi powstał murowany kościół istniejący do dzisiaj⁵¹³.

W okresie wojen śląskich w mieście stacjonował oddział wojska saskiego, gdyż leżało ono tuż przy granicy z Prusami. Po zakończeniu wojny siedmioletniej (1756-1763) właściciele wybudowali w mieście niewielki pałac, co przyczyniło się dodatkowo do bankructwa miejscowego rodu von Büнау. Majątek został zlicytowany i zakupiony przez rodzinę von Rabenau. W krótkim czasie zmienił on kilku właścicieli, którymi byli głównie oficerowie pruscy, aby w końcu w 1831 roku trafić do rąk Ludwika Henryka von Rabenau, zmarłego w 1870 roku.

Zaznaczyć trzeba, że w XVII-XVIII stuleciu Jasień należał do najmniejszych miast na obszarze Dolnych Łużyc i północnej części Dolnego Śląska. W momencie lokacji we wsi Gassen mieszkać miało 300 osób. W następnych latach liczba mieszkańców wzrastała powoli. O wielkości miasta świadczyć może między innymi dokument z 1804 roku, kiedy ze względu na nieurodzaj rozdzielano zboże dla poszczególnych miast. Ilość zboża uzależniona była od liczby mieszkańców. Gubin otrzymał 532 miarki zboża, Żary – 324 miarki, Lubin (Lübben) – 294 miarki, Luckau – 190 miarek, Przybrzeg (Fürstenberg) – 178 miarek, Barszcz (Forst) – 150 miarek, Gródek (Spremberg) – 146 miarek, Trzebiel – 84 miarki, Krzystkowie – 72 miarki, a Jasień – zaledwie 30 miarek, czyli ponad 10 razy mniej niż Żary, a prawie 18 razy mniej niż Gubin⁵¹⁴.

⁵¹⁰ Zob. np. ALFRED ROGGAN, *Serbo-łużycka historia kultury na Dolnych Łużycach. Od Beeskow do Brodów, od Gródka do Żar: krajobraz kulturowy ukształtowany na korzeniach słowiańskich i niemieckich*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego...*, s. 125.

⁵¹¹ W. HŁADKIEWICZ, *op. cit.*, s. 84.

⁵¹² Por. notatkę w: H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 717.

⁵¹³ *Historia miasta Jasień* oraz W. HŁADKIEWICZ, *op. cit.*, s. 88.

⁵¹⁴ Zob. TIM S. MÜLLER, „W ten sposób wolny, ale musi sam troszczyć się o siebie”. Na progu ery przemysłowej: dolnołużyckie rolnictwo w epoce modernizacji i reform agrarnych, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego...*, s. 320.

Po zawierusze napoleońskiej Dolne Łużyce w 1815 roku przekazane zostały Prusom. Tym samym Jasień także zmienił przynależność państwową – znalazł się w pruskim powiecie żarskim, regencji frankfurckiej i prowincji brandenburskiej. Po wprowadzeniu pruskiej reformy miejskiej w latach trzydziestych XIX wieku miasto uzyskało większy zakres autonomii. W 1854 roku wybrano burmistrza, którym został kierownik poczty Ferdynad Preuss (urząd sprawował do 1866 r.). Dopiero jednak w 1881 roku z rąk wdowy po Ludwiku von Rabenau miasto wykupiło pałac, który jako ratusz stał się siedzibą władz miejskich. Od tego momentu można mówić o uzyskaniu przez władze miejskie pełnej samorządności – w ramach obowiązującego wtedy prawa pruskiego.

W okresie pruskim rozpoczęła się era przemysłowa w Jasieniu. Już w 1826 roku uruchomiono tam nową przędzalnię wełny, która zatrudniała 20 robotników. Jednakże dopiero w 1850 roku możemy mówić o początkach nowoczesnego przemysłu wraz z powstaniem fabryki sukna. Naprzeciwko pałacu przy rzece uruchomiono przędzalnię wełny oraz młyny wodne. Powstały dwie cegielnie, produkujące cegły na bazie okolicznych złóż glinki, których właścicielami byli Ballak, Würzig i T. Freitag⁵¹⁵. Do tej listy dodać można jeszcze tartak, browar i destylarnię⁵¹⁶.

Ważną datą było przybycie do miasta w 1854 roku czeladnika kowalskiego Theodora Flöthera, który nad Lubszą założył małą kuźnię. Wykazał się on tak wielką przedsiębiorczością, że wkrótce kuźnia stała się fabryką zatrudniającą bankrutujących rzemieślników. Pracowali tam ślusarze, kowale, tokarze, formierze i stolarze. W 1870 roku ich liczba osiągnęła 300, a w 1883 roku – 500 osób. Stała się ona stosunkowo szybko wielką fabryką maszyn rolniczych, która przekształciła się w spółkę akcyjną z kapitałem, wynoszącym w 1889 roku 1,4 mln marek. Do fabryki zbudowano oddzielną bocznice kolejową, gdyż miała ona własną lokomotywę. Przed pierwszą wojną światową zatrudnienie znalazło tam ponad tysiąc osób, mówi się nawet o liczbie 1500 pracowników. Ocenia się, że w tamtym czasie był to nie tylko największy zakład w Jasieniu, ale także największa fabryka produkcji maszyn rolniczych w całych Niemczech Wschodnich⁵¹⁷.

W roku 1875 miasto podłączone zostało do sieci kolejowej, dzięki funduszom państwowym i komunalnym, co przyspieszyło rozwój przemysłowy. Poza wymienionymi już przedsiębiorstwami w Jasieniu wymienić należy jeszcze fabrykę urządzeń młyńskich H. Hipkowa, powstałą w 1873 roku, oraz hutę szkła prze-

⁵¹⁵ Por. W. HŁADKIEWICZ, *op. cit.*, s. 86; *Historia miasta Jasień*.

⁵¹⁶ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 283.

⁵¹⁷ G. BAYERL, *Rzemiosło i przemysł Dolnych Łużyc...*, s. 427 i 432 oraz W. HŁADKIEWICZ, *op. cit.*, s. 86-87.

mysłowego. W 1907 uruchomiono w mieście gazownię, a w 1920 roku założono instalację elektryczną. Budowa wodociągów i kanalizacji spotkała się, ze względu na duże koszty, z oporem mieszkańców i z tego powodu rozpoczęto ją dopiero w 1925 roku, po zaciągnięciu odpowiednich kredytów⁵¹⁸.

Miasto wyraźnie się rozbudowywało. W 1800 roku znajdowało się tam 96 domów, w 1816 roku – 105, w 1840 roku – 132, w 1852 roku – 154, w 1871 roku – 175, a w 1905 roku – już 335 domów. W ciągu ponad 100 lat liczba ta zwiększyła się trzyipółkrotnie. Heinrich Berghaus dodaje w swoim opracowaniu, że w 1852 roku poza domami mieszkalnymi znajdowały się tam również 132 budynki gospodarcze i trzy – produkcyjne⁵¹⁹. Jeszcze szybciej niż liczba budynków wzrastała liczba mieszkańców. Wieś Stary Jasień liczyła w 1805 roku 216 mieszkańców, w 1859 roku – 394, a w 1885 roku – 753 osoby⁵²⁰. Większy przyrost zanotowało miasto Jasień. Kiedy je założono miało około 300 mieszkańców. W 1800 roku było ich 402, w 1816 roku – 653, w 1840 roku – 880, w 1852 roku – 1195, w 1871 roku – 1560, w 1885 roku – 2018, w 1900 roku – 2789, w 1910 roku – 3829, natomiast na przełomie 1912/1913 roku – najprawdopodobniej ponad 4 tysiące mieszkańców⁵²¹. Przyrost ich liczby był wręcz imponujący, gdyż w ciągu ponad stu lat zwiększyła się ona dziesięciokrotnie. Podział wyznaniowy mieszkańców był typowy dla miejscowości łżyckich. Przykładowo w 1871 roku ewangelicy stanowili 97,7% ogółu ludności (1525 osób), katolicy – 1,2% (18 osób), Żydzi – 1,1% (16 osób), a ponadto jedna osoba należała do innego wyznania chrześcijańskiego⁵²².

W 1840 roku porównywalnym ośrodkiem miejskim były **Krzystkowice (Christianstadt)**. Na lewym brzegu Bobru, naprzeciwko Nowogrodu Bobrzańskiego (Naumburg am Bober), w 1555 roku istniała wieś Neudorf (Nowa Wieś). Sytuacja zmieniła się po zakończeniu wojny trzydziestoletniej, kiedy na Śląsku Habsburgowie rozpoczęli restrykcyjną politykę rekatolizacji kraju. Na Dolne Łżyce napływali w związku z tym protestanci, będący uciekinierami religijnymi. Byli to głównie rzemieślnicy, niekiedy bardzo cenionych specjalności, którzy utworzyli osiedle pod nazwą Dörfel. W 1654 roku wybudowano tam już kościół ewangelicki. Dnia 25 listopada 1659 roku książę Christian von Sachsen-Merseburg z bocznej linii elektorskiej, władający Margrabstwem Dolnych Łżyc, zezwolił hrabiemu

⁵¹⁸ W. HEADKIEWICZ, *op. cit.*, s. 86 i 89.

⁵¹⁹ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 717.

⁵²⁰ *Ibidem*, s. 90. Dla 1800 i 1852 r. zob. także H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 717, natomiast dla 1840 r. – *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 186.

⁵²¹ W. HEADKIEWICZ, *op. cit.*, s. 90; H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 717; *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 186 oraz *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 224.

⁵²² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 224-225.

Balthasarowi Erdmannowi I von Promnitzowi, który był panem wolnego państwa stanowego Żary na przyjęcie protestanckich uchodźców i jednocześnie na utworzenie miasta Christianstadt. Zostało ono lokowane na planie liter CH, co miało być dodatkowym uhonorowaniem panującego księcia. Dnia 14 maja 1663 roku hrabia wydał własny dokument dla powstałego już miasta. Otrzymało ono przywileje handlowe i cechowe. Największą rolę odgrywały rzemiosła tekstylne. Przy tej okazji zbudowano most przez Bóbr, który zastąpił płatną przeprawę barkami⁵²³. Miasto było niewielkim, ale prężnym ośrodkiem produkcji rzemieślniczej. Na początku XIX wieku liczyło około tysiąca mieszkańców, czyli wyraźnie więcej niż sąsiedni Nowogród⁵²⁴.

W 1740 roku Nowogród dostał się w ręce pruskie, po najeździe na Śląsk wojsk Fryderyka II. Ten sam los spotkał Krzystkowice w 1815 roku, po regulacjach kongresu wiedeńskiego, który całe Dolne Łużyce i część Łużyc Górnych przydzielił Królestwu Prus. Zmiana przynależności państwowej prawie pokryła się w czasie z początkiem rewolucji przemysłowej. Powstające fabryki były niewielkich rozmiarów.

W 1800 roku w miasteczku było 150 domów zamieszkałych przez około 700 osób⁵²⁵. W 1840 roku wartości te wyniosły odpowiednio 157 domów i 855 osób⁵²⁶. Z kolei w 1853 roku liczba domów mieszkalnych wynosić miała 156, budynków gospodarczych 113, a produkcyjnych – zaledwie dwa obiekty. Stan zaludnienia podniósł się wtedy do 998 mieszkańców⁵²⁷. Dla 1840 roku wyszczególniono, że czynna tam była wybielarnia sukna, natomiast dla 1853 roku – manufaktura sukiennicza, założona jeszcze przez Rudeliusa Petriego z Żar, a produkująca 100 sztuk „gorszego” sukna⁵²⁸. Do tej listy trzeba dodać dwie gorzelnie, młyn holenderski i browar⁵²⁹. W tym ostatnim roku mieszkańcy zajmowali się ponadto rolnictwem, garncarstwem, tkactwem, sukiennictwem i szewstwem. Pracowali tam robotnicy dniówkowi, a służbę zdrowia stanowiły trzy położne i aptekarz. Brakowało lekarza. Liczba zwierząt hodowlanych była stosunkowo niska: 60 krów, 17 cielaków, tylko 6 owiec, 50 kóz, 130 świń „rasy polskiej” i 8 „starych”

⁵²³ Por. np. SVEN BRAJER, *Religia, zwyczaje, kultura i nauka na Dolnych Łużycach. Cechy charakterystyczne peryferyjnego regionu na piaszczystej ziemi*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego...*, s. 186.

⁵²⁴ Krzystkowice w 1804 r. otrzymały jako pomoc żywnościową 7 razy mniej zboża niż Gubin, a ponad 2 razy więcej niż Jasień (72 miarki zboża). Zob. T.S. MÜLLER, *op. cit.*, s. 320.

⁵²⁵ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 693.

⁵²⁶ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 186.

⁵²⁷ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 693.

⁵²⁸ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 186; H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 693.

⁵²⁹ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 285.

koni. Kilka informacji dotyczyło podziałów religijnych. W tym małym ośrodku miejskim zdecydowanie przeważali ewangelicy. Poza nimi mieszkało tam zaledwie 33 katolików (3,3%), którzy korzystali z kościoła w sąsiednim Nowogrodzie. Brakowało ludności wyznania mojżeszowego⁵³⁰.

W Krzystkowicach w drugiej połowie XIX stulecia, zgodnie z wcześniejszymi tradycjami, dominował przemysł tekstylny, a w tym zwłaszcza lniarski. Wymienić tu można przędzalnię pod nazwą Schneider&Mueller. Później powstały zakłady Brandenburgische Flachsröstanstalt A.G. oraz dwie przędzalnie Methner&Frahne A.G. (filia zakładów z bawarskiego Landeshut) i Gemeinert&Co. Przed pierwszą wojną światową fabryki te zatrudniały około 600-700 osób, co było liczbą bardzo wysoką w porównaniu z zaludnieniem miasta⁵³¹. W 1871 roku w mieście wynotowano 173 domy i 1358 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił 95% (1290 osób), a katolików 5% (68 osób). Nadal nie stwierdzono tam obecności ludności żydowskiej⁵³².

Połączenie kolejowe Krzystkowice uzyskały w latach 90. XIX wieku, a więc stosunkowo późno, kiedy budowano trasę z Żagania do Zielonej Góry. W 1906 roku powstał tam młyn przy ulicy wyjazdowej do Żar. Mieścił się on w czteropiętrowym budynku, co wskazywało na większy rozmiar zakładu. Na bazie młynu rzecznego w mieście powstała także elektrownia, będąca własnością Hermanna Saalmana. Był to w tym czasie nowoczesny zakład przesyłający prąd o mocy 10 tysięcy woltów do Zielonej Góry, drugi takiego rodzaju (sprzedający prąd zmienny na odległość) w Niemczech, a pierwszy w Prusach⁵³³. Na koniec dodać można, że prawdziwie wielkim zakładem przemysłowym stała się fabryka chemiczna „Alfred Nobel Dynamit Aktiengesellschaft” (DAG) budowana przez nazistów od końca lat 30. XX wieku w lesie pod Krzystkowicami.

Brody (Pforten) na kartach historii pojawiły się po raz pierwszy około 1398 roku, natomiast część praw miejskich otrzymały w 1454 roku. Można spotkać informację, że miasto lokowano przed rokiem 1590. Być może około tej ostatniej daty uzyskały one ostatnie przywileje miejskie. Miasteczko to znajduje się na obszarze Dolnych Łużyc, podlegających do 1635 roku (pokój praski) Koronie Czeskiej, a następnie księstwu elektorskiemu Saksonii. Właścicielami Brodów były różne rody władające państwem stanowym Brody-Barszcz (Pforten-Forst)

⁵³⁰ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 693-694.

⁵³¹ Informacje ustne od prof. Zbigniewa Bujkiewicza. Por. także P. PARTYKA, *Rozwój przemysłu włókienniczego...*, s. 21-23.

⁵³² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 224-225.

⁵³³ DIETER KAHL, *Przemysł energetyczny na terenie Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego...*, s. 559.

oraz żarskim państwem stanowym. Wymienić tu należy Biebersteinów, których ostatnim przedstawicielem był Ferdynand II. W 1668 roku państwo stanowe zakupił Ulrich von Promnitz, który w Brodach zbudował pałac. W 1740 roku Brody przeszły w ręce Heinricha von Brühla, będącego pierwszym ministrem elektora saskiego i jednocześnie króla polskiego, Augusta III. W latach 1741-1749 przebudował on w imponujący sposób pałac, w którym wielokrotnie gościł swojego suzerena. Niestety obiekt ten został zniszczony przez wojska pruskie w 1756 roku, w czasie wojny siedmioletniej, na osobisty rozkaz króla „w Prusiech”, Fryderyka II. Odbudowa trwała do pierwszych dziesięcioleci XX wieku, jednakże w 1945 roku pałac ponownie został doszczętnie splądrowany i spalony przez oddziały Armii Czerwonej⁵³⁴.

Heinrich von Brühl dbał o swoją rezydencję, będącą jednocześnie centrum administracyjnym jego władztwa stanowego. Liczne przywileje nadał rzemieślnikom. Ponadto w dzielnicy zwanej, na cześć jego małżonki, Mariannenstadt założył prędzalnię wełny, wybielarnię, manufakturę sukienniczą, kuźnię żelaza, specjalną ślusarnię, stolarnię artystyczną, tartak, cegielnię, mydlarnię, drukarnię, fabrykę mebli i manufakturę tytoniową. Większość z nich pracowała na potrzeby pałacu, ale część wyrobów eksportowano, na przykład meble do Zamku Królewskiego w Warszawie. Prawie wszystkie z tych przedsiębiorstw zostały zniszczone lub zbankrutowały w czasie okupacji pruskiej. W 1765 roku istniały już tylko manufaktury sukna i płótna oraz kuźnica żelaza⁵³⁵. Dla 1840 roku wynotowano tam dodatkowo warzelnię cukru⁵³⁶.

W 1800 roku w Brodach doliczono się 116 domów mieszkalnych i 844 mieszkańców, czyli więcej niż w Krzystkowicach, Jasieniu, a niewiele mniej niż w Trzebielu. W 1840 roku liczba domów zmalała do 108, a mieszkańców wzrosła do 916. W 1850 roku domów mieszkalnych miało być jeszcze mniej, bo 98 – obok 204 budynków gospodarczych i jednego młyna dębowego garbarzy. Liczba mieszkańców wzrosła w niewielkim stopniu – do poziomu 955 osób⁵³⁷. Dane te wskazują, że ożywienie gospodarcze z połowy XVIII wieku było krótkotrwałe, a przemiany społeczno-gospodarcze rewolucji przemysłowej w połowie XIX stulecia miały niewielki wpływ na życie w tym miasteczku. Krzystkowice i Jasień już wyraźnie wyprzedziły Brody w dziedzinie liczby domów i mieszkańców. Heinrich Berghaus wynotował dla 1850 roku, że w mieście hodowano 26 koni, 112 sztuk bydła,

⁵³⁴ Por. np. ANNA POLAK, PAWEŁ KARP, *Kościoty i ich wyposażenie na terenie miast i gmin: Lubsko, Jasień, Trzebiel, Brody, Tuplice. Przyszłość – teraźniejszość*, Żary 2023, s. 16.

⁵³⁵ G. BAYERL, *Rzemiosło i przemysł Dolnych Łużyc...*, s. 413-414.

⁵³⁶ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. XVII.

⁵³⁷ *Ibidem*, s. 186 oraz H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 708.

90 owiec, 30 kóz i 170 świń. Pracowało tam – w odróżnieniu od Krzystkowic – dwóch lekarzy i dwie położne. Wśród mieszkańców przeważali wyraźnie ewangelicy, a katolików było 63 (7%). Ci ostatni odbywali nabożeństwa w kaplicy pałacowej⁵³⁸. Dodać należy, że w tym czasie w mieście funkcjonował duży i nowowoczesny tartak ksiązęcy, browar i destylarnia⁵³⁹. W świetle spisu z 1871 roku w Brodach było 107 prywatnych domów mieszkalnych i 976 mieszkańców, co wskazywało na nadal trwającą stagnację gospodarczą. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 91% (888 osób), a katolików – 9% (88 osób). Nie stwierdzono obecności żadnego przedstawiciela ludności żydowskiej⁵⁴⁰. Udział katolików był stosunkowo wysoki, biorąc pod uwagę dane z innych miast i wsi tego regionu.

Po prezentacji miast należy podać dane dla całego powiatu żarskiego. W 1816 roku liczył on 42 660 mieszkańców, z czego 42 450 było ewangelikami (99,5%), 205 katolikami (0,5%), a zaledwie 5 Żydami. Ci pierwsi posiadali 49 kościołów parafialnych i cztery – filialne, a katolicy jeden kościół filialny. Ludność żydowska nie miała żadnej synagogi. W tymże roku wynotowano w powiecie 88 publicznych szkół elementarnych, w których na rzecz 5640 uczniów pracowało 98 nauczycieli. Sądzić można, że odmiennie od wielu innych powiatów w kilku szkołach elementarnych zatrudnionych było po dwóch nauczycieli – zazwyczaj jeden nauczyciel przypadał na każdą szkołę wiejską⁵⁴¹.

Stan gospodarczy zaprezentowany został dla 1819 roku. Na terenie powiatu czynne były 104 młyny wodne i 23 młyny wiatrowe, a ponadto 39 tartaków, 30 cegielni, 21 olejarni, 5 foluszy i dwa wapienniki. W dużym stopniu rozbudowane było rzemiosło włókiennicze, składające się z 87 warsztatów wełniarskich i 926 warsztatów lniarskich. Handlem trudniło się 8 wędrownych kramarzy. Funkcjonowało tam 13 hoteli i 65 noclegowni, 5 restauracji i 171 karczm. Służba domowa składała się z 205 kobiet i 83 mężczyzn, natomiast prace „produkcyjne” wykonywały 2273 kobiety i 2042 mężczyzn. Proste prace fizyczne (zapewne jako robotnicy dniówkowi) wykonywało ponadto 2073 mężczyzn i 680 kobiet⁵⁴². Po zsumowaniu tych danych otrzymamy 7356 służby i robotników, którzy wtedy stanowili niecałe 17% ogółu mieszkańców. W 1821 roku liczba świątyń pozostała bez zmian (54 obiekty), a dodatkowo spisano 401 budynków publicznych, 7182 prywatne domy mieszkalne, 7801 obiektów gospodarczych (stodoły, szopy,

⁵³⁸ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 708.

⁵³⁹ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 284.

⁵⁴⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 224-225.

⁵⁴¹ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 315, 324.

⁵⁴² *Ibidem*, s. 321-324.

stajnie, obory, chlewnie) oraz 315 budynków produkcyjnych (młyny, „fabryki”, magazyny)⁵⁴³.

Następne zestawienie dotyczy 1840 roku. Teren powiatu zamieszkiwało wtedy 57 328 osób, z czego 56 617 (98,8%) było wyznania ewangelickiego, 682 – katolickiego (1,2%), a zaledwie 27 – judaistycznego⁵⁴⁴. Odsetek ewangelików w ciągu 24 lat obniżył się o 0,7%, a katolików wzrósł o tę samą wartość. Na działalność gospodarczą składało się prawie 60 młynów wodnych, 14 młynów wiatrowych, 17 cegielni, 6 smolarni, dwa tartaki, dwie wybielarnie sukna, dwie kuźnie mechaniczne, dwie przędzalnie i jedna huta szkła, a ponadto 21 owczarni i 52 folwarki⁵⁴⁵. W porównaniu z danymi z 1819 roku wyraźnie mniej wynotowano młynów wodnych i wiatrowych oraz tartaków i cegielni. W zestawieniu z 1840 roku zabrakło olejarni, ale pojawiły się smolarnie, kuźnie, wybielarnie, przędzalnie i huta szkła, a ponadto liczne owczarnie i folwarki, które najprawdopodobniej w 1819 roku także istniały, jednakże nie uwzględniono ich wtedy w spisie.

Poza 6 miastami, które zostały zaprezentowane wcześniej, krótkimi notatkami obdarzono 217 osiedli wiejskich. Warto wymienić te największe i najbardziej „uprzemysłowione”. Największą wsią był **Złotnik (Reinswalde)**, który liczył 1309 mieszkańców i 161 domów. Funkcjonowały tam dwa młyny wiatrowe⁵⁴⁶. Niewiele mniejsze były **Lipinki Łużyckie (Linderode)** z 1031 mieszkańcami i 169 domami. Wynotowano tam 5 folwarków i dwie owczarnie⁵⁴⁷. Do największych wsi zaliczał się także **Drożków (Droskau)**, który liczył 882 mieszkańców w 167 domach⁵⁴⁸. Wszystkie te trzy wsie miały więcej mieszkańców i domów niż miasta Krzystkowie i Jasień oraz Brody (w przypadku tego ostatniego Drożków miał trochę mniej mieszkańców, ale wyraźnie więcej domów mieszkalnych).

Dużą wsią były także **Biedrzychowice (Friedersdorf)**, które liczyły 677 osób i 123 domy, a funkcjonował tam młyn wiatrowy i znajdowała się karczma⁵⁴⁹. Podobnej wielkości były również wsie **Grabik (Grabig)**, gdzie w 87 domach mieszkało 578 osób⁵⁵⁰, **Żarki Wielkie (Groß Särchen)** z 91 domami i 541 mieszkańcami, funkcjonowała tam smolarnia i folwark⁵⁵¹ oraz **Strzeszowice (Groß**

⁵⁴³ *Ibidem*, s. 312.

⁵⁴⁴ *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. XXX.

⁵⁴⁵ *Ibidem*, s. 186-207.

⁵⁴⁶ *Ibidem*, s. 200.

⁵⁴⁷ *Ibidem*, s. 197.

⁵⁴⁸ *Ibidem*, s. 189.

⁵⁴⁹ *Ibidem*, s. 191.

⁵⁵⁰ *Ibidem*.

⁵⁵¹ *Ibidem*, s. 201.

Tschacksdorf) z 76 domami i 495 mieszkańcami, w których istniały dwa młyny wiatrowe, cegielnia i folwark⁵⁵².

Wśród mniejszych osiedli na uwagę zasługują **Bieszków (Berthelsdorf)**, gdzie mieszkało 227 osób w 41 domach, a funkcjonowały tam młyn wodny, cegielnia i folwark⁵⁵³. **Dąbrowa Łużycka (Dubrau)** liczyła zaledwie 129 mieszkańców w 17 domach, ale działały tam owczarnia, folwark i młyn wiatrowy⁵⁵⁴. **Jämlitz** (po zachodniej stronie Nysy Łużyckiej) z 33 domami i 284 mieszkańcami miało hutę szkła, młyn wodny, owczarnię i knajpę⁵⁵⁵. **Jasionna (Jessen)** również była niewielką wsią – 28 domów i 155 mieszkańców – ale pracowały tam dwa młyny wodne, cegielnia i folwark⁵⁵⁶. W **Kałkach (Kalke)**, które miały 34 domy i 204 mieszkańców, istniały smolarnia, cegielnia i folwark⁵⁵⁷. **Lutol (Leuthen)** liczył 329 mieszkańców w 52 domach, a funkcjonowały w nim cegielnia, folwark i urząd leśny⁵⁵⁸. W **Miłowicach (Mildenau)**, w których były 54 domy i 358 mieszkańców, wynotowano młyn wodny, cegielnię i folwark⁵⁵⁹. W **Mirostowicach Dolnych (Nieder Ullersdorf)**, gdzie w 62 domach mieszkało 378 osób, działały dwa młyny wodne, owczarnia i dwa folwarki⁵⁶⁰. **Pietrzyków (Pitschkau)** miał 310 mieszkańców i 51 domów, a istniały w nim młyn wodny, cegielnia i folwark⁵⁶¹. **Siedlec (Zelz)** miał 230 mieszkańców w 36 domach, a ponadto wynotowano tam młyn wodny, owczarnię, folwark i urząd celny⁵⁶². **Włostów (Nißmenau)** natomiast liczył 310 mieszkańców w 60 domach, a funkcjonowały w nim młyn wodny, cegielnia i folwark⁵⁶³.

Kolejną listę przedsiębiorstw dostarcza spis gospodarczy z 1849 roku: 100 młynów wodnych, 53 cegielnie, 40 browarów, 40 młynów wiatrowych, 39 tartaków, 26 olejarni, 14 gorzelni, 11 foluszy, cztery młyny kory dębowej, cztery młyny kieratowe, dwie huty szkła, szlifiernia szkła, wapniarnia, cukrownia i zakład żelaza sztabowego. W późniejszym okresie eksploatowano 6 kopalni węgla brunatnego, między innymi w Kunicach (Kunzendorf) i Mirostowicach Górnych (Ober

⁵⁵² *Ibidem*, s. 204.

⁵⁵³ *Ibidem*, s. 188.

⁵⁵⁴ *Ibidem*, s. 189.

⁵⁵⁵ *Ibidem*, s. 193.

⁵⁵⁶ *Ibidem*, s. 194.

⁵⁵⁷ *Ibidem*, s. 195.

⁵⁵⁸ *Ibidem*, s. 196.

⁵⁵⁹ *Ibidem*, s. 198.

⁵⁶⁰ *Ibidem*, s. 205.

⁵⁶¹ *Ibidem*, s. 200.

⁵⁶² *Ibidem*, s. 206.

⁵⁶³ *Ibidem*, s. 199.

Ullersdorf), które dostarczały surowiec do 18 cegielni. Ponadto uruchomiono huty szkła w Kunicach (4 huty i 465 pracowników), Tuplicach (3 huty i 103 pracowników), Trzebielu (2 huty i 283 pracowników). Największa cegielnia funkcjonowała od 1876 roku w **Miostowicach Dolnych (Nieder Ullersdorf)**⁵⁶⁴. Wykaz ten sugeruje, że tereny wiejskie powiatu żarskiego należały do najbardziej uprzemysłowionych z prezentowanych tutaj terenów regencji frankfurckiej.

Zestawienie z połowy XIX stulecia Heinricha Berghausa dostarcza wiele informacji o sytuacji gospodarczej w miastach powiatu żarskiego, o czym wspomniane zostało powyżej, ale brakuje w nim jednolitego zestawienia dotyczącego obszarów wiejskich. Opis ich podzielony został na jednostki z czasów feudalnych (państwa stanowe Żary, Trzebiel, Barszcz-Brody, posiadłości dominialne i chłopskie), a informacje o stanie gospodarki wyławiać trzeba z wielu miejsc omawianej publikacji. Z tego powodu dane mogą być niepełne. Autor zaczął od tego, że w powiecie żarskim występują wartościowe skały wapienne, co wiązało się z produkcją wapnia palonego w licznych wapiennikach. W okolicach Miostowic Górnych i Dolnych oraz Lutola wydobywano węgiel brunatny w co najmniej 6 kopalniach odkrywkowych. Pokłady węgla znajdowały się ponadto w okolicach **Kunic Żarskich (Kunzendorf)**, **Olbrachtowa (Albrechtsdorf)**, **Miłowic (Mildenau)** i **Łazu (Lohs)**⁵⁶⁵.

W opisie Heinricha Berghausa można doliczyć się na terenie powiatu żarskiego 65 młynów wodnych, 51 folwarków, 24 młynów wiatrowych, 22 cegielni, 5 kuźni, czterech owczarni, czterech foluszy, trzech tartaków, około 10 gorzelni, jednego browaru oraz po jednej smolarni, przędzalni wełny, huty szkła, fabryki luster, fabryki szkła i szlifierni luster⁵⁶⁶. W **Drożkowie (Droskau)** znajdowały się kuźnia z młynem wodnym, jeszcze jeden młyn wodny i karczma, w **Biedrzychowicach (Friedersdorf)** – dwa młyny wodne i młyn wiatrowy, w **Miłowicach (Mildenau)** – także dwa młyny wodne, młyn wiatrowy, i owczarnia, w **Pietrzykowie (Pitschkau)** – dwa młyny wodne i cegielnia, w **Złotniku (Reinswalde)** – dwa młyny wodne i trzy młyny wiatrowe, w **Dębince (Tschecheln)** – dwa młyny i tartak⁵⁶⁷. W **Żarkach Wielkich (Groß Särchen)** istniały wtedy przędzalnia wełny, młyn dla jęczmienia perłowego, młyn mączny, młyn foluszowy (wszystkie 3 napędzane zapewne wodą) i folwark. W **Kalkach (Kalke)** wynotowano cegielnię i smolarnię⁵⁶⁸. W **Tschernitz** (na zachód od Nysy Łużyckiej) funkcjonowały huta szkła, fabryka luster, a ponadto dwa młyny wodne i młyn wiatrowy, natomiast w **Zschorno** (na

⁵⁶⁴ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 286-287.

⁵⁶⁵ H. BERGHAUS, *op. cit.*, s. 678.

⁵⁶⁶ *Ibidem*, s. 681-719.

⁵⁶⁷ *Ibidem*, s. 683.

⁵⁶⁸ *Ibidem*, s. 685.

zachód od Nysy) – fabryka szkła i szlifiernia luster⁵⁶⁹. Na koniec warto zwrócić uwagę na miejscowość o słowiańsko brzmiącej nazwie – **Niemaschkleba**, dzisiaj **Chlebice**, w której w 1840 roku mieszkało 119 osób w zaledwie 19 domach. W tymże roku zauważono tam owczarnię, ale Heinrich Berghaus dla 1850 roku dodał, że nowy właściciel wsi zainstalował w tamtejszym folwarku angielski tartak i wodny młyn mączny⁵⁷⁰.

W świetle danych ze spisu powszechnego z 1871 roku największą miejscowością wiejską był **Stary Barszcz (Alt Forst)**, o którym wspomnieliśmy wcześniej, z prawie 5 tysiącami mieszkańców. Następne miejsce zajęły **Zasieki (Berge)**, późniejsza dzielnica Barszczu (Forst), która także została już wcześniej wymieniona (1857 mieszkańców). Poza nimi największą liczbę ludności miały **Kunice Żarskie (Kunzendorf)**, gdzie w 151 domach mieszkało 1721 osób (średnio ponad 11 osób na dom). W ich gronie wynotowano 1688 ewangelików (98,1%) i 33 katolików (1,9%)⁵⁷¹. Na kolejnej pozycji znajdował się **Złotnik (Reinswalde)** z liczbą 235 domów i 1618 mieszkańców (tylko około 7 osób na dom). Odsetek ewangelików wynosił 98,7% (1597 osób), katolików zaledwie 0,25% (4 osoby) oraz 0,3% ludności żydowskiej (5 osób). Stosunkowo dużo było przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich – 12 osób (0,75%)⁵⁷². W porównaniu z 1840 rokiem zwiększyła się liczba domów o 74 obiekty i liczba mieszkańców o 309 osób. Dane te wskazywały na szybki rozwój Złotnika w tamtym okresie. Niewiele mniejszy był **Bieniów (Benau)**, który wykazywał 257 domów i 1598 mieszkańców, co dawało średnio tylko 6 osób na dom. Dominacja ewangelików była tam bardzo duża, gdyż odsetek ich wynosił 99,75% (1594 osoby), a katolików jedynie 0,25% (4 osoby). Nie stwierdzono obecności żadnego przedstawiciela ludności żydowskiej⁵⁷³.

Lipniki Łużyckie (Lindenrode) miały już wyraźnie mniej mieszkańców, ale również należały do bardzo dużych wsi. Liczyły one 186 domów, zamieszkałych przez 1304 osoby, wśród których wynotowano 1276 ewangelików (97,9%), 21 katolików (1,6%) i 7 Żydów (0,5%)⁵⁷⁴. W porównaniu z danymi z 1840 roku stan domów zwiększył się o 17 jednostek, a ludności – o 273 osoby. Można przypuszczać, że Lipinki rozwijały się w umiarkowanym tempie. W następnej kolejności wymienić trzeba **Mirostowice Górne (Ober Ullersdorf)** liczone łącznie

⁵⁶⁹ *Ibidem*, s. 719.

⁵⁷⁰ *Ibidem*, s. 699 oraz *Topographisch-statistische Uebersicht...*, s. 199. W 1889 r. nazwa Niemaschkleba została zgermanizowana i wieś nazywała się oficjalnie Wiesenthal.

⁵⁷¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 228-229.

⁵⁷² *Ibidem*.

⁵⁷³ *Ibidem*, s. 224-225.

⁵⁷⁴ *Ibidem*, s. 228-229.

z **Mirostowicami Dolnymi (Nieder Ullersdorf)**, w których znajdowało się 177 domów i 1275 mieszkańców. Podobnie jak w innych miejscowościach zdecydowanie dominowali ewangelicy. Ich odsetek wynosił 98% (1249 osób), a katolików – 2% (26 osób)⁵⁷⁵. Zaznaczyć tu można, że większą częścią w tym duecie były Mirostowice Górne.

W kilku wsiach liczba ludności wahała się w granicach 1000-1200 osób. W ich gronie największe było **Zatorze (Seiffersdorf/Seifersdorf)**, które niedługo później stało się przemysłową dzielnicą Żar. W 1871 roku znajdowało się tam 86 domów i 1177 mieszkańców, co dawało bardzo wysoką średnią zagęszczenia ludności – prawie 14 osób na dom. Ewangelicy stanowili tam 97,1% ogółu załudnienia (1143 osób), a katolicy – 2,9% (34 osoby)⁵⁷⁶. Podobnej wielkości była **Sieniawa Żarska (Schönwalde)**, która liczyła 123 domy i 1133 mieszkańców. Ewangelicy przeważali tam jeszcze bardziej niż w Zatorzu, gdyż stanowili 98,8% (1119 osób), a katolicy zaledwie 1,2% (14 osób)⁵⁷⁷. **Lubanice (Laubnitz)** wykazywały 158 domów, czyli znacznie więcej niż Zatorze i więcej niż Sieniawa Żarska, ale trochę mniej mieszkańców – 1118 osób. Również tam dominowali ewangelicy, liczący 1103 osoby (98,7%). Do katolików zaliczało się zaledwie 5 osób (0,4%), do ludności żydowskiej – 7 osób (0,6%), a ponadto do innych wyznań chrześcijańskich – trzy osoby (0,3%)⁵⁷⁸. Ostatnią miejscowością w tej grupie w 1871 roku był **Drożków (Droskau)**, który liczył 176 domów i 1080 mieszkańców (średnio tylko 6 osób na dom). W porównaniu z 1840 rokiem liczba domów podniosła się o 9 obiektów, a ludności – o 198 osób. Odsetek ewangelików był bardzo wysoki, a mianowicie 99,07% (1070 osób). Katolicy liczyli zaledwie 6 osób (0,56%), a Żydzi – cztery osoby (0,37%)⁵⁷⁹. Dodatkowo wymienić można tu jeszcze **Olbrachtów (Albrechtsdorf)** z 96 domami i 955 mieszkańcami. Przewaga ewangelików była tam jeszcze bardziej widoczna, gdyż stanowili oni 99,6% (951 osób), a dla katolików zostawało zaledwie 0,4% (4 osoby)⁵⁸⁰.

Przed pierwszą wojną światową największymi centrami przemysłowymi w powiecie były oczywiście miasta Żary i Forst (Barszcz), a ponadto Jasień i Krzystkowice, ale kopalnie węgla brunatnego, wapienia i drobniejsze zakłady fabryczne istniały w wielu wsiach, jak Dębinka, Drożków, Kunice Żarskie, Lipinki Łużyckie, Miłowice, Mirostowice Dolne i Górne, Pietrzyków, Tschernitz, Złotnik i Żarki

⁵⁷⁵ *Ibidem*, s. 230-231.

⁵⁷⁶ *Ibidem*, s. 228-229.

⁵⁷⁷ *Ibidem*.

⁵⁷⁸ *Ibidem*.

⁵⁷⁹ *Ibidem*, s. 226-227.

⁵⁸⁰ *Ibidem*, s. 224-225.

Tabela 24

Wyniki spisów urzędowych w powiecie żarskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem				Wyznanie		
		niemiec- kim	pol- skim	łuży- kim	dwu- języczni	kato- licy	ewange- licy	Żydzi
1816	42 660	—	—	—	—	205	42 450*	5
1821	44 840	—	—	—	—	351	44 461	21
1831	51 379	—	—	—	—	—	—	—
1840	57 328	—	—	—	—	682	56 617	27
1846	—	—	—	3 640	—	—	—	—
1849	65 821	62 870	0	2 951	0	1015	64 721	82
1852	68 612	—	—	—	—	1125	67 373	112
1855	70 261	—	—	—	—	1253	68 867	140
1858	71 826	61 710	0	10 116	0	1419	70 204	203
1861	74 592	74 389	0	203	0	1547	72 793	180
1864	78 498	—	—	—	—	1938	76 192	193
1867	82 429	81 837	0	592	0	1902	78 519	216
1871	86 189	—	—	—	—	2698	83 024	265
1890	108 542	107 349	267	622	235	5011	102 862	334
1900	114 499	113 357	309	151	542	5553	108 190	306
1905	85 334	83 917	632	94	485	4409	80 660	131
1910	87 866**	86 305	822	93	426	5031	81 738	135

* w tym 6 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji na poziomie regencji

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 314-318; LESZEK BELZYŃ, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 146; *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844, s. XXX.

Wielkie⁵⁸¹. Można sądzić, że powiat żarski z opisanymi miastami i wioskami w XIX stuleciu stanowił najlepiej zagospodarowany obszar w gronie badanych tutaj powiatów regencji frankfurckiej.

W dalszej kolejności należy zwrócić uwagę na zmiany w stosunkach ludnościowych w powiecie żarskim w świetle oficjalnych spisów władz pruskich (tabela 24).

W okresie od 1816 roku do 1910 roku liczba mieszkańców stale wzrastała. Widoczne w tabeli obniżenie stanu zaludnienia w 1905 i 1910 roku wynikało

⁵⁸¹ Por. np. S. ZAJCHOWSKA, *op. cit.*, s. 38 i 56. Kunice Żarskie noszą obecnie nazwę Kunice i są dzielnicą miasta Żary.

z wydzielenia powiatu miejskiego Forst (Barszcz). Ten ostatni w 1905 roku liczył 33 752 osoby oraz w 1910 roku – 33 875 osób⁵⁸². Gdybyśmy zsumowali dane dla powiatu żarskiego i powiatu miejskiego Forst, otrzymalibyśmy dla 1905 roku 119 086, a dla 1910 roku 121 741 osób, co potwierdza tezę o stałym wzroście zaludnienia w całym badanym okresie. Liczba mieszkańców powiększyła się prawie trzykrotnie, na co wpływał korzystny rozwój gospodarczy. Podobnie jak w innych powiatach godnym zauważenia jest wzrost udziału katolików. W 1816 roku ich odsetek wynosił zaledwie 0,5%, w 1849 roku wzrósł do 1,5%, w 1871 roku – do 3,1%, natomiast w 1900 roku – do 4,9%, a w 1910 roku – do 5,7%. Liczba ludności żydowskiej była niewielka. Największy stan osiągnęła w 1890 roku, a potem zmalała do 135 osób, osiągając poziom z połowy XIX stulecia. Jej odsetek w 1910 roku wynosił tylko 0,15% (w 1890 r. – 0,3%). Przez cały badany okres przeważała oczywiście zdecydowanie ludność wyznania ewangelickiego, ale jej udział zmniejszał się z 99,5% w 1816 roku, przez 96,3% w 1871 roku, do 93% w 1910 roku⁵⁸³.

W powiecie żarskim istniała dosyć liczna grupa ludności łużyckiej. Pruskie spisy językowe zaniżały jej udział, ale w 1858 roku udało się w miarę rzetelnie przedstawić jej liczebność. Odsetek Łużyczan wynosił wtedy 14,1%. Wcześniejsze i późniejsze spisy językowe przyniosły znacznie niższe wartości. W 1846 roku mieli stanowić około 6% ogółu mieszkańców, w 1890 roku – tylko 0,8%, a w 1910 roku – poniżej 0,5%. Należy założyć, że dane te były wyraźnie zaniżone, między innymi z powodu samej metody spisowej, ale rzeczywiście wielu Łużyczan w badanym okresie uległo złożonemu i konsekwentnie prowadzonemu procesowi germanizacji. Pojawiająca się w spisach od 1890 roku ludność polska była elementem napływowym. Jej udział w tymże roku wyniósł 0,3%, w 1900 roku wzrósł do 0,5%, w 1905 roku wyniósł 1,2%, a w 1910 roku – 1,4%. Przeważała oczywiście ludność niemiecka, której udział, w świetle oficjalnych danych, wynosił 98,2%. Przewagę tę potwierdzają spisy językowe uczniów szkół elementarnych (tabela 25).

Zauważyć należy, że w kolumnie dla osób „dwujęzycznych” w tabeli 25 przeważali z reguły uczniowie łużyczcy (42 osoby w 1891 r., 30 – w 1896 r., 10 – w 1901 r., ale tylko 11 – w 1911 r.). Dane w niej przedstawione dokumentują pojawienie się uczniów polskich (37 osób w 1911 r. – wraz z uczniami „dwujęzycznymi”), ale ich udział był o wiele mniejszy niż dla ogółu ludności (tabela 24) i wyno-

⁵⁸² Por. L. BELZYT, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 146.

⁵⁸³ W 1905 r. odsetek ewangelików wynosił 94,5%. Przedstawiciele innych wyznań, poza wyszczególnionymi w tabeli, liczyli wtedy 134 osoby, natomiast w 1910 r. – 962 osoby. Trudno wyjaśnić tę dużą różnicę. Być może wynikała ona z niedokładności spisu powszechnego lub też napływu większej grupy ludności prawosławnej lub np. mennonickiej.

Tabela 25

Wyniki spisów szkolnych w powiecie żarskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem				Wyznanie		
		niemieckim	polskim	łużyckim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	17 089	17 077	0	0	12	741	16 370	12
1891	17 480	17 390	0	34	56	619	16 841	0
1896	17 847	17 797	2	10	34	624	17 193	5
1901	13 666	13 648	1	0	17	–	–	–
1906	14 290	14 252	0	0	38	–	–	–
1911	14 615	14 567	2	0	46	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 146.

sił zaledwie 0,3%. Wynikało to z tego, że Polacy przybywali na teren powiatu głównie w poszukiwaniu pracy i rzadko zabierali ze sobą całe rodziny z dziećmi. Podsumowując rozważania o strukturze narodowościowej w powiecie żarskim przed pierwszą wojną światową, stwierdzić należy, że stosunkowo wysoki odsetek katolików w 1910 roku (5,7%) wskazywał, że ludności polskiej mogło tam być wyraźnie więcej niż tylko 1,4%.

* * *

Na koniec naszych rozważań o sytuacji w regencji frankfurckiej można zauważyć, że wyjątkowo masowy był napływ ludności polskiej do powiatu lubuskiego (Lebus), leżącego poza badanym tutaj obszarem, ale o którym marginalnie wspominaliśmy już wcześniej. W 1905 roku wynotowano tam oficjalnie 2274 Polaków, a w 1910 roku było ich najprawdopodobniej prawie 3 tysiące (2930). Stanowili oni 3% ogółu mieszkańców, a katolicy 5,2% (prawie 5 tysięcy osób)⁵⁸⁴. Jeszcze większy udział ludności polskiej na początku XX wieku występował w dolnołużyckim powiecie Calau (historyczna nazwa polska to Kaława), która napływała tam ze względu na pracę w licznych kopalniach odkrywkowych węgla brunatnego. W 1900 roku, według urzędowego spisu ludności, przebywało tam 4782 Polaków (6,1%), w 1905 roku – 5970 (7%), a w 1910 roku – najprawdopodobniej ponad 7500 osób, czyli 8% ogółu mieszkańców. Katolicy w tym wcześniej prawie w stu procentach ewangelickim powiecie (99,5% w 1849 r.) stanowili w 1910 roku 13,7% mieszkańców⁵⁸⁵. Fakty

⁵⁸⁴ Por. L. BELZYT, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 142.

⁵⁸⁵ *Ibidem*, s. 134.

te dodatkowo potwierdzają wyraźny napływ ludności katolickiej i polskiej na wcześniej prawie wyłącznie niemiecko-ewangelickie tereny regencji frankfurckiej.

Zestawienie porównawcze dla wszystkich zaprezentowanych tutaj powiatów regencji frankfurckiej zostało przedstawione w tabeli 26. Zaznaczyć i przypomnieć należy, że te dane nie odzwierciedlają w stu procentach sytuacji na terenach dzisiejszego województwa lubuskiego, gdyż obszary ówczesnych powiatów często wykraczały poza jego granice. Powiat chojeński w XIX wieku w większości leżał poza granicami obecnego województwa lubuskiego. Przyczyny jego uwzględnienia wyłożone zostały już na początku tej części opracowania. W powiatach gubińskim i żarskim w tamtych czasach kilkanaście gmin znajdowało się po zachodniej stronie Nysy Łużyckiej – największe miejscowości to Guben (wtedy dzielnica produkcyjna Gubina), Forst (Barszcz) i Przybrzeg (Fürstenberg). Mimo tych „niedokładności” ukazane w tabeli liczby dają ogólny obraz zachodzących zmian ludnościowych w latach 1816-1910 (tabela 26).

Liczba mieszkańców badanego obszaru regencji frankfurckiej w latach 1816-1910 wzrosła nieomalże dwukrotnie, a dokładniej o 98,2% (średnio rocznie

Tabela 26

Ludność w badanych powiatach regencji frankfurckiej

Powiat	Ogół mieszkańców		Katolicy		Polacy	
	1816	1910	1816	1910	1816	1910
Chojna	–	20 000*	–	1 500*	0	800*
Kostrzyn do 1835 r.	29 396	–	54	–	0	–
Gorzów miasto	–	39 339	–	4 252	–	302
Gorzów powiat	38 473	55 613	155	1 297	0	562
Gubin miasto	–	38 593	–	1 856	–	214
Gubin powiat	31 168	43 845	1176	2 407	0	195
Krosno	32 910	59 668	133	1 317	0	240
Strzelce Krajeńskie	27 366	53 161	95	1 604	0	615
Sulechów/Świebodzin	30 917	48 066	2755	8 062	0	992
Torzym	39 778	88 265**	177	2 187**	0	353**
Żary	42 660	93 866***	205	5 431***	0	1230***
Ogółem	272 668	540 416	4750	29 913	0	5503

* orientacyjne liczby dla okręgu kostrzyńskiego w powiecie chojeńskim

** suma danych z powiatów wschodnio- i zachodniotorzymskiego

*** do powiatu żarskiego dodano tutaj orientacyjne dane z dzielnicy Zasieki, która była częścią powiatu miejskiego Forst (Barszcz)

Źródło: opracowanie własne.

o 1,04%), przy czym zmiany nie były równo rozłożone przestrzennie. Prawie dwukrotne powiększenie wystąpiło w powiecie strzeleckim – o 94%. Ponad dwukrotny wzrost wynotowano dla powiatu torzymskiego (o 122%). W powiecie gorzowskim zaludnienie zwiększyło się dwuipółkrotnie (dokładnie o 147%), trochę więcej niż dwuipółkrotnie – w powiecie gubińskim (o 165%), a w powiecie żarskim – prawie trzykrotnie (o 185%)⁵⁸⁶. Poza tym w powiatach krośnieńskim i sulechowsko-świebodzińskim liczba mieszkańców podniosła się tylko o 55%. W najstarszych ekonomicznie jednostkach administracyjnych w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku zanotowano stagnację demograficzną, a nawet spadek liczby ludności. Do takich powiatów należał powiat krośnieński, strzelecki, sulechowsko-świebodziński i torzyski, a ponadto powiaty wiejskie gorzowski i gubiński, które dodatkowo traciły zaludnienie z powodu włączania do powiatów miejskich coraz to nowych dalekich przedmieść, należących wcześniej do powiatów wiejskich. Aby to zaznaczyć, warto stwierdzić, że w powiecie strzeleckim w 1910 roku było mniej ludności niż w 1858 roku, w powiecie sulechowsko-świebodzińskim – mniej niż w 1867 roku, a w powiecie torzymskim (w 1910 r. istniały 2 powiaty torzymskie) – mniej niż w 1864 roku. W tym samym czasie zwiększał się stan zaludnienia średnich i większych miast, co tym bardziej wskazuje na wyludnianie się obszarów wiejskich. Przyczyną takich różnic był stan gospodarczy poszczególnych powiatów i tempo rozwoju ekonomicznego w ciągu XIX stulecia, dokonującego się przede wszystkim w najważniejszych miastach badanego terenu, jak Gorzów, Gubin, Żary, Kostrzyn, Lubsko, Sulechów i Świebodzin, nie wspominając o Frankfurcie i Barszczu (Forst), które w dużej części wykraczały już poza granice interesującego nas obszaru. Wydaje się, że przedstawione powyżej fakty dla każdego badanego powiatu potwierdzają przedstawione wnioski.

Na tle prawie dwukrotnego wzrostu zaludnienia procentowy wzrost liczby katolików był znacznie bardziej dynamiczny. Ich stan w latach 1816-1910 zwiększył się ponad sześciokrotnie, a dokładnie o 530%. Zjawisko to statystycznie dostrzegalne było szczególnie na przełomie XIX i XX wieku. To samo dotyczy ludności polskiej, przy czym jej stan liczbowy był wyraźnie mniejszy. Znając metody spisowe pruskiej administracji, można jednak przyjąć, że było jej więcej, niż podaje to tabela 26, być może nawet około 8-9 tysięcy osób. Oczywiście na całym badanym tutaj obszarze nadal bardzo wyraźnie dominowała ludność ewangelicka i niemiecka, ale udział tych grup wyraźnie malał, szczególnie w latach 1890-1910.

⁵⁸⁶ Można podać dane procentowe: stan ludności w 1816 r. w powiecie gorzowskim stanowił 40% stanu z 1910 r., w powiecie gubińskim – 38%, a w powiecie żarskim – 35%.

Część II

Prowincja poznańska: Regencja poznańska

2.1. Powiat babimojski (Bomst)

Powiat babimojski, utworzony ponownie po kongresie wiedeńskim, był terenem granicznym regencji i prowincji poznańskiej, do którego od zachodu przylegały powiaty śląskie z regencji legnickiej: zielonogórski (Grünberg) i koźuchowski (Freystadt) oraz jeden brandenburski z regencji frankfurckiej: sulechowsko-świebodziński (Züllichau-Schwiebus). Od północy graniczył on z powiatem międzyrzeckim (Meseritz), od południa z powiatem wschowskim (Fraustadt), natomiast od wschodu – z powiatami bukowskim (Buk) i kościańskim (Kosten), które po 1887 roku zastąpione zostały przez powiaty śmigieński (Schmiegel), grodziski (Grätz) i nowotomyski (Neutomischel). Siedziba władz powiatowych (Landratsamt) w 1815 roku znajdowała się w **Kargowej (Unruhstadt/Unrugowo)**, następnie w **Babimoście (Bomst)**, a od 1887 roku w **Wolsztynie (Wollstein)**, z tego powodu znaleźć można oznaczenie powiatu jako wolsztyński¹. Trzeba na samym początku nadmienić, że tylko mniejsza część ówczesnego powiatu znalazła się w granicach dzisiejszego województwa lubuskiego z Babimostem i Kargową – mniej więcej dwie siódme (niecałe 30%). Miasta Wolsztyn, **Kopanica (Kopnitz, dzisiaj wieś)**, **Rakoniewice (Rakwitz)**, **Rostarzewo (Rothenburg an der Obra, dzisiaj wieś)** i wieś **Kęłowo (Kiebel, prawa miejskie do 1883 r.)** znajdują się obecnie w województwie wielkopolskim. Pomimo tego warto przedstawić dane dotyczące całego powiatu babimojskiego w XIX wieku, wzorując się na przykładzie powiatu chojeńskiego z pierwszej części niniejszej publikacji.

¹ Niektóre źródła podają, że siedziba władz powiatowych przeniesiona została do Wolsztyna już w pierwszej połowie XIX w. Za 1887 r. opowiada się zdecydowanie opracowanie: MARTIN SPRUNGALA, *Die Geschichte der Posener Landkreise und kreisfreie Städte* („Beiträge zur Geschichte der Provinz Posen”, Bd. 1), Bad Beversen 2007, s. 19.

Powierzchnia powiatu ulegała pewnym zmianom. W momencie utworzenia go w 1815 roku była ona większa, ale Aleksander August Mützell nie podał odpowiedniej liczby². Uwzględnił dopiero stan w 1821 roku – wtedy powierzchnia wynosiła 19,1 mili kwadratowej, czyli 410 283 mórg pruskich³. W przeliczeniu dawało to 1083,7 km². Znaczyło to, że powiat ten zaliczał się do raczej większych badanych tutaj jednostek administracyjnych. W roku 1837 powierzchnia powiatu miała być trochę większa i wynosić 19,26 mili kwadratowej, co oznaczało 413 845 mórg magdeburskich⁴. W kilometrach kwadratowych dawało to liczbę 1092,8. W 1861 roku powierzchnia jego była jeszcze większa i wynosiła 23,73 mili kwadratowej, a w kilometrach kwadratowych było to 1344,7⁵. Po reformie administracyjnej w 1887 roku obszar powiatu uległ zmniejszeniu i wynosił w 1890 roku 1036,5 km². W 1910 roku pozostał on bez większych zmian. Wynotowano, że obejmował wtedy 1036,9 km², co stwierdzono podczas spisu powszechnego⁶.

Wszystkie miasta powiatu babimojskiego należały do niewielkich miejscowości. **Babimost** pierwszy raz był wzmiankowany w 1257 roku, kiedy książę wielkopolski Przemysław I nadał go cystersom z Obry. W 1332 roku na trwałe włączony został do Korony i Władysław Łokietek utworzył tam starostwo niegrodowe. Prawa miejskie otrzymał w 1397 roku⁷. W 1811 roku miasto liczyło 1566 mieszkańców w 286 domach, wśród których zaledwie kilka było murowanych. W 1837 roku, kiedy był już siedzibą władz powiatowych, liczba mieszkańców wzrosła do 2159, a domów do 292. Wśród czterech świątyń dwie były katolickie, jedna protestancka i jedna synagoga. Ludwik Plater podał niezbyt dokładnie, że katolicy stanowili połowę wyznawców, podobnie jak protestanci. Nie zaznaczył, ilu było Żydów, a liczba ich z pewnością była znaczna. W mieście funkcjonowały trzy szkoły, po jednej dla każdego wyznania. Mieszkańcy zajmować się mieli głównie uprawą

² Pruski powiat babimojski istniał najpierw w latach 1793-1807, a po likwidacji Księstwa Warszawskiego ponownie w latach 1815-1920. W 1818 r. odłączono od niego miasta Nowy Tomysł i Zbąszyń z okolicami, na rzecz powiatów bukowski i międzyrzeckiego, a dołączono wieś Przemęt (Priment) z powiatu wschowskiego, który był miastem w latach 1311-1797. Por. np. M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 19.

³ ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 136.

⁴ LUDWIK PLATER, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Lipsk 1846, s.174.

⁵ „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 226.

⁶ „Preußische Statistik”, t. 121, 1893, s. 118 oraz t. 234, 1913, s. 216.

⁷ Por. L. PLATER, *op. cit.*, s. 180. Autor ten podaje, że starostwo powstało już w 1307 r., a prawa miejskie Babimost otrzymał dopiero od Zygmunta Starego. Zapewne miał on na myśli to, że po pożarze w 1530 r. król ten nadał miastu dodatkowe przywileje i zrównał je w prawach z Poznaniem.

chmielu, owoców i winogron⁸. Można wnioskować, że z uzyskanych plonów produkowali piwo i wino.

Według innego źródła Babimost w 1840 roku miał mieć 292 domy mieszkalne i 2036 mieszkańców. Spośród nich 709 było wyznania katolickiego (34,8%), 908 – ewangelickiego (44,6%) i 419 – mojżeszowego (20,6%). Jeżeli doliczylibyśmy jeszcze zamek w Babimoście, który był majątkiem rycerskim rodziny Unrugów, liczba domów wzrosłaby do 299, a mieszkańców do 2078. Własnością miasta było ponadto 6 folwarków i młyn wodny⁹. W 1849 roku w mieście, poza wieloma warsztatami rzemieślniczymi, funkcjonowały dwa młyny wodne, dwa młyny wiatrowe, dwa małe browary i tartak¹⁰.

Rozwój miasta w drugiej połowie XIX wieku był minimalny, gdyż nie powstał tam żaden większy zakład przemysłowy. Według spisu z 1871 roku w mieście było 281 domów i 2272 mieszkańców¹¹. W 1880 roku liczba mieszkańców wynosiła 2179, w 1890 roku – 2141, a w 1910 roku – zaledwie 1886, przy czym po doliczeniu mieszkańców babimojskiego majątku ziemskiego – 2079¹². Mimo wszystko było to wciąż mniej niż 20 lat wcześniej. Podział wyznaniowy pod koniec badanego okresu uległ takim zmianom, że wyraźnie wzrósł odsetek katolików i zmalał udział ludności żydowskiej. W 1871 roku jeszcze minimalną przewagę mieli ewangelicy, gdyż ich odsetek wynosił 47,1% (1070 osób), katolików 45,9% (1042 osoby), a wyznawców judaizmu – 7% (160 osób)¹³. Osoby wyznania katolickiego w 1880 roku stanowiły 50,4% ogółu mieszkańców (w 1840 r. – zaledwie 34,8%), wyznania ewangelickiego – 45,4%, a mojżeszowego – 4,2%¹⁴. Wynika z tego, że w ciągu 40 lat katolicy zwiększyli swój udział o prawie 16%, ewangelicy o 0,8%, a wyznawcy judaizmu stracili 16,4%. W 1905 roku w Babimoście spisano 321 obiektów mieszkalnych¹⁵ i 1985 mieszkańców. Przewaga katolików była

⁸ *Ibidem*, s. 179-180.

⁹ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Posen. Mit einer kurzen geographisch-statistischen Uebersicht desselben*, Posen 1845, s. 48-49.

¹⁰ ZBIGNIEW BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej w dobie rozwoju kapitalizmu 1800-1945*, „Rozprawy Społeczno-Ekonomiczne Łużyckiej Szkoły Wyższej” 2020, t. 2, s. 48.

¹¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871 bearbeitet und zusammengestellt vom Königlichen Statistischen Bureau, IV. Provinz Posen*, Berlin 1874, s. 96-97.

¹² Por. np. MICHAEL RADEMACHER, *Deutsche Verwaltungsgeschichte 1871-1990*, www.verwaltungsgeschichte.de/zuellichau [dostęp 15.02.2024].

¹³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 96-97.

¹⁴ M. RADEMACHER, *op. cit.*

¹⁵ Użyto określenia „obiektów mieszkalnych”, a nie „domów mieszkalnych”, gdyż w tabelach spisowych podawano liczbę domów mieszkalnych oraz innych zamieszkałych budynków, dlatego przytoczono tutaj liczbę łączną. Dla Babimostu przykładowo podano 2 takie zamieszkałe budynki, a dla Wolsztyna – 10.

wtedy jeszcze większa, gdyż stanowili oni 55,3% ogółu ludności (1097 osób). Odsetek ewangelików wynosił 42,7% (847 osób), a Żydów – zaledwie 2% (39 osób). Dodać jeszcze warto, że wśród ewangelików nie dostrzeżono żadnego Polaka, a w gronie katolików – 259 osób, czyli 13,1%¹⁶.

Wolsztyn powstał jako osada założona przez cystersów w 1285 roku. W okresie nowożytnym miasto słynęło z produkcji sukna oraz handlu wełną. W gronie obywateli największe znaczenie mieli kupcy, sukiennicy, młynarze, szewcy i piwowarzy. Pod koniec XVIII wieku, po włączeniu miasta do Prus, a przed wojnami napoleońskimi, stan zaludnienia wynosił 1416 osób. Już w 1811 roku Wolsztyn miał więcej mieszkańców niż Babimost. Ich liczba wynosiła 1810 (w Babimostcie 1566). Zamieszkiwali oni w 224 domach, których było jednak wtedy mniej niż w Babimostcie (tam 286)¹⁷. W 1837 roku miasto, jak stwierdził Ludwik Plater, było własnością Apolinarego Gajewskiego i wykazywało trzy szkoły, dwa szpitale oraz trzy świątynie – katolicką, ewangelicką i synagogę. Swoje siedziby miały tam niektóre urzędy administracji powiatowej oraz sąd ziemsko-miejski. Liczba mieszkańców wzrosła do 2587 osób, w tym 834 wyznania mojżeszowego. Stanowili oni 32,2% ogółu ludności, co było wskaźnikiem wyjątkowo wysokim na badanym tutaj terenie, przy czym Wolsztyn właściwie nie mieści się w granicach dzisiejszego województwa lubuskiego. Osoby te zamieszkiwały w 235 domach, z których około 100 było murowanych. W opisie zaznaczono ponadto, że ludność niemiecka przeważała trzykrotnie nad ludnością polską¹⁸. Dane dla 1840 roku wskazują, że liczba mieszkanców wzrosnąć miała do 2617 osób, ale liczba domów miała zmaleć do 219, co wydaje się raczej mało prawdopodobne. Podział wyznaniowy przedstawiał się podobnie, jak wcześniej: 1235 ewangelików (47,2%), 534 katolików (20,4%) oraz 858 Żydów (32,8%)¹⁹. Ocenic należy, że odsetek katolików, jak na miasto wielkopolskie, był wtedy wyjątkowo niski.

W Wolsztynie nie doszło do powstania większego przemysłu, a jedynie połączenia kolejowego w 1884 roku ze Zbąszyniem, co pobudziło w niewielki sposób wzrost gospodarczy. Stan ten potwierdzały dane, dotyczące liczby ludności. W 1865 roku wynosić ona miała 2934 osoby, natomiast, według spisu z 1871 roku, w 246 domach mieszkały 2803 osoby, spośród których 1431 należało do wyznania ewangelickiego (51,1%), 904 do wyznania katolickiego (32,3%) oraz 468 do

¹⁶ *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlichen Quellen bearbeitet vom Königlich Preussischen Statistischen Landesamte, V. Provinz Posen*, Berlin 1908, s. 8-9.

¹⁷ L. PLATER, *op. cit.*, s. 178.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 44-45.

wyznania judaistycznego (16,7%)²⁰. W 1885 roku liczba mieszkańców wynosiła 2827 osób, a w 1900 roku – 3436 osób. W 1905 roku doliczono się 313 obiektów mieszkalnych i 3692 mieszkańców, co wskazywało na pewien rozwój w porównaniu z danymi z 1871 roku. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 39,7% (1466 osób), katolików – 54% (1993 osoby), a Żydów – zaledwie 6,3% (233 osoby). Dane te wskazują, w porównaniu z 1871 rokiem, że struktura wyznaniowa uległa kompletnej przemianie, gdyż ewangelicy utracili swoją przewagę, a ich udział obniżył się o 11,4%, natomiast katolików wzrósł o 21,7% (a nawet o 33,6% w porównaniu z rokiem 1840). Znacznie pomniejszył się przy tym odsetek ludności żydowskiej o ponad 10% (a od 1840 r. o 26,5%). W gronie ewangelików spisano jednego Polaka, natomiast wśród katolików – 1488 Polaków. W sumie stanowili oni 40,3% ogółu mieszkańców. Ponadto wynotowano jedną osobę innej narodowości, poza Niemcami i Polakami²¹. W 1910 roku liczba mieszkańców podniosła się do 4509 osób, co oznaczało wzrost o 817 osób w ciągu 5 lat.

Można założyć, że szybszy wzrost zaludnienia po 1887 roku wynikał głównie z przeniesienia władz powiatowych do tego miasta. W tym samym czasie wzrastał odsetek katolików, a zmniejszał się udział ludności żydowskiej. Wraz z całkowitym przeniesieniem siedziby landrata i innych urzędów powiatowych doszło do powstania nowych budynków publicznych, także szkół. Warto jeszcze dodać, że w latach 1872-1880 lekarzem powiatowym w mieście był mikrobiolog Robert Koch, laureat Nagrody Nobla w 1905 roku, który w latach wolsztyńskich odkrył bakterie wąglika i gronkowca. Dzisiaj w Wolsztynie znajduje się muzeum poświęcone jego pamięci.

Kolejnym miastem w powiecie babimojskim była **Kargowa**, która obecnie znajduje się na terenie województwa lubuskiego. Wieś pod nazwą Kargowa (Karge) powstała w średniowieczu. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1360 roku, kiedy w dokumencie starosty generalnego Wielkopolski Wierzbity wymieniony został jej dziedzic, Dzierżykraj (Dircicragius de Cargowo)²². Długi czas pozostawała ona własnością rodu von Kottwitz, pochodzącego z Miśni, a osiedlonego w XIV wieku w księstwie glogowskim²³. Na początku XVI stulecia we wsi znajdował się folwark, dwie karczmy i młyn „jednokolny”, a część pól leżało odłogiem. Miało to świadczyć o nie najlepszej kondycji ekonomicznej Kargowej²⁴. Dopiero w późniejszym

²⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 96-97.

²¹ *Gemeindelexikon...*, s. 8-9.

²² Zob. JOANNA KARCZEWSKA, *Dzieje Kargowej w średniowieczu*, [w:] *Historia Kargowej i zarys dziejów miasta partnerskiego Weissenberg*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Kargowa-Zielona Góra 2013, s. 60.

²³ *Ibidem*, s. 60-62.

²⁴ Por. *ibidem*, s. 65.

okresie sytuacja się poprawiła, gdyż na okolicznych łąkach wypasano owce, a ponadto rozwinęło się sukiennictwo. Ożywił się ponadto handel na granicy polsko-brandenbursko-śląskiej²⁵. Spis podatkowy z lat 1580-1581 wynotował we wsi młyn wodny, młyn wiatrowy, tartak (własność winiarza) i karcznię²⁶. W XVI wieku właścicielami dóbr kargowskich, składających się z czterech wsi, Górnej, Średniej, Dolnej i Nowej była rodzina Żychlińskich. Maciej Żychliński w latach 1615-1623 zbudował pierwszy zamek kargowski. Niedługo później Wojciech Żychliński zbudował z kolei zbór ewangelicki, a król Władysław IV w 1637 roku nadał wsi prawo do jarmarków. W 1641 roku właścicielem jej został niemiecki szlachcic ze Śląska Georg von Unruh (Jerzy Unrug)²⁷.

Miasto Unruhstadt, zwane w Polsce Unrugowo, założone zostało przez syna Jerzego, Krzysztofa Unruga (Christoph von Unruh), najprawdopodobniej w 1653 roku dla protestanckich uciekinierów ze Śląska. Spowodowane to było restrykcyjną polityką rekatalizacji Śląska przez Habsburgów po świeżo zakończonej wojnie trzydziestoletniej. Teren pod miasto wytyczono pomiędzy głównym majątkiem kargowskim Unrugów a wsiami Kargową Górną, Dolną i Średnią²⁸. Spis podatkowy z 1715 roku uwzględnił w Unrugowie 173 domy mieszkalne i 149 ich właścicieli, co pozwala oszacować ogólną liczbę ludności zbliżającą się do tysiąca osób²⁹. Jeżeli mielibyśmy dodać mieszkańców czterech wsi i majątku Kargowa/Karge, to stan zaludnienia wzrósłby do około 1500 osób. Ludność ta, poza rolnictwem i hodowlą owiec, zajmowała się rzemiosłem i handlem. Wśród rzemieślników przeważali sukiennicy, karczmarze, szewcy, piekarze i rzeźnicy oraz młynarze i garncarze³⁰.

Kargowa była siedzibą władz powiatowych w latach 1793-1818³¹, co podniosło jej rangę w gronie miast powiatu babimojskiego. W 1811 roku miała ona

²⁵ *Ibidem*, s. 66.

²⁶ LESZEK C. BELZYT, *Kargowa w okresie nowożytnym*, [w:] *Historia Kargowej...*, s. 87. Zapis tego spisu zamieszcza: STEFAN PETRIUK, *Unruhstadt und Karge. Eine im Zeitalter der Toleranz entstandene Stadt im Spannungsfeld zwischen Polen und Deutschen*, Uście-Kargowa-Langballigholz 2005, s. 61.

²⁷ Zob. L.C. BELZYT, *Kargowa w okresie nowożytnym*, s. 75-76.

²⁸ *Ibidem*, s. 80-81. Władysław Korcz podaje błędnie datę założenia miasta w 1661 r., kiedy król Jan Kazimierz potwierdził jego przywileje: WŁADYSŁAW KORCZ, *Babimost, Kargowa, Wolsztyn. Z dziejów i współczesności* („Zeszyty Lubuskie”, t. 19), Zielona Góra 1981, s. 40. W tej sprawie warto zajrzeć do dokumentu w języku niemieckim z 24 sierpnia 1653 r., w którym Christoph von Unruh nadał przywileje cechowi sukienników w mieście Unruhstadt – Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej APZG), zespół Cech sukienników miasta Kargowa, nr 613, sygn. 1D oraz sygn. 2D, k. 1-3.

²⁹ APZG, Akta miasta Kargowa, nr 356, sygn. 10, k. 29-36.

³⁰ S. PETRIUK, *op. cit.*, s. 62. W 1748 r. miało być 66 sukienników, 37 karczmarzy, 17 szewców, 15 piekarzy, 10 rzeźników, a ponadto 6 krawców, 5 bednarzy i 4 stolarzy (razem 165 rzemieślników).

³¹ L. PLATER, *op. cit.*, s. 181.

1805 mieszkańców, czyli więcej niż Babimost, w 284 domach. W 1837 roku liczba domów pozostała bez zmian, ale mieszkańców było już 1954. Dominowali tam protestanci, katolików miało być tylko 100, a ponadto prawdopodobnie około 300 Żydów. Znajdował się tam kościół protestancki, w którym nabożeństwa odbywały się naprzemiennie w języku niemieckim i polskim, oraz synagoga. Nabożeństwa polskie przeznaczone były głównie dla mieszkańców pobliskiej wsi Chwalim, który zamieszkanym był głównie przez osadników z Łużyc. Katolicy udawali się do kościoła w Kopanicy, oddalonej o kilka kilometrów³². W mieście znajdowały się ratusz, szkoła protestancka i zbrojownia oraz zamek i koszary wojskowe. Mieszkańcy handlowali zbożem i świniami, uprawiali winogrona, a wśród rzemieślników przeważali sukiennicy³³. W 1815 roku w mieście miało pracować nawet 95 mistrzów sukienniczych oraz 40 czeladników. W związku z kryzysem w zakresie produkcji sukna (po wprowadzeniu ceł w 1822 r. w Rosji) liczba sukienników znacznie spadła. W połowie stulecia wynosiła ona zaledwie 30. W tym okresie więcej było młynarzy (38 osób), a niewiele mniej karczmarzy (27 w 1846 r.) i szewców (25)³⁴. W gronie najbogatszych mieszczan silną pozycję mieli wtedy kupcy żydowscy³⁵.

Według zestawienia dla 1840 roku Kargowa wykazywała nadal 284 domy, w których mieszkało 1966 osób. Wśród nich było 1458 ewangelików (74,2%), 116 katolików (5,9%) oraz 392 Żydów (19,9%)³⁶. Rozwój gospodarczy miasta był bardzo powolny. W 1849 roku wynotowano dla niego 35 młynów wiatrowych, cztery destylarnie, młyn kory dębowej, browar i wytwórnię octu³⁷. Nie powstała tam żadna większa fabryka, a jedynie niewielkie mechaniczne przedsiębiorstwa (pierwsza w 1853 r.) oraz tkalnie (pierwsza w 1855 r.). Sytuacja nie zmieniła się nawet po zbudowaniu połączenia kolejowego na linii Sulechów–Wolsztyn w 1896 roku oraz dworca kolejowego w 1904 roku. Jedną z przyczyn były duże pożary w 1837, 1841 i w 1855 roku³⁸. Dopiero na początku XX stulecia dostrzec można korzystne sygnały ekonomiczne. W 1905 roku uruchomiono gazownię miejską, a tuż przed pierwszą wojną światową powstała pierwsza większa fabryka Carla Lichtensteina produkująca słodczyce, a zatrudniająca być może nawet 400 pracowników³⁹.

³² *Ibidem*, s. 181-182.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Por. L.C. BELZYT, *Kargowa w okresie nowożytnym*, s. 105-106.

³⁵ *Ibidem*, s. 107-108.

³⁶ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 46-47.

³⁷ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 49.

³⁸ L.C. BELZYT, *Kargowa w okresie nowożytnym*, s. 98-99.

³⁹ *Ibidem*, s. 99-100.

Na stagnację ekonomiczną wskazywał między innymi stan zaludnienia miasta. W 1850 roku mieszkańców było 2033, ale zapewne wraz z żołnierzami miejscowego garnizonu. W 1859 roku liczba mieszkańców wynosiła 1848 osób cywilnych, a ponadto 543 żołnierzy. Według spisu z 1871 roku ich liczba wynosiła 1959 osób (zapewne wraz z 256 żołnierzami)⁴⁰. Niedługo potem, w 1883 roku, dwa szwadrony 10. Regimentu Ułanów Poznańskich przeniesiono do Sulechowa, a koszary zlikwidowano. W 1885 roku miasto zamieszkiwane było przez jedynie 1637 osób, w 1900 roku – przez 1594 osoby, a w 1910 roku – przez 1610 osób⁴¹. Na stagnację wskazywała także liczba domów mieszkalnych. Jeżeli w 1840 roku było ich jeszcze 284, to w 1871 roku tylko 228⁴². W 1905 roku doliczono się natomiast 255, z czego dwa stały puste, a w 1910 roku wynotowano tylko 240 domów, z tego trzy niezamieszkanek⁴³.

Mimo tego, że liczby wskazywały na stagnację stanu zaludnienia, to odbywały się ruchy migracyjne. Z miasta wyjeżdżały rodziny niemieckie o wyznaniu ewangelickim, a na ich miejsce przybywali polscy katolicy. Ponadto ubywało ludności żydowskiej, także na skutek procesów asymilacyjnych. W 1867 roku ewangelicy stanowili wśród ludności cywilnej 78,9% (1375 osób), katolicy 12,2% (213 osób), a Żydzi – 8,1% (142 osoby)⁴⁴. W porównaniu z 1840 rokiem wyraźnie wzrósł udział katolików oraz w mniejszym stopniu ewangelików, kosztem ludności izraelskiej. W 1871 roku odsetek ewangelików wynosił 78,5% (1537 osób), katolików 14,8% (289 osób), a wyznawców judaizmu – 6,8% (133 osoby)⁴⁵. W 1885 roku odsetek ewangelików wynosił 80,6%, katolików – 14,2%, a Żydów – 5,2%. W 1900 roku protestanci stanowili 78,8%, katolicy – 18,6%, a ludność żydowska – 4,5%⁴⁶. W 1910 roku odpowiednie odsetki kształtowały się następująco – ewangelicy 71,4%, katolicy 26,2% i Żydzi 2,2%⁴⁷. Te ostatnie dane wskazują na znaczne zmiany strukturalne wśród mieszkańców miasta na początku XX wieku. Zanikała ludność żydowska, a katolicy stanowili wtedy już ponad jedną czwartą ogółu zaludnienia miasta.

⁴⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 96-97.

⁴¹ Por. L.C. BELZYT, *Kargowa w okresie nowożytnym*, s. 100 i 112. Dla 1871 r. zob. także APZG, Akta miasta Kargowa, sygn. 243, k. 416.

⁴² *Za Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 96-97.

⁴³ APZG, Akta miasta Kargowa, sygn. 206, k. 290 i 405.

⁴⁴ APZG, Akta miasta Kargowa, sygn. 243, k. 366. Razem z żołnierzami proporcje te były trochę inne: ewangelicy 77,3%, katolicy 14,7% i Żydzi 7%. Por. *ibidem*, sygn. 203, k. 74.

⁴⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 96-97.

⁴⁶ APZG, Akta miasta Kargowa, sygn. 206, k. 208.

⁴⁷ L.C. BELZYT, *Kargowa w okresie nowożytnym*, s. 112-114.

Drugim zjawiskiem było powiększanie się liczby ludności polskiej, wykazywanej w oficjalnych statystykach pruskich. W 1861 roku 53 osoby miały tam mówić po polsku (w swoim języku ojczystym), czyli prawie 3%⁴⁸. W 1905 roku w mieście wynotowano 414 Polaków, którzy stanowili już 24,4%⁴⁹. Ten nadzwyczajny wzrost udziału Polaków (potwierdzony przez pruskie władze) dokumentują także dane statystyki uczniów szkół elementarnych. W 1886 roku podano, że polskich uczniów było tylko czterech, czyli 1,7%, w 1896 roku – zaledwie dwóch (0,8%), w 1901 roku – 39 (14,3%), w 1906 roku – 41 (15,2%), natomiast w 1911 roku – 65, czyli 26,9%⁵⁰. Ten ogromny wzrost – przypominam, że wciąż są to pruskie dane oficjalne – zasługuje na wyraźne podkreślenie.

Pozostałe miasteczka położone są obecnie poza granicami województwa lubuskiego, dlatego wspomniemy o nich jedynie w kilkunastu zdaniach. **Kopanica** prawa miejskie otrzymała pod koniec XV wieku. W 1641 roku powstało koło niej miasteczko Lampartopol, do którego po wojnie trzydziestoletniej napływali sukiennicy ze Śląska. Obydwa miasteczka zostały zniszczone w czasie potopu szwedzkiego i Lampartopol utracił wtedy prawa miejskie. W 1934 roku Kopanica została zdegradowana do statusu wsi i nie zmieniło się to do chwili obecnej. Lampartopol stanowi dzisiaj część Kopanicy.

W 1811 roku w mieście stało 111 domów mieszkalnych, a żyło 568 osób. W 1837 roku liczba domów wzrosła do 120, a mieszkańców do 830⁵¹. W 1840 roku stan domów mieszkalnych pozostał bez zmian, a zaludnienie wynosiło 841 osób. Wśród nich było 457 katolików (54,3%), 376 ewangelików (44,7%) i 8 Żydów (0,95%)⁵². Połowa mieszkańców miała być wtedy narodowości polskiej, a druga połowa niemieckiej. W tym czasie funkcjonowały tam dwie szkoły, katolicka i protestancka, ale tylko jeden kościół katolicki⁵³. Kościół ewangelicki wybudowano dopiero w latach 1858-1859. W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku nie powstały tam żadne znaczące zakłady przemysłowe, a liczba ludności nie

⁴⁸ APZG, Akta miasta Kargowa, sygn. 243, k. 282.

⁴⁹ *Ibidem*, sygn. 206, k. 288. W ich gronie 340 zadeklarowało tylko język polski jako ojczysty, a 74 przyznało się dodatkowo do znajomości języka niemieckiego. Była to dokładnie taka sama liczba, co liczba katolików. Por. także *Gemeidelexikon...*, s. 8-9. Tam podano, że w Kargowej w 1905 r. mieszkało tylko 230 Polaków (2 ewangelików i 228 katolików). Można więc sądzić, że opublikowane dane oficjalne mogły być w dużym stopniu zaniżone w stosunku do danych rzeczywistych, znajdujących odbicie w materiałach archiwalnych, które nie były upubliczniane.

⁵⁰ Por. APZG, Akta miasta Kargowa, sygn. 247, k. 103-104, 144-145, 184-185 i 250 oraz L.C. BELZYT, *Kargowa w okresie nowożytnym*, s. 118-119.

⁵¹ L. PLATER, *op. cit.*, s. 184.

⁵² *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften...*, s. 46-47.

⁵³ L. PLATER, *op. cit.*, s. 184.

uległa większym zmianom. W świetle spisu z 1871 roku doliczono się 122 obiektów mieszkalnych i 983 mieszkańców. Wyznawcy ewangelicy stanowili 46,8% (460 osób), katolicy – 51,7% (508 osób), a judaistyczni – 1,5% (15 osób)⁵⁴. W 1905 roku w Kopanicy było 126 obiektów mieszkalnych i 850 mieszkańców, czyli podobnie jak w 1840 roku, ale mniej mieszkańców niż w 1871 roku. Katolicy stanowili 61,8% ogółu mieszkańców (525 osób), ewangelicy – 37,9% (322 osoby) oraz trzy osoby były z innych wyznań chrześcijańskich (0,3%). W porównaniu z 1840 rokiem oznaczało to wzrost udziału katolików o 7,5%, a w porównaniu z 1871 rokiem – o 10,1%. Można przypuszczać, że dane z 1840 roku nie były precyzyjne. Ponadto doszło do spadku udziału ewangelików o 6,8% w porównaniu z 1840 rokiem oraz o 8,9% w porównaniu z 1871 rokiem. Wśród tych ostatnich nie było ani jednego Polaka, natomiast wśród katolików – 221 Polaków (26%)⁵⁵.

Kębowo nad Obrą uzyskało prawa miejskie w 1320 (lub w 1327) roku, a utraciło je przed 1800 rokiem. Odzyskało je w 1808 roku, ale ponownie pozbawiono go ich w 1883 roku. W 1793 roku, po II rozbiorze Rzeczypospolitej, wynotowano tam zaledwie 272 mieszkańców i 67 domów mieszkalnych, 40 w mieście i 27 na przedmieściu. Dominującym wyznaniem byli katolicy (91,9%), a ewangelików było zaledwie 22 (8,1%). W 1811 roku stan domów mieszkalnych wzrósł do 90, a stan ludności do 590. W 1823 roku doszło do wielkiego pożaru, w czasie którego miało spalić się całe miasto. Kościół odbudowano dopiero po 1846 roku, a msze do tego czasu odbywały się w kaplicy poza miastem. Wydarzenie to z pewnością utrudniło rozwój miejscowości, ale szybko odbudowano domy mieszczan. W 1837 roku stało tam już 99 domów, a zamieszkane były przez 888 osób. Według Ludwika Platera wszyscy mieszkańcy byli Polakami⁵⁶. W 1871 roku wynotowano 159 obiektów mieszkalnych i 1238 mieszkańców, co oznaczało wyraźny wzrost po 1837 roku, zwłaszcza liczby domów. Pod kątem wyznaniowym nadal dominowali katolicy, których było 1118 osób (90,3%). Ewangelików doliczono się tylko 120 osób (9,7%)⁵⁷. Podobnie jak w Kopanicy nie rozwinął się tam żaden większy czy nawet średni przemysł, ale na przełomie XIX i XX wieku nastąpił pewien rozwój gospodarczy. Wpływ na to miało między innymi otwarcie linii kolejowej w 1905 roku na trasie Wolsztyn–Nowa Sól. Spis ludności z 1905 roku wynotował 253 obiekty mieszkalne i 1585 mieszkańców, czyli znacznie więcej niż w 1837, a nawet w 1871 roku, pomimo utraty praw miejskich w 1883 roku. Wyrażną

⁵⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 96-97.

⁵⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 8-9.

⁵⁶ L. PLATER, *op. cit.*, s. 183-184.

⁵⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 96-97.

przewagę mieli tam katolicy, których odsetek wzrósł do 94,8% (1503 osoby). Wyznania ewangelickiego były tylko 82 osoby (5,2%). Wśród tych ostatnich był jeden Polak, a w gronie katolików – 1470 Polaków. Razem stanowili oni 92,8% ogółu mieszkańców⁵⁸. Kębtowo pozostało niewielkim, bardzo polskim, miasteczkiem o charakterze rzemieślniczo-rolniczym, a po utracie praw miejskich – polską osadą handlową.

Rakoniewice były już nieco większym ośrodkiem. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1252 roku. Prawa miejskie uzyskała ona w 1662 roku na podstawie dokumentu króla Jana Kazimierza dla wojewody Krzysztofa Grzymułtowskiego. Miasto stało się miejscem imigracji protestantów ze Śląska. Ludność zajmowała się rolnictwem i rzemiosłem, ale zasłynęło z hodowli pijawek i produkcji młynków do kawy. W 1811 roku znajdowało się tam 178 domów, w których mieszkali 952 osoby. W 1837 roku liczba domów wzrosła do 194, a mieszkańców – do 1639. Funkcjonowały tam trzy świątynie: katolicka, ewangelicka i synagoga. Podobnie było z trzema szkołami wyznaniowymi. Ludwik Plater utrzymywał, że mieszkali tam tylko Niemcy i Żydzi, chociaż obecność kościoła i szkoły katolickiej wskazywać by mogła, że żyli tam również Polacy⁵⁹. W 1843 roku miały tam być 194 domy z 1677 mieszkańcami, a więc podobnie jak w 1837 roku. W ich gronie było 1064 ewangelików (63,4%), 404 katolików (24,1%) i 209 Żydów (12,5%)⁶⁰. W 1871 roku wynotowano tam 221 obiektów mieszkalnych i 2019 mieszkańców, czyli więcej niż w 1843 roku. Dominującym wyznaniem pozostali ewangelicy, których odsetek wynosił 63,8% (1289 osób). Katolicy stanowili 27,4% (554 osoby), a wyznawcy judaizmu – 8,7% (176 osób)⁶¹.

W latach 1869-1872 prowadził tam swoją pierwszą praktykę lekarską wspomniany już wyżej Robert Koch. Również i w tym miasteczku nie rozwinął się w drugiej połowie XIX stulecia żaden większy przemysł, co skutkowało niezbyt szybkim rozwojem gospodarczym. Dostrzegamy jednak pewne wyraźne zmiany na początku XX wieku. Spis z 1905 roku wynotował 247 obiektów mieszkalnych i 2198 mieszkańców, czyli znacznie więcej niż w 1843 roku i trochę więcej niż w 1871 roku. Ewangelicy stracili większość i ich odsetek wynosił 47,2% (1038 osób), czyli 16,2% mniej niż w 1843 roku oraz 16,6% w porównaniu z danymi z 1871 roku. Katolicy stanowili 49% ogółu mieszkańców (1077 osób), a wyznawcy judaizmu – 3,8% (83 osoby). W porównaniu z 1871 rokiem odsetek

⁵⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 10-11.

⁵⁹ L. PLATER, *op. cit.*, s. 182.

⁶⁰ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 52.

⁶¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 96-97.

katolików wzrósł o 21,6% (a nawet o 24,9% w porównaniu z 1843 r.), a ludności żydowskiej spadł o 8,7%. Zmiana struktury wyznaniowej na przełomie XIX i XX wieku miała tam wręcz „rewolucyjny” charakter. W Rakoniewicach w 1905 roku wynotowano 911 (41,4%) Polaków, przy czym jeden był ewangelikiem, a 910 katolikami⁶².

Rostarzewo jest obecnie wsią, ale było miastem w latach 1752-1934. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1379 roku. Prawa miejskie nadał jej August III w 1752 roku na ręce ówczesnego właściciela, Macieja Malczewskiego. W 1768 roku wybudowano ratusz⁶³. Już wcześniej wzmiankowano o istnieniu tam karczmy i młyna. W 1811 roku zanotowano 85 domów i 568 mieszkańców. W 1837 roku wynotowano natomiast 105 domów i 688 mieszkańców. Ogromną większość stanowić mieli Niemcy, a poza nimi miało tam być niewielu Żydów, którzy zajmowali się drobnym handlem. Kościół katolicki rozebrano, gdyż brakowało wyznawców katolicyzmu. W gronie rzemieślników przeważali sukiennicy⁶⁴. W 1843 roku wynotowano z kolei 105 domów i 665 mieszkańców, czyli prawie tyle samo, co w 1837 roku. Wyraźnie dominowali ewangelicy, których było 617 osób (92,78%). Katolicy liczyli tylko 33 osoby (4,96%), a Żydzi 15 osób (2,26%)⁶⁵. W 1871 roku znajdowały się tam 124 domy i 897 mieszkańców, czyli więcej niż w 1843 roku. Nadal wyraźnie przeważali ewangelicy, gdyż stanowili oni 95,9% ogółu ludności, a katolicy liczyli 33 osoby, czyli dokładnie tyle samo, co w 1843 roku (3,7%). Osób wyznania judaistycznego było tylko cztery (0,4%). Także w tym miasteczku dokonał się niewielki rozwój ekonomiczny na przełomie XIX i XX wieku. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wzrosła do 168, a mieszkańców – do 1187 osób, wśród których przewaga ewangelików nie była już taka duża. Ich odsetek wynosił wtedy 83,7% (994 osoby), a katolików 16% (190 osób). Obecność ludności żydowskiej była już tylko symboliczna – trzy osoby (0,3%). W porównaniu z 1871 rokiem udział ewangelików obniżył się o 12,2%, wyznawców judaizmu – o zaledwie 0,1%, a katolików zwiększył się o 12,3%. W gronie tych ostatnich wynotowano 152 Polaków, którzy stanowili 12,8% ogółu ludności Rostarzewa⁶⁶.

Po prezentacji największych miast zwrócić trzeba uwagę na obszary wiejskie powiatu babimojskiego. W 1816 roku ewangelicy mieli 13 kościołów parafialnych i 7 filialnych, katolicy natomiast 18 świątyń parafialnych i 12 filialnych, a więc

⁶² *Gemeindelexikon...*, s. 8-9.

⁶³ L. PLATER, *op. cit.*, s. 185.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 53.

⁶⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 8-9.

zdecydowanie więcej niż luteranie. Ludność żydowska posiadała 7 synagog, co było znaczącą liczbą w porównaniu z innymi powiatami. W opisie zaznaczono, że prawie w całości społeczność ta nie posiadała obywatelstwa pruskiego, więc jej obecność mogła być przez władze zakwestionowana⁶⁷. W tym samym roku wynotowano 62 publiczne szkoły elementarne, w których 62 nauczycieli kształciło 2310 uczniów (1292 chłopców i 1018 dziewcząt)⁶⁸.

Liczby przytoczone dla 1819 roku dotyczyły życia gospodarczego. W powiecie, na ile wierzyć prawdopodobnie niedoskonałemu spisowi, funkcjonowało 155 młynów wiatrowych (bardzo wysoka liczba w porównaniu z innymi powiatami!), 12 młynów wodnych, 10 cegielni, 9 młynów napędzanych kieratem konnym, trzy olejarnie i dwa folusze. Ponadto wymienić można w dziale produkcyjnym 57 warsztatów wełniarskich i 15 lniarskich, natomiast w dziale usługowym 124 noclegownie i 5 hoteli oraz 159 karczm i dwie restauracje. Służbę domową tworzyło 70 mężczyzn i 44 kobiety, a „służbę produkcyjną” – 1481 mężczyzn i 1276 kobiet. Dodano, że „pospolite prace ręczne” wykonywało 1051 mężczyzn i 595 kobiet⁶⁹. W 1821 roku, po pomniejszeniu obszaru powiatu babimojskiego, spisano jedynie 39 świątyń (w 1816 r. – 57), a ponadto 82 budynki publiczne (urzędy, szkoły, koszary), 4715 domów mieszkalnych, 5485 budynków gospodarczych (stajnie, obory, chlewnie, stodoły i szopy) oraz 224 obiekty produkcyjne (młyny, „fabryki” i magazyny)⁷⁰.

W 1837 roku, według danych zamieszczonych przez Ludwika Platera, w powiecie – poza miastami – było 107 wsi i 59 osad. Największą z nich, pod względem liczby mieszkańców, była **Obra**, dawne opactwo cystersów. 915 osób żyło tam w 106 domach. Więcej domów stało w **Chwalimiu** – 132 domy, ale mieszkały tam tylko 673 osoby⁷¹. Wieś **Mochy (Mauche)** liczyła 92 domy i 747 mieszkańców⁷². Tę samą liczbę domów miała **Ciosanica/Ciosaniec (Schusence/Schussenze)** z 639 mieszkańcami⁷³. Pokażny kompleks osiedleńczy prezentowały wsie **Bornisz Nowy (Neu-Boruy)**, **Bornisz Stary (Alt-Boruy)** i **Bornisz (Boruy)**. Bornisz Nowy miał nawet 121 domów i 779 mieszkańców, Bornisz Stary – 86 domów i 623 mieszkańców, a Bornisz – 82 domy i 460 mieszkańców⁷⁴. Razem dawało to 289 domów

⁶⁷ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 139-141.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 148.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 145-148.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 136.

⁷¹ L. PLATER, *op. cit.*, s. 186 i 188.

⁷² *Ibidem*, s. 190.

⁷³ *Ibidem*, s. 191.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 188.

i 1862 mieszkańców. Były to liczby zbliżone do Wolsztyna, Babimostu i Kargowej. **Kaszczer** (Altkloster) liczył 89 domów i 707 mieszkańców⁷⁵. Do największych wsi zaliczała się także **Jabłonna** (Jablone), mająca 89 domów, ale tylko 497 mieszkańców (średnio 5,6 osoby na dom)⁷⁶. W **Świątnie** (Schwenzen/Schwenten) w 84 domach mieszkało 567 osób⁷⁷. W zdominowanym przez Polaków **Nowym Kramsku** (Kramzig Neu) 484 osoby zamieszkiwały w 69 domach⁷⁸. **Podmokle Małe** (Posemukel Klein), które swoją drogą było wyraźnie większe niż **Podmokle Wielkie** (Posemukel Gross), miało 63 domy i 381 mieszkańców⁷⁹. W **Kargowej Górnej** (Ober Karge) stały 62 domy mieszkalne dla 394 osób, a w **Kargowej Dolnej** (Nieder Karge) dodatkowo 32 domy dla 181 mieszkańców⁸⁰. Wspomnieć można jeszcze o **Szarkach** (Scharke), gdzie w 64 domach mieszkało 400 osób⁸¹. Ogółem na terenach wiejskich wynotowano 4238 „dymów” i 32 049 mieszkańców. Niepełne informacje ekonomiczne wskazywały, że funkcjonowały tam 22 folwarki, 10 karczm, trzy młyny wodne i folusz.

Według spisu z 1843 roku na wyróżnienie zasługuje kompleks wsi kargowskich (Karge), w skład których, jak już wyżej wspomnieliśmy, wchodziły **Kargowa Górna**, **Środkowa** (Mittel Karge), **Dolna** i **Nowa** (Neu Karge) oraz majątek ziemski. Mieszkało tam 758 osób w 121 domach. Przeważali tam ewangelicy (89,2%), a katolików było tylko 82 (10,8%). Znajdowały się tam dwie karczmy, folusz i duży folwark⁸². **Chwałim** miał tę samą liczbę domów, jak w 1837 roku, czyli 132 obiekty oraz 682 mieszkańców, w tym 661 ewangelików i 21 katolików⁸³. **Obra** wykazywała nadal 106 domów, w których mieszkało 901 osób (800 katolików, 100 ewangelików i 1 Żyd)⁸⁴. Do największych wsi, tak jak w 1837 roku, zaliczał się **Kaszczer**, który miał nadal 89 domów, ale już 756 mieszkańców, w gronie których jednoznacznie przeważali katolicy (95,6%). Ewangelików było tylko 30 (4%), a Żydów zaledwie trzech⁸⁵. W kompleksie wsi **Bornisz** stan domów mieszkalnych pozostał bez zmian (razem 289 obiektów), natomiast wzrosła liczba mieszkańców – do 1897 osób. W Borniszu w niewielkim stopniu przeważali katolicy (54%), ale zarówno w Bor-

⁷⁵ *Ibidem*, s. 190.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 189.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 188.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 187.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*, s. 189.

⁸² *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 48-49.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 44-45.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 56.

niszu Starym (98,8%), jak i w Borniszu Nowym (94,2%) wyraźnie dominowali ewangelicy⁸⁶. W dwóch kolejnych dużych wsiach, **Ciosaniec** i **Mochy**, które miały po 92 domy i odpowiednio 690 i 779 mieszkańców, zdecydowanie przeważali katolicy: w Ciosańcu stanowili 97,1%, a w Mochach nawet 98,7%⁸⁷. **Świętno** nadal miało 84 domy, a liczba mieszkańców wzrosła o 30 i wynosiła 597 osób. Tam z kolei dominowali ewangelicy (88,6%)⁸⁸. W **Jabłonnej** nie zmieniła się liczba domów (89), a wzrosła liczba mieszkańców do 546 osób (w 1837 r. – 497 osób). W tej wsi przeważali ewangelicy, których udział wynosił 73,4%⁸⁹. **Nowe Kramsko** także utrzymało stan swoich domów (69), a liczba mieszkańców wzrosła do 519 osób. Dominowali tam katolicy (92,1%), a ewangelicy liczyli zaledwie 41 osób (7,9%)⁹⁰. **Ruchocice**, wieś o zabudowie małomiasteczkowej, w której znajdował się młyn wodny, liczyły 52 domy i 367 mieszkańców, wśród których byli prawie wyłącznie ewangelicy (98,9%)⁹¹. Dodać jeszcze można, że należące do hrabiny Mielżyńskiej **Chobienice (Köbnitz)** liczyły co prawda tylko 49 domów, ale aż 635 mieszkańców (dawało to wysoką średnią 13 osób na dom). Wśród nich przeważali wyraźnie katolicy (94,5%)⁹².

Z opublikowanego w 1845 roku w Poznaniu zestawienia, które przytaczamy powyżej, można doliczyć się w powiecie 36 folwarków, 8 karczm, 5 przedsiębiorstw o nieokreślonym charakterze (może browary lub gorzelnie), czterech młynów wodnych, czterech leśniczówek (urzędów leśnych), folusza, owczarni i domu myśliwskiego. W drugiej połowie XIX wieku w powiecie babimojskim powstało wiele drobnych zakładów przemysłu spożywczego, jak browary, gorzelnie, mleczarnie, cukrownie, a ponadto nadal funkcjonowały folwarki, tartaki, cegielnie, olejarnie, kuźnie, młyny, których obecność nie zawsze uwzględniano w zaprezentowanych opisach statystycznych.

W świetle spisu z 1871 roku do największych wsi zaliczał się **Bornisz**, składający się z czterech części (wieś, Bornisz Stary, Nowy i Plac Kościelny), przy czym największy był Bornisz Nowy. Razem znajdowało się tam 395 domów i 2569 mieszkańców, co oznaczało, że jedynie Wolsztyn miał ich trochę więcej, ale wyraźnie mniej domów (o 149 mniej). Dominowali tam ewangelicy, których liczba wynosiła 2178 osób (84,8%). Katolicy stanowili 13,3% ogółu zaludnienia

⁸⁶ *Ibidem*, s. 50-51.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 56-57.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 50-51.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 54-55.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 50-51.

⁹¹ *Ibidem*, s. 54-55.

⁹² *Ibidem*.

(342 osoby), a Żydzi 1,9% (49 osób). We właściwym Borniszu katolików było prawie tyle samo co ewangelików, ale w innych częściach dominacja tych ostatnich była bardzo wyraźna⁹³.

Biorąc pod uwagę liczbę mieszkańców, w następnej kolejności wymienić należy **Obrę**, gdzie w 130 domach mieszkało 1215 osób. Wśród nich przeważali katolicy, którzy liczyli 1112 osób (91,5%), a ewangelicy – 103 osoby (8,5%)⁹⁴. **Mochy** miały trochę mniej mieszkańców – 1138, ale więcej domów – 177. Również tam, nawet w większym stopniu, przeważali katolicy. Ich odsetek wynosił 95,2% (1083 osoby), a ewangelików 4,8% (55 osób)⁹⁵. Podobne wartości liczbowe prezentowała również osada handlowa **Przemęt (Priment)**, będąca wcześniej miastem cysterskim, liczona z wsią **Przemęt (Priment Dorf)**. Łącznie znajdowało się tam 147 domów i 1125 mieszkańców, wśród których również dominowali katolicy. Ich udział wynosił 95,6% (1076 osób), a ewangelików – 4,4% (43 osoby)⁹⁶. Wyraźnie mniej ludności miał **Kaszcior**, ale była to wciąż wysoka liczba, wynosząca 948 osób w 122 domach. Także w tej wsi wyraźnie przeważali katolicy, których wynotowano 859 osób (90,6%), ewangelików 67 osób (7,1%), Żydów 21 (2,2%) oraz jedną osobę należącą do innego wyznania chrześcijańskiego⁹⁷.

Kolejna grupa miejscowości miała powyżej 800 mieszkańców. **Ciosaniec** wykazywał 101 domów i 841 mieszkańców. Była to następna wieś, w której jednoznacznie przeważali katolicy – 812 osób, czyli aż 96,6% ogółu ludności. Do grupy ewangelików należały 22 osoby (2,6%) oraz do wyznania judaistycznego – 7 osób (0,8%)⁹⁸. W **Jabłonnej** stało 126 domów z 816 mieszkańcami, wśród których przeważali ewangelicy. Ich odsetek wynosił 74,8% (610 osób), katolików 24,1% (197 osób), a Żydów – 1,1% (9 osób)⁹⁹. Taką samą liczbę mieszkańców miał **Chwalim** (816 osób), ale trochę więcej domów (138 obiektów). Przewaga ewangelików była tam jeszcze większa, gdyż ich odsetek wynosił 98,3% (802 osoby), a katolików – zaledwie 1,7% (14 osób)¹⁰⁰.

Kargowa liczyła 107 domów i 728 mieszkańców, w gronie których znajdowało się 674 ewangelików (92,6%) i 54 katolików (7,4%). Była to ostatnia na naszej liście wieś mająca powyżej stu prywatnych domów mieszkalnych. **Nowe Kramsko**

⁹³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 96-97.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 98-99.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 96-97.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 100-101.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 98-99.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 96-97.

wykazywało 92 domy i 687 mieszkańców. Wyraźną przewagę mieli tam, tak jak wcześniej, katolicy. W 1871 roku ich odsetek wzrósł jeszcze do 94,9% (652 osoby), a ewangelików – spadł do 5,1% (35 osób)¹⁰¹. Niewiele mniejsza była **Tarnowa** (**Tarnowo**), która wykazywała 83 prywatne domy mieszkalne i 646 mieszkańców. Przewagę mieli tam ewangelicy, liczący 519 osób (80,3%), wobec 127 katolików (19,7%)¹⁰². Do wsi podobnej wielkości awansowały **Łupice** (**Lupitze**, przed 1945 r. – **Ostweide**), znajdujące się obecnie w powiecie wschowskim. W 1871 roku spisano tam 86 domów i 622 mieszkańców, wśród których było 618 katolików (aż 99,4%) i zaledwie czterech ewangelików (0,6%)¹⁰³. Powyżej 600 mieszkańców miało wtedy jeszcze **Świątno**, w których gronie przeważali z kolei ewangelicy – 554 osoby (90,5%), wobec 58 katolików (9,5%)¹⁰⁴.

Według spisu z 1905 roku najwięcej domów i mieszkańców miał kompleks wsi **Bornisz** (Bornisz Stary, Nowy, Bornisz Wieś/Dorf i Bornisz Plac Kościelny/Kirchensplatz), w którym doliczono się 455 obiektów mieszkalnych i 2627 mieszkańców, co oznaczało znaczny wzrost w porównaniu z danymi z 1843 roku. Ewangelicy stanowili ogółem 85,3% (2241 osób), a katolicy 14,7% (376 osób), przy czym ci ostatni przeważali w Borniszu (Bornisz Wieś) – 51,3% (316 osób), a w pozostałych częściach dominacja ewangelików była bardzo wyraźna (95-98%). Warto zaznaczyć, że wśród katolików zdecydowanie przeważali Polacy (344 Polaków na 376 katolików), ale w całej populacji stanowili oni 13,1%¹⁰⁵.

Największą „pojedynczą” wsią pozostawała **Obra**, która miała 217 obiektów mieszkalnych i 1480 mieszkańców. W porównaniu z 1871 rokiem szczególnie szybko powiększyła się liczba domów (o 87 obiektów). Katolicy stanowili tam 93,4% (1383 osoby), a ewangelicy 6,6% (97 osób). Odsetek katolików w porównaniu z 1843 rokiem wzrósł o 4,6%, a w porównaniu z 1871 rokiem – 1,9%. Wśród nich doliczono się wtedy 1339 Polaków, co dawało 90,5% ogółu mieszkańców¹⁰⁶. Następną dużą wsią były **Mochy**, które wykazywały 206 obiektów mieszkalnych i 1264 mieszkańców, co również, w porównaniu z danymi z 1843 roku, wskazywało na szybki rozwój (ponad 2 razy więcej domów) oraz z wynikami z 1871 roku (o 29 domów więcej). Dominacja katolików była wtedy już trochę mniejsza – 1217 osób (96,3%, czyli o 2,4% mniej niż w 1843 r.). Dla ewangelików pozostawało 3,7% (47 osób). Chociaż przewaga katolików w Mochach była jeszcze

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 98-99.

¹⁰² *Ibidem*, s. 100-101.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 98-99.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 100-101.

¹⁰⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 10-11 i 12-13.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 12-13.

większa niż w Obrze, to nie przekładała się ona na strukturę narodowościową. Katolicy Polacy stanowili tylko 19,2% całej ludności¹⁰⁷. Niewiele mniejszy był **Kaszcior**, który liczył 181 obiektów mieszkalnych i 1189 mieszkańców. Również tam dominowali katolicy, których odsetek wynosił 89,3% (1062 osoby). Ewangelików było 120 (10,1%), a wyznawców judaizmu – 6 osób (0,5%). Wśród katolików wynotowano ponadto 203 Polaków, czyli 17,1% wszystkich mieszkańców¹⁰⁸.

Ponad tysiąc mieszkańców miała jeszcze **Jabłonna**, a dokładnie 1015 osób w 173 domach. W tej wsi przeważali ewangelicy, licząc 799 osób (78,7%). Odsetek katolików wynosił 21,3% (216 osób) i zdominowani byli przez 182 Polaków, którzy stanowili 17,9% całej populacji¹⁰⁹. Na wymienienie, podobnie jak w roku 1871, zasługuje osada handlowa **Przemęt**, która miała bogatą historię, sięgającą wczesnego średniowiecza, a od przełomu XIII i XIV stulecia do 1797 roku była miastem. W 1905 roku spisano tam 130 obiektów mieszkalnych i 945 mieszkańców. Jeżeli dodamy do osady wieś Przemęt, to liczba zamieszkaných budynków wzrosła do 211, a mieszkańców – do 1551 osób. W obydwu częściach Przemętu wyraźnie dominowali katolicy, prawdopodobnie między innymi dlatego, że długi czas były one własnością klasztoru cystersów, który miał tam też swoją siedzibę. Ich odsetek wynosił w sumie 97,7% (1515 osób), a ewangelików – zaledwie 2,3% (36 osób). W gronie katolików spisano 1480 Polaków, którzy stanowili 95,4% całej ludności¹¹⁰.

Biorąc pod uwagę liczbę ludności, następne w kolejności było **Nowe Kramsko**, gdzie znajdowało się 147 obiektów mieszkalnych i 938 mieszkańców. W porównaniu z 1843 i 1871 rokiem także dla tej wsi wartości były znacznie wyższe. Nadal przeważali tam katolicy w liczbie 904 osób (96,4%). Odsetek ich w zaznaczonym okresie wzrósł o 4,3%, a tym samym obniżył się udział ewangelików. W 1905 roku stanowili oni zaledwie 3,6% (34 osoby). Wśród katolików spis wykazał 857 Polaków, czyli 91,4% wszystkich mieszkańców¹¹¹. **Ciosaniec** miał 122 domy i 833 mieszkańców, co wskazywało na wyraźny wzrost w latach 1843-1905, ale nie aż tak duży, jak w przypadku wcześniej wymienionych wsi. W porównaniu z 1871 rokiem liczba ludności obniżyła się o 8 osób. Tam również przeważali jednoznacznie katolicy, których odsetek wynosił 97,84% (815 osób), a ewangelików – zaledwie 2,04% (17 osób). Jedna osoba była wyznania judaistycznego (0,12%). Wśród katolików znalazło się także 88 Polaków (10,6%)¹¹².

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 10-11.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 12-13.

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Ibidem*.

W naszej prezentacji pojawia się tutaj niewymieniony wcześniej **Siedlec** (nazwa niemiecka taka sama), gdyż w 1843 roku zaliczał się do co najwyżej średnich miejscowości. W 1905 roku wykazywał natomiast 116 domów i 816 mieszkańców. Dominacja katolików była tam bardzo duża, ponieważ ich odsetek dochodził do 99,5% (812 osób). Ewangelików doliczono się tylko czterech (0,5%). Bardzo wysoki był również udział ludności polskiej – 98% (800 osób)¹¹³. Wspominany wcześniej **Chwalim** miał wprawdzie aż 150 obiektów mieszkalnych, ale tylko 759 mieszkańców, czyli niedużo więcej niż w 1843 roku (wtedy 682 mieszkańców), ale mniej niż w 1871 roku (o 57 osób). Nadal wyraźnie przeważali tam ewangelicy, a ich odsetek wynosił 96% (729 osób). Do wyznania katolickiego należało 20 osób (2,7%), a do innych wyznań chrześcijańskich – 10 osób (1,3%). Obok przeważających Niemców spisano 178 Łużyczan (23,5%) oraz 6 Polaków (0,8%)¹¹⁴.

Na koniec przeglądu warto zwrócić jeszcze uwagę na kilka mniejszych wsi, w których przeważała ludność polska. **Łąkie (Lonkie)** w 1905 roku miało 88 obiektów mieszkalnych i 685 mieszkańców. Wszyscy bez wyjątku, czyli w stu procentach, byli katolikami i polskiej narodowości!¹¹⁵ W **Jażyńcu (Jazyniec)** stało 91 obiektów mieszkalnych z 527 mieszkańcami. Ewangelicy stanowili tam zaledwie 0,57% (3 osoby) ogółu, a katolicy – 99,43% (524 osoby). Mieszkało tam jedynie czterech Niemców i 523 Polaków, czyli 99,24% ogółu ludności¹¹⁶. Wymienić można jeszcze **Adamowo**, gdzie były 92 obiekty mieszkalne i 573 mieszkańców. Spis z 1905 roku ujął 14 ewangelików (2,4%) i 559 katolików (97,6%). Liczba Niemców wynosiła 17 osób (3%), a Polaków 554 osoby (96,7%)¹¹⁷. Na uwagę zasługuje ponadto **Chorzemin**, gdzie w 70 obiektach mieszkalnych żyły 592 osoby. Ewangelików było tylko trzech, a katolików 589 (99,5%). W gronie tych ostatnich wynotowano 8 Niemców i 581 Polaków, którzy stanowili 98,1% ogółu mieszkańców¹¹⁸. W znacznie mniejszym **Starym Kramsku (Alt Kramzig)**, mającym 38 domów i 317 mieszkańców, wszyscy byli katolikami, a 304 osoby – Polakami (95,9%)¹¹⁹.

Oficjalne pruskie spisy statystyczne z kolei dosyć wiernie oddają stan ludności całego powiatu, co zostało zaprezentowane w tabeli 27.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 10-11.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 8-9.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 10-11.

¹¹⁹ *Ibidem*.

Tabela 27

Rezultaty spisów urzędowych w powiecie babimojskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	46 749	–	–	–	18 709	25 395*	2545
1821	34 676	–	–	–	17 145	15 909	1622
1831	38 870	26 363	12 507	0	20 576	17 989	1862
1837	42 707	18 930	9 810	13 967	21 204	19 576	1927
1843	45 786	24 896	12 400	8 490	22 626	21 238	1922
1846	48 352	26 882	13 204	8 266	–	–	–
1849	49 204	26 924	13 738	8 542	25 135	22 417	1652
1852	51 402	27 359	13 545	10 498	26 210	23 617	1575
1855	51 963	28 104	13 780	10 079	26 198	24 245	1520
1858	52 359	28 428	13 817	10 114	27 138	23 823	1389
1858 ^{II}	52 359	34 095	18 264	0	27 138	23 823	1389
1860	52 315	30 767	21 548	0	–	–	–
1861	53 727	33 852	19 875	0	–	–	–
1867 ^B	55 458	34 628	20 830	0	29 589	24 424	1190
1871	55 106	–	–	–	29 904	24 132	1044
1890	58 714	32 171	25 883	217	34 454	23 550	697
1900	59 654	30 076	29 065	507	37 111	22 001	530
1905	61 219	30 224	30 633	136	38 549	22 208	436
1910	63 120	30 980	31 794	214	39 837	22 751	324

* w tym 33 luteran reformowanych

^{II} inne dane tego spisu, ukazujące podział grupy osób „dwujęzycznych”^B dane za szacunkiem Karla Brämera (idem, *Versuch einer Statistik der Nationalitäten im preußischen Staate für das Jahr 1867*, „Zeitschrift des Königlich Preußischen Statistischen Bureaus” 1871, t. 11, s. 364).Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 138-142; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 183.

W świetle danych z tabeli 27 liczba ludności zwiększała się w umiarkowanym tempie. Porównanie rozpoczynamy od 1821 roku, gdyż dane dla 1816 roku odnoszą się do większej powierzchni powiatu, który niedługo później został pomniejszony. W latach 1821-1910 wzrosła ona tylko o 82%, czyli poniżej jednego procenta rocznie (0,92%). Stagnacja dostrzegalna jest w latach 1852-1858, 1867-1871 (tutaj można mówić o regresie) oraz w latach 1871-1900. W tym ostatnim przedziale czasowym dostrzegalny był wprawdzie wzrost liczby lud-

ności, ale w ciągu 30 lat zwiększyła się ona zaledwie o 4,5 tysiąca (o 8,2% – czyli jedynie 0,27% rocznie).

W powiecie babimojskim w całym badanym okresie przeważała ludność wyznania katolickiego, poza pierwszym, niezbyt wiarygodnym, pomiarem z 1816 roku. W 1821 roku katolicy stanowili 49,4% ogółu mieszkańców, ewangelicy – 45,9%, a Żydzi – 4,7%. W następnych latach przewaga ludności katolickiej jeszcze wzrastała. W 1831 roku jej odsetek wynosił prawie 53%, w 1849 roku ponad 51%, ale w 1871 roku już wyraźnie więcej niż 54%. Na przełomie XIX i XX wieku przewaga katolików stawała się coraz większa. W 1890 roku stanowili oni prawie 59% ogółu mieszkańców, w 1900 roku – 62,2%, a w 1910 roku – 63,1%. W pierwszej połowie XIX stulecia dosyć pokaźny odsetek stanowiła ponadto ludność żydowska, na przykład 4,8% w 1831 roku, ale już 1,9% w 1871 roku. Na początku XX wieku odsetek ten spadł do 0,5%. Udział ewangelików kształtował się na poziomie 44-46% w pierwszej połowie XIX wieku oraz 36-37% na początku XX wieku¹²⁰. Bardzo duże zmiany struktury wyznaniowej na przełomie XIX i XX stulecia spowodowane były – podobnie jak w innych badanych powiatach – większą emigracją ludności niemiecko-ewangelickiej niż polsko-katolickiej na zachód Niemiec oraz za Ocean Atlantycki.

Wyniki z tabeli 27 ukazują bardzo interesujący obraz stosunków narodowościowych. Ocenę ułatwiają liczne dane o tak zwanych osobach dwujęzycznych. Nie są one jednak całkiem jednolite. Pierwszy spis z 1831 roku, który wszystkie osoby „dwujęzyczne” dodał do ludności niemiekojęzycznej, podał wyraźnie zaniżony odsetek ludności polskokojęzycznej – 32,2%. W spisie z 1837 roku pojawiła się grupa osób „dwujęzycznych” i z tego powodu odsetek ten wzrósł o ponad 20% i wynosił 55,7%. Różnice pomiarów były więc bardzo duże. Dla ludności niemiekojęzycznej pozostawało tylko 44,3%. Następne spisy, chociaż zawierały także rubrykę dla osób dwujęzycznych, podniosły znacznie odsetek dla ludności niemieckiej. W latach 1843-1858 wynosić on miał 53,2-55,6%, a tym samym osoby

¹²⁰ Przy okazji omawiania statystyki wyznaniowej zaznaczyć trzeba, że także ona podlegała pewnym „niewyjaśnionym” tendencjom. Liczba, a tym samym odsetek ewangelików w niektórych okresach „rosły” w sposób nieproporcjonalny i niewytłumaczalny statystycznie. W 1821 r. doliczono się 45,9% ewangelików w powiecie, a w trochę „poprawionych” danych z 1831 r. – 46,3%. W 1837 r. powrócono do poprzednich danych i odsetek wyniósł 45,8%, aby wzrosnąć w 1846 r. do 46,4%, a następnie obniżyć się w 1849 r. do 45,6%. Cykl ten powtórzył się w następnych latach: w 1855 r. miało być 46,7% ewangelików, a w 1858 r. – 45,5%. Zauważyć można, że rozrzew pomiędzy tymi cyklicznymi wynikami był coraz większy – od 0,4% do 1,2%. W „korzystnych” latach protestantów było coraz więcej (od 46,3% do 46,7%), a w bardziej „niekorzystnych” – coraz mniej (od 45,9% do 45,5%). Wszystkie te dane pochodziły od wciąż tych samych pruskich podmiotów administracyjnych. Kres tym „wahaniom” położyły dosyć solidne dane z 1871 r. – 43,8% ludności ewangelickiej.

polskojęzyczne stanowić miały 45-47%. W tabeli podano także alternatywne dane urzędowe dla 1858 roku, na przykładzie których wyraźnie widać, ile osób „dwujęzycznych” personel spisowy zaliczał do ludności niemieckiej. W przypadku powiatu babimojskiego było to 56% (44% doliczono do grupy polskojęzycznej), a według tych danych osób niemieckojęzycznych miało być aż 65,1%.

Pierwszy powszechny spis językowy z 1861 roku wykazał odrobinę niższy odsetek ludności niemieckojęzycznej (63%), gdyż zaliczono do niej prawie 50% z grupy tak zwanych osób dwujęzycznych (47-48%). Na podobnym poziomie oszacował go Karl Brämer – 62,4%. Pomimo tego, że zdecydowana większość rezultatów spisowych wskazuje na przewagę ludności niemieckiej, urzędowe dane z 1837 roku uprawniają nas do oceny, że ludność polskojęzyczna w powiecie babimojskim w pierwszej połowie XIX wieku stanowiła w rzeczywistości około 55% ogółu mieszkańców, przy czym w grupie tzw. osób dwujęzycznych mogła się znaleźć również ludność żydowska. Dlatego też ocenić należy, że sama ludność polska stanowić mogła wtedy około 51-52% ogółu, przy czym w przypadku tego powiatu jest to szacunek wątpliwy, gdyż potwierdzają go tylko wyniki jednego spisu¹²¹. W ogromnej większości ludność ta była wyznania katolickiego, ale zaliczała się do niej (jeżeli nasze obliczenie jest prawidłowe) niewielka grupa protestantów (około tysiąca osób w 1837 r.).

Niniejszą ocenę potwierdza w dużej mierze treść pewnego zestawienia liczbowego z 1837 roku. Urząd powiatowy (Landratsamt) oceniał wtedy, że w powiecie znajduje się 19 610 osób pochodzenia niemieckiego (45,9%) oraz 21 170 pochodzenia polskiego (49,6%), a ponadto 1927 Żydów (4,5%). Z tego po niemiecku mówiło – jak to przedstawiono w tabeli 27 – 44,3%. Wynikałoby z tego dokumentu, że urząd powiatowy wliczał do osób niemieckiego pochodzenia zaledwie 680 osób z grona tak zwanych osób dwujęzycznych, czyli poniżej 5%, podczas gdy w innych zestawieniach, jak wyżej zostało ukazane, do Niemców zaliczano mniej więcej 50% osób z tej grupy¹²².

Pierwszy pruski „nowoczesny” spis językowy z 1890 roku wykazał w powiecie babimojskim 54,8% ludności niemieckiej, 44,5% ludności polskiej oraz 0,7% – serbsko-łużyckiej, prawdopodobnie głównie we wsi Chwalim. Odsetek ludności polskiej – w świetle oficjalnej statystyki pruskiej – powiększał się i wynosił

¹²¹ Od 55% odejmujemy 3-4%, gdyż reszta ludności żydowskiej (w 1837 r. było jej 4,5%) mogła już wtedy mówić po niemiecku – był to powiat, w którym połowa mieszkańców była niemieckojęzyczna.

¹²² Por. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (GStAPK), Ministerium des Innern, Rep. 77 (wcześniej Deutsches Zentralarchiv Merseburg), Tit. 94, Nr. 78, Vol. 1, Darstellung der wichtigsten statistischen Verhältnisse des Bomster Kreises, k. 209-210.

w 1900 roku 49,6%, w 1905 roku – 50,3%, a w 1910 roku – 50,7%. Wydaje się, że wyniki z 1905 i 1910 roku zostały sztucznie zaniżone. Po wyraźnym wzroście udziału Polaków w latach 1890-1900 (o 4,4%) w następnych spisach wzrost był minimalny – 1,3% w następnych 10 latach, od 1900 do 1910 roku. Na takie zafałszowania wskazuje zwłaszcza statystyka szkolna, której dane prezentuje tabela 28.

Tabela 28

Rezultaty spisów szkolnych w powiecie babimojskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	11 575	6379	4592	594	6846	4633	82
1891	11 624	5950	4803	872	7174	4359	87
1896	12 126	5896	5633	597	7694	4363	63
1901	12 762	5757	6256	749	–	–	–
1906	13 228	5628	6789	811	–	–	–
1911	13 457	5629	7245	583	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 183.

Warto tutaj przedstawić szczegółowo, jak wyglądał wzrost odsetka uczniów polskojęzycznych w latach 1886-1911:

- w 1886 roku – 44,9%,
- w 1891 roku – 48,8%,
- w 1896 roku – 51,4%,
- w 1901 roku – 54,9%,
- w 1906 roku – 57,5% oraz
- w 1911 roku – 58,2%.

Mając na uwadze, że były to pruskie dane urzędowe, a personelowi spisowemu bardzo zależało na tym, aby ukazać wzrost odsetka uczniów mówiących po niemiecku, można sobie wyobrazić, jaki silny był proces stopniowej polonizacji powiatu babimojskiego. W ciągu 25 lat udział polskojęzycznych uczniów wzrósł o ponad 13%. Warto przypomnieć, że w latach 1871-1910 znacznie powiększył się także odsetek katolików – o prawie 9%. Owe 13% wskazywać może, że pierwsze z tych spisów szkolnych musiały być zafałszowane, gdyż przy „zrównoważonej” statystyce wzrost nie powinien być aż tak duży (co najwyżej 8-9%). Powodowała go wyższa rozrodczość rodzin polsko-katolickich oraz większa liczbowo emigracja niemieckich ewangelików niż polskich katolików na zachód (tzw. Ostflucht).

Na tereny te w poszukiwaniu pracy napływali również Polacy z głębi prowincji, a niekiedy także z Galicji i Królestwa Polskiego.

Przedstawione dane umożliwiają oszacowanie odsetka ludności polskiej na początek XX wieku. Wynosił on najprawdopodobniej 55-56% i był niższy o 7-8% od odsetka katolików w tym powiecie w 1910 roku. A więc co najmniej 8-9% z grona osób wyznania katolickiego zaliczało się do Niemców. W porównaniu z pierwszą połową XIX wieku owe 55-56% oznaczało wzrost udziału ludności polskiej o około 4%, co jest faktem niespotykanym w dotychczas przebadanych powiatach. Sytuację taką można ewentualnie porównać z powiatami świeckim i kwidzyńskim z regencji kwidzyńskiej (tam wzrost wynosił nawet 6-7%)¹²³. Wydaje się, że w powiecie babimojskim doszło do germanizacji ludności żydowskiej oraz niewielkiej grupy polskich ewangelików, ewentualnie – w małym stopniu – także katolików, ale ze względu na wyjazdy Niemców w poszukiwaniu pracy, Polacy mogli zwiększyć swój udział wśród wszystkich mieszkańców. Potwierdzają to liczby wskazujące na stosunkowo niewielki przyrost liczby ludności całego powiatu w drugiej połowie XIX wieku.

Zjawisko to potwierdzają także dane cząstkowe, a dokładniej z nadgranicznego miasta Unrugowa (dzisiaj Kargowa, wtedy Unruhstadt), które przytoczyliśmy już powyżej. W latach 1871-1910 liczba mieszkańców miasteczka uległa zmniejszeniu, ale odsetek katolików powiększył się od 10,7% do 26,2%. W 1913 roku wynosił nawet 27,1%. W tym samym czasie odsetek ewangelików spadł o ponad 10%, a wyznawców judaizmu o 5,5%¹²⁴. Powiększała się także liczba Polaków. Spis z 1861 roku wynotował tylko pojedyncze osoby polskojęzyczne, podobnie jak spis z 1890 roku. W 1905 roku ludność polska stanowić już jednak miała – w świetle danych pruskiego spisu – 24,4% ogółu mieszkańców¹²⁵. Odsetek polskojęzycznych uczniów powiększył się tam od 2-3% w latach 1886-1891 do 26,9% w 1911 roku¹²⁶. Także we wsi Kargowej, której obszary otaczały miasteczko, obserwowane było podobne zjawisko. Odsetek katolików wzrósł tam w latach 1895-1910 od 6,9% do 28%¹²⁷! Z broszury przechowywanej w zielonogórskim archiwum możemy się dowiedzieć, że na początku 1919 roku na

¹²³ Por. obliczenia w: LESZEK C. BELZYT, *Pruska statystyka językowa (1825-1911) a Polacy zaboru pruskiego Mazur i Śląska*, Zielona Góra 2013, s. 121-122 oraz 129-131.

¹²⁴ APZG, Akta miasta Kargowej, sygn. 243, Berichte des Magistrats, k. 416; sygn. 206, Volkszählungen, k. 44, 208, 407.

¹²⁵ APZG, Akta miasta Kargowej, sygn. 206, k. 134 i 288.

¹²⁶ APZG, Akta miasta Kargowej, sygn. 247, Schulstatistik, k. 19-20, 45-46, 103-104, 144-145, 184-185 i 250.

¹²⁷ Por. S. PETRIUK, *op. cit.*, s. 142 oraz L.C. BELZYT, *Kargowa w okresie nowożytnym*, s. 114-120.

pograniczu Wielkopolski w Kramsku (Kramzig) 99% ludności stanowili Polacy, w Nowym Kramsku (Neukramzig) – 89%, w Wąchabnie (Wonchabno) – 98,5%, w Podmoklem Małym (Klein-Posemukel) – 95%, w Podmoklem Dużym (Gross-Posemukel) – 85%, a w Małej Wsi (Kleindorf) – 93%¹²⁸. Liczby te wskazują na rzeczywiście istotne zmiany ludnościowe, na odpływ ludności niemieckiej (Ostflucht) i zadziwiająco silne polskie „parcie” na zachód.

2.2. Powiat międzyrzecki (Meseritz)

Powiat międzyrzecki powstał już pod rządami pruskimi w 1795 roku i obejmował wtedy późniejszy powiat międzychodzki (Birnbaum)¹²⁹. Pomniejszony powiat od 1815 roku leżał w zachodniej części regencji poznańskiej, na południe od powiatu międzychodzkiego i później skwierzyńskiego (Schwerin), na zachodzie granicząc z brandenburską regencją frankfurcką, dokładniej z powiatem torzyskim (Sternberg), a po jego podziale – ze wschodniotorzyskim (Ost-Sternberg) oraz sulechowskim (Züllichau). Na południu stykał się z powiatem babimojskim, a na wschodzie – z powiatem bukowskiem (Buk), a później nowotomyskim (Neutomischel). Po zmianach granic powiatu w 1817 roku poza jego obszarem znalazły się między innymi Skwierzyna, Międzychód i Sieraków (powstał wtedy nowy powiat międzychodzki), a przyłączono miasta Zbąszyń, Trzciel i Brójce z okolicami z powiatu babimojskiego, powierzchnia jego wynosiła 22 i 1/12 mili kwadratowej, a w morgach – 479 222¹³⁰. Przeliczając na kilometry kwadratowe, dawało to liczbę 1253¹³¹. Tym samym powiat międzyrzecki zaliczał się do większych jednostek administracyjnych na badanym terenie. Dla 1843 roku podaje się, że powierzchnia jego wynosiła 22,25 mili kwadratowej¹³², czyli odrobinę więcej – 1262,5 km². Posiadamy dane również dla następnych lat. W 1861 roku powierzchnia powiatu wynosić miała 21,42 mili kwadratowej (1215,4 km²),¹³³ w 1890 roku – 1152,56 km², natomiast w 1910 roku – 1153,38 km². Trudno ostatecznie rozstrzygnąć, czy

¹²⁸ APZG, Akta miasta Kargowa, sygn. 38, s. 84: broszura *Betschen. Eine deutsche Stadt*, März 1919.

¹²⁹ Por. np. M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 45.

¹³⁰ Por. RYSZARD PATORSKI, *Granice administracyjne powiatu międzyrzeckiego w XVIII-XX wieku*, [w:] *Ziemia Międzyrzecka. Szkice z dziejów Pogranicza*, red. BOGUSŁAW MYKIETÓW, MARCELI TURECZEK, Międzyrzecz-Zielona Góra 2004, s. 216 oraz A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 246.

¹³¹ R. PATORSKI, *op. cit.*, s. 216; autor podał powierzchnię 1226 km² co być może wynikało z innego przelicznika.

¹³² *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. XV. Por. też R. PATORSKI, *op. cit.*, s. 216; autor ten podał, że w 1836 r. powierzchnia powiatu wynosiła 1178 km².

¹³³ „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 227.

różnice wynikały z dokładności obliczeń, czy też następowały zmiany obszaru powiatu¹³⁴. Wiadomo jedynie, że w latach 1907-1910 nastąpiły wymiany części gmin lub majątków ziemskich z powiatami międzychodzkiem, nowotomyskim i skwierzyńskim¹³⁵.

Poza **Międzyrzeczem** (**Meseritz**) w granicach powiatu znajdowały się jeszcze miasta **Zbąszyń** (**Bentschen**), **Trzciel** (**Tirschtiel**), należący wcześniej do biskupów poznańskich **Pszczew** (**Betsche**, dzisiaj wieś) oraz **Bróje** (**Brätz**, obecnie wieś). Zaznaczyć należy, że Zbąszyń znajduje się tuż za granicą obecnego województwa lubuskiego i zalicza się do województwa wielkopolskiego. **Międzyrzecz**, stolica powiatu, pochwalić się mógł wielowiekową tradycją. Jako gród obronny (istniejący prawdopodobnie od VIII w.) pojawił się w źródłach już na samym początku XI stulecia. W 1003 roku w jego pobliżu zamordowanych zostało 5 osób z nowo założonego klasztoru (Pięciu Braci Męczenników), a w 1005 roku doszło tam do bitwy wojsk Bolesława Chrobrego z oddziałami króla niemieckiego, Henryka II, o czym wspominał w swojej kronice biskup Thietmar. Około połowy XI wieku gród zajęty został przez Pomorzan, a odbił go Bolesław Krzywousty w 1094 roku. Prawa miejskie Międzyrzecz uzyskał jeszcze w pierwszej połowie XIII wieku, w latach 1230-1248, i stał się miastem królewskim¹³⁶. Kazimierz Wielki nakazał w miejscu drewnianego grodu zbudować kamienny zamek. W 1474 roku został on zdobyty przez wojska króla węgierskiego Marcina Korwina, księcia Jana II Żagańskiego (Szalonego) oraz oddziały z Głogowa i Koźuchowa. Z kolei w 1520 roku, podczas ostatniej wojny polsko-krzyżackiej, zrównane z ziemią zostało prawie całe miasto. W XVII i XVIII wieku niszczone było przez wojska szwedzkie, brandenburskie i rosyjskie. Natomiast w spokojniejszych czasach rozwijała się tam przede wszystkim produkcja sukna.

W 1803 roku Międzyrzecz liczył, według danych spisowych, 3649 mieszkańców, spośród których było 2390 ewangelików, 489 katolików i 755 Żydów¹³⁷. Liczby te wskazują na wyraźną przewagę ludności ewangelickiej (65,5%) oraz znacznie większy udział osób wyznania mojżeszowego (20,7%) niż katolickiego (13,4%) na samym początku XIX stulecia. Liczba ludności wzrastała w następnych latach. W 1811 roku wynosiła ona 3444¹³⁸, w 1816 roku – 3635, a w 1821 roku – 3941¹³⁹. Spis z 1843 roku podał liczbę 4824 osób. W 1871 roku

¹³⁴ Dla 1890 i 1910 r. zob. „Preußische Statistik”, t. 121, 1893, s. 118 oraz t. 234, 1913, s. 216.

¹³⁵ Zob. M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 45.

¹³⁶ Por. *ibidem*, s. 46.

¹³⁷ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 48-53.

¹³⁸ L. PLATER, *op. cit.*, s. 265.

¹³⁹ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 48.

miała ona wzrosnąć zaledwie do 4900¹⁴⁰. W tym samym czasie udział ewangelików ulegał pewnym zmianom, zmniejszał się udział Żydów (dopiero w II połowie XIX w.), a wzrastał udział katolików. W 1843 roku wynotowano 2807 ewangelików (58,2%), 762 katolików (15,8%) i 1155 Żydów (23,9%)¹⁴¹. W 1871 roku ewangelicy stanowili jeszcze 66,2% (3242 osoby) ogółu mieszkańców, ale katolicy już 24,3% (1192 osoby), a Żydzi – 11,5% (466 osób)¹⁴². W 1905 roku w Międzyrzeczu wynotowano 541 obiektów mieszkalnych i 5800 mieszkanców, co w porównaniu z 1843 i 1871 rokiem oznaczało umiarkowany rozwój. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 64,9% (3762 osoby), katolików 32,2% (1868 osób), a Żydów 2,9% (170 osób). W gronie tych pierwszych był jeden Polak, a wśród tych drugich 171 Polaków (razem 3%). Poza tym trzy osoby należały do innych narodowości, w tym było dwóch Czechów¹⁴³. W 1911 roku udział ewangelików obniżył się do 62,7%, katolików wzrósł do 35%, a Żydów spadł do jedynie 2,3%¹⁴⁴. W 1911 roku liczba ludności miała wzrosnąć do 6023 osób.

W 1821 roku w mieście stały trzy kościoły, 20 budynków publicznych, 388 domów mieszkalnych, 8 obiektów produkcyjnych (młyny, „fabryki” i magazyny) oraz 285 – gospodarczych (stajnie, obory, szopy, stodoły). Tylko 91 z nich pokrytych było dachówką, 507 gontem, a 101 strzechą. Nie świadczyło to najlepiej o stanie gospodarczym (a i przeciwpożarowym), gdyż w innych, badanych miastach odsetek budynków krytych dachówką był z reguły znacznie wyższy, a pokrytych strzechą – znacznie niższy¹⁴⁵. W gronie obiektów publicznych znajdowały się dwie szkoły elementarne, w których czterech nauczycieli kształciło 422 uczniów. Szkolnictwo ponadpodstawowe składało się z dwóch szkół publicznych dla chłopców (2 nauczycieli i 50 uczniów) i jednej szkoły publicznej dla dziewcząt (1 nauczycielka). W mieście brakowało całkowicie szkół prywatnych, zarówno elementarnych (np. wyznaniowych), jak i ponadpodstawowych¹⁴⁶.

W 1816 roku na strukturę zawodową (poza nauczycielami i duchownymi) składało się trzech lekarzy i trzy położne. Do nich dochodzili rzemieślnicy, m.in. rzeźnicy (33 mistrzów i czeladników), piekarze (23), szewcy (34), krawcy (28), cieśle (9) i stolarze (16). Ponadto wynotowano 139 warsztatów włókienniczych

¹⁴⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 90-91.

¹⁴¹ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 148.

¹⁴² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 90-91.

¹⁴³ *Gemeindelexikon...*, s. 90-91.

¹⁴⁴ Zob. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie (GStAPK), Acta des Landesamts zu Meseritz, X. Hauptabteilung, Repositor 6 B, Nr. 75, Deutschlands-Statistik des Kreises Meseritz für 1911.

¹⁴⁵ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 46-47.

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 55-56.

i 11 lnierskich¹⁴⁷. W dziale usług wymienić można aptekę, 42 sklepy różnego asortymentu, 70 kramów, jeden hotel i trzy noclegownie, jedną restaurację i 36 karczm. Jako służbę domową określono 21 mężczyzn i 162 kobiety, natomiast jako służbę „produkcyjną” – 41 mężczyzn i 35 kobiet. Analizowany opis zawiera również kilka ogólnych informacji, że w Międzyrzeczu funkcjonował Główny Urząd Podatkowy (Hauptsteueramt), Sąd Powiatowy/Ziemski (Landgericht) i Sąd Pokoju (Friedensgericht). Wspomniano tam o najważniejszych przedsiębiorstwach, jak garbarnia, wytwórnia pończoch, tkalnia sukna. W 1821 roku miano wyprodukować 3388 sztuk sukna¹⁴⁸.

Według danych spisu z 1837 roku w Międzyrzeczu było 398 domów mieszkalnych i 4598 mieszkańców. W gronie budynków użytkowych wymienić można dwa kościoły katolickie, jeden kościół ewangelicki, synagogę, Urząd Powiatowy (Landratsamt), superintendturę protestancką, Sąd Ziemsko-Miejski, Urząd Pocztowy i Główny Urząd Podatkowy (Hauptsteueramt). W tym czasie funkcjonowały tam liczne, ale zapewne niewielkie, fabryki sukiennicze oraz garbarnie czerwono- i białoskórników. Specjalne miejsce zajmował zamek wzniesiony jeszcze w czasach Bolesława Chrobrego jako gród, a wzmocniony przez Kazimierza Wielkiego¹⁴⁹.

W 1843 roku w mieście miało być 397 domów mieszkalnych i 4824 mieszkańców¹⁵⁰. Jak widać, w pierwszej połowie XIX stulecia liczba domów mieszkalnych uległa tylko minimalnym zmianom, natomiast wzrastała liczba ludności. Ten sam spis wynotował w najbliższym sąsiedztwie miasta cztery folwarki i dwie cegielnie¹⁵¹. Dla 1849 roku mamy dane, że w mieście, poza warsztatami lnianymi i wełnianymi, funkcjonowały tylko trzy browary i dwie destylarnie¹⁵². W drugiej połowie XIX stulecia w mieście nie powstała żadna większa fabryka przemysłowa, a liczba domów mieszkalnych wzrastała w niewielkim stopniu – 431 w 1871 roku¹⁵³. Warto jednak odnotować to, że w 1885 roku Międzyrzecz uzyskał połączenie kolejowe ze Zbąszyniem. Była to jednak linia jednotorowa, ślepo zakończona. Dopiero w 1892 roku oddano do użytku linię z Rzepina i Sulęcina do Międzyrzecza, a w 1896 roku z Międzyrzecza do Skwierzyny i Zamościa (Brückenvorstadt) pod Gorzowem Wielkopolskim. Do tego ostatniego miasta linia

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 56, 58-60 i 63. Dane dla rzemieślników pochodzą już z 1819 r.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 64-67.

¹⁴⁹ L. PLATER, *op. cit.*, s. 265.

¹⁵⁰ *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften...*, s. 265.

¹⁵¹ *Ibidem*.

¹⁵² Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 134.

¹⁵³ Za *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 90-91.

dotarła dopiero w 1899 roku, po wybudowaniu mostu przez Wartę¹⁵⁴. Uzyskanie połączenia kolejowego, trzeba przyznać, że stało się to znacznie później niż w wielu innych miastach badanego obszaru, skutkowało pewnymi inwestycjami, jak budowa parowozowni, stacji kolejowej, warsztatów kolejowych, ramp ładunkowych, wag wagonowych i wieży ciśnień, które wpłynęły na ożywienie gospodarcze. W tym czasie powstała wytwórnia alkoholu Meyera Cohna, trzy cegielnie, odlewnia mosiądzu i elektrownia miejska w 1899 roku¹⁵⁵.

Następnym co do wielkości miastem w powiecie był **Zbąszyń**. Nie leży on, jak już zaznaczyliśmy wyżej, w granicach obecnego województwa lubuskiego, dlatego ograniczymy się do kilku niezbędnych informacji na jego temat. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1231 roku, w 1243 powstała tam komora celna, a w 1253 roku książę Przemysław I nakazał budowę zamku, przy którym w XIX wieku istniał imponujący ogród. W pierwszej połowie XVII stulecia umocnił go w znacznym stopniu właściciel miasta Abraham Ciświcki. W XVI i XVII wieku pracowało tam wielu rzemieślników, wśród których najwięcej było sukienników. W 1705 roku miasto i zamek zniszczone zostały przez wojska szwedzkie. Na początku XIX wieku (w 1811 r.) Zbąszyń miał 1039 lub 1046 mieszkańców i 170 domów mieszkalnych¹⁵⁶. Funkcjonował tam jeden Kościół katolicki i jeden ewangelicki. W 1818 roku liczba mieszkańców wzrosła do 1165 osób, wśród których było 477 katolików (40,94%), 491 ewangelików (42,15%) i 197 Żydów (16,9%). Przewaga ewangelików nad katolikami utrzymała się do drugiej połowy XIX wieku. W 1846 roku ewangelików było 717 (43,3%), katolików 608 (36,8%), a wyznawców judaizmu 329 (19,9%)¹⁵⁷. W 1871 roku wśród 2458 mieszkańców było 1213 ewangelików (49,4%), 1016 katolików (41,3%) i 222 Żydów (9%)¹⁵⁸. Według spisu z 1905 roku w gronie 3905 mieszkańców wynotowano 1881 ewangelików (48,2%), 1909 katolików (48,9%) i 111 wyznawców judaizmu (2,8%), co wskazywało na niewielką przewagę katolików¹⁵⁹. W 1911 roku wyznawcy katolicyzmu stanowili już ponad połowę (4641) mieszkańców: katolików było wtedy 2430 osób (52,4%), ewangelików 2094 osoby (45,1%), a Żydów 108 osób

¹⁵⁴ Por. ROBERT MICHALAK, *Linia kolejowa Rzepin–Sulęcín–Międzyrzecz*, „Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości” 2011, t. 9, s. 99–101.

¹⁵⁵ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 136.

¹⁵⁶ L. PLATER, *op. cit.*, s. 266–267.

¹⁵⁷ Zob. KRZYSZTOF RZEPA, *W Wielkim Księstwie Poznańskim (1815–1848) i w prowincji poznańskiej (1848–1920)*, [w:] *Dzieje Zbąszynia*, red. KRZYSZTOF RZEPA, Poznań 2014, s. 239.

¹⁵⁸ *Ibidem*. W tym opracowaniu przedstawione zostały liczby dla ewangelików i katolików. Właściwe dane za *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 90–91.

¹⁵⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 90–91.

(2,3%)¹⁶⁰. Liczby te wskazują na ogromne zmiany struktury wyznaniowej, zwłaszcza w porównaniu z danymi z 1846 roku; doszło do wzrostu odsetka katolików o 16,4%, a spadku odsetka ludności żydowskiej o 17,6%.

W 1837 roku w mieście było 195 domów i 1638 mieszkańców. Ponadto znajdowały się tam dwa kościoły katolickie i jeden ewangelicki¹⁶¹. W 1843 roku liczba domów wzrosła do 200, a mieszkańców miała zmaleć do 1484. W opisie zaznaczono, że właścicielem zamku była wtedy rodzina Garczyńskich¹⁶². W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wyniosła 383, a mieszkańców 3905 osób, co wskazywało by na pewien rozwój gospodarczy na przełomie XIX i XX stulecia, w porównaniu z pierwszą połową XIX wieku¹⁶³.

Jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku miasto mogło się poszczycić rozwojem drobnego przemysłu. W 1805 roku kupiec Johann Volmer zainstalował pierwszą w Wielkopolsce maszynę parową w farbiarni sukna¹⁶⁴. Na początku lat 60. XIX wieku Gustav Blindow uruchomił duży młyn parowy. W 1870 roku dotarła do Zbąszynia kolej żelazna, a nowoczesny dworzec wybudowano w 1876 roku. W 1888 roku powstała fabryka mączki ziemniaczanej, która w 1900 roku stała się filią dużego zakładu w Kostrzynie. W 1901 roku zbudowano cegielnię niedaleko dworca kolejowego. Na przełomie XIX i XX wieku w mieście istniały ponadto co najmniej cztery duże browary i tartak parowy oraz kilka młynów wiatrowych (już w 1819 r. były tam 4 wiatraki, a w 1839 r. – 5). W 1905 roku uruchomiono gazownię i przy ulicach zainstalowano latarnie. W 1904 roku powstała sieć wodociągowa¹⁶⁵.

W pierwszej połowie XIX wieku większym ośrodkiem miejskim niż Zbąszyń był jeszcze **Trzciel**. W 1811 roku liczył 284 domy i 1604 mieszkańców. W 1837 roku liczba domów mieszkalnych wzrosła do 293, a stan ludności do 2282 osób. Właścicielką miasta była wtedy księżna Reuss. Funkcjonowały w nim trzy świątynie: kościół katolicki, kościół ewangelicki i synagoga¹⁶⁶. Ludwik Plater zaznaczył, że w ośrodku tym były drobne zakłady przemysłowe, jak fabryki sukna, tytoniu, tabaki, gorzelnie, a pod miastem także papiernia i kuźnia („hamernia”)¹⁶⁷. W 1843 roku przewaga nad Zbąszyniem jeszcze się utrzymywała – w Trzcielu były

¹⁶⁰ Za GStAPK, X. Hauptabteilung, Repositur 6B, nr 75, Acta des Landesamts zu Meseritz, Deutschums-Statistik des Kreises Meseritz für 1911.

¹⁶¹ L. PLATER, *op. cit.*, s. 266.

¹⁶² *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 143.

¹⁶³ *Gemeindelexikon...*, s. 90-91.

¹⁶⁴ K. RZEPA, *op. cit.*, s. 247.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 249-257. Fabryka mączki ziemniaczanej w Kostrzynie była wtedy największym zakładem tego typu na świecie (s. 253).

¹⁶⁶ L. PLATER, *op. cit.*, s. 266.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

wtedy 304 domy i 2400 mieszkańców, wśród których wynotowano 1545 ewangelików (64,4%), 550 katolików (22,9%) i 305 Żydów (12,7%). W późniejszym okresie rozwój gospodarczy miasta był jednakże bardzo powolny. Nie powstały tam żadne większe fabryki. W 1849 roku wynotowano cztery małe przędzalnie, dwa browary, młyn wodny i młyn wiatrowy¹⁶⁸. Wynikiem takiej sytuacji była spadająca liczba ludności, co było bardzo rzadkim zjawiskiem na badanym terenie. W 1871 roku stan zaludnienia miał wynosić jeszcze 2550, czyli trochę więcej niż w 1843 roku (dane z akt archiwalnych). Natomiast według spisu z 1871 roku Trzciel Stary i Nowy miały 300 domów i 2505 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 54,8% (1373 osoby), katolików 37,2% (933 osoby), a Żydów – 7,9% (199 osób)¹⁶⁹. W porównaniu z 1843 rokiem wyraźnie spadł udział ewangelików i ludności żydowskiej, a wzrósł udział katolików o 14,3%.

Według spisu z 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wzrosła do 324, ale liczba mieszkańców zmalała do 2229 osób. Ewangelicy stanowili wtedy 58,5% (1303 osoby), czyli więcej niż w 1871 roku. Odsetek katolików podniósł się do 39,1% (871 osób), a wyznawców judaizmu – zmniejszył się do 2,4% (54 osoby). Spis ten podał również, że w gronie katolików było 67 Polaków, czyli 3%¹⁷⁰. W 1911 roku liczba ludności wyniosła tylko 2378 osób. W ich gronie było 1403 ewangelików (59%), 928 katolików (39%) i zaledwie 47 Żydów (2%)¹⁷¹. Wyniki te wskazują, że pod koniec badanego okresu wyraźnie wzrastał udział ludności katolickiej, a malał drastycznie udział ludności żydowskiej, ale ogólna liczba mieszkańców raczej spadała.

Kolejnym miastem (od 1946 r. wsią) o podobnej liczbie mieszkańców były **Brójce**. Prawa miejskie uzyskały one w 1428 roku, ale ponieważ napływ osadników następował pomалу, pełnię praw uzyskały dopiero w 1603 roku. Ludność w tym czasie zajmowała się rolnictwem i rzemiosłem. W XVIII stuleciu największą grupę stanowili sukiennicy, a ponadto pracowali tam szewcy, garncarze, młynarze, piekarze, browarnicy i krawcy. Zabudowa była głównie drewniana, co skutkowało często pożarami, jak w 1807 roku, kiedy spłonęła większa część miasta. Odbudowano wtedy tylko kościół ewangelicki, a katolicki powstał dopiero znacznie później. W 1811 roku – pomimo tego, że było to cztery lata po pożarze – stały tam już 202 domy mieszkalne, a żyło w nich 1170 osób. W 1837 roku domów było 205, a mieszkańców 1475. Według Ludwika Platera funkcjonowały tam trzy świątynie:

¹⁶⁸ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 14.

¹⁶⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 90-91.

¹⁷⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 90-91.

¹⁷¹ GStAPK, X. Hauptabteilung, Repositur 6B, nr 75, Acta des Landesamts zu Meseritz, Deutschthums-Statistik des Kreises Meseritz für 1911.

protestancka, katolicka i synagoga¹⁷². W 1843 roku liczba domów zmniejszyła się do 202, podobnie jak stan mieszkańców – do 1447. W gronie tym było 1193 ewangelików (82,4%), zaledwie 45 katolików (3,1%) i 209 Żydów (14,4%)¹⁷³. W 1849 roku w mieście istniały zakład mąki ziemniaczanej, betoniarnia, browar, mleczarnia i tartak¹⁷⁴. W drugiej połowie XIX wieku działało tam także 7 młynów wiatrowych. W tymże czasie miasto nie uzyskało połączenia kolejowego, a gospodarka coraz bardziej podupadała, co pod koniec tego stulecia skutkowało spadkiem liczby mieszkańców. W 1871 roku 1657 mieszkańców, w 212 domach, dzieliło się na 1401 ewangelików (84,6%), 173 katolików (10,4%) i 81 izraelitów (4,9%)¹⁷⁵. Te dane były najwyższymi liczbami – mieszkańców i ewangelików w całym badanym okresie. Według spisu z 1905 roku były one już znacznie niższe. W Brójcach było wtedy 213 obiektów mieszkalnych i 1385 mieszkańców. Odsetek ewangelików spadł do 80,6% (1126 osób), a katolików wzrósł do 18,6% (258 osób). Do wyznania judaistycznego należała tylko jedna osoba. Oznaczało to zmniejszenie odsetka ewangelików o 4%, a powiększenie odsetka katolików o całe 8,2% w ciągu 34 lat. W gronie tych ostatnich spisano 24 Polaków (1,7%)¹⁷⁶. W 1911 roku liczba mieszkańców podniosła się zaledwie do 1397 osób, z czego 1136 zaliczało się do wyznania ewangelickiego (81,3%), 260 do katolickiego (18,6%) i jedna osoba do izraelickiego¹⁷⁷.

Pszczew jako miasto założony został w 1288 roku (wsiąg został w 1945 r.). Przez wiele stuleci należał do biskupów poznańskich. Ludność zajmowała się głównie rolnictwem. W XVII-XVIII wieku działały tam dwa młyny. W 1811 roku liczył on 129 domów i 753 mieszkańców. W tym momencie był najmniejszym miastem powiatu międzyszyckiego. W 1837 roku liczba domów wzrosła do 164, a mieszkańców – do 1197 osób. Wynotowano tam tylko kościół katolicki. Ewangelicy i Żydzi nie mieli swoich świątyń. Właścicielem miasta był w tym czasie baron Hiller von Gertringen¹⁷⁸. W 1843 roku domów mieszkalnych było jeszcze więcej – mianowicie 190, a mieszkańców – 1560 osób. W ich gronie dominowali katolicy, których było 1120 (71,8%), natomiast ewangelików – 267 (17,1%), a Żydów – 173 (11,1%). W mieście miał się wtedy znajdować zamek (raczej duży dwór),

¹⁷² L. PLATER, *op. cit.*, s. 267.

¹⁷³ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 148.

¹⁷⁴ Za Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 141.

¹⁷⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 90-91.

¹⁷⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 90-91.

¹⁷⁷ GStAPK, X. Hauptabteilung, Repositur 6B, nr 75, Acta des Landesamts zu Meseritz, Deutschtums-Statistik des Kreises Meseritz für 1911.

¹⁷⁸ L. PLATER, *op. cit.*, s. 267.

młyn, folwark i przedsiębiorstwo obróbki drzewnej¹⁷⁹. W 1849 roku wykazano istnienie wytwórni wody mineralnej, młyna i zakładu torfiarskiego¹⁸⁰. W drugiej połowie XIX wieku gospodarka miejska nie rozwijała się i nawet podłączenie do linii kolejowej Międzyrzecz–Międzychód w 1887 roku nie zmieniło tej sytuacji. W 1871 roku stan domów mieszkalnych podniósł się do 206, a ludności do 1809 osób, z których do wyznania katolickiego zaliczało się 1311 osób (72,5%), do ewangelickiego 420 (23,2%), a do izraelickiego 78 (4,3%)¹⁸¹.

Według spisu z 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wzrosła do 245, a mieszkańców – do 1902 osób. Katolicy stanowili wtedy 75,4% ogółu zaludnienia (1434 osoby), ewangelicy – 22,3% (424 osoby), wyznawcy judaizmu – 2,15%, a ponadto trzy osoby należały do innych wyznań chrześcijańskich (0,15%). W porównaniu z 1871 rokiem wzrósł udział katolików, a zmniejszył się udział ludności żydowskiej. W gronie ewangelików spisano jednego Polaka, a wśród katolików – 401 Polaków, czyli razem 21,1% ogółu mieszkańców¹⁸². Dane ze spisu powszechnego z 1910 roku były jeszcze korzystniejsze dla katolików. W gronie 1860 mieszkańców stanowili oni 77,2% (1436 osób), natomiast ewangelicy 20,8% (386 osób), a Żydzi 1,8% (33 osoby)¹⁸³. W świetle oficjalnych pruskich spisów językowych polscy mieszkańcy na początku XX stulecia mieli tworzyć grupę około 500 osób, czyli prawie 27%. Zaznaczyć warto, że pruskie władze administracyjne szacowały w 1897 roku, że w Pszczewie Polacy stanowili około 40% mieszkańców (716 osób).

Po prezentacji miast należy przejść do danych dotyczących całego powiatu międzyszeckiego. W 1815 roku wynotowano tam 39 293 mieszkańców¹⁸⁴, a w 1816 roku – 40 771¹⁸⁵. Zaznaczyć należy, że powiat obejmował wtedy jeszcze Trzemeszno Lubuskie z okolicami oraz majątek Grochów, które w sierpniu 1816 roku włączone zostały do brandenburskiego powiatu torzyskiego (Kreis Sternberg) w regencji frankfurckiej¹⁸⁶. Pomimo tego, że w 1816 roku licznie

¹⁷⁹ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 146.

¹⁸⁰ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 142.

¹⁸¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 90-91.

¹⁸² *Gemeindelexikon...*, s. 90-91.

¹⁸³ Por. GStAPK, X. Hauptabteilung, Repositur 6B, nr 75, Acta des Landesamts zu Meseritz, Deutschums-Statistik des Kreises Meseritz für 1911.

¹⁸⁴ Za Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), zespół Oberpräsidium Posen, sygn. 9044, k. 37.

¹⁸⁵ A.A. MÜTZELL, *op. cit.*, s. 252.

¹⁸⁶ M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 45. W 1821 r. liczba mieszkańców zmalała do 28 tysięcy, co mogło wskazywać na większe zmiany terytorialne od tych wskazanych w tekście. Być może liczby, podawane dla 1815 i 1816 r., dotyczyły jeszcze obszaru sprzed 1815 r., kiedy do powiatu należały tereny wokół Międzychodu i Skwierzyny.

przeważali ewangelicy, posiadali oni w powiecie 12 kościołów parafialnych i 5 filialnych, a katolicy 26 kościołów parafialnych i 13 filialnych. Można przypuszczać, że wspólnota katolicka była w tamtym czasie lepiej zorganizowana. Ponadto wynotowano kościoł ewangelików reformowanych, 5 świątyń mennonickich i 6 synagog¹⁸⁷. W opisie podano kilka informacji o stanie gospodarczym w 1819 roku. Na terenie powiatu czynnych było 45 młynów wiatrowych i 21 młynów wodnych, a ponadto 14 cegielni, trzy wapienniki, trzy folusze i papiernia. Dodać można jeszcze 316 warsztatów wełniarskich i 21 lniarskich, które nie były liczbami szczególnie imponującymi w porównaniu z innymi powiatami badanego terenu¹⁸⁸. W dziale usługowym wymienić można cztery hotele i 7 noclegowni, dwie restauracje i 149 karczm. Zaskakujący jest brak wędrownych kramarzy i barek wodnych oraz brak informacji na temat liczby sklepów. Służbę domową stanowiło 99 mężczyzn i 193 kobiety, natomiast służbę pracowniczą („wytwórczą” lub „rolną”) 1241 mężczyzn i 764 kobiety. Wspomniano dodatkowo dla 1816 roku o osobach, wykonujących „proste prace ręczne” („gemeine Handarbeit”) – 1464 mężczyzn i 839 kobiet¹⁸⁹. Dla tego samego roku podano, że w powiecie istniały tylko cztery szkoły z 6 nauczycielami dla 553 uczniów. Z całą pewnością były to dane niekompletne¹⁹⁰. W 1821 roku miało tam być 45 świątyń (czyli o 23 mniej niż w 1816 r.), 86 budynków użyteczności publicznej, 3840 domów mieszkalnych, 143 obiekty produkcyjne (młyny, „fabryki” i magazyny) oraz 4976 – gospodarczych (szopy, stodoły, stajnie, obory, chlewnie)¹⁹¹.

Dla 1837 roku Ludwik Plater podał, że w powiecie istniało 80 wsi większych, liczących ponad 100 mieszkańców oraz 75 wsi i osad małych (razem 155). W gronie największych wsi wymienić można w porządku alfabetycznym najpierw **Bukowiec** (**Bauchwitz**), gdzie w 73 domach mieszkało 548 osób¹⁹². **Chociszewo** (**Kutschkau**) miało 64 domy i 414 mieszkańców¹⁹³, a **Dąbrówka Wielkopolska** (**Groß Dammer**) 78 domów z 607 mieszkańcami¹⁹⁴. W **Kęszycy** (**Kainscht**) 430 osób zamieszkiwało w 65 domach¹⁹⁵, a w **Kościeszynie** (**Kuschten**) 670 osób w 98 domach¹⁹⁶.

¹⁸⁷ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 249-251.

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 255-256.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 257-258.

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 258.

¹⁹¹ *Ibidem*, s. 246.

¹⁹² L. PLATER, *op. cit.*, s. 268. W regencji poznańskiej nie wszystkie wsie miały w tym czasie nazwy niemieckie. W tekście niektóre z nich pochodzą z późniejszego okresu, po 1848 r.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 272.

¹⁹⁴ *Ibidem*, s. 270.

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 268.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 270.

Kręsko (Krantz) wykazywało 60 domów i 420 mieszkańców¹⁹⁷. W **Łomnicach** (dziś Łomnica, niem. **Lomnitz**) było 70 domów i 501 mieszkańców¹⁹⁸, w **Nowo-Jastrzębskich Oleandrach** (dziś Nowe Jastrzębsko, niem. **Friedenau**) – 60 domów i 409 mieszkańców¹⁹⁹, natomiast w **Przyprostyni (Brandorf)** – 60 domów i 407 mieszkańców²⁰⁰. **Rogoziniec (Rogsen)** liczył 501 mieszkańców w 74 domach²⁰¹, a **Staro-Jastrzębskie Oleandry** (dziś Jastrzębsko Stare, niem. **Friedenhorst**) – 502 osoby w 84 domach²⁰². W **Strzyżewie (Strese)** znajdowało się 60 domów, w których żyło 413 osób²⁰³. Na końcu tej listy znalazł się **Suchy Lutołek** (dziś Suchy Lutol, niem. **Dürrlettel**), gdzie w 67 domach mieszkało 487 osób²⁰⁴. Ogółem na terenach wiejskich zanotowano 3396 domów i 24 875 mieszkańców, a w miastach – 1255 domów i 11 190 mieszkańców. Ludwik Plater zaznaczył, że w powiecie w 1837 roku funkcjonowały 33 folwarki, 14 młynów wodnych, smolarnia i cegielnia. Autor ten nie podał wcale liczby młynów wiatrowych, a ponadto z zestawienia tabelarycznego można wnioskować, że pominął także jedną cegielnię, kuźnię i hutę szkła (pod Łomnicami)²⁰⁵.

Według spisu z 1843 roku do najlepiej zagospodarowanych wsi należały między innymi **Kaława (Kalau)**, gdzie w 50 domach mieszkało 407 osób, a w tym 368 katolików (90,4%) i 39 ewangelików²⁰⁶. **Łomnice** miały 75 domów i 625 mieszkańców, czyli o 5 domów i 124 osoby więcej niż w 1837 roku. Również w Łomnicach katolicy mieli wyraźną przewagę 502 osoby (80,3%), wobec 123 ewangelików. W tym zestawieniu wyraźnie już zaznaczono, że pod Łomnicami funkcjonowała huta szkła²⁰⁷. W **Gorońsku (Grunzig)** działały młyn wodny i folwark, natomiast w **Kursku (Kurzig)** – młyn wodny, folwark, karczma i leśniczówka²⁰⁸. W **Żółwinie (Solben)** wynotowano nawet dwa młyny wodne (borowy młyn i kuperny młyn), a w **Wielkiej Gorzycy (Obergörzig)** – młyn wodny i dwa folwarki²⁰⁹. **Dąbrówka Wielkopolska** wykazywała wtedy 92 domy, czyli o 14 więcej niż w 1837 roku oraz 776 mieszkańców – o 169 więcej niż w 1837 roku. Różnice te wskazywały

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 271.

¹⁹⁹ *Ibidem*.

²⁰⁰ *Ibidem*.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 270.

²⁰² *Ibidem*, s. 271.

²⁰³ *Ibidem*, s. 270.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 272.

²⁰⁵ Por. *ibidem*, s. 270-272.

²⁰⁶ *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften...*, s. 142.

²⁰⁷ *Ibidem*, s. 144. Tutaj liczba domów i mieszkańców obejmuje wieś i osadę przy hucie.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 148.

²⁰⁹ *Ibidem*, s. 150.

na szybki rozwój wsi, w której funkcjonowała smolarnia nad jeziorem i folwark. Katolicy stanowili tam 81,3% (631 osób), a ewangelicy 18,7% (145 osób) ogółu mieszkańców wsi²¹⁰. **Chociszewo** (pisane też Chodziszewo), będące majątkiem rycerskim, nadal miało 64 domy, ale 431 mieszkańców (o 17 więcej), wśród których było 379 katolików (88%) i 52 ewangelików²¹¹. **Kościeszyn** (pisany też Kocieszyn) miał również nadal 98 domów, a liczba mieszkańców wzrosła do 717, z czego 166 należało do wyznania katolickiego, a 551 do ewangelickiego (77%). To także był majątek rycerski w rękach rodziny Bronikowskich²¹². Wsie **Nowe i Stare Jastrzębsko** zachowały swoje stany domostw (60 i 84 domy), a liczba ludności wzrosła nieznacznie (417 i 516 osób), warto jednak zaznaczyć, że zdecydowanie przeważali tam ewangelicy (89% i 93%)²¹³. Podobną przewagę ewangelicy mieli w **Bukowcu** (prawie 94%), który był majątkiem rycerskim w rękach rodu Gersdorf. Liczba domów zmniejszyła się tam o jeden (72), a mieszkańców wzrosła o 21 (569)²¹⁴. W **Kęszycy** liczba domów wzrosła o 5 i wynosiła 70, a liczba mieszkańców podniosła się o 43 osoby – do 473. Ewangelicy mieli tam również przewagę, ale nie aż taką znaczną (67%)²¹⁵. W **Rogozieńcu** również liczba domów wzrosła – do 76 a mieszkańców do 519 osób. Zmiany były jednak niewielkie – dwa domy i 18 mieszkańców. W tej wsi przewaga ewangelików była bardzo wyraźna – 492 (95%) do 27 katolików²¹⁶. W dużych wsiach, **Przyprostyni** i **Strzyżewie**, zmiany były niewielkie: stan domów pozostał taki sam (po 60), a liczba mieszkańców wzrosła minimalnie (o 16 osób i 2 osoby). Dodać warto, że w Przyprostyni wyraźnie dominowali katolicy (79%), a w Strzyżewie – ewangelicy (74%)²¹⁷. Przeglądając tabele z prezentowanego opisu doliczyć się można 38 folwarków, 14 młynów wodnych, trzech cegielni, trzech kuźni (z tego 1 kuźnia miedzi), dwóch tartaków, dwóch hut szkła, smolarni, papierni i karczmy²¹⁸. Ta ostatnia liczba jest bardzo niewiarygodna, gdyż karczm z pewnością było więcej. W porównaniu z danymi z 1837 roku folwarków było o 5 więcej, cegielni o dwie (w stosunku do obliczeń Ludwika Platara), kuźni również o dwie, hut szkła o jedną więcej. Dodatkowo pojawiły się dwa tartaki, papiernia i karczma. Trudno powie-

²¹⁰ *Ibidem*, s. 154. Trzeba zaznaczyć, że liczby dla 1843 r. obejmują właśnie dodatkowo folwark i smolarnię.

²¹¹ *Ibidem*, s. 142.

²¹² *Ibidem*, s. 144.

²¹³ *Ibidem*.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 148.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 150.

²¹⁶ *Ibidem*, s. 154.

²¹⁷ *Ibidem*, s. 144.

²¹⁸ *Ibidem*, s. 142-154.

dzień jednoznacznie, czy w ciągu 6 lat powstały nowe przedsiębiorstwa, czy też zestawienia statystyczne prawdopodobnie w obydwu przypadkach były trochę niedokładne.

Spis gospodarczy z 1849 roku podał, że na terenach wiejskich istniały 64 młyny wiatrowe, 22 przędzalnie wełny, 21 młynów wodnych, 21 cegielni, 19 browarów, 9 gorzelni, 6 tartaków, 5 wapniarni, 5 foluszy, trzy smolarnie, dwie destylarnie, młyn kieratowy, papiernia, kuźnia miedzi i huta szkła zatrudniająca 16 pracowników²¹⁹.

Według spisu z 1871 roku największe wsie w powiecie międzyszeckim były wyraźnie mniejsze niż na przykład w powiecie babimojskim, ale również w badanych powiatach śląskich oraz nowomarchijskich. Tylko jedna wieś, **Dąbrówka Wielkopolska (Groß Dammer)**, ledwo przekraczała liczbę 700 mieszkańców. W 1871 roku spisano w niej 109 domów i 716 osób. Wyraźną przewagę mieli tam katolicy, których odsetek wynosił 90,8% (650 osób), a dla ewangelików pozostało 9,2% (66 osób)²²⁰. **Rogoziniec (Rogsen)** wykazywał 94 domy i 695 mieszkańców, wśród których dominowali ewangelicy. Ich odsetek wynosił 92,2% (641 osób), a katolików 7,8% (54 osoby)²²¹. W **Kościeszynie (Kuschten)** były 92 domy z 669 mieszkańcami, w gronie których wynotowano 480 ewangelików (71,7%) i 189 katolików (28,3%)²²². **Strzyżewo (Strese)** miało wtedy 83 domy i 639 mieszkańców. Wyznawcy ewangelicy przeważali, stanowiąc 76,4% ogółu ludności (488 osób), wyznawcy katolicy – 23,3%, a wyznawcy judaizmu – zaledwie 0,3% (2 osoby)²²³. W **Suchym Lutołku (Dürlettel)** były 74 domy z 628 mieszkańcami. Ewangelicy dominowali tam jednoznacznie, stanowiąc 96% całego zaludnienia (603 osoby), a dla katolików zostawały 4% (25 osób)²²⁴. Z kolei **Łowin (Lowin)** wykazywał 77 domów i 622 mieszkańców, w których gronie przeważali wyraźnie katolicy. Ich odsetek wynosił 93,1% (579 osób), a ewangelików 6,9% (42 osoby)²²⁵.

Pozostałe wioski miały mniej niż 600 mieszkańców. **Kaława (Kalau)** liczyła 61 domów i 591 mieszkańców, wśród których dominowali katolicy. Wyrażało się to liczbą 93,9% i 555 osób. Dla ewangelików pozostało 6,1% (36 osób)²²⁶. W **Kęszycy**

²¹⁹ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 143.

²²⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 92-93.

²²¹ *Ibidem*, s. 94-95.

²²² *Ibidem*, s. 92-93.

²²³ *Ibidem*, s. 94-95.

²²⁴ *Ibidem*, s. 92-93.

²²⁵ *Ibidem*.

²²⁶ *Ibidem*.

(**Kaintsch**) spisano 85 domów i 588 mieszkańców, a wśród nich 381 ewangelików (64,8%) i 207 katolików (35,2%)²²⁷. **Stare Jastrzębskie (Friedenhorst)** wykazywało 76 domów i – podobnie jak w Kęszycy – 588 mieszkańców. Przewaga ewangelików była tam znacznie większa – 91,3% (537 osób). Odsetek wyznawców katolicyzmu wynosił odpowiednio 5,8% (34 osoby), a judaizmu – 2,9% (17 osób)²²⁸. **Stołuń (Stalun)** miał wtedy 59 prywatnych domów mieszkalnych i 534 mieszkańców. Katolicy stanowili tam 89,5% ogółu ludności (478 osób), a ewangelicy 10,5% (56 osób)²²⁹. Ostatnią miejscowością na naszej liście (powyżej 500 mieszkańców) jest **Przyprostynia (Brandorf)**, która liczyła 76 domów i 527 mieszkańców. Także tam przeważali katolicy, gdyż ich odsetek wynosił 84,6% (446 osób), a ewangelików – 15,4% (81 osób)²³⁰. Do tejże listy można ewentualnie dopisać jeszcze **Nowe Jastrzębsko (Friedenau)**, które w 1871 roku miało 69 domów i 498 mieszkańców. Udział ewangelików wyrażał się liczbą 76,7% (382 osoby), a katolików – 23,3% (116 osób)²³¹.

W drugiej połowie XIX wieku powstawały nowe przedsiębiorstwa przemysłu spożywczego i drzewnego na terenach wiejskich powiatu międzyszyckiego, ale żadne z nich nie zdobyło w sensie gospodarczym znaczenia ponadpowiatowego. Na koniec prezentacji terenów wiejskich warto przytoczyć dane spisu powszechnego z 1905 roku. Lista największych wiosek jest podobna do zestawienia z 1871 roku, przy czym liczby mieszkańców z reguły są na niej większe. Pierwsze miejsce zajęła **Dąbrówka Wielkopolska**, mając 151 obiektów mieszkalnych i 1038 mieszkańców. Katolicy stanowili w niej 93,2% całej ludności (967 osób), a ewangelicy 6,8% (71 osób). W gronie tych pierwszych było 935 Polaków, których odsetek tym samym wynosił 90,1%. Ponadto dwóch katolików było innej narodowości niż niemiecka²³². Na drugie miejsce wysunęło się **Strzyżewo**, które miało 123 obiektów mieszkalnych i 925 mieszkańców. W tej wsi przeważali ewangelicy, którzy liczyli 750 osób (81,1%), a katolicy 173 osoby (18,9%). W gronie tych ostatnich spisano 40 Polaków (4,3%)²³³.

Pozostałe miejscowości wykazywały poniżej 900 mieszkańców. W **Łowinie** znajdowało się 114 obiektów mieszkalnych i 888 mieszkańców. Wyraźną większość stanowili katolicy, których było 863 (97,2%), a dla ewangelików pozostawało

²²⁷ *Ibidem*.

²²⁸ *Ibidem*.

²²⁹ *Ibidem*, s. 94-95.

²³⁰ *Ibidem*, s. 90-91.

²³¹ *Ibidem*, s. 92-93.

²³² *Gemeindelexikon...*, s. 90-91.

²³³ *Ibidem*, s. 92-93.

zaledwie 2,8% (25 osób). Wśród katolików wynotowano 644 Polaków, którzy stanowili 72,5% wszystkich mieszkańców. Ponadto jedna osoba zaliczała się do innej, poza niemiecką, narodowości²³⁴. W **Przyprostyni** spisano 109 domów i 826 mieszkańców. Była to kolejna wieś, w której dominowali katolicy i Polacy. Odsetek katolików wynosił 90,2% (745 osób), ewangelików 9,3%, a ludności żydowskiej – 0,5% (4 osoby). Wśród katolików doliczono się 10 Niemców i 735 Polaków, którzy tym samym stanowili 89% ogółu zaludnienia²³⁵.

Niewiele mniej mieszkańców miał **Rogoziniec**, posiadający 124 obiekty mieszkalne, w których żyło 795 osób. Tam z kolei wyraźnie przeważali ewangelicy, którzy liczyli 768 osób (96,6%), a katolicy – zaledwie 27 osób (3,4%). Ludność polska była reprezentowana tylko przez cztery osoby wyznania katolickiego (0,5%)²³⁶. W **Suchym Lutołku** stało 100 obiektów mieszkalnych z 712 mieszkańcami. Również w tej wsi dominowali ewangelicy z liczbą 700 osób (98,3%), a katolików było zaledwie 12 osób (1,7%). Tylko 5 osób należało do narodowości polskiej (0,7%)²³⁷. **Kęszyca (Kainscht)** to było 96 obiektów mieszkalnych i 702 mieszkańców. Osoby wyznania ewangelickiego miały tam niewielką przewagę, gdyż ich odsetek wynosił 56,3% (395 osób), a katolików – 43,7% (307 osób). W gronie tych ostatnich znajdowało się 6 Polaków (0,9%)²³⁸.

W grupie miejscowości mających powyżej 600 mieszkańców wymienić należy na pierwszym miejscu **Kościeszyn**, w którym spisano 113 obiektów mieszkalnych, czyli o 21 więcej niż w 1871 roku, ale tylko 652 mieszkańców – o 17 osób mniej niż w 1871 roku. Ewangelicy stanowili 67,2% (438 osób) ogółu ludności, a katolicy – 32,8% (214 osób). Oznaczało to, że udział ewangelików w latach 1871-1905 obniżył się o 4,5%, a tym samym wzrósł o tę samą wartość udział katolików. Ludność polska liczyła 45 osób (6,9%)²³⁹. **Bukowiec (Bauchwitz)**, który w zestawieniu z 1871 roku nie pojawił się ze względu na niską liczbę ludności, w 1905 roku miał 92 obiekty mieszkalne i 641 mieszkańców, co wskazywało na znaczny rozwój wioski. Dominacja ewangelików jeszcze bardziej wzrosła i wynosiła 98,6% (632 osoby), a dla katolików zostawało 1,4% (9 osób). Wśród tych ostatnich zdecydowanie przeważali Polacy – 8 osób, ale tylko 1,3% ogółu zaludnienia²⁴⁰. W podobnej sytuacji była także **Nądnia (Naudel)**, która liczyła

²³⁴ *Ibidem*.

²³⁵ *Ibidem*, s. 90-91.

²³⁶ *Ibidem*, s. 92-93.

²³⁷ *Ibidem*, s. 90-91.

²³⁸ *Ibidem*.

²³⁹ *Ibidem*.

²⁴⁰ *Ibidem*.

88 obiektów mieszkalnych i 628 mieszkańców, co oznaczało znaczący wzrost w porównaniu z 1871 rokiem (wtedy 65 domów i 428 mieszkańców). W tej wsi, leżącej pod Zbąszyniem, przeważali katolicy w liczbie 526 osób (83,8%), a do ewangelików zaliczały się 102 osoby (16,2%). Wśród katolików przygniatającą przewagę mieli Polacy, którzy stanowili 77,2% ogółu ludności (485 osób)²⁴¹.

Tylko jednego mieszkańca mniej niż Nądnia miała **Kaława**, która liczyła 627 mieszkańców w 78 obiektach mieszkalnych. Należała ona do następnych miejscowości, w których dominowali katolicy. Ich odsetek wynosił 90,1% (565 osób), a ewangelików – 9,9% (62 osoby). Przewaga katolików nie oznaczała w tym przypadku przewagi ludności polskiej. W Kaławie wynotowano tylko 25 Polaków (4%)²⁴². **Chrośnica (Kroschnitz)**, która wcześniej nie pojawiła się w zestawieniu największych wsi, pod koniec XIX wieku przeżyła okres korzystnego rozwoju, funkcjonował tam folwark, w 1870 roku uzyskała połączenie kolejowe (linia Poznań–Zbąszyń), w 1881 roku powstała tam gorzelnia, a w 1888 roku nowa szkoła. W 1905 roku liczyła 95 obiektów mieszkalnych i 623 mieszkańców. Pod kątem wyznaniowym wyraźnie przeważali katolicy, gdyż ich odsetek wynosił 82,3% (513 osób). Ewangelików było 110 osób (17,7%). Wśród katolików dominowali Polacy – 481 osób, czyli 77,2% ogółu ludności²⁴³. **Silno (Schilln)** również odnotowało znaczący wzrost w latach 1871-1905, wykazując 91 domów (o 31 więcej) i 606 mieszkańców (o 126 więcej). Tam także przeważali katolicy – 514 osób i 84,8%. Dla ewangelików pozostawało 15,2% (92 osoby). Ludności polskiej było jednak niewiele, gdyż tylko 70 osób stanowiących 11,6% ogółu zaludnienia²⁴⁴.

Na koniec wymienić można jeszcze dwie miejscowości, w których było więcej niż 500 mieszkańców. **Stołuń** powiększył się w minimalnym stopniu, mając w 1905 roku 71 obiektów mieszkalnych (o 12 więcej niż w 1871 r.) oraz 551 mieszkańców (o 17 więcej). Przeważali w nim katolicy w liczbie 508 osób (92,2%), a ewangelicy stanowili 7,8% (43 osoby). Warto zauważyć, że Polacy tworzyli tam znaczącą grupę, gdyż liczyli 218 osób (39,6%)²⁴⁵. W podobnej, stagnacyjnej sytuacji były **Stare Jastrzębskie**, które miały 86 domów (o 10 więcej niż w 1871 r.) i 523 mieszkańców (o 65 mniej). W tej wsi dominowali z kolei ewangelicy. Ich odsetek wynosił 96% (502 osoby), a dla katolików pozostawało zaledwie 3,8% (20 osób). Ponadto wynotowano jednego wyznawcę judaizmu (0,2%). W gronie

²⁴¹ *Ibidem*, s. 92-93.

²⁴² *Ibidem*, s. 90-91.

²⁴³ *Ibidem*.

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 92-93.

²⁴⁵ *Ibidem*.

20 katolików przeważali Polacy, którzy liczyli 11 osób, czyli 2,1% ogółu ludności²⁴⁶.

Położony na zachodnim skraju Wielkopolski powiat międzyszycki w XIX wieku charakteryzował się dużym odsetkiem ludności niemieckiej i ewangelickiej. Po niemiecku mówiło tam także wielu katolików – około 40% tej grupy wyznaniowej. Podobnie jak w innych badanych powiatach udział katolików zaczął wzrastać w drugiej połowie XIX wieku, a jednocześnie – poczynając już od lat 30. XIX wieku – spadał udział wyznawców judaizmu. W 1816 roku, jeszcze przed pomniejszeniem powiatu, ewangelicy stanowili 47,6% ogółu mieszkańców, katolicy 45,3%, a Żydzi 7%. Natomiast w 1821 roku w powiecie mieszkało 54,3% ewangelików, 38,9% katolików i 6,8% Żydów²⁴⁷. W 1852 roku odsetek ewangelików wzrósł do 56,1%, katolików – do 39,8%, a wyznawców judaizmu spadł do 4,1%. Wyraźniejszą zmianę dostrzec można było w 1871 roku – ewangelicy stanowili wtedy 54,5% mieszkańców, katolicy już 43%, a Żydzi – tylko 2,4%. W 1890 roku odsetek katolików wzrósł do 46,3%, w 1900 roku – do 47,3%, a w 1910 roku – do 50,0%. W tym ostatnim roku ewangelicy byli już w mniejszości (49,1%), a ludność żydowska stanowiła wtedy zaledwie 0,8%²⁴⁸.

Przyrost liczby mieszkańców w powiecie międzyszyckim nie był zbyt wysoki. W latach 1821-1910 wynosił on 90%, czyli średnio 1,01% rocznie. Był jednak nierównomierny. W latach 1821-1871 wyniósł 64%, czyli 1,28% rocznie. W latach 1890-1910 wzrastał tylko 0,4% rocznie (8% w ciągu 20 lat), przy czym w latach 1890-1900 był on szczególnie niski – 0,07% rocznie (0,7% w ciągu 10 lat)²⁴⁹. W tym ostatnim okresie doszło do wzmożonej emigracji zarobkowej do zachodnich prowincji pruskich oraz do Ameryki.

W świetle pierwszego spisu językowego z 1831 roku odsetek ludności polskiej wynosić miał tylko 16,6%. Manfred Laubert podał jednak odmienne liczby (w tabeli 29 jako 1831^{II}), które sugerują, że osoby polskojęzyczne stanowiły 20,8% wszystkich mieszkańców²⁵⁰. Podobne do rezultatów oficjalnych z roku 1831 roku wyniki przyniósł także następny spis z 1834 roku – 17,9%. W obydwu przypadkach w spisach nie uwzględniono grupy tak zwanych osób dwujęzycznych,

²⁴⁶ *Ibidem*, s. 90-91.

²⁴⁷ Por. A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 248-246.

²⁴⁸ Wszystkie obliczenia na podstawie danych z L. BELZYT, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 189.

²⁴⁹ Według danych z tabeli 29, za *ibidem*.

²⁵⁰ MANFRED LAUBERT, *Beiträge zum Sprach- und Nationalitätenverhältnis in der Provinz Posen um 1830*, [w:] *Die Blätter in Polen*, 1928, nr 5, s. 418, por. także s. 423. W tekście dla ludności polskiej podana jest liczba 16 778 osób (czyli ponad 50%), ale z pewnością jest to niedopatrzenie i nie należy uwzględniać jedynek na początku tej liczby. Inne dane, które ten autor podaje, pochodzą z 1834 r., a nie z 1831 r., co sugeruje tenże badacz.

Tabela 29

Rezultaty spisów urzędowych w powiecie międzyrzeckim w latach 1831-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	40 771	–	–	–	18 454	19 457	2855
1821	28 019	–	–	–	10 887	15 238	1894
1831	33 066	27 578	5 488	–	12 789	17 532	2238
1831 ^{II}	32 559	25 365	6 778	–	–	–	–
1834	35 160	28 856	6 304	–	13 287	19 557	2316
1843	37 883	29 351	3 959	4573	14 844	20 956	2083
1846	38 977	30 190	4 193	4594	–	–	–
1849	39 586	30 638	4 147	4801	15 764	21 957	1865
1852	41 233	31 875	3 985	5373	16 405	23 154	1674
1855	41 952	32 569	3 889	5494	–	–	–
1858	42 956	32 874	4 165	5917	–	–	–
1858 ^{II}	42 956	36 799	6 157	–	–	–	–
1858 ^{III}	42 956	36 915	6 041	–	–	–	–
1861	44 348	39 374	4 974	–	–	–	–
1871	46 002	–	–	–	19 802	25 076	1098
1890	49 458	39 650	9 211	589	22 458	25 917	627
1900	49 822	39 456	10 041	325	23 580	25 739	473
1905	50 996	40 176	10 728	45	24 680	25 857	434
1910	53 306	41 059	12 207	3	26 651	26 198	402

^{II} i ^{III} alternatywne wyniki tego spisu

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 248-252; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 189; *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Posen. Mit einer kurzen geographisch-statistischen Uebersicht desselben*, Posen 1845, s. XV; *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln*, z. IV, *Regierungsbezirk Posen*, Berlin 1912, s. 128-129.

a wszystkich Polaków, którzy przyznali się do znajomości języka niemieckiego, zaliczono do grupy niemieckojęzycznej. Następne dostępne rezultaty spisowe były już bardziej precyzyjne. Uwzględniono w nich bowiem w specjalnych rubrykach tak zwane osoby dwujęzyczne. W związku z tym w kolejnych 6 spisach językowych z lat 1843-1858 odsetek ludności polskojęzycznej był znacznie wyższy i wynosił 22-23%. Wahania były wtedy minimalne: najniższa wartość wystąpiła w 1855 roku – 22,4%, a najwyższa w 1858 roku – 23,5%.

Dodatkowe dane z 1858 roku²⁵¹ oraz ze spisu powszechnego z 1861 roku nie obejmowały oddzielnej rubryki dla tak zwanych osób dwujęzycznych. Większość z nich wliczona została do ludności niemieckiej i w związku z tym podane liczby były bardzo niekorzystne dla ludności polskiej. Według tych spisów osoby polskojęzyczne stanowiły odpowiednio 14,3%, 14,1% oraz zaledwie 11,2% (w 1861 r.). Wyniki ukazane w tabeli 29 dla lat 1858^{II}, 1858^{III} ²⁵² wskazują, że dwie trzecie z grupy tak zwanych osób dwujęzycznych zaliczono do osób niemieckojęzycznych, a tylko jedną trzecią do ludności polskiej. Podobnie postąpiono podczas pierwszego powszechnego spisu językowego w 1861 roku, przy czym odsetek tak zwanych osób dwujęzycznych, zaliczonych do ludności niemieckiej, był w tamtym przypadku jeszcze wyższy i wyniósł ponad 90%²⁵³. Na podstawie tych wszystkich danych, zwłaszcza z lat 1843-1858, sądzić można, że ludność polska w powiecie międzyrzeckim w pierwszej połowie XIX wieku w rzeczywistości stanowiła co najmniej około 23% ogółu mieszkańców²⁵⁴. Bardzo prawdopodobne jest jednak, biorąc pod uwagę działania administracji spisowej, że odsetek ten był wyższy i ludność polska stanowiła około jednej czwartej ludności powiatu. W tabeli 30 przedstawiono podziały językowe (narodowościowe) występujące wewnątrz powiatu w 1846 roku.

Podane w tabeli 30 liczby wskazują, że w 1846 roku ludność polska we wsiach całego powiatu stanowiła co najmniej 25,2% ogółu mieszkańców, a w miastach – 16,7%. Z poszczególnych okręgów policyjnych (wiejskich) najbardziej „polski” był okręg pszczewski, w którym osoby polskojęzyczne stanowiły co najmniej 54% mieszkańców, następnie okręg zbąszyński – 37,3%, trzcielski – 20,7%, brójecki²⁵⁵ – zaledwie 4,6% oraz międzyrzecki – jedynie 2,1%. Można by przyjąć,

²⁵¹ W przypadku wyników z roku 1858, oznaczonych jako 1858^{II} i 1858^{III} nie można mówić o dodatkowych spisach. Spis był przeprowadzony tylko jeden raz, ale władze administracyjne różnie interpretowały uzyskane rezultaty. Chodzi tu zwłaszcza o tzw. osoby dwujęzyczne, czyli Polaków przyznających się do znajomości języka niemieckiego. Przedstawiając te dane, administracja pruska najczęściej zaliczała ich w większości do ludności niemieckiej, a w mniejszej części do polskiej.

²⁵² Liczby podane w tabeli dla 1858 r. jako trzecia możliwość (^{III}) w źródłach prezentowane są także jako dane z 1860 r. Por. APP, Oberpräsidium Posen, sygn. 9103, k. 37.

²⁵³ W pewnym sensie było to logiczne postępowanie, gdyż rubryka ze spisu w 1861 r., w której wynotowywano osoby nieniemieckojęzyczne, nosiła tytuł „osoby, które nie władają językiem niemieckim”. Polacy, którzy przyznali się do znajomości języka niemieckiego, nie zostali więc tam uwzględnieni. Nie można więc – jak to zostało już kilkakrotnie wspomniane – uznawać wyników tego spisu za obiektywne.

²⁵⁴ W gronie osób „dwujęzycznych” nie było wtedy najprawdopodobniej ludności żydowskiej, gdyż była ona w tym powiecie z reguły niemieckojęzyczna.

²⁵⁵ W 1846 r. okręg ten nosił nazwę okręgu starodworskiego (Altenhof).

Tabela 30

Dane językowe z podziałem na okręgi policyjne (wiejskie) z 1846 roku

Okręg	Ogół mieszkańców	Osoby mówiące		
		po niemiecku	po polsku	„dwujęzyczne”
Brójce	3 032	2 894	0	138
Międzyrzecz	6 040	5 912	0	128
Pszczew	4 562	2 098	1372	1092
Trzciel	5 548	4 400	589	559
Zbąszyń	7 859	4 925	2098	836
Miasta	11 836	9 861	134	1841
Ogółem	38 877	30 090	4193	4594

Źródło: Dane z GStAPK, X. Hauptabteilung, Acta des Landratsamts zu Meseritz, Repositur 6 B, Nr 547, k. 25-76.

że we wschodniej części powiatu ludność polska wyraźnie przeważała lub stanowiła około 40% mieszkańców, natomiast w części zachodniej – tworzyła wyraźną mniejszość w granicach 5% ogółu ludności.

Spisy językowe z lat 1890-1910 (tabela 29) przyniosły w zasadzie podobne rezultaty jak w latach 1831-1858. Według nich ludność polska stanowić miała w 1890 roku – 19,8%, w 1900 roku – 20,8%, w 1905 roku – 21,2% oraz w 1910 roku – 23% ogółu mieszkańców powiatu²⁵⁶. Wyraźnie widoczna jest umiarkowana tendencja wzrostowa, wynosząca 3,2% w ciągu 20 lat. Aby ocenić ostatecznie udział ludności polskiej, sięgnąć należy jeszcze do rezultatów tak zwanych spisów szkolnych.

Przedstawione w tabeli 31 liczby, poza danymi z 1871 roku²⁵⁷, wskazują także na wzrost odsetka uczniów polskojęzycznych (7,9% w ciągu 25 lat). Szczegółowe dane procentowe prezentuje poniższe zestawienie:

- w 1871 roku – 23%,
- w 1886 roku – 19,6%,
- w 1891 roku – 23%,
- w 1896 roku – 23,6%,
- w 1901 roku – 25,7%,

²⁵⁶ Por. także GStAPK, XVI. Hauptabteilung, Acta des Regierungs-Bezirks in Posen, Repositur 32, Nr 213, k. 1 – podane tam zostało, że w powiecie mieszkało 26 osób mówiących po łużycku (wendisch) oraz 11 osób mówiących w innych językach.

²⁵⁷ Liczby z 1871 r. zaczerpnięte zostały z akt archiwalnych: GStAPK, X. Hauptabteilung, Acta des Landesamtes zu Meseritz, Repositur 6 B, Nr 547, k. 291-292.

Tabela 31

Rezultaty spisów szkolnych w powiecie międzyszyckim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczny	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1871	7879	6065	1814	–	–	–	–
1886	9175	7373	1199	603	4191	4873	107
1891	8977	6913	1450	614	4268	4609	95
1896	9414	7193	1390	828	4591	4746	75
1901	9662	7178	1378	1106	–	–	–
1906	9517	7053	1711	753	–	–	–
1911	9622	6961	1914	747	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 189.

- w 1906 roku – 25,9% oraz
- w 1911 roku – 27,7%.

Na podstawie ukazanych obliczeń ocenić należy, że ludność polska w powiecie międzyszyckim przed pierwszą wojną światową stanowiła mniejszość narodową, a jej odsetek wynosił około 26% (a może nawet 27-28%) ogółu mieszkańców. Trudno bezpośrednio posilkować się tutaj statystyką wyznaniową, gdyż duża część katolików zaliczała się do ludności niemieckiej, ale dane wyznaniowe potwierdzają wyraźną tendencję wzrostową dla ludności polskiej, która była z reguły wyznania katolickiego, wpływając tym samym na wzrost odsetka katolików w powiecie międzyszyckim. Wynik ten oznaczał minimalny wzrost udziału ludności polskiej wśród mieszkańców powiatu w porównaniu z pierwszą połową XIX wieku. Pruska Komisja Osiedleńcza nie prowadziła – jak można sądzić – na tym terenie żadnej większej działalności, a ludność niemiecka emigrowała na zachód i dlatego w latach 1890-1910 doszło na tym terenie do zwiększenia udziału ludności polskiej.

Po przedstawieniu ogólnych danych dla całego powiatu warto zwrócić uwagę na liczby, dotyczące poszczególnych miast pod koniec badanego okresu (tabela 32).

Na podstawie liczb z tabeli 32 można wnioskować, że w Międzyrzeczu, Trzcielu i w Brójcach przeważała ludność ewangelicka, natomiast w Pszczewie i Zbąszyniu ludność katolicka. Zamieszczona dodatkowo rubryka o niemieckich katolikach sugeruje wyraźnie, że poza Zbąszyniem ogromna ich większość mówiła po niemiecku. W świetle tych danych należy sądzić, że w Międzyrzeczu mieszkało wtedy około 450 Polaków (7,5%), w Zbąszyniu 1570 (33,8%), w Trzcielu zaledwie

Tabela 32

Podział wyznaniowy w miastach w 1911 roku (dane oficjalne)

Miasto	Ogółem	Ewangelicy	Katolicy	Niemieccy katolicy	Żydzi
Międzyrzecz	6 023	3774	2111	1662	136
Zbąszyń	4 641	2094	2430	860	108
Trzciel	2 378	1403	928	901	47
Pszczew	1 860	423	1400	939	39
Brójce	1 397	1136	260	242	1
Razem	16 299	8830	7129	4604	331

Źródło: Dane za GStAPK, X. Hauptabteilung, Repositur 6 B, Acta des Landesamtes zu Meseritz, Nr 75, Deutschtums-Statistik des Kreises Meseritz für 1911, k. 1.

27 (1,1%), w Pszczewie około 460 (24,8%), a w Brójcach jedynie 18 Polaków (1,3%)²⁵⁸. Różnice pomiędzy poszczególnymi ośrodkami były więc bardzo duże, przy czym należy zaznaczyć, że rezultaty urzędowe zaniżały liczbę Polaków, zwłaszcza w miastach. Nieopublikowane dane dla miast zawierają również dla 1897 roku²⁵⁹. Według zaniżonych obliczeń administracji pruskiej w Międzyrzeczu miało wtedy mieszkać 80 Polaków, w Zbąszyniu – 1288, w Trzcielu – 60, w Pszczewie – 716 oraz w Brójcach – 9. Proporcje były podobne do liczb z 1911 roku, poza Pszczewem, w którym liczba Polaków była znacznie wyższa i stanowić oni mieli wtedy ponad 40% ogółu mieszkańców.

To samo zestawienie podaje także liczbę Polaków na terenach wiejskich w poszczególnych okręgach policyjnych (Polizei-Distrikt): Międzyrzecz – 70 Polaków, Zbąszyń – 4346, Trzciel – 790, Pszczew – 160 oraz Brójce – 895 (w sumie 6261)²⁶⁰. Razem z miastami (2153 Polaków) dawało to 8414 osób, co jest liczbą wyraźnie niższą od oficjalnych danych z 1890 oraz 1900 roku. Można więc z wielkim

²⁵⁸ Posiadamy także dane dla 1905 r., które sugerują, że w Międzyrzeczu mieszkało wtedy zaledwie 90 Polaków, w Zbąszyniu – 1440, w Pszczewie – nawet 700, w Trzcielu – tylko 21, a w Brójcach – 17. Liczby za *ibidem*, nr 81, Deutschtums-Statistik der Stadt Bentschen. Por. także LESZEK C. BELZYŃ, *Struktura ludności w powiecie międzyrzeckim w świetle pruskich statystyk językowych w latach 1831-1911*, „Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości” 2021, t. 19, s. 81-82. Spis z 1905 r. podał jeszcze inne dane. W Międzyrzeczu wynotowano 172 Polaków, w Zbąszyniu – 1176, w Pszczewie – 402, w Trzcielu – 67, a w Brójcach – 24. Por. *Gemeindelexikon...*, s. 90-91.

²⁵⁹ GStAPK, X. Hauptabteilung, Repositur 6 B, Acta des Landesamts zu Meseritz, nr 66. W źródle osoby te nazywane są bezpośrednio Polakami, a nie osobami mówiącymi po polsku.

²⁶⁰ *Ibidem*. Logika wskazuje, że w dokumencie pomyłono liczby dla okręgów policyjnych Brójce i Pszczew.

prawdopodobieństwem twierdzić, że dane administracyjne z 1897 roku były wyraźnie zaniżone²⁶¹.

Podsumowując ukazane wyżej dane urzędowe dla powiatu międzyrzeckiego, stwierdzić trzeba, że ludność polska w latach 1831-1911 stanowiła około jednej czwartej ogółu ludności, a jej odsetek ulegał w tym czasie niewielkim zmianom. Warto zwrócić jednak uwagę, że na początku XX stulecia udział osób polskojęzycznych wyraźnie wzrastał, podobnie jak odsetek katolików, którzy w 1910 roku tworzyli już większość społeczności powiatowej, a w 1831 roku było ich tylko 38,7%. Ludność polska stanowiła prawie połowę mieszkańców we wschodniej części powiatu, w tym także w miastach Zbąszyń i Pszczew, natomiast w zachodniej jej odsetek był niewielki, w granicach 5% (także w miastach Międzyrzecz, Trzciel i Brójce). Oficjalne dane statystyczne, pomimo licznych zafałszowań, nie były w stanie zaprzeczyć, że wysiłki germanizacyjne władz zaborczych nie przyniosły żadnych istotnych rezultatów. Wręcz przeciwnie: w okresie przed pierwszą wojną światową – w ich świetle – wyraźnie wzrastał udział ludności polskiej, a malał odsetek ludności niemieckiej.

2.3. Powiat skwierzyński/międzychodzki (Schwerin an der Warthe/Birnbaum)

Powiat międzychodzki w badanym okresie znajdował się na północno-zachodnich krańcach regencji poznańskiej, należącej do prowincji poznańskiej, i graniczył od północy i zachodu z powiatami regencji frankfurckiej – gorzowskim (Landsberg), strzelecko-krajeńskim (Friedeberg) i torzymskim (Sternberg) – z siedzibą w Sulęcinie (Zielenzig). Na południu stykał się z powiatami międzyrzeckim (Meseritz) i bukowskim (Buk), od wschodu – z powiatem szamotulskim (Samter), a od północy – na niewielkim odcinku – z powiatem czarnkowskim (Czarnikau) z regencji bydgoskiej. W 1887 roku sytuacja ta uległa pewnym zmianom – doszedł powiat nowotomyski (Neutomischel) na południu. W tym samym roku powiat międzyrzecki został podzielony na dwie jednostki administracyjne: powiaty międzychodzki oraz skwierzyński²⁶². W pierwszym z nich przewagę uzyskała ludność polska i katolicka, a w drugim – położonym bardziej na zachód, przewaga ludności niemieckiej stała się bardziej wyraźna, jednakże wyznaniem dominującym byli tam również katolicy. W niniejszym opracowaniu – po 1887 roku interesuje nas

²⁶¹ Zob. także L.C. BELZYT, *Struktura ludności w powiecie międzyrzeckim...*, s. 82.

²⁶² Por. np. M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 16 i 81.

jedynie powiat skwierzyński, którego tereny znajdują się obecnie w granicach województwa lubuskiego.

Powiat międzychodzki powstał 1 stycznia 1818 roku z północnej części powiatu międzyrzeckiego. Siedzibą władz powiatowych była początkowo wieś Chalin, a od 1 czerwca 1833 roku – miasto Sieraków (Zirke). Międzychód (Birnbaum) stał się stolicą powiatu dopiero w 1867 roku (lub już w 1837 r.)²⁶³. W 1821 roku powierzchnia powiatu była duża i wynosiła 25,5 mili kwadratowej, co miało stanowić 547 136 mórg magdeburskich²⁶⁴. W przeliczeniu było to 1446,87 km². Spis powszechny z 1861 roku podał mniejszą powierzchnię, a mianowicie 23,73 mili kwadratowej²⁶⁵. Według zastosowanego przelicznika dawało to 1346,4 km². W innych źródłach podaje się powierzchnię 1293 km², na przykład po podsumowaniu danych dla dwóch powiatów po 1887 roku. W 1890 roku nowy powiat skwierzyński miał 650,7 km² (a mały powiat międzychodzki – 642,1 km², czyli razem 1292,8 km²)²⁶⁶. W 1910 roku powiat skwierzyński miał podobną wielkość 650,35 km², co wykazał ówczesny spis powszechny²⁶⁷.

Na terenie powiatu istniało kilka miast. Największym z nich była **Skwierzyna** (**Schwerin an der Warthe**), następnie **Międzychód** (**Birnbaum**), **Sieraków** (**Zirke**), **Bledzew** (**Blesen**) i **Kamionna** (**Käme/Kähme**). **Skwierzyna** jako miasto założona została przed 1296 rokiem lub w 1312 roku, chociaż znaleźć można sugestie, że stało się to już w 1208 roku²⁶⁸. Po wielkim pożarze w 1400 roku utraciła ona prawa miejskie, ale już w 1406 roku Władysław Jagiełło wznowił dokument lokacyjny na prawie magdeburskim. W 1563 roku mieszczanie wprowadzili reformację, ale w okresie kontrreformacji duża ich część została zrekatolizowana. Obywatele Skwierzyny bogacili się na handlu, mieszkając na drodze ze Szczecina do Poznania, oraz na produkcji sukna. Około 1795 roku pracowało tam (na 30 zawodów rzemieślniczych) 44 piwowarów, 26 szewców, 23 kupców, 20 rybaków, 19 sukienników, 16 krawców i 13 kuśnierzy²⁶⁹.

²⁶³ *Ibidem*, s. 16. Niektóre wskazówki pozwalają sądzić, że urząd powiatowy w Międzychodzie funkcjonował już w 1837 r. – za L. PLATER, *op. cit.*, s. 252.

²⁶⁴ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 114.

²⁶⁵ „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 226.

²⁶⁶ „Preußische Statistik”, t. 121, 1893, s. 118.

²⁶⁷ „Preußische Statistik”, t. 234, 1913, s. 216.

²⁶⁸ Zob. M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 82. Datę tę podaje również L. PLATER, *op. cit.*, s. 252. L. Plater uściślił, że miasto lokowane było wtedy przez księcia pomorskiego Świętopełka, na takich prawach jak Międzyrzecz. Zaznaczyć jednak trzeba, że Międzyrzecz lokowany był 20-30 lat później, co podważa wiarygodność tej informacji.

²⁶⁹ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 10, Warszawa 1889, s. 749.

W 1803 roku doliczono się 3064 mieszkańców. W 1811 roku ich liczba wzrosła do 3344. Zamieszkiwali oni w 391 domach. W 1816 roku było ich 3502, wśród których znalazło się 1912 ewangelików (54,6%), tylko 552 katolików (15,8%) oraz 1038 wyznawców judaizmu (29,6%). W 1821 roku odnotowano z kolei 4032 mieszkańców, co wskazywało na szybki rozwój demograficzny²⁷⁰. W tym samym roku został on jednak przyhamowany przez wielki pożar. Posiadamy dane o stanie domów mieszkalnych, których w 1821 roku było 340, czyli o 51 mniej niż w 1811. Być może wynikało to z tego, że kilkadziesiąt domów uległo zniszczeniu przez ogień. W mieście wynotowano także trzy kościoły, trzy inne obiekty publiczne, cztery produkcyjne („fabryki”, magazyny i młyny) oraz 538 budynków gospodarczych (stajnie, szopy, stodoły). Stan tych obiektów nie był najlepszy, gdyż w 1816 roku tylko 315 (spośród ponad 900) miało dachy z pokryciem „kamiennym” (dachówki), 419 z pokryciem drewnianym (gont) i 186 krytych było strzechą²⁷¹. W tym samym roku w Skwierzynie działały dwie elementarne szkoły publiczne z dwoma nauczycielami i 101 uczniami. Ponadto istniała ponadelementarna szkoła publiczna dla chłopców, w której pracowało dwóch nauczycieli, a uczęszczało do niej 41 chłopców. Dla dziewcząt nie było takiego rodzaju szkoły. Szkolnictwo prywatne składało się natomiast z czterech szkół ponadelementarnych dla chłopców (4 nauczycieli i 49 uczniów) oraz dwóch szkół ponadelementarnych dla dziewcząt (2 nauczycieli, 37 uczennic). W mieście pracowało dwóch lekarzy i dwie położne, a dodatkowo między innymi 29 mistrzów krawieckich (i 8 czeladników), 11 rzeźników (i 4 czeladników), 9 piekarzy (i 4 czeladników). Struktura zawodowa rzemieślników odbiegała od tej przedstawionej dla 1795 roku. W dziedzinie świadczonych usług wymienić można jeszcze aptekę, 31 sklepów najróżniejszych branż, 113 kramów, dwie noclegownie (żadnego hotelu) i tylko trzy karczmy (żadnej restauracji). Służbę domową tworzyło 25 kobiet, natomiast służbę „produkcyjną” 8 mężczyzn i 69 kobiet. W porównaniu z innymi miastami powiatowymi były to liczby zadziwiająco niskie²⁷².

Podczas spisu z 1837 roku w Skwierzynie stwierdzono 412 domów mieszkalnych, w których żyło 4978 osób. W mieście nadal funkcjonowały trzy świątynie: ewangelicka, katolicka i synagoga dla 1513 wyznawców judaizmu. Warto nadmienić, że w całym powiecie było wtedy 2782 Żydów, czyli ponad 54% z nich mieszkało w Skwierzynie, która nie była wtedy siedzibą władz powiatowych. W tym czasie mogła się ona pochwalić nowym ratuszem, kilkoma fabrykami

²⁷⁰ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 70-75.

²⁷¹ *Ibidem*, s. 68-69.

²⁷² *Ibidem*, s. 77-87.

sukna, garbarniami, browarami i gorzelniami²⁷³. W 1843 roku liczba domów wzrosła do 417, a liczba mieszkańców do 5167. W gronie tych ostatnich było 2680 ewangelików (51,9%), 919 katolików (17,8%) oraz 1568 Żydów (30,3%). W tym ostatnim zestawieniu zaznaczono jedynie, że w Skwierzynie funkcjonował młyn wodny na Obrze²⁷⁴. Informacja ta nie oddawała w pełni charakteru miasta, które stawiało się regionalnym centrum przemysłowym, w którym dominowały przemysł obróbki drewna i przemysł tekstylny. Zaznaczyć należy jednak, że skala produkcji była ograniczona. Pewne znaczenie ekonomiczne miał także port rzeczny nad Wartą. W połowie lat 80. XIX wieku dostrzeżono cztery fabryki tabaki, fabrykę cygar, waty i ram pozłacanych. W mieście znajdowało się wtedy 531 domów mieszkalnych, a ponadto trzy świątynie (katolicka, ewangelicka i synagoga), gimnazjum (co wskazywało na wyższy poziom oświaty), urząd pocztowy 1. klasy (czyli największy w powiecie), ratusz, apteka, gabinet weterynarza oraz cztery gabinety lekarskie (dwa razy więcej niż w 1816 r.)²⁷⁵. W 1849 roku w mieście działały trzy cegielnie, dwie wapniarnie, dwa browary, dwie destylarnie, wytwórnia tytoniu i cygar, wykańczalnia sukna i wytwórnia octu²⁷⁶.

Dopiero w 1896 roku Skwierzyna uzyskała połączenie kolejowe z Międzyrzeczem i Gorzowem Wielkopolskim²⁷⁷. Wzrost liczby ludności był również niewielki w porównaniu z innymi miastami badanego obszaru. W 1861 roku w Skwierzynie mieszkało 6265 osób, w 1871 roku – 6368, w 1885 roku – 6403 osoby, a w 1910 roku – 6731 osób. Wciąż przeważali wyznawcy protestantyzmu, ale wzrastał odsetek katolików i malał udział wyznawców judaizmu. W 1871 roku na 6368 mieszkańców (w 512 domach) wynotowano 3903 ewangelików (61,3%), 1824 katolików (28,6%) oraz już tylko 640 wyznawców religii mojżeszowej (10,1%)²⁷⁸. Spis z 1905 roku wykazał z kolei 632 obiekty mieszkalne i 6768 mieszkańców (czyli więcej niż w 1910 r.). Odsetek ewangelików wynosił wtedy 56% (3790 osób), o 5,3% mniej niż w 1871 roku. Udział katolików powiększył się do 41,6% (2817 osób), co przynosiło wzrost o 13% w ciągu 34 lat (oraz o 23,8% więcej niż w 1843 r.). Wyznawcy judaizmu stanowili wtedy 2,4% (161 osób), co oznaczało spadek o 7,7% w stosunku do 1871 roku i o 22,6% w porównaniu z danymi z 1843 roku. Spis ten dostarcza także informacji o liczebności ludności pol-

²⁷³ L. PLATER, *op. cit.*, s. 252.

²⁷⁴ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 38.

²⁷⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 10, s. 748.

²⁷⁶ Z. BUJKEWICZ, *op. cit.*, s. 148.

²⁷⁷ Zob. R. MICHAŁAK, *op. cit.*, s. 100-101.

²⁷⁸ Zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 10, s. 749, a zwłaszcza *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 84-85.

skiej. W Skwierzynie było 7 Polaków wyznania ewangelickiego oraz 156 wyznania katolickiego. Ogółem odsetek ich wynosił 2,4% ogółu mieszkańców miasta²⁷⁹.

Na przełomie XIX i XX wieku można mówić o niewielkim ożywieniu gospodarczym. W 1878 roku powstała fabryka skrobi i krochmalu, w 1900 roku – młeczarnia, rozwinęły się fabryki tytoniu i cygar (160 pracowników w 1914 r.) i trzy cegielnie oraz uruchomiono trzy duże tartaki. Niewielki zakład metalowy Bertholda Beckera przed pierwszą wojną światową zatrudniał 30 pracowników²⁸⁰.

Międzychód leży obecnie poza granicą województwa lubuskiego, dlatego ograniczamy się do najważniejszych o nim informacji. Nie ma jednoznacznych wskazówek o lokacji miasta. W tej kwestii podaje się, że stało się to przed 1400, być może nawet przed 1378 rokiem. Leżało ono na skrzyżowaniu dróg handlowych z Poznania do Nowej Marchii, do Kostrzyna i Gorzowa oraz w kierunku Drezdenka i Wielenia²⁸¹. W okresie późnego średniowiecza i wczesnonowożytnym majątek Międzychód należał do magnackiej rodziny Ostrorogów, a następnie, od 1597 roku, do przybyłych ze Śląska Unrugów (von Unruh)²⁸². W 1811 roku były to 262 domy mieszkalne, w których żyło 1679 osób. Liczba domów wzrastała bardzo powoli, gdyż do 1837 roku powiększyła się tylko o jeden (263), ale liczba mieszkańców podniosła się do 2637 osób. Wśród nich było 760 wyznawców judaizmu. Ludwik Plater podał ponadto, że w mieście znajdowały się trzy świątynie, ewangelicka, katolicka i żydowska oraz zamek, dom sierot, szpital dla ubogich i Sąd Ziemsko-Miejski. W tym czasie miało być ono, zdaniem L. Platera, już siedzibą władz powiatowych (landratury) oraz superintendenta protestanckiego. Rozwijał się niewielki przemysł włókienniczy, specjalizujący się w produkcji „najcieńszego sukna”²⁸³. W 1843 roku Międzychód nadal miał 263 domy, a liczba mieszkańców podniosła się minimalnie do 2790 osób. Wśród nich przewaga ewangelików była bardzo wyraźna: 1669 wyznawców, którzy stanowili 59,8%. Następną grupą wyznaniową byli Żydzi, których odsetek wynosił 28,3% (790 osób), natomiast do wyznawców katolicyzmu zaliczało się wtedy tylko 331 osób, czyli 11,9%²⁸⁴. W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku malał wyraźnie odsetek ludności żydowskiej, a wzrastał udział katolików. Wzrost ludności nie był zbyt duży. W 1871 roku, w świetle danych spisu powszechnego, w Międzychodzie znajdowało się 230 domów (33 mniej niż w 1843 r.) i 3207 mieszkańców (wyraźnie więcej

²⁷⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 178-179.

²⁸⁰ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 149-150.

²⁸¹ M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 16.

²⁸² *Ibidem*, s. 17.

²⁸³ L. PLATER, *op. cit.*, s. 253.

²⁸⁴ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 28-29.

niż w 1843 r.). Stan liczbowy ewangelików wynosił 2028 osób (63,2%), katolików 582 osoby (18,2%), a wyznawców judaizmu – 586 osób (18,3%). Ponadto 11 osób należało do innych wyznań chrześcijańskich (0,3%)²⁸⁵. Wynika z tego, że udział ludności żydowskiej bardzo szybko się obniżał, a zyskiwali na tym ewangelicy i zwłaszcza katolicy.

W 1881 roku liczba mieszkańców spadła do 3153 osób. W tym gronie było 2031 ewangelików (64,4%), 711 katolików (22,55%) i 403 wyznawców judaizmu (12,8%). Dane te wskazują na dalszy spadek odsetka ludności żydowskiej i wyraźny wzrost odsetka katolików. Pod kątem narodowościowym zdecydowanie przeważali mieszkańcy niemieccy²⁸⁶. Połączenie kolejowe miasto uzyskało dopiero w 1887 roku. Jeszcze przed tą datą wynotowano w nim liczne, raczej niewielkie, zakłady przemysłowe, jak dwie przędzalnie wełny, fabrykę maszyn, trzy fabryki tabaki, browar i młyn parowy²⁸⁷. Dla przełomu XIX i XX stulecia dodać do tej listy można jeszcze odlewnię żelaza i przetwórnictwo warzywno-owocowe, założoną w 1904 roku.

Następnym miastem powiatu międzychodzkiego, które obecnie nie znajduje się w województwie lubuskim, jest **Sieraków**. Jak wspomniane zostało wcześniej, przez kilkadziesiąt lat był on siedzibą władz powiatowych. Miasto założone zostało przed 1388 rokiem. Było własnością rodów Nałęczów, Górków i Opalińskich. Maria Leszczyńska, z domu Opalińska, wniosła Sieraków w wianie królowi Francji, Ludwikowi XV, a niedługo później kupił go hrabia Heinrich von Brühl, pierwszy minister Augusta III²⁸⁸. W 1811 roku mieszkały w nim 1174 osoby w 160 domach. W 1817 roku doszło do ogromnego pożaru, podczas którego spłonęło prawie całe miasto. Zostało ono jednak szybko odbudowane. W 1837 roku wynotowano tam 189 domów, w których mieszkało 1908 osób. Mieszkańcy zajmowali się, obok rolnictwa, wyrobem sukna, tkactwem i garbarstwem. Ludwik Plater wspominał o funkcjonowaniu kościoła katolickiego i ewangelickiego – w dawnym klasztorze. Nie wymienił natomiast synagogi²⁸⁹. W 1843 roku liczba domów pozostała bez zmian (189), a mieszkańców wzrosła do 2060 osób. W ich gronie znajdowało się 895 katolików (43,4%), 815 ewangelików (39,6%) i 350 Żydów (17%). Zaznaczono, że w najbliższej okolicy miasta funkcjonowały cztery folwarki²⁹⁰. Na uwagę zasługiwał zamek wybudowany przez Opalińskich. W 1871 roku ogólny spis

²⁸⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 84-85.

²⁸⁶ *Zob. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 6, Warszawa 1882, s. 371.

²⁸⁷ *Ibidem*.

²⁸⁸ *Ibidem*, t. 10, Warszawa 1889, s. 581-582.

²⁸⁹ L. PLATER, *op. cit.*, s. 253.

²⁹⁰ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 20-21.

ludności przyniósł informacje, że w Sierakowie było 198 domów i 2527 mieszkańców. Panowała tam równowaga wyznaniowa, gdyż ewangelików było 1179 osób (46,66%), a katolików 1169 osób (46,26%). Ponadto mieszkało tam 179 Żydów (7,08%)²⁹¹. W porównaniu z liczbami z 1843 roku oznaczało to znaczny spadek udziału ludności żydowskiej, a wzrost udziału katolików, a zwłaszcza ewangelików. Z kolei dla 1885 roku wynotowano więcej domów – bo 209, ale liczba mieszkańców miała być mniejsza – 2324 osób. W gronie świątyń, obok kościoła katolickiego i ewangelickiego, wymieniono wtedy także synagogę. Nie potwierdzono jednak istnienia jakiegoś znaczącego przemysłu²⁹². Mieszkańcy mieli trudnić się rolnictwem i rzemiosłem. W mieście pracowali lekarz, aptekarz i weterynarz, jak również funkcjonowała znana stadnina koni²⁹³. Na początku XX wieku Sieraków pozostał niewielkim miastem o charakterze rolniczym.

Mniejszym niż Sieraków miastem był **Bledzew**, który obecnie, tak jak Skwierzy-na, znajduje się w granicach województwa lubuskiego. Osada słowiańska powstała tam już w VI-VII wieku. W 1235 roku powstał klasztor cystersów w pobliskim Zemsku, później opactwo, na początku XV wieku, przeniosło się do Bledzewa. Prawa miejskie uzyskał on w 1433 lub w 1458 roku, natomiast w 1945 roku został zdegradowany do statusu wsi. W czasie wojny 1520-1521 z krzyżakami posiłkujące ich wojska brandenburskie spustoszyły i ograbily doszczętnie dobra opactwa, w tym także Bledzew. Pod koniec XVIII wieku miał on 649 mieszkańców, wśród których przeważali gorzelnicy, winiarze i szynkarze, a ponadto sukiennicy, szewcy i krawcy. W 1811 roku znajdowało się w nim 130 domów i 833 mieszkańców. W 1837 roku liczba domów wzrosła do 134, a ludności do 1142. Wynotowano wtedy kościół katolicki, mieszczący się w dawnym opactwie cysterskim, oraz synagogę. Kościoła ewangelickiego nie stwierdzono. W mieście odbywały się cztery jarmarki rocznie, przede wszystkim targi koni i bydła²⁹⁴.

Sześć lat później, w 1843 roku, spis powszechny wykazał 136 domów i 1190 mieszkańców. Wyraźną przewagę miała wtedy ludność wyznania katolickiego. W tymże roku liczyła ona 891 osób (79,4%), natomiast ewangelików było 187 osób (15,7%), a wyznawców judaizmu – 112 osób (9,4%)²⁹⁵. Tak duża dominacja katolików, a ponadto stosunkowo niski odsetek ludności żydowskiej, w porównaniu z innymi miastami powiatu międzychodzkiego w tym okresie, godna jest podkreślenia, tym bardziej że było to miasto najbardziej położone na

²⁹¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 84-85.

²⁹² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 10, s. 581.

²⁹³ *Ibidem*.

²⁹⁴ L. PLATER, *op. cit.*, s. 253-254.

²⁹⁵ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 38-39.

zachód, także w późniejszym powiecie skwierskim. Prawdopodobnie wynikało to z tego, że przez kilkaset lat było własnością opactwa cystersów. Właśnie w tym okresie, w latach 1842-1843, klasztor został już ostatecznie zlikwidowany; sprzedano budynki, z których prawie wszystkie, chociaż zabytkowe, zostały rozebrane. Dla 1843 roku podano dodatkowo, że w Bledzewie funkcjonowały dwa młyny wodne²⁹⁶. Z kolei wykaz z 1849 roku stwierdził istnienie czterech młynów wodnych, trzech cegielni, dwóch młynów wiatrowych i farbiarni sukna²⁹⁷.

W 1871 roku liczba domów wynosiła 145, a mieszkańców – 1546 osób. Przewaga katolików jeszcze bardziej wzrosła. Tworzyli oni grupę 1373 wyznawców (88,8%). Ewangelików było 150 (9,7%), a przedstawicieli judaizmu – zaledwie 23 (1,5%)²⁹⁸. W drugiej połowie XIX wieku większość mieszkańców Bledzewa zajmowała się rolnictwem. W mieście istniała jedna szkoła elementarna. Nie uzyskało ono połączenia kolejowego, co utrzymywało stagnacyjny charakter gospodarki miejskiej. Jednakże powstało tam kilka zakładów produkcyjnych, jak dwie gorzelnie i tartak parowy. Największym przedsięwzięciem była w latach 1906-1911 budowa nowoczesnej elektrowni wodnej na Obrze, która jest czynna do dzisiaj. W wyniku tych działań powstał Zalew Bledzewski²⁹⁹. W świetle spisu z 1905 roku w mieście znajdowało się 171 obiektów mieszkalnych i 1634 mieszkańców, co oznaczało umiarkowany wzrost w porównaniu z danymi z 1871 roku. Dominacja katolików stała się jeszcze większa. Ich odsetek wynosił 91% (1487 osób), a ewangelików 8,3% (136 osób). Ludność żydowska stanowiła zaledwie 0,7% ogółu mieszkańców (11 osób). W gronie katolików znalazło się także 30 Polaków (1,8%)³⁰⁰. Na początku XX wieku w mieście powstała fabryka krochmalu zatrudniająca 20 pracowników, a ponadto funkcjonowały trzy młyny, tartak i mleczarnia.

Najmniejszym miastem badanego powiatu była **Kamionna**, która nie znajduje się dzisiaj w województwie lubuskim. Osada powstała najpóźniej w XIII wieku. Prawa miejskie uzyskała prawdopodobnie przed 1402 rokiem, a utraciła w XVI wieku. W 1638 roku król Władysław IV Waza, po staraniach właściciela, ponownie nadał prawa miejskie Kamionnej. Jednakże w 1874 roku utraciła je już ostatecznie. Wpływ na takie decyzje miały skromne rozmiary miejscowości i jej słaby rozwój. W 1811 roku stało tam 85 domów z 440 mieszkańcami. W 1837 roku liczba

²⁹⁶ *Ibidem*.

²⁹⁷ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 152.

²⁹⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 1, Warszawa 1880, s. 242 oraz *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 84-85.

²⁹⁹ Por. np. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 1, s. 242.

³⁰⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 178-179. Do struktury wyznaniowej dodać trzeba jeszcze 2 osoby należące do innych wyznań chrześcijańskich.

domów mieszkalnych zmniejszyła się do 80, ale liczba mieszkańców wzrosła do 606 osób (w 1841 r.)³⁰¹. W 1843 roku wynotowano jeszcze mniej domów, a mianowicie 78. Liczba mieszkańców obniżyła się do 574 osób. W tym czasie katolicy stanowili największą grupę wyznaniową – 457 osób (79,6%). Ewangelików było 107 osób (18,6%), a wyznawców judaizmu – zaledwie 10 (1,7%)³⁰². Jeszcze przed utratą praw miejskich, w 1871 roku, w Kamionnej stało 85 domów, czyli tyle samo, co w 1811 roku. Liczba mieszkańców była jednak wyższa i wynosiła 766 osób. Pod kątem wyznaniowym nadal przeważali katolicy w liczbie 666 osób (86,9%), a ich odsetek był jeszcze wyższy niż w 1843 roku. Ewangelicy stanowili 12,1% ogółu ludności (93 osoby), a wyznawcy judaizmu – 0,9% (7 osób)³⁰³. W mieście funkcjonowała szkoła elementarna „kilkuklasowa” (zapewne 4-klasowa) i nie dostrzeżono tam żadnego większego zakładu produkcyjnego³⁰⁴.

Spisy ludności i spisy gospodarcze, dostarczające dane o miastach, zawierają informacje również o całym powiecie oraz o poszczególnych wsiach. Dla 1821 roku podano, że w powiecie międzychodzki zamieszkiwało 28 995 osób, z czego 13 623 były wyznania ewangelickiego (47%), 13 108 – katolickiego (45,2%), a 2264 – judaistycznego (7,8%)³⁰⁵. Wynotowano wtedy 41 świątyń, 34 budynki publiczne, 3218 domów mieszkalnych, 143 obiekty produkcyjne (młyny, „fabryki”, magazyny) oraz 4532 gospodarcze (szopy, stajnie, stodoły)³⁰⁶. Mamy kilka danych dla 1819 roku, dotyczących sytuacji ekonomicznej. Na terenie powiatu funkcjonowało 46 młynów wodnych i 33 młyny wiatrowe, 11 cegielni, 6 tartaków, trzy młyny olejowe, dwa folusze i dwie papiernie napędzane przez młyny. Wełnę produkowano w 76 warsztatach, a len w 93 warsztatach, przy czym 79 z nich oznaczono jako „praca dodatkowa”. W dziale usługowym warto wymienić 83 wędrownych kramarzy, cztery hotele i 50 noclegowni, trzy restauracje i 103 karczmy (knajpy). Służbę domową tworzyło 72 mężczyzn i 104 kobiety, a „służbę produkcyjną” 874 mężczyzn i 664 kobiety³⁰⁷. Ludność powiatu zajmowała się rolnictwem, na co wskazują informacje z 1816 roku, hodowano tam 22 929 owiec, 4455 krów i 4310 świń³⁰⁸.

³⁰¹ L. PLATER, *op. cit.*, s. 254.

³⁰² *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 28-29.

³⁰³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 84-85.

³⁰⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 3, Warszawa 1882, s. 796.

³⁰⁵ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 120.

³⁰⁶ *Ibidem*, s. 114.

³⁰⁷ *Ibidem*, s. 123-126.

³⁰⁸ *Ibidem*, s. 122.

W 1837 roku wynotowano 264 wsie, z czego 86 większych (ponad 100 mieszkańców) i 178 mniejszych wsi i osad. Ludwik Plater zaznaczył, że głównymi zajęciami mieszkańców było rolnictwo, gorzelnictwo, handel, węglarstwo na północy powiatu, smolarstwo, hutnictwo szklane i hodowla bydła. Podane zostały liczby dotyczące zwierząt hodowlanych: 3450 koni, 15 292 sztuki bydła rogatego, 76 810 owiec, 482 kozy i 6673 świnie – nie licząc drobnych zwierząt, jak kury, kaczki, gęsi, indyki, czy nawet psy i koty³⁰⁹. Liczba podanych zwierząt (102 707 sztuk) była zdecydowanie wyższa niż w 1816 roku – wtedy poniżej 35 tysięcy sztuk, co wskazuje albo na bardzo niedokładny spis w 1816 roku, albo na znaczny rozwój hodowli w ciągu 21 lat. Bardzo wysoki stan hodowanych owiec wskazuje na solidną bazę do rozwoju produkcji sukna. W przedstawionym spisie znalazły się w końcowym zestawieniu 43 folwarki, 32 młyny wodne i dwa wiatrakowe, 9 karczm, 5 cegielni, trzy smolarnie, trzy papiernie, dwa tartaki, wapiennik i dwie huty szkła³¹⁰. Stan liczbowy młynów wodnych i młynów wiatrowych oraz cegielni był znacznie niższy w 1837 roku niż w 1816 roku. Trudno jednoznacznie wyjaśnić te różnice. Warto natomiast zwrócić uwagę na odnotowanie w 1837 roku dwóch hut szkła i cukrowni (istniejącej w powiecie, ale nie uwzględnionej w końcowym zestawieniu przez Platera), co było nową jakością ekonomiczną.

Do największych i najlepiej zagospodarowanych wsi w 1837 roku należała **Wielka Wieś (Grossdorf)**, która miała 774 mieszkańców w 84 domach, czyli więcej niż miasteczko Kamionna. Dodać można, że funkcjonował tam młyn słodowy (na potrzeby browaru)³¹¹. Pod kątem liczby mieszkańców następną na liście była **Lipa Kolonia** (557 osób w 54 domach)³¹², a dalej **Radusz Olendry** (555 osób w 55 domach)³¹³, **Trzebieszewo** (541 osób w 57 domach)³¹⁴, **Przytoczna** (516 osób w 58 domach)³¹⁵, **Chełmsko** (466 osób w 53 domach)³¹⁶, **Świniary** (434 osoby w 56 domach)³¹⁷, **Rokitno** (432 osoby w 46 domach)³¹⁸, **Kwilcz** (420 osób w 34 domach)³¹⁹ i **Nowa Wieś** (410 osób w 49 domach)³²⁰. W tej

³⁰⁹ L. PLATER, *op. cit.*, s. 249.

³¹⁰ *Ibidem*, s. 261.

³¹¹ *Ibidem*, s. 257. Nie podajemy w tym zestawieniu dla wszystkich wiosek nazw niemieckich, gdyż w tym czasie, w Wielkim Księstwie Poznańskim, funkcjonowały często tylko nazwy polskie.

³¹² *Ibidem*.

³¹³ *Ibidem*, s. 255.

³¹⁴ *Ibidem*, s. 260.

³¹⁵ *Ibidem*, s. 259.

³¹⁶ *Ibidem*.

³¹⁷ *Ibidem*, s. 260.

³¹⁸ *Ibidem*, s. 258.

³¹⁹ *Ibidem*, s. 256.

³²⁰ *Ibidem*, s. 260.

ostatniej funkcjonował młyn wodny. Najbardziej „uprzemysłowiony” był Kwilcz, w którym wynotowano dwa młyny wodne i cukrownię. W okolicach Radusza funkcjonowały dwie cegielnie, a w niedużej wsi **Mariankowo** (184 mieszkańców i 11 domów) zlokalizowano hutę szkła. W jeszcze mniejszej wsi, a właściwie osadzie – **Alexandrowo** (39 mieszkańców i 4 domy) działała huta wapienia³²¹. Ogółem w powiecie miało być 3856 domów mieszkalnych (z tego 2778 na wsi), w których żyło 36 692 mieszkańców. W porównaniu z 1821 rokiem liczba domów wzrosła o 638 sztuk, a ludności o 7697 osób, co sugeruje znaczący rozwój.

W 1843 roku sytuacja gospodarcza nie uległa większym zmianom. W świetle cytowanego zestawienia na terenie powiatu międzychodzkiego funkcjonowały 44 folwarki, 35 młynów wodnych, 14 tartaków, 11 karczm, po 5 cegielni i smolarni, trzy papiernie, dwa młyny wiatrowe, dwie huty szkła, huta wapienia i winiarnia oraz kilka przedsiębiorstw bez szczegółowego określenia, o jaki ich rodzaj chodzi³²². Największą wioską nadal była **Wielka Wieś (Grossdorf)**, mająca 85 domów i 770 mieszkańców. Pod kątem wyznaniowym jednoznacznie dominowali ewangelicy (701 osób, 91%). Katolicy stanowili zaledwie 7,8% (60 osób), a Żydzi 1,2% (9 osób). Bez zmian funkcjonował tam młyn słodowy³²³. Na drugim miejscu znajdowała się **Przytoczna (Prittisch)**, która wraz z wybudówkami miała 756 mieszkańców w 82 domach. Również tam przeważali wyraźnie ewangelicy (659 osób, 87,2%), a katolicy stanowili 11% (83 osoby). Tylko 11 osób należało do wyznania mojżeszowego (1,5%). We wsi funkcjonował młyn wodny i dwa folwarki³²⁴. Także o wiele większą wsią niż w 1837 roku były **Świniary (Schweinert)**, które miały 656 mieszkańców i 90 domów. Ewangelicy liczyli 616 wyznawców (93,9%), katolicy – 38 wyznawców (5,8%), a Żydzi – zaledwie dwóch wyznawców (0,3%). Podano, że czynna tam była wtedy karczma³²⁵. Dużą wsią były także **Strychy (Striche)**, mające 573 mieszkańców w 71 domach. Również tam przeważali ewangelicy (525 osób, 91,6%), a katolicy stanowili zaledwie 8,4% (48 osób). Działał tam młyn wodny i karczma³²⁶. Następnie wymienić można Radusz, gdzie w 56 domach mieszkały 553 osoby. W ich gronie całkowicie dominowali ewangelicy (547 osób, 98,9%)³²⁷. W **Starym Dworku (Althöfchen)** mieszkało 467 osób w 42 domach. Tam z kolei przeważali katolicy – 388 osób, którzy stanowili 83,1%,

³²¹ *Ibidem*, s. 255.

³²² Por. *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften...*, s. 20-42.

³²³ *Ibidem*, s. 30-31.

³²⁴ *Ibidem*, s. 36-37.

³²⁵ *Ibidem*, s. 42-43.

³²⁶ *Ibidem*, s. 32-33.

³²⁷ *Ibidem*, s. 22-23.

a ewangelicy 16,9% (9 osób). Zaznaczyć można, że działał tam młyn wodny i dwie karczmy³²⁸. Podobnej wielkości była **Nowa Wieś (Neudorf)**, mająca 435 mieszkańców w 50 domach. Również tam dominowali katolicy – 401 osób, stanowiących 92,2%. Ewangelików było tylko 34. Działał tam młyn wodny³²⁹. W tym gronie wymienić trzeba jeszcze **Kolsko (Kalzig)**, które miało 410 mieszkańców i 50 domów. Katolicy stanowili tam 87,3% (358 osób), a ewangelicy 12,% (52 osoby). W Kolsku funkcjonował młyn wiatrowy i folwark³³⁰. Do tej listy warto dodać **Wiece/Wiejce (Waice)**, gdzie istniała huta szkła, folwark i młyn wodny, a w najbliższej okolicy jeszcze cegielnia i smolarnia³³¹. W **Marianowie** nadal działała huta szkła, w **Alexandrowie** huta wapienia, a w **Kwiliczu** dwa młyny wodne³³². Ta ostatnia wieś wciąż zaliczała się do większych miejscowości. Miała wprawdzie tylko 34 domy, ale 456 mieszkańców. Zdecydowaną przewagę mieli tam katolicy – 95,2% (434 osoby), a ewangelicy liczyli zaledwie 22 osoby (4,8%)³³³.

Zaprezentowane powyżej dane z pruskich spisów statystycznych ukazują, że nie tylko w miastach, ale także w wielu wsiach powiatu międzychodzkiego istniało dużo drobnych zakładów przemysłu spożywczego i drzewnego. Można tutaj dodać, że w latach 80. XIX wieku, jeszcze przed podziałem powiatu, notowano w okolicach Międzychodu 5 gorzelni i cegielnię, jak również dwie kopalnie węgla brunatnego, zatrudniające 32 pracowników. Niedaleko Sierakowa funkcjonowały także dwie kopalnie węgla brunatnego, a ponadto dwie huty wapienia, dwie gorzelnie, tartak parowy i cegielnia. Dwie gorzelnie istniały także w pobliżu Kamionnej³³⁴. W drugiej połowie XIX wieku pojawiły się więc na terenach wiejskich nowe gałęzie drobnego przemysłu: liczne gorzelnie oraz kilka niewielkich i krótkotrwałych kopalni węgla brunatnego.

W świetle spisu z 1871 roku do największych wsi powiatu międzychodzkiego w pierwszej kolejności należała **Wielka Wieś**, która, co należy zaznaczyć, nie znalazła się później w granicach powiatu skwierzyńskiego, a dzisiaj w województwie lubuskim. W 1905 roku włączona została do Międzychodu. W 1871 roku miała 86 domów i 1142 mieszkańców (średnio ponad 13 osób na jeden dom), w gronie których było 980 ewangelików (85,8%), 132 katolików (11,6%) i 30 Żydów

³²⁸ *Ibidem*, s. 40-41.

³²⁹ *Ibidem*.

³³⁰ *Ibidem*, s. 36-37.

³³¹ *Ibidem*, s. 34-35.

³³² *Ibidem*, s. 20-23, 24 i 26.

³³³ *Ibidem*, s. 24.

³³⁴ Zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 3, s. 797; t. 6, s. 371 oraz t. 10, s. 581.

(2,6%)³³⁵. **Przytoczna (Prittisch)** liczyła 71 domów i 824 mieszkańców. Pod kątem wyznaniowym dominowali ewangelicy, których odsetek wynosił 83,9%, a katolików 16,1% (133 osoby)³³⁶. **Trzebiszewo (Trebisch)** wykazywało 64 domy i 750 mieszkańców (prawie 12 osób na jeden dom). W tej wsi zdecydowanie przeważali katolicy, gdyż stanowili 94,7% (710 osób). Do wyznania ewangelickiego należało 36 osób (4,8%), a do wyznania judaistycznego – cztery osoby (0,5%)³³⁷. Ostatnią miejscowością w tej grupie (ponad 700 mieszkańców) był **Lipowiec (Lindenstadt)**. On również w 1905 roku został włączony do Międzychodu, a obecnie znajduje się poza granicami województwa lubuskiego. W tamtym czasie miał 52 domy i 722 mieszkańców (prawie 14 osób na dom). Dominującym wyznaniem byli ewangelicy, którzy liczyli 562 osoby (77,8%). Odsetek katolików wynosił 21,2% (153 osoby), a ludności żydowskiej – 1% (7 osób)³³⁸.

Wyraźnie mniej ludności wykazywał **Radusz** (nazwa niemiecka taka sama), który również nie należy obecnie do województwa lubuskiego. W 1871 roku miał 77 domów i 604 mieszkańców, którzy w całości byli ewangelikami³³⁹. W tym miejscu można wymienić także „potrójną” wieś, położoną po obu stronach Warty: **Krobielewo (Krebbel Groß)**, **Krobielewko (Krebbel Klein)** i **Krobielewo Młyn (Krebbelmühl)**, przy czym największą częścią było Krobielewko. Razem te trzy części liczyły 96 domów i 682 mieszkańców. Ogólnie przeważali tam ewangelicy, liczący 391 osób (57,3%), ale w największym Krobielewku dominowali katolicy, których odsetek wynosił 70% (259 osób). W Krobielewie było ich 28 (13,9%), a w Młynie – tylko cztery osoby (3,6%)³⁴⁰. Podwójna wieś **Strychy (Striche)** miała 72 domy i 619 mieszkańców. Wyraźną przewagę wykazywali tam ewangelicy – 547 osób (88,4%), a dla katolików pozostawało 10,8% (67 osób). Ponadto wynotowano 5 osób wyznania judaistycznego (0,8%)³⁴¹. Następną podwójną wsią były jeszcze **Świniary (Schweinert)**, liczące 81 domów i 585 mieszkańców. Dominacja ewangelików była w nich jeszcze większa. Ich odsetek wynosił 98,8% (576 osób), a katolików zaledwie 1,2% (7 osób)³⁴².

Wymienić można jeszcze **Chełmsko (Gollmütz)**, w którym znajdowało się 57 domów i 549 mieszkańców. Do wyznania ewangelickiego zaliczało się 40 osób

³³⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 84-85.

³³⁶ *Ibidem*, s. 86-87.

³³⁷ *Ibidem*, s. 88-89.

³³⁸ *Ibidem*, s. 86-87.

³³⁹ *Ibidem*.

³⁴⁰ *Ibidem*, s. 84-87.

³⁴¹ *Ibidem*, s. 88-89.

³⁴² *Ibidem*, s. 86-89.

(7,3%), a do katolickiego znacznie więcej, bo 509 osób (92,7%)³⁴³. W **Wierzbnie (Wierzebaum)** – we wsi i w majątku rycerskim – było tylko 36 domów, ale 521 mieszkańców (średnio 14,5 osoby na dom). Również tam przewagę mieli katolicy, liczący 320 osób (61,42%). Do ewangelików zaliczały się 194 osoby (37,24%), z kolei do innych wyznań chrześcijańskich należało 7 osób (1,34%)³⁴⁴. W tej grupie mieści się jeszcze **Goraj (Goray)**, jeżeli połączymy wieś z majątkiem ziemskim. W 1871 roku liczyły one 58 domów i 591 mieszkańców. Przeważali tam katolicy, którzy stanowili 69,4% (410 osób). Odsetek ewangelików wynosił 29,4% (174 osoby), a wyznawców judaizmu – 1,2% (7 osób)³⁴⁵.

Według spisu z 1905 roku, który objął już teraz rozdzielony powiat skwierzyński, czyli obszary należące obecnie do województwa lubuskiego, największą wsią była **Przytoczna**, która wtedy miała 127 obiektów mieszkalnych i 1073 mieszkańców. Oznaczało to pokaźny wzrost o 56 domów i 249 osób w porównaniu z danymi z 1871 roku. Odsetek ewangelików zmniejszył się do 62,2%, a katolików – wzrósł do 37,8%. Zmiany te były zadziwiająco duże, gdyż udział ludności ewangelickiej w ciągu 34 lat obniżył się o całe 21,7%, a katolików wzrósł o taką samą wartość. Mieszkańcy wsi byli w ogromnej większości niemieckiej narodowości. Polaków wynotowano tylko 70 (6,5%), w tym dwóch wyznania ewangelickiego³⁴⁶. Dużą wsią było również **Trzebiszewo**, które miało wtedy 81 domów i 938 mieszkańców. Liczby te, podobnie jak w przypadku Przytocznej, dokumentowały znaczący rozwój miejscowości – w ciągu 34 lat powstało 17 nowych domów, a stan ludności wzrósł o 188 osób. Wzrosła także dominacja ludności katolickiej, która stanowiła 98,5% (924 osoby), a udział ewangelików spadł do 1,5% (14 osób), co oznaczało o 3,3% mniej niż w 1871 roku. Pomimo ogromnej przewagi katolików liczba ludności polskiej była bardzo mała – zaledwie 7 osób z grona katolików (0,8%)³⁴⁷.

Liczba mieszkańców pozostałych wiosek była już znacznie niższa. **Nowa Wieś (Neudorf)** miała 68 obiektów mieszkalnych i 662 mieszkańców, co również wskazywało na znaczący postęp demograficzny w porównaniu z 1871 rokiem – wtedy wynotowano 484 mieszkańców i 53 domy³⁴⁸. W 1905 roku odsetek dominujących katolików wynosił 89,9% (595 osób), a ewangelików 10,1% (67 osób). Wśród tych pierwszych spisano ponadto 32 Polaków, a w gronie tych drugich – jednego Polaka.

³⁴³ *Ibidem*, s. 84-85.

³⁴⁴ *Ibidem*, s. 88-89.

³⁴⁵ Por. *ibidem*, s. 84-85 oraz 88-89.

³⁴⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 178-179.

³⁴⁷ *Ibidem*.

³⁴⁸ Por. *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 86-87.

Razem stanowili oni 5% ogółu mieszkańców³⁴⁹. Wieś **Goraj** wraz z majątkiem liczyła 62 obiekty mieszkalne i 628 mieszkańców, co oznaczało niewielki rozwój w porównaniu z sytuacją w 1871 roku. Przewaga katolików wzrosła do 79,5% (499 osób, o 10,1% więcej niż w 1871 r.), a odsetek ewangelików obniżył się do 21,5% (129 osób), czyli o 7,9% mniej niż 34 lata wcześniej. Nie potwierdzono obecności ludności żydowskiej (wcześniej 7 osób). W samej wsi udział Polaków wynosił 44,5% (138 osób), ale razem z majątkiem ich odsetek wynosił 23,4%. Wszyscy oni należeli do wyznania katolickiego³⁵⁰. **Chełmsko** miało 59 domów i 617 mieszkańców. Udział jednoznacznie przeważających katolików wzrósł jeszcze o 4,7% do 97,4% (601 osób). Ewangelicy stanowili 2,6% ogółu ludności. Wśród katolików spisano zaledwie 24 Polaków (3,9%)³⁵¹. Podwójna wieś **Świniary** miała 97 domów i 605 mieszkańców, co również wskazywało na niewielki rozwój w ciągu 34 lat. Dominacja ewangelików nie była już tak duża, gdyż ich odsetek obniżył się o 1,6% do 97,2% (588 osób). Do wyznania katolickiego należało 17 osób (2,8%), wśród których było zaledwie czterech Polaków (0,7%)³⁵².

Cztery następne miejscowości liczyły poniżej 600 mieszkańców. Najwięcej z nich miała podwójna wioska **Strychy** – 589 osób w 89 domach, co oznaczało w porównaniu z danymi z 1871 roku wzrost liczby domów, ale jednocześnie spadek liczby mieszkańców (o 30 osób). Odsetek przeważających ewangelików wynosił 75,7% (446 osób) wobec 24,3% katolików (143 osoby). W gronie tych ostatnich minimalną większość tworzyli Polacy, liczący 72 osoby. Dawało im to 12,2% całej ludności³⁵³. Wspomniana już wyżej trzyczęściowa osada, składająca się z **Krobielewa**, **Krobielewka** i **Krobielewa Młynu**, zawierała łącznie 100 obiektów mieszkalnych i 552 mieszkańców. Po 34 latach domów było trochę więcej, ale liczba mieszkańców pomniejszyła się o 130 osób. Ewangelicy stanowili 60,1% ogółu ludności (332 osoby), czyli 2,8% więcej niż w 1871 roku. Dla katolików, mieszkających w większości w Krobielewku, zostawało 39,9% (220 osób). Wzrost odsetka ewangelików był nietypowym zjawiskiem w badanych tutaj miejscowościach. Polacy odgrywali tam marginalną rolę, gdyż było ich tylko 29 osób (5,3%)³⁵⁴. Wieś **Wierzbn** z majątkiem rycerskim liczyła 57 domów i 548 mieszkańców. W porównaniu z danymi z 1871 roku oznaczało to znaczny wzrost liczby domów (o 21 obiektów), ale tylko umiarkowany wzrost liczby mieszkańców (o 27 osób).

³⁴⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 178-179.

³⁵⁰ *Ibidem*.

³⁵¹ *Ibidem*.

³⁵² *Ibidem*.

³⁵³ *Ibidem*.

³⁵⁴ *Ibidem*.

Przewaga wyznawców katolicyzmu stała się jeszcze większa i osiągnęła wartość 69,3% (7,9% więcej), a ewangelicy stanowili tym samym 30,7% ogółu ludności (6,5% mniej). Warto zwrócić uwagę, że największą grupę narodowościową stanowili Polacy, których odsetek wynosił 54,6% (299 osób) i należeli oni bez wyjątku do wyznania katolickiego³⁵⁵. „Pojedyncza” wieś **Osiecko (Osch)** liczyła 59 obiektów mieszkalnych i 541 mieszkańców. Jednoznacznie dominowali w niej katolicy, a ich udział wyrażał się wartością 93,5% (506 osób). Do grupy ewangelickiej należało tylko 35 osób (6,5%). Polaków było tylko 12 (2,2%), a ponadto jedna osoba innej narodowości³⁵⁶. Na koniec, ze względu na sytuację narodowościową, wymienić można jeszcze majątek **Gorzycko Nowe (Neu Görzig)**, który liczył 24 obiekty mieszkalne i 277 mieszkańców. Wśród nich było 156 katolików (56,3%) oraz 121 ewangelików (43,7%). W gronie tych pierwszych znajdowało się 149 Polaków, a tych drugich – dwóch Polaków. Razem stanowili oni 54,5% ogółu zaludnienia majątku.

W sferze wyznaniowej warto zaznaczyć, że obszary powiatu skwierzyńskiego, a wcześniej „dużego” międzychodzkiego, w skali prowincji poznańskiej należały do wyjątkowych skupisk niemieckich katolików³⁵⁷. Na tym terenie doszło – głównie na przełomie XIX i XX wieku – do zasadniczej zmiany udokumentowanej przez oficjalne spisy pruskie. Podawały one, że w 1821 roku katolicy stanowili 45,2% ogółu mieszkańców powiatu, ewangelicy – 47%, a Żydzi – 7,8%. W 1837 roku udział katolików wyraźnie zmalał, głównie na korzyść ludności ewangelickiej (49%) i wynosił 43,2%³⁵⁸. Na początku drugiej połowy XIX wieku, w 1855 roku, ludność ewangelicka stanowiła ponad połowę wszystkich mieszkańców – 50,3%, katolicy zwiększyli jednak swój udział o 1,1% do 44,3%. Odsetek ludności żydowskiej spadł natomiast do 5,4%. Od tej pory zaczął wzrastać udział ludności katolickiej, a maleć – ewangelickiej. W 1871 roku katolicy stanowili 47,7% ogółu mieszkańców, a ewangelicy – 49,1%. W 1890 roku przeważała zdecydowanie ludność katolicka na terenie już teraz dwóch powiatów: międzychodzkiego i skwierzyńskiego. W pierwszym z nich katolicy stanowili 52,7%, a w drugim, który nas tutaj szczególnie interesuje – nawet 54,6% ogółu mieszkańców. Odsetek ich w powiecie skwierzyńskim wzrastał dalej do 1910 roku i wyniósł wtedy 59,2%. Tak duża zmiana stosunków wyznaniowych w ciągu półwiecza, od 1855 do 1910 roku, nie nastąpiła w żadnym innym powiecie wielkopolskim. Odsetek

³⁵⁵ *Ibidem*, s. 178-181.

³⁵⁶ *Ibidem*, s. 178-179.

³⁵⁷ Por. ocenę w M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 82.

³⁵⁸ L. BELZYT, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 182.

ewangelików (licząc wspólnie obydwie powiaty) zmalał o równo 10%, a katolików wzrósł o 14,6%³⁵⁹. Jest to tym bardziej godne uwagi, że w powiecie międzychodzkiem, a później w dwóch nowych powiatach, udział ludności niemieckiej był duży (nowy powiat międzychodzki), a nawet wyraźnie dominujący (powiat skwierzyński).

Wzrost liczby ludności nie był na tym terenie zbyt pokaźny. Wprawdzie w latach 1821-1871 wynosił on 64% (1,28% rocznie), co było wartością przeciętną na badanym obszarze, ale w następnych latach wyraźnie osłabł. W latach 1890-1910 w powiecie skwierzyńskim był on nawet minusowy (-4%). Spowodowane to musiało być znacznym odpływem ludności na zachód. Dotyczyło to zwłaszcza ludności ewangelickiej i niemieckiej. Dla całego badanego okresu, od 1821 do 1910 roku, wzrost liczby ludności w granicach całego starego powiatu międzychodzkiego wyniósł 74%, czyli 0,83% rocznie³⁶⁰. W nowym powiecie skwierzyńskim w latach 1890-1910 liczba ludności malała, co było zjawiskiem bardzo niepokojącym demograficznie.

Po prezentacji struktury wyznaniowej warto przedstawić stosunki narodowościowe w powiecie międzychodzkiem i skwierzyńskim (po 1887 r.), które zostały ukazane w tabeli 33. Pierwsze dane z 1831 roku wskazały, że ludność polskojęzyczna stanowić miała zaledwie 19,4%, ale Manfred Laubert skorygował je na korzyść strony polskiej – na 36,5%³⁶¹. Po zastosowaniu rzetelniejszych metod spisowych i umieszczeniu tak zwanych osób dwujęzycznych w osobnych rubrykach w latach 1843-1858, w sześciu kolejnych spisach udział ludności polskojęzycznej wynosił regularnie od 27,7% (w 1849 r.) do 29,1% (w 1858 r.). Dla roku 1858 zachowało się kilka dodatkowych danych. Porównanie ich wskazuje, że około połowy z grupy tak zwanych osób dwujęzycznych w spisach 1858^{II} i 1858^{III}³⁶² zaliczono do ludności niemieckiej. W pierwszym ogólnopruskim powszechnym spisie językowym z 1861 roku do ludności niemieckiej zaliczono jeszcze więcej takich osób – 55-60%. W związku z tym odsetek ludności polskiej znacznie zmalał –

³⁵⁹ Wszystkie obliczenia na podstawie danych w: *ibidem*.

³⁶⁰ Wyliczenia za: *ibidem*.

³⁶¹ Według danych M. Lauberta odsetek ludności polskiej mógł wynosić nawet 40,6% – *ibidem*.

³⁶² Oznaczony w tabeli spis 1858^{III} w źródle występuje jako spis z 1860 r. Są to dane zebrane przez Nadprezydenta Prowincji Poznańskiej w 1860 r. w związku z badaniem występującej jakoby dyskryminacji językowej niemieckich katolików. Nadsyłane przez landratów dane pochodziły jednak najprawdopodobniej z 1858 r. Wskazują na to ogólne liczby mieszkańców podawane we wszystkich w zasadzie powiatach. Podobnie jest w przypadku badanego tutaj powiatu międzychodzkiego. Por. GStAPK, Acta des Landesamts Meseritz, X. HA, Rep. 6 B, nr 95, k. 1-2, Das Schreiben des Ober-Präsidenten der Provinz Posen an sämtliche Herren Landräthe der Provinz Posen vom 21. September 1861 oraz Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), zespół Oberpräsidium Posen, sygn. 9103, k. 37.

Tabela 33

Spisy urzędowe w powiecie międzychodzkiem/skwierzyńskim w latach 1821-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1821	28 995	–	–	–	13 108	13 623	2264
1828	32 901	–	–	–	14 910	15 356	2631
1831	33 179	26 740	6 439	–	14 168	15 660	2757
1831 ^L	33 179	21 064	12 115	–	–	–	–
1837	36 603	–	–	–	15 896	17 925	2782
1843	40 463	29 030	7 064	4369	17 248	20 247	2965
1846	41 395	29 675	4 563	7157	17 363	21 275	2765
1849	42 051	30 401	6 668	4982	17 878	21 521	2650
1852	43 961	31 479	7 070	5412	18 942	22 648	2369
1855	43 957	31 287	6 304	6366	19 486	22 112	2357
1858	45 648	32 358	7 159	6131	20 279	23 182	2185
1858 ^{II}	45 683	35 246	10 437	–	–	–	–
1858 ^{III}	45 425	34 608	10 817	–	–	–	–
1861	47 067	36 479	10 588	–	–	–	–
1871	47 449	–	–	–	22 614	23 299	1522
1890	22 355	21 077	1 103	175	12 218	9 862	275
1900	22 094	20 804	1 157	126	12 645	9 229	217
1905	21 840	20 145	1 617	51	12 785	8 882	172
1910	21 620	19 729	1 722	143	12 793	8 697	123

^{II} i ^{III} alternatywne dane spisu^L dane za Manfredem Laubertem (IDEM, *Beiträge zum Sprach- und Nationalitätenverhältnis in der Provinz Posen um 1830*, „Die Deutsche Blätter in Polen” 1928, nr 5, s. 418). Autor ten przytoczył trochę inne dane. Liczbę ludności polskiej podał nawet na 13 228, ale ogólna suma liczby mieszkańców powiatu musiałaby być w takim przypadku znacznie wyższa od tej podanej przez Lauberta. W tabeli została ona nieznacznie skorygowana do poziomu ze spisu językowego. U Lauberta wynosi ona 32 585, czyli mniej niż w 1828 roku (32 901), co wydaje się wyraźnym błędem tego badacza.Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 120; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 182; *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Posen. Mit einer kurzen geographisch-statistischen Uebersicht desselben*, Posen 1845, s. XV.

do 22,5% w 1861 roku. Była to wartość znacznie zaniżona. Wszystkie powyższe dane pozwalają jednak ocenić, że w pierwszej połowie XIX wieku ludność polska stanowiła około 28-29% ogółu mieszkańców. Od tego stanu nie odejmujemy już odsetka ludności żydowskiej, gdyż w przypadku powiatu międzychodzkiego posługiwała się ona raczej językiem niemieckim.

Po podziale powiatu na dwie jednostki administracyjne w nowym powiecie międzychodzkiem udział ludności polskiej był już znacznie wyższy, ale w skwierzyńskim wyraźnie niższy. W tym ostatnim wyraźnie dominowała ludność niemiecka. Jednakże udział ludności polskiej stale wzrastał. W świetle tych spisów stanowiła ona w 1890 roku – 5,7%, w 1905 roku – 7,8%, a w 1910 roku – 8,7%. Zaznaczyć należy, że pod kątem wyznaniowym przeważali w powiecie katolicy, którzy w 1910 roku stanowili 59,2% wszystkich mieszkańców. Podobnie jak w przypadku innych powiatów zwrócić należy uwagę także na wyniki spisów uczniów szkół elementarnych.

Tabela 34

Rezultaty spisów szkolnych w powiecie skwierzyńskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	4174	3983	57	134	2302	1843	29
1891	3930	3678	137	115	2245	1667	18
1896	4008	3788	76	144	2322	1668	18
1901	4031	3776	72	183	–	–	–
1906	3923	3560	111	252	–	–	–
1911	3700	2756	770	174	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 182.

Rezultaty tych spisów są dosyć nietypowe. Uzyskane odsetki dla uczniów polskojęzycznych były w niektórych latach nawet bardziej niekorzystne niż w spisach powszechnych, co zdarzało się w badanych powiatach bardzo rzadko. Dla roku 1911 z kolei odnotowano wynik odstający znacząco od pozostałych rezultatów. Warto więc przedstawić szczegółowe odsetki udziału uczniów polskojęzycznych:

- w 1886 roku – 4,6%,
- w 1891 roku – 6,4%,
- w 1896 roku – 5,5%,
- w 1901 roku – 6,3%,
- w 1906 roku – 9,3% oraz
- w 1911 roku – 25,5%³⁶³.

³⁶³ Być może dane urzędowe z 1911 r. zawierają jakiś błąd, tym bardziej że większość z polskojęzycznych uczniów miała mieszkać w Skwierzynie. Odsetek polskojęzycznych uczniów wynosić tam miał 44,3%, co jest wartością w tym przypadku wręcz kosmiczną! Por. „Preußische Statistik”, t. 231/2, 1912, s. 380 (13. Regierungsbezirk Posen).

Dostrzegalna jest niekonsekwentna, ale widoczna tendencja wzrostu udziału uczniów polskojęzycznych. Ocenic należy, że odsetek dla 1911 roku jest tak wysoki, iż musi budzić wątpliwości. Był to jednak rezultat oficjalnego spisu pruskiego, więc trudno go całkowicie zakwestionować. Na podstawie tych danych przyjmujemy, że ludność polska w powiecie skwierzyńskim tuż przed pierwszą wojną światową stanowiła około 12-13% ogółu mieszkańców powiatu. Propozycja ta jest dużo niższa (o 13%) niż oficjalny wynik ze spisu szkolnego z 1911 roku, dlatego wydaje się bardzo prawdopodobna, mimo że rezultaty spisu powszechnego z 1910 roku określały jej udział zaledwie w granicach 9%. W przypadku tego powiatu wynik ten musimy pozostawić ze znakiem zapytania.

Na terenie połączonych powiatów międzychodzkiego i skwierzyńskiego spis z 1910 roku wykazał 33,1% ludności polskiej, a spis szkolny z 1911 roku – 46% polskich uczniów. Ocenic można, że na tym terenie ludność polska stanowiła 37-38% ogółu mieszkańców, co w porównaniu z połową XIX wieku dawało duży przyrost w granicach około 9%. Należy wnioskować, że na tym terenie nie doszło do germanizacji ludności polskiej, natomiast do niewielkiej polonizacji terenu ze względu na emigrację ludności niemieckiej, wyraźnie większą od emigracji ludności polskiej.

2.4. Powiat wschowski (Fraustadt)

Powiat wschowski leżał na południowo-zachodnim krańcu regencji poznańskiej. W okresie rozbicia dzielnicowego był to obszar sporny między Wielkopolską i Śląskiem. W 1343 roku Kazimierz Wielki na trwałe przyłączył Wschowę do Królestwa Polskiego. Utworzono wtedy Ziemię Wschowską, niezależną od województwa poznańskiego. W 1815 roku powiat wschowski od zachodu i południa graniczył z powiatami śląskimi z regencji legnickiej (Liegnitz): Kozuchów (Freystadt), Głogów (Glogau) oraz regencji wrocławskiej – Góra (Guhrau), od północy z powiatami babimojskim (wolsztyńskim), kościańskim i od 1887 roku także śmigielskim, od wschodu zaś z powiatami krobkim (od 1887 r. również rawickim i gostyńskim). W wyniku reformy w 1887 roku podzielony został na dwa powiaty: pomniejszy wschowski oraz leszczyński³⁶⁴. Dzisiaj na terenie województwa lubuskiego znajduje się jedynie duża część pomniejszonego po 1887 roku powiatu wschowskiego.

W 1818 roku powiat utracił część terytorium na rzecz powiatów kościańskiego (okolice miasta Śmigiel) i babimojskiego (Przemęt/Priment). W 1821 roku

³⁶⁴ M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 22.

powierzchnia powiatu wschowskiego wynosiła 18 mil kwadratowych, czyli, jak podano, 386 968 mórg³⁶⁵. W przeliczeniu dawało to 1021,3 km². Obszar powiatu nie uległ żadnym zmianom do 1843 roku (także 18 mil kwadratowych)³⁶⁶. Spis powszechny z 1861 roku podał trochę niższą wartość, a mianowicie 17,81 mili kwadratowej³⁶⁷. Stosując ten sam przelicznik, jak w 1821 roku, otrzymamy 1010,5 km². Pomniejszony powiat wschowski w 1890 roku miał 479,59 km², co z oddzielnym powiatem leszczyńskim (521,3 km²) dawało razem 1000,9 km², czyli niewiele mniej niż w 1890 roku³⁶⁸. W 1910 roku powierzchnia obydwu powiatów była minimalnie mniejsza, a powiat wschowski, który nas tu szczególnie interesuje, obejmował 477,18 km², czyli 2,4 km² mniej niż w 1890 roku³⁶⁹. Liczby te wskazują, że w latach 1815-1887 powiat wschowski zaliczał się do powiatów średniej wielkości, natomiast po podziale był niewielką jednostką administracyjną.

Po wstępnej prezentacji całego powiatu zwracamy uwagę na istniejące tam miasta. W dużym powiecie wschowskim w XIX wieku było ich 7, z tego dwa stosunkowo duże: **Leszno (Lissa)** i **Wschowa (Fraustadt)** oraz pięć małych: **Święciechowa/Święcichowo (Schwetzkau, obecnie wieś)**, **Rydzyna/Rydzina (Reisen)**, **Osieczna/Osieczno (Storchnest)**, **Szlichtyngowa/Szlychtingowo (Schlichtingsheim)** i **Zaborowo** (po 1892 r. wieś, obecnie dzielnica Leszna). W granicach województwa lubuskiego mieszczą się jedynie Wschowa i Szlichtyngowa.

Stolicą powiatu była **Wschowa**. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1136 roku. Miasto lokowane zostało w XIII wieku, raczej w drugiej jego połowie. Podaje się różne daty, na przykład 1250 i 1273 rok³⁷⁰. Po przyłączeniu Wschowy do Korony przez Kazimierza Wielkiego stała się ona stolicą niewielkiej Ziemi Wschowskiej, niezależnej od wojewody poznańskiego. W drugiej połowie XVI wieku stała się jednym z ważniejszych ośrodków reformacji luterańskiej, między innymi dzięki temu, że funkcjonowała tam słynna szkoła protestancka – Szkoła Łacińska. Ocenia się, że około 1600 roku czynnych było tam 70 wiatraków i młynów³⁷¹. W XVII wieku ze swojej działalności znana była mennica, którą kierował Andrzej

³⁶⁵ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 158.

³⁶⁶ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. XIII.

³⁶⁷ „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 227.

³⁶⁸ Por. „Preußische Statistik”, t. 121, 1893, s. 118-119.

³⁶⁹ „Preußische Statistik”, t. 234, 1913, s. 216.

³⁷⁰ Por. np. LESZEK C. BELZYT, *Gubin, Krosno Odrzańskie, Nowogród Bobrzański, Zasięki, Łęknica, Trzebień, Wschowa. Epoka przemysłowa w innych ośrodkach południowej części województwa lubuskiego*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYT, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 292 oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 14, Warszawa 1895, s. 63.

³⁷¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 14, s. 64.

Tymff, wprowadzający do obiegu tymfy – nowe stabilne monety. W tym samym czasie bardzo dobrze rozwijało się rzemiosło. W mieście dominowali sukiennicy, którzy eksportowali sukno do wielu krajów, nawet do Nowogrodu Wielkiego. Obok nich wysoki poziom wytwórczy prezentowali złotnicy, garncarze i garbarze wschowscy. Około 1625 roku pierwszą w Polsce manufakturę farbiarską sukna założył tam Niccolo Bacaralli. W XVIII wieku, w czasach saskich, Wschowa uważana była nawet za drugą stolicę Rzeczypospolitej, gdyż często rezydowali tam władcy, a senat odbył kilka posiedzeń (pierwsze w 1699 r.)³⁷².

W 1803 roku w mieście doliczono się 5583 mieszkańców³⁷³. W 1811 roku miało ono 642 domy i 4634 mieszkańców³⁷⁴. W 1816 roku było 5465 mieszkańców³⁷⁵. W 1821 roku wynotowano natomiast 742 domy mieszkalne oraz 5742 osoby. Poza domami mieszkalnymi w mieście znajdowały się cztery świątynie, 37 budynków publicznych, 225 obiektów produkcyjnych i 361 gospodarczych (razem 1234 budynki)³⁷⁶. Niższy stan zaludnienia w 1811 roku wynikał być może z działań wojennych podczas wojen napoleońskich i związanymi zazwyczaj z nimi epidemiami. Pewne wątpliwości budzi wysoki stan domów mieszkalnych w 1821 roku – o 100 więcej niż w 1811 roku, a w późniejszych latach było ich mniej (dane poniżej). Warto zauważyć, że w niespokojnych czasach wojennych, około 1810 roku, powstała w mieście fabryka cykorii³⁷⁷.

Dla 1816 roku mamy informacje o stanie budynków: 266 z nich pokryte były dachówką lub blachą, 894 – gontem oraz tylko cztery – strzechą³⁷⁸. Z tego samego roku pochodzą dane o sytuacji oświaty. We Wschowie funkcjonowały wtedy dwie szkoły elementarne z dwoma nauczycielami i 178 uczniami. Wydaje się, że liczby te były zbyt niskie, być może z powodu braku pełnych danych. Ponadto istniały dwie prywatne szkoły elementarne (prawdopodobnie wyznaniowe), do których uczęszczało 68 uczniów, a pracowało w nich dwóch nauczycieli. Na szkolnictwo ponadelementarne składały się: szkoła dla chłopców (3 nauczycieli i 84 uczniów) i szkoła dla dziewcząt (49 uczennic), a ponadto, co było bardzo ważne, szkoła „wyższa” (poziom gimnazjalny), w której 7 nauczycieli kształciło

³⁷² L.C. BELZYT, *Gubin, Krosno Odrzańskie...*, s. 293. Zob. także M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 23. Autor ten podaje, że we Wschowie odbywały się nie tylko posiedzenia senatu, ale także całego sejmiku w latach 1699, 1712, 1737, 1742, 1746, 1752, 1755. W 1755 r. król August III przyjął tam delegację Imperium Osmańskiego oraz Imperium Perskiego.

³⁷³ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 7.

³⁷⁴ Por. L. PLATER, *op. cit.*, s. 406.

³⁷⁵ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 6.

³⁷⁶ *Ibidem*, s. 2 i 5.

³⁷⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 14, s. 64.

³⁷⁸ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 3.

100 uczniów³⁷⁹. W 1816 roku w mieście działało 9 świątyń – jeden parafialny kościół ewangelicki i 5 filialnych, jeden parafialny kościół katolicki i jeden filialny oraz jedna synagoga. Przewagę pod kątem wyznaniowym mieli protestanci – 3319 osób (60,7%), katolików było 1500 (27,5%), a Żydów 646 (11,8%)³⁸⁰.

Dla 1819 roku istnieją dane o strukturze zawodowej mieszkańców. Pracowało tam 101 szewców (41 mistrzów i 60 czeladników), 39 krawców (22 mistrzów), 36 piekarzy (23 mistrzów), 35 rzeźników (24 mistrzów), 12 garbarzy (10 mistrzów) oraz 79 mistrzów sukienniczych i 5 płócienniczych. W dziale usługowym warto wymienić 150 sklepów, 103 kramy, 54 karczmy, trzy restauracje, cztery hotele i cztery noclegownie. W branży ochrony zdrowia pracowało 5 lekarzy, trzy położne i trzech aptekarzy³⁸¹. W podsumowaniu opisu znalazło się kilka uwag ogólnych o Wschowie. Była ona miastem powiatowym, w którym znajdował się Sąd Ziemski i Sąd Pokoju. Wyróżniało się ono licznymi garbarniami, fabrykami sukna, fabryką cykorii i wyższym poziomem wytworów stolarskich³⁸². Po 1820 roku doszło do poważnego kryzysu rzemiosła sukienniczego z powodu restrykcyjnej polityki celnej Rosji.

Według informacji Ludwika Platera z 1837 roku w mieście było tylko 608 domów mieszkalnych, czyli o 34 mniej niż w 1811 roku, a 134 mniej niż w 1821 roku. Mieszkało w nich 5541 osób, czyli o 200 mniej niż w 1821 roku. Jedynym wytłumaczeniem (wykluczając błąd przy zbieraniu danych) byłby poważny kryzys rozwojowy, po upadku sukiennictwa, które było wcześniej wiodącym rzemiosłem w mieście. Ludności żydowskiej miało być 565 osób (około 80 mniej niż w 1821 r.). W gronie 6 świątyń znajdować się miały trzy kościoły katolickie, dwa kościoły ewangelickie i synagoga. Na infrastrukturę publiczną składały się ponadto szkoła miejska, dom sierot, „seminarium posiłkowe” i trzy szpitale. Już wtedy funkcjonowały niewielkie zakłady przemysłowe: fabryka cykorii, liczne garbarnie i gorzelnie, fabryka safianu, fabryka kapeluszy, fabryka rękawiczek, kilka olejarni oraz prawie 100 młynów wiatrowych (co jest szczególnym przypadkiem wśród badanych miast)³⁸³.

W 1843 roku liczba domów była już znacznie wyższa i wynosiła 743 obiekty, w których żyło 5303 mieszkańców. Tym samym w ciągu 6 lat stan zabudowy miał się zwiększyć o 135 budynków mieszkalnych, ale liczba ludności miała obniżyć

³⁷⁹ *Ibidem*, s. 11-13.

³⁸⁰ *Ibidem*, s. 7. Informacje o liczbie świątyń budzą zastrzeżenia – 9 w 1816 r., a tylko 4 w 1821 r. W 1816 r. w gronie protestantów, obok 3297 luteran, było też 22 ewangelików reformowanych.

³⁸¹ *Ibidem*, s. 13-21.

³⁸² *Ibidem*, s. 22-23.

³⁸³ L. PLATER, *op. cit.*, s. 405-406.

się o kolejne 240 osób. Przytaczając te dane, należy zaznaczyć, że w przypadku Wschowy dane o stanie domów mieszkalnych oraz ludności w latach 1811–1843 budzą duże wątpliwości co do ich precyzji. W gronie 5303 mieszkańców przeważali ewangelicy, liczący 3512 osób (66,2%). Katolików było 1233 (23,3%), a ludności żydowskiej – 558 (10,5%)³⁸⁴. W 1849 roku spisano 81 młynów wiatrowych, 7 browarów, trzy destylarnie, dwie cegielnie, młyn kory dębowej, wytwórnię drutu i wyrobów druczianych³⁸⁵.

W drugiej połowie XIX wieku rozwój miasta następował umiarkowanie. W 1857 roku uzyskało ono połączenie kolejowe na trasie Głogów–Leszno. W 1881 roku powstała jedyna większa fabryka, którą była cukrownia. W czasie kampanii jesiennej zatrudniała nawet kilkaset osób, a poza nią – kilkadziesiąt. Ponadto istniały tam fabryka sukna Mälzera, dwie mleczarnie, dwa browary, dwie fabryki cygar, rzeźnia, gorzelnia i tartak³⁸⁶. Pozytywnym impulsem ekonomicznym było utworzenie w mieście garnizonu. Warto wspomnieć, że służbę wojskową w latach 1884–1885 odbywał tam Paul von Hindenburg, późniejszy marszałek i prezydent Republiki Weimarskiej³⁸⁷. Unowocześniano infrastrukturę miejską – brukowano ulice, powstały gazownia, wodociągi, oświetlenie głównych ulic. Liczba ludności zwiększała się w powolnym tempie. Według danych spisu powszechnego z 1871 roku we Wschowej było 630 prywatnych domów mieszkalnych i 6513 mieszkańców. Ewangelicy nadal przeważali i ich odsetek wynosił 62,2% (4053 osoby). Do wyznania katolickiego należało 2146 osób (33%), a do judaistycznego – 314 osób (4,8%)³⁸⁸. W porównaniu z 1843 rokiem o 4% zmniejszył się udział ewangelików, o 5,7% udział ludności żydowskiej, a o 9,7% wzrósł odsetek katolików.

W 1875 roku liczba ludności miała wynosić tylko 6400 osób, a w 1890 roku – 6870³⁸⁹. Dla tego ostatniego roku dysponujemy także innymi danymi – 7381 mieszkańców. Z całą pewnością różnica wynikała z tego, że ta ostatnia liczba zawierała również żołnierzy z garnizonu. Stan domów mieszkalnych wynosił wtedy 639 budynków³⁹⁰, czyli o ponad 100 mniej niż w 1843 roku, a 31 więcej niż w 1837 i o 9 więcej niż w 1871 roku. Dostrzegane kontrowersje wokół liczby domów tym bardziej się pogłębiają. Struktura wyznaniowa uległa niewielkim

³⁸⁴ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 70.

³⁸⁵ Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 220.

³⁸⁶ *Ibidem*.

³⁸⁷ Zob. L.C. BELZYT, *Gubin, Krosno Odrzańskie...*, s. 294.

³⁸⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 102–103.

³⁸⁹ L.C. BELZYT, *Gubin, Krosno Odrzańskie...*, s. 294.

³⁹⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 14, s. 63.

zmianom. W 1890 roku ewangelicy nadal mieli przewagę – było ich 4259 osób (57,7%), ale odsetek ich w porównaniu z rokiem 1871 zmniejszył się o 4,5 punktów procentowych. Katolicy powiększyli swój udział w gronie mieszkańców – do 37,9% (2800 osób), co oznaczało wzrost o 4,9%. Ludność żydowska liczyła 318 osób, czyli 4,3%. Jej odsetek zmniejszył się o pół punktu procentowego³⁹¹. W 1905 roku liczba ludności wzrosła nieznacznie do 7452 osób. Ewangelicy stanowili 53,4% (3980 osób), katolicy 44,1% (3286 osób), a osoby wyznania izraelskiego – 2,5% (183 osoby)³⁹². Tendencja wzrostu udziału katolików kosztem ewangelików i osób wyznania mojżeszowego była więc nadal bardzo wyraźna. Można dodać, że w świetle spisu z 1905 roku wśród ewangelików wynotowano 5 Polaków, a w gronie katolików – 830 Polaków. W sumie ich odsetek wynosił 11,2% ogółu mieszkańców. W rzeczywistości był prawdopodobnie jeszcze trochę wyższy, być może nawet 15%. Ponadto 7 osób było innej narodowości, poza niemiecką i polską³⁹³.

Leszno, które leży obecnie poza województwem lubuskim, w XIX stuleciu było nawet większym ośrodkiem miejskim niż Wschowa. Pierwsza wzmianka o mieszcowości pochodzi z 1393 roku. Miasto założone zostało stosunkowo późno, bo dopiero w 1547 roku przez właściciela, Rafała IV Leszczyńskiego. Jeszcze przed założeniem miasta osiedliła się tam gmina Braci Czeskich, a w pierwszej połowie XVII wieku przybyli ptoestanczy tkacze i sukiennicy ze Śląska. Leszno stało się wtedy jednym z najważniejszych ośrodków protestanckich w Rzeczypospolitej. Bardzo wysoki poziom nauczania prezentowało gimnazjum, a Bracia Czescy założyli nawet swoją szkołę wyższą. Rektorem gimnazjum jakiś czas był wybitny pedagog, Jan Amos Komensky. Sławę zdobyła również protestancka drukarnia³⁹⁴. W 1803 roku w mieście zamieszkiwać miało 7598 osób, natomiast w 1811 roku – o wiele mniej, gdyż 5726 osób w 760 domach³⁹⁵. Jeżeli dane te są wiarygodne, to spadek liczby mieszkańców można tłumaczyć niespokojnymi czasami w okresie wojen napoleońskich.

Dokładniejsze informacje o mieście rozpoczynają się od 1816 roku, czyli od ponownego opanowania Leszna przez Prusaków. Mieszkańców było w tym roku 7835 osób, czyli ponad 2 tysiące więcej niż 5 lat wcześniej. Taki skok nie był w tym czasie możliwy bez ingerencji zewnętrznej; być może w 1811 roku liczone stan mieszkańców bez wojska, ale trudno to jednoznacznie rozstrzygnąć. W 1821 roku

³⁹¹ *Ibidem*.

³⁹² L.C. BELZYT, *Gubin, Krosno Odrzańskie...*, s. 294 oraz *Gemeindelexikon...*, s. 30-31.

³⁹³ *Gemeindelexikon...*, s. 30-31.

³⁹⁴ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 5, Warszawa 1884, s. 178.

³⁹⁵ *Ibidem* oraz L. PLATER, *op. cit.*, s. 404.

doliczono się 7461 osób, czyli prawie o 400 mniej niż w 1816 roku³⁹⁶. W tym samym czasie wynotowano 754 domy mieszkalne, 9 świątyń, 24 inne budynki publiczne, 144 budynki gospodarcze i 293 obiekty produkcyjne – czyli razem 1177, z czego 265 było murowanych (budynki masywne), 844 zbudowane w technice muru pruskiego oraz tylko 78 z drewna. Z kolei 96 domów pokrytych było dachówką lub blachą, 1031 gontem, a 50 strzechą³⁹⁷. Podział wyznaniowy był raczej nietypowy w porównaniu z innymi, badanymi tutaj, miastami. W 1816 roku luteran augsburskich było 2500 (31,9%, 1 kościół), ewangelików reformowanych – 749 (9,6%, 1 kościół), katolików – 1014 (12,9) oraz aż 3572 wyznawców judaizmu (45,6%, 5 synagog!)³⁹⁸. Nietypowość sytuacji w Lesznie polegała na tym, że odsetek wyznawców judaizmu był bardzo wysoki, nawet wyższy niż wszystkich protestantów.

System oświaty w 1816 roku składał się z 5 publicznych szkół elementarnych, w których 5 nauczycieli kształciło 228 uczniów. Prywatne szkoły elementarne, prawdopodobnie wyznaniowe, były niewielkimi instytucjami, ale ich liczba była imponująca – 25 z 25 nauczycielami i 485 uczniami (większość tych szkół była zapewne dla ludności żydowskiej). Ponadelementarne szkoły składały się z publicznej szkoły dla chłopców (2 nauczycieli i 45 uczniów), dwóch publicznych szkół dla dziewcząt (2 nauczycieli i 27 uczennic), prywatnej szkoły dla dziewcząt (1 nauczyciel i 12 uczennic) oraz „wyższej szkoły”, czyli gimnazjum, w którym 5 nauczycieli kształciło 84 uczniów³⁹⁹. Poza nauczycielami w mieście pracowało czterech lekarzy i 5 położnych oraz trzech aptekarzy. Poza nimi wymienić można rzemieślników: 78 szewców, 71 krawców, 37 piekarzy, 33 rzeźników, 33 stolarzy, 31 tkaczy bawełnianych, 26 tkaczy wełnianych, 22 garbarzy, a ponadto razem podliczeni – kuśnierze, handlarze „wędzonkami” i farbiarze skór sobolowych w liczbie 64. W Lesznie funkcjonowało 120 sklepów (w tym 50 odzieżowych), 179 handlarzy bez praw kupieckich (kramarze?), 5 hoteli, 5 noclegowni, 20 karczm, lecz nie było żadnej restauracji. Jako służba domowa pracowało 10 mężczyzn i 329 kobiet, natomiast jako służba „produkcyjna” – 35 mężczyzn i 55 kobiet⁴⁰⁰. W formie podsumowania w opisie Aleksandra Augusta Mützella podano, że w mieście znajdował się Główny Urząd Podatkowy, Sąd Pokoju oraz fabryki sukna, kolorowego lnu, garbarnie, fabryka tytoniu, fabryka wozów, fabryka cykorii i słynna odlewnia dzwonów⁴⁰¹.

³⁹⁶ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 49-51.

³⁹⁷ *Ibidem*, s. 46-47.

³⁹⁸ *Ibidem*, s. 51-52.

³⁹⁹ *Ibidem*, s. 55-57.

⁴⁰⁰ *Ibidem*, s. 56, 58-60, 63-64.

⁴⁰¹ *Ibidem*, s. 66-67.

W 1837 roku w mieście stało 757 domów, w których żyło 8667 mieszkańców (ponad 11 osób na 1 dom), a wśród nich 3470 wyznawców judaizmu. W porównaniu ze Wschową liczba domów była podobna, ale liczba mieszkańców znacznie wyższa (ponad 3300 osób więcej). Protestanci posiadali dwa kościoły, luterkański i kalwinistyczny Braci Czeskich, katolicy jeden kościół, a Żydzi jedną synagogę (a nie 5). Ludwik Plater podał również, że były tam piękny zamek, ratusz, gimnazjum, cztery szpitale, sierociniec, odlewnia dzwonów (gisernia), fabryka „wyśmienitego” tytoniu, fabryka cykorii, safianu, pojazdów i „dużo” młynów wiatrowych oraz trzy koszarzy garnizonowe⁴⁰². Dla 1843 roku podano, że Leszno miało 1011 domów i 8719 mieszkańców. Stan budynków mieszkalnych wydaje się zawyżony. Warto zwrócić uwagę na strukturę wyznaniową. Ewangelicy stanowili 44,3% (3864 osoby), katolicy – 15,9% (1389 osób), a wyznawcy judaizmu – 39,8% (3466 osób)⁴⁰³.

W drugiej połowie XIX wieku następował umiarkowany rozwój miasta. Użytko ono połączenie kolejowe na linii Poznań–Wrocław oraz połączenie „drużorzędne” z Jarocinem o długości 75 km⁴⁰⁴. Zwiększała się liczba ludności. W 1871 roku wynosiła ona 10 516 osób, mieszkających w 818 domach. Największą grupą wyznaniową byli ewangelicy – 53,8% (5662 osoby). Udział ludności katolickiej wzrósł do 28,2% (2965 osób), a udział ludności żydowskiej zmalał znacznie do 18% (1889 osób)⁴⁰⁵. Trend ten był dostrzegalny w następnych latach. W 1881 roku na 11 758 mieszkańców 6071 należało do Kościoła ewangelickiego (51,6%), 3836 do Kościoła rzymskokatolickiego (32,6%) oraz 1833 do wyznania judaistycznego (15,5%)⁴⁰⁶. W 1905 roku wynotowano 951 obiektów mieszkalnych i 16 021 mieszkańców. Ewangelicy stanowili wtedy 53,2% (8519 osób), katolicy 40,5% (6482 osoby), a wyznawcy judaistyczni 6,2% (996 osób). Odsetek ludności żydowskiej wyraźnie się zmniejszył, a jej kosztem wzrósł nieznacznie odsetek ewangelików, natomiast w dużym stopniu odsetek katolików. Wśród ewangelików wynotowano 10 Polaków, a w gronie ewangelików 2291 Polaków. W sumie stanowili oni 14,4% ogółu mieszkańców⁴⁰⁷.

W latach 80. XIX stulecia wynotowano w Lesznie wiele raczej niewielkich, przedsiębiorstw: 17 wiatraków, młyn parowy, fabrykę maszyn, fabrykę skór, zapalek, cygar, trzy cegielnie oraz przedsiębiorstwa komunalne, jak gazownia i zakład

⁴⁰² L. PLATER, *op. cit.*, s. 404.

⁴⁰³ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 78-79.

⁴⁰⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 5, s. 178.

⁴⁰⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 102-103.

⁴⁰⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 5, s. 177.

⁴⁰⁷ *Zob. Gemeindelexikon...*, s. 84-85.

wodociągowy. Pod miastem działały jeszcze cztery gorzelnie i jedna cegielnia. Służbę zdrowia tworzyło 6 lekarzy, czterech weterynarzy i trzech aptekarzy⁴⁰⁸. W okresie przed wybuchem pierwszej wojny światowej Leszno stało się miastem prawie dwukrotnie większym pod względem liczby ludności niż stolica „starego” powiatu, czyli Wschowa.

Kolejnym miastem, które chcemy tutaj przedstawić, jest **Szlichtyngowa**, która dzisiaj znajduje się w województwie lubuskim. Było to miasto niewielkie. Założone zostało w 1644 roku przez pana na Górczynie (Gurschen) Johanna Georga von Schlichtinga (Jana Jerzego Schlichtynga) sędziego ziemskiego wschowskiego dla religijnych, protestanckich, uciekinierów ze Śląska. Przez około stu lat rozwijało się ono bardzo szybko, pozostając jednak niewielkim ośrodkiem miejskim. Można wspomnieć, że od 1653 roku znajdował się tam skład płótna, przeznaczonego na eksport, zapewne głównie na Śląsk. Po zagarnięciu Śląska przez Fryderyka II w latach 1740-1742 wprowadził on drastyczne cła, co doprowadziło Szlichtyngową do stagnacji ekonomicznej. Martin Sprungala stwierdza, że w tamtym czasie miasto stało się „sławnym gniazdem przemytników” (Schmugglernerest), co potwierdza *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*⁴⁰⁹.

W 1811 roku w mieście znajdowało się 137 domów i 796 mieszkańców, co dawało niską, jak na tamte czasy, średnią zagęszczenia jednego domu (5,8 osoby). W 1837 roku liczba domów wzrosła do 157, a mieszkańców do 952. Ludwik Plater dodał, że funkcjonowały tam dwie świątynie – kościół protestancki i synagoga. Nie było kościoła katolickiego. Wcześniej znana drukarnia protestancka już wtedy nie działała⁴¹⁰. W 1843 roku w Szlichtyngowej stwierdzono również 157 domów mieszkalnych, w których żyło 961 osób. Dominowała tam ludność ewangelicka, która stanowiła 82,6% ogółu mieszkańców (794 osoby). Na drugim miejscu znajdowali się wyznawcy judaizmu – 110 osób i 11,45%. Udział katolików był niewielki, wynosił zaledwie 5,9% (57 osób)⁴¹¹. W 1849 roku istniało tam 21 młynów wiatrowych, dwa małe browary, mała przędzalnia, mała farbiarnia, młyn kieratowy i olejarnia⁴¹².

W drugiej połowie XIX stulecia Szlichtyngowa pozostała niewielkim miastem, w którym nie wzrastała liczba ludności, a jedynie zmniejszał się odsetek ludności żydowskiej, a wzrastał odsetek katolików. W 1871 roku stało tam 140 prywatnych

⁴⁰⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 5, s. 178.

⁴⁰⁹ M. SPRUNGALA, *op. cit.*, s. 23 oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 11, Warszawa 1890, s. 959.

⁴¹⁰ L. PLATER, *op. cit.*, s. 408.

⁴¹¹ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 70.

⁴¹² Z. BUJKIEWICZ, *op. cit.*, s. 221.

domów mieszkalnych, a żyły 1023 osoby. W porównaniu z 1843 rokiem stan domów obniżył się o 17 jednostek, ale liczba ludności podniosła się o 72 osoby. Do wyznania ewangelickiego należały 883 osoby (86,3%), do katolickiego – 101 osób (9,9%), a do judaistycznego 33 osoby (3,2%)⁴¹³. Dane te wskazywały, podobnie jak w innych miastach badanych tu powiatów z regencji poznańskiej, na zmniejszający się odsetek ludności żydowskiej, a zwiększający się udział ewangelików, a szczególnie katolików.

Dla 1885 roku wynotowano tam 146 domów, czyli mniej niż w 1843 roku, a liczba mieszkańców obniżyła się do 922 osób. Nadal nie było tam kościoła katolickiego, a jedynie protestancki i synagoga (choć ludność żydowskiej było już znacznie mniej niż katolików). Ewangelicy stanowili 85,4% (787 osób) ogółu mieszkańców, katolicy 12,4% (114 osób), a Żydzi zaledwie 2,3% (21 osób). Od strony narodowościowej ogromną przewagę miała ludność niemiecka. Dominującymi zajęciami były rolnictwo, drobny handel i rzemiosło. Dopiero w 1906 roku Szlichtyngowa uzyskała połączenie kolejowe z Głogowem (Glogau) i Górą (Guhrau), co nie przyspieszyło w żaden widoczny sposób rozwoju miasta⁴¹⁴. Według rezultatów spisu powszechnego z 1905 roku liczba domów obniżyła się do 136, a mieszkańców do 748 osób, co wyraźnie wskazywało na postępujący wtedy upadek miasteczka. Odsetek ewangelików zmniejszył się do 81,4% (609 osób), ludności żydowskiej – do zaledwie 0,9% (7 osób), natomiast udział katolików podniósł się do 17,6% (132 osoby). Wśród tych ostatnich wyszczególniono 12 Polaków (1,6%)⁴¹⁵.

Pozostałe miasteczka powiatu wschowskiego, Świąciechowa, Rydzyna, Osieczna i Zaborowo, należą obecnie do województwa wielkopolskiego. Największym z nich była **Świąciechowa**. Pierwsza wzmianka o osadzie pochodzi z 1258 roku. W 1800 roku miało w niej być 218 domów oraz 1264 mieszkańców. Ponadto wymieniono, że pracowało tam 20 młynów wiatrowych (i tym samym 20 młynarzy), 31 płócienników, 15 szewców i 12 rzeźników⁴¹⁶. W 1811 roku miała ona 219 domów i 1181 mieszkańców. W 1837 roku liczba domów wzrosła do 224, a mieszkańców do 1578 osób. Przeważała tam ludność katolicka, co znajdowało swoje odzwierciedlenie w tym, że istniał tam tylko kościół katolicki. Ponadto zanotowano funkcjonujący folwark⁴¹⁷. W 1843 roku liczba domów wyraźnie wzrosła do 246, ale stan ludności zmniejszył się do 1554 osób. W jej gronie kato-

⁴¹³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 102-103.

⁴¹⁴ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 11, s. 959.

⁴¹⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 30-31.

⁴¹⁶ *Ibidem*, t. 11, s. 687.

⁴¹⁷ L. PLATER, *op. cit.*, s. 407.

licy stanowili 96,3% (1497 osób), ewangelicy zaledwie 3,3% (51 osób), a ludności żydowskiej praktycznie nie było – 6 osób, czyli 0,4%⁴¹⁸. Spis z 1871 roku wykazał tylko 229 domów i 1589 mieszkańców. W ich gronie było 1514 katolików (95,3%), 58 ewangelików (3,6%) i 33 przedstawicieli ludności żydowskiej (1,1%)⁴¹⁹. Około 1890 roku liczba domów wynosiła 226, a mieszkańców – 1687 osób. Nadal ogromną przewagę mieli katolicy (1577 osób i 95,2%), ewangelików było 77 (4,7%), a Żydów tylko dwóch (0,1%). W 1905 roku Świąciechowa miała 231 obiektów mieszkalnych i 1505 mieszkańców. Liczby te wskazywały na trwającą stagnację ekonomiczną. Katolicy stanowili 96,7% (1456 osób), ewangelicy – 3,3% (49 osób), a wyznawcy judaizmu – zaledwie 0,1% (2 osoby). Jak widać, katolicy umocnili jeszcze swoją dominującą pozycję, a ewangelicy, a zwłaszcza ludność żydowska, mieli coraz mniejszy udział w gronie mieszkańców. Wbrew ocenie znajdującej się w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*, w miasteczku pod kątem narodowościowym przeważali Niemcy. Wśród katolików wynotowano 140 Polaków, którzy stanowili tylko 9,3% ogółu zaludnienia⁴²⁰.

Rydzyna była podobnej wielkości jak Świąciechowa. Jako miasto lokowana została około 1400 roku. W XV wieku powstał tam zamek. W XVII wieku funkcjonowały dwa browary i słodownia. Miasto znane było wtedy z produkcji piwa. W XVI i XVII stuleciu słynęło ze szkół pijarskich. W 1707 roku wojska rosyjskie spaliły zamek należący wtedy do króla Stanisława Leszczyńskiego. W 1736 roku, Leszczyński, opuszczając Rzeczpospolitą, sprzedał Rydzynę z dobrami księciu/hrabiemu Aleksandrowi Józefowi Sułkowskiemu. Jego syn, August Sułkowski, w 1774 roku sprowadził do miasta pijarów. Powstałe kolegium (w randze gimnazjum/liceum) w 1782 roku zatrudniało 7 nauczycieli, a kształciło 87 uczniów. W 1793 roku miało znajdować się w mieście 195 domów z 1615 mieszkańcami (w tym 171 Żydów). Zajęcie znajdowało tam między innymi 24 młynarzy (24 wiatraki), 20 szewców, 12 płócienników i 9 krawców⁴²¹.

W 1811 roku w mieście wynotowano 191 domów i tylko 1195 mieszkańców. W 1820 roku władze pruskie zlikwidowały słynną szkołę pijarów⁴²². W 1837 roku stan domów powiększył się nieznacznie i wynosił 194 domy, w których mieszkało 1329 osób. Ludwik Plater zwracał uwagę, że w tym miasteczku znajdował się kościół katolicki w dawnym kolegium pijarów, kościół protestancki, a ponadto

⁴¹⁸ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 78-79.

⁴¹⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 102-103.

⁴²⁰ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 11, s. 687 oraz *Gemeindelexikon...*, s. 84-85.

⁴²¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 10, s. 85.

⁴²² *Ibidem*, s. 85-86.

„wspaniały” zamek, a przy nim ogród angielski, pomarańczarnia i zwierzyńiec (własność księcia Sułkowskiego)⁴²³. W 1843 roku liczba domów (194) i mieszkańców (1335) pozostały właściwie bez żadnych zmian. W mieście przeważali ewangelicy. W tymże roku było ich 847, co stanowiło 63,4%. Odsetek katolików wynosił 32,2% (403 osoby), a wyznawców judaizmu – 6,4% (85 osób)⁴²⁴. Opis z 1843 roku dodaje, że w zamku rydzyńskim znajdowało się 5 domów mieszkalnych i 91 mieszkańców, przy czym tam nieznacznie przeważali katolicy (53,9%)⁴²⁵. Spis powszechny z 1871 roku wskazał, że w Rydzynie było 180 domów i 1342 mieszkańców, co sugerowało trwającą stagnację ekonomiczną miasteczka. Ewangelicy nadal przeważali liczbą 752 osób (56%), a wyznanie katolickie liczyło 523 osoby (39%). Ponadto mieszkało tam 67 osób wyznania judaistycznego (5%)⁴²⁶. Dane te wskazywały na wyraźny wzrost odsetka katolików, kosztem wyznawców judaizmu, a zwłaszcza kosztem ewangelików.

Według trochę wątpliwych danych (zwłaszcza w kwestii wyznaniowej), w 1885 roku liczba domów podniosła się minimalnie do 183, ale mieszkańców obniżyła się znacznie do 1202 osób. Przewagę nadal mieli ewangelicy – 61,7% (742 osoby), natomiast katolicy stanowili 33,5% (403 osoby), a wyznawcy judaizmu – 4,7% (57 osób)⁴²⁷. W 1905 roku, podczas spisu powszechnego, doliczono się 190 domów mieszkalnych i 1123 mieszkańców. Stan domów powiększył się minimalnie, ale wyraźnie obniżyła się liczba mieszkańców. Ewangelicy utracili swoją przewagę, gdyż stanowili wtedy tylko 48,9% ogółu ludności (549 osób), a katolicy – 49,9% (560 osób). Ludność żydowska liczyła zaledwie 14 osób (1,2%). W gronie katolików wynotowano ponadto 309 Polaków (27,5%)⁴²⁸. Z powyższych danych wynika, że Rydzyna najwięcej mieszkańców miała pod koniec XVIII wieku, natomiast w drugiej połowie XIX stulecia miasto chyliło się ku upadkowi. Zmniejszał się udział ludności ewangelickiej i żydowskiej, a wyraźnie wzrastał odsetek katolików.

Osieczna jako miasto założona została około 1370 roku, a zamek zbudowano tam w XV wieku (rozbudowany w XVI w.). W 1404 roku poświadczono stanowisko „rektora” w tamtejszej szkole. W 1793 roku w mieście było 149 domów i 834 mieszkańców, a ponadto 10 młynów, natomiast w gronie rzemieślników 24 płócienników, 14 szewców, 9 młynarzy, 9 piwowarów, 8 rzeźników, 6 krawców

⁴²³ L. PLATER, *op. cit.*, s. 407.

⁴²⁴ *Verzeichniss sämtlicher Ortschaften...*, s. 78-79.

⁴²⁵ *Ibidem*, s. 80.

⁴²⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 102-103.

⁴²⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 10, s. 85.

⁴²⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 84-85.

i 6 gorzelników⁴²⁹. W 1811 roku liczyło ono 145 domów i 979 mieszkańców. W 1837 roku liczba domów znacznie wzrosła do 172, a mieszkańców nawet do 1235 osób. W tymże roku znajdowały się tam kościół katolicki i ewangelicki oraz synagoga. Ludność zajmowała się między innymi produkcją tkanin półbawełnianych⁴³⁰. W 1843 roku opis statystyczny wykazał w mieście 171 domów i 1283 mieszkańców, czyli podobnie, jak w 1837 roku. Pod kątem wyznaniowym przeważali katolicy, których było 607 osób. Tworzyły one względną większość o wartości 47,3%. Odsetek ewangelików wynosił 33,4% (428 osób), a odsetek Żydów – 19,3% (248 osób). W mieście wynotowano także jeden folwark⁴³¹.

W 1871 roku doliczono się 187 domów i 1727 mieszkańców, co sugerowało umiarkowany rozwój miasteczka. Dominacja katolików była wtedy już bardzo wyraźna, gdyż ich odsetek wynosił 68% (1174 osoby). W porównaniu z danymi z 1843 roku oznaczało to wzrost o 20,7% w ciągu 28 lat. Udział ewangelików obniżył się do 26,5% (458 osób), a ludności żydowskiej – do 5,5% (95 osób)⁴³². Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* w 1883 roku liczba domów spadła minimalnie do 184 obiektów, a mieszkańców pozostała bez zmian (1726 osób). Odsetek katolików miał wynosić wtedy 69% (1190 osób), ewangelicy stanowili 27,8% (480 osób), a ludność żydowska – zaledwie 3,2% (56 osób)⁴³³. W świetle spisu z 1905 roku w Osiecznej było 199 domów i 1562 mieszkańców, czyli wzrosła liczba domów, a spadła liczba mieszkańców. Udział katolików wynosił 75,8% (1184 osoby), ewangelików – 24,1% (376 osób), a Żydów – zaledwie 0,1% (2 osoby). W gronie dominujących katolików znajdowało się 1036 Polaków, co dawało im wyraźną większość 66,3% wśród ogółu ludności. W przypadku Osiecznej wzrost udziału katolików był zadziwiająco duży (28,5% w ciągu 62 lat), natomiast spadek odsetka ludności żydowskiej należał do typowych zjawisk w tym czasie (o ponad 19%).

Najmniejszym ośrodkiem miejskim było **Zaborowo** (dzisiaj dzielnica Leszna), które w badanym okresie pozostawało własnością księcia Sułkowskiego, a założone zostało w 1644 roku przez ówczesnego właściciela, Wojciecha Gajewskiego, dla uchodźców religijnych ze Śląska. Następnymi właścicielami miasta byli Leszczyńscy i Sułkowscy. W 1793 roku doliczono się tam 161 domów i 929 mieszkańców, w tym 96 sukienników i trzech postrzygaczy, 10 szewców, 7 młynarzy (7 młynów),

⁴²⁹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 7, Warszawa 1886, s. 624-625.

⁴³⁰ L. PLATER, *op. cit.*, s. 407-408.

⁴³¹ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 80-81.

⁴³² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 102-103.

⁴³³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 7, s. 624. Autor tej notatki podał liczbę 530 ewangelików, ale było to o 50 osób za dużo ponad ogólną liczbę mieszkańców.

7 piwowarów, czterech gorzelników i czterech rzeźników⁴³⁴. W 1811 roku znajdować się tam miało 170 domów (czyli akurat więcej niż w Osiecznej), w których żyło 915 osób (czyli mniej niż w Osiecznej). Można zakładać, że informacje o liczbie domów w 1811 roku mogły być zawyżone, gdyż w 1837 roku miało być ich tylko 150, a mieszkańców zaledwie 750 osób⁴³⁵. Na podstawie tych danych należałoby wnioskować, że miasto chyliło się ku upadkowi. Wynotowano tam istnienie tylko jednego kościoła ewangelickiego. W 1843 roku kondycja miasteczka uległa niewielkiej poprawie, gdyż domów mieszkalnych miało być wtedy 160, a mieszkańców – 817 osób. Najwięcej z nich było wyznania ewangelickiego – 74,5% (609 osób). Katolicy stanowili 24,1% (197 osób), a ludność żydowska – zaledwie 1,3% (11 osób)⁴³⁶. Do lat 20. XIX wieku miasto charakteryzowało się produkcją sukna, ale kryzys sukienniczy, związany z podniesieniem celi przez Rosję, wpłynął bardzo na rozwój miasteczka. W 1871 roku miało ono 159 domów i 856 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił 69,3% (593 osoby), katolików – 30,5% (261 osób), a ludności żydowskiej nie było już wcale. Dwie osoby należały do innych wyznań chrześcijańskich (0,2%)⁴³⁷. W 1890 roku liczyło ono 162 domy i 899 mieszkańców. Przeważali ewangelicy (prawie 68%), a katolicy stanowili 31,8%, co oznaczało wzrost o prawie 8% w ciągu niecałych 40 lat⁴³⁸. Spis z 1905 roku, w którym Zaborowo występuje jako wieś (od 1892 r.), wynotował 155 domy i 953 mieszkańców, co oznaczało niewielki postęp, zwłaszcza co do liczby mieszkańców. Ewangelicy stanowili wtedy 55% ogółu ludności (524 osoby), a katolicy – 45% (429 osób). Wśród tych ostatnich było 129 Polaków (13,5%)⁴³⁹. Przytoczone dane wskazują na spadek udziału ewangelików w latach 1843–1905 o prawie 20% oraz wzrost o ponad 20% udziału katolików.

Poza miastami warto zwrócić uwagę na obszary wiejskie, a także na liczby dotyczące całego powiatu wschowskiego. W 1816 roku miał on mieć 55 755 mieszkańców, a w 1821 roku – tylko 47 692⁴⁴⁰. Spadek liczby ludności wynikał z pomniejszenia obszaru powiatu w 1818 roku. W 1821 roku doliczono się na jego terenie 37 świątyń, 121 budynków publicznych, 2791 prywatnych domów mieszkalnych, 56 budynków produkcyjnych (młyny, magazyny, „fabryki”) oraz 4578 obiektów

⁴³⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 14, s. 200.

⁴³⁵ L. PLATER, *op. cit.*, s. 408–409.

⁴³⁶ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 78–79.

⁴³⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 102–103.

⁴³⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 14, s. 200.

⁴³⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 88–89.

⁴⁴⁰ Por. A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 160.

gospodarczych (stodoły, szopy, stajnie)⁴⁴¹. Dla 1819 roku podano także dane na temat stanu gospodarczego: 419 młynów wiatrowych (liczba imponująca), 21 olejarni, 11 młynów wodnych, 11 foluszy, 8 cegielni, cztery młyny kieratowe, a ponadto 154 warsztaty lniarskie (plus 69 jako zajęcie dodatkowe), 108 warsztatów wełnianych i 31 warsztatów bawełnianych⁴⁴². W dziale usług wymienić można 195 wędrownych kramarzy, 9 hoteli i 141 noclegowni, trzy restauracje i 252 knajpy. Służbę domową tworzyło wtedy 808 kobiet i 204 mężczyzn, natomiast służbę „wytwórczą” (głównie w rolnictwie) – 2658 mężczyzn i 1829 kobiet. Proste prace ręczne – jak zaznaczono w opisie – wykonywało dodatkowo 1653 mężczyzn i 1290 kobiet⁴⁴³.

Z kolei dla 1816 roku (w trochę większym powiecie) dostępne są dane na temat oświaty i życia religijnego. W powiecie istniały wtedy 63 publiczne szkoły elementarne, w których 63 nauczycieli kształciło 3004 uczniów. Ewangelicy posiadali 10 kościołów parafialnych i jeden filialny, katolicy mieli 39 kościołów parafialnych i 13 filialnych, a Żydzi – 9 synagog. Ponadto na tym terenie funkcjonowały cztery klasztory⁴⁴⁴.

Opis z 1837 roku stwierdzał, że ludność powiatu zajmowała się głównie rolnictwem i hodowlą bydła. Dokładniejsze liczby dotyczące hodowli były następujące: 3670 koni, 20 772 sztuki bydła, 74 417 owiec, 64 kozy i 5898 świń, czyli razem 104 521 sztuk, nie licząc drobiu. Stan ten, chociaż powierzchnia nie była duża, dawał powiatowi wschowskiemu wtedy trzecie miejsce w Wielkim Księstwie Poznańskim⁴⁴⁵. Ogólna liczba ludności wynosiła 51 925 osób, z czego 20 065 mieszkało w miastach, a 31 848 na wsi. Stan prywatnych domów mieszkalnych osiągnął liczbę 6425, przy czym 2262 z nich znajdowało się w miastach, a 4163 na wsi. Katolicy stanowili wtedy 50,2% ludności (26 081 osób), ewangelicy – 41,1% (21 334 osoby), a wyznawcy judaizmu – 8,7%⁴⁴⁶.

Na terenach wiejskich odnotowano 167 miejscowości, z czego 94 większe (powyżej 100 mieszkańców) i 73 mniejsze⁴⁴⁷. Do największych zaliczał się **Bukówiec Górny (Bukwitz)**, nazywany też Bukowcem Wielkim. Ludwik Plater określa go jako Bukowice. Ta stara wieś słynęła wręcz z pielęgnowania polskości. W 1837 roku stało w niej 101 domów, a mieszkało w nich 817 osób⁴⁴⁸. **Lasocice (Lasswitz)**

⁴⁴¹ *Ibidem*, s. 158.

⁴⁴² *Ibidem*, s. 167.

⁴⁴³ *Ibidem*, s. 169-170.

⁴⁴⁴ *Ibidem*, s. 170 i 161-162.

⁴⁴⁵ L. PLATER, *op. cit.*, s. 401.

⁴⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁴⁷ *Ibidem*, s. 409.

⁴⁴⁸ *Ibidem*, s. 411.

miały niewiele mniej domów – 98, ale mieszkańców wyraźnie mniej – 692⁴⁴⁹. **Włoszakowice (Luschwitz)**, w których znajdował się pałac księcia Franciszka Sułkowskiego z 1751 roku, liczyły 93 domy i 763 mieszkańców (czyli więcej niż w Lasocicach)⁴⁵⁰. **Przyczyna Górna (Ober Pritschen)** miała 92 domy i 701 mieszkańców i niewiele ustępowała jej **Przyczyna Dolna (Nieder Pritschen)** – 89 domów i 535 mieszkańców⁴⁵¹. Wieś **Brenno** (nazwa niemiecka była taka sama lub Brenne) również należała do dużych osad – 84 domy i 692 mieszkańców⁴⁵². Podobnej wielkości była **Kłoda** (brak nazwy niemieckiej) wraz z włączoną do niej kolonią **Augustowo** liczyła 80 domów i 699 mieszkańców⁴⁵³. Dodać tutaj można jeszcze **Wilkowo Niemieckie (Wilke Deutsch)**, które miało 84 domy i 603 mieszkańców⁴⁵⁴. **Konradowo (Kursdorf)**, gdzie umiejscowiony był pałac, liczyło 79 domów i 634 mieszkańców⁴⁵⁵. Wymienić należy jeszcze **Dryżynę (Altendorf)**, w której funkcjonowała karczma, a stało tam 77 domów z 510 mieszkańcami⁴⁵⁶, **Pawłowice (Pawłowitz – tak właśnie pisane)**, gdzie były 72 domy z 626 mieszkańcami⁴⁵⁷ oraz **Wijewo/Wyjewo (Weine)**, w którym wynotowano 70 domów i 580 mieszkańców⁴⁵⁸. Na końcu opisu podano, że na obszarach wiejskich były 22 folwarki, 10 karczm i tylko dwa młyny wodne. W porównaniu z wcześniejszymi danymi wykaz ten był bardzo ubogi. Dodać możemy jednak, że we wsi **Oporowo** (28 domów i 282 mieszkańców) funkcjonowały nowoczesna owczarnia i zakład obróbki surowej wełny⁴⁵⁹.

Kolejny opis terenów wiejskich pochodzi z 1843 roku. Spis największych wsi pozostał w zasadzie taki sam, ale znaleźć tam możemy więcej informacji. Na pierwszym miejscu wspomnieć trzeba o tradycyjnie polskim **Bukówcu Górnym**. Liczba domów nie uległa zmianie (101), ale mieszkańców było więcej, bo 852 osoby. Katolicy stanowili tam rekordowe 99,4%, a ewangelicy – zaledwie 0,6% (5 osób)⁴⁶⁰. Na drugie miejsce już wyraźnie wysunęły się **Włoszakowice** z 98 domami i 819 mieszkańcami. Także w tej wsi przeważali zdecydowanie

⁴⁴⁹ *Ibidem*.

⁴⁵⁰ *Ibidem*.

⁴⁵¹ *Ibidem*, s. 409-410.

⁴⁵² *Ibidem*, s. 411.

⁴⁵³ *Ibidem*.

⁴⁵⁴ *Ibidem*, s. 412.

⁴⁵⁵ *Ibidem*, s. 410.

⁴⁵⁶ *Ibidem*, s. 409.

⁴⁵⁷ *Ibidem*, s. 413.

⁴⁵⁸ *Ibidem*, s. 411.

⁴⁵⁹ *Ibidem*, s. 413.

⁴⁶⁰ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften...*, s. 76.

katolicy, którzy stanowili 81,3% ludności (666 osób), a ewangelicy – 18,7% (153 osoby)⁴⁶¹. Na podium naszego wykazu znalazła się nieoczekiwanie **Kłoda** (z kolonią Augustowo), która miała 85 domów i 767 mieszkańców, a ponadto dwie karczmy. Tam z kolei przeważali ewangelicy, których odsetek wynosił 67,4% (517 osób), a katolików 32,6% (250 osób)⁴⁶².

Na kolejnym miejscu wymienić należy **Lasocice**, które wykazywały 85 domów i 716 mieszkańców. W nich przeważali również wyraźnie ewangelicy – 88,3% (632 osoby), a katolicy stanowili 11,7% (84 osoby)⁴⁶³. Na uwagę ze względu na stan zaludnienia zasługuje **Przyczyna Górna** – 95 domów i 684 mieszkańców, a przy okazji i **Przyczyna Dolna** – 89 domów i 543 mieszkańców. W obydwu wsiach dominowali ewangelicy – w tej pierwszej stanowili 81,3% ogółu zaludnienia, a w tej drugiej – 75,3%⁴⁶⁴. **Wilkowo Niemieckie** zwiększyło stan domów mieszkalnych z 85 w 1837 roku do 90, a mieszkańców z 603 do 685. Choć nazwa wsi sugerowałaby przewagę ewangelików, jednoznacznie dominowali tam katolicy – 95% (651 osób). Protestantów było tylko 34 (5%)⁴⁶⁵. **Brenno** miało 82 domy i 708 mieszkańców oraz przedsiębiorstwo o nieznannej specjalizacji. W tejże wsi przewaga katolików była tak duża, jak w Bukowcu. Ich odsetek wynosił bowiem 99,2% (702 osoby), a ewangelików zaledwie 0,8% (6 osób)⁴⁶⁶. Podobną strukturę wyznaniową miało **Konradowo**, wykazujące 80 domów i 643 mieszkańców. Odsetek katolików wynosił tam 93,9% (604 osoby), a ewangelików 6,1% (39 osób)⁴⁶⁷. W grupie największych wsi utrzymywała się nadal **Dryżyna** z 77 domami i 510 mieszkańcami. Przeważali w niej ewangelicy w liczbie 370 (72,5%), a katolików było 140 (27,5%)⁴⁶⁸. Do tejże grupy w zestawieniu z 1843 roku awansował **Lgiń (Ilgen)**, który miał 78 domów i 472 mieszkańców. Była to uprzemysłowiona wieś, gdyż znajdowały się w niej młyn wodny, karczma i folwark. Właścicielem była wtedy rodzina Kęszyckich. Katolicy mieli tam zdecydowaną przewagę – odsetek ich wynosił 97,2% (459 osób), a ewangelików tylko 2,8% (13 osób)⁴⁶⁹. We wsi **Pawłowice** obniżyła się liczba domów do 61 (wcześniej 72), ale wyraźnie wzrosła liczba mieszkańców do 715 osób. Tam również wyraźnie przeważali katolicy – 88% (629 osób), a odsetek ewangelików wynosił 12%

⁴⁶¹ *Ibidem*.

⁴⁶² *Ibidem*, s. 78.

⁴⁶³ *Ibidem*, s. 78.

⁴⁶⁴ *Ibidem*, s. 72.

⁴⁶⁵ *Ibidem*, s. 80.

⁴⁶⁶ *Ibidem*, s. 76.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, s. 72.

⁴⁶⁸ *Ibidem*, s. 70.

⁴⁶⁹ *Ibidem*, s. 74.

(86 osób)⁴⁷⁰. **Wijewo** miało nadal 70 domów, ale stan mieszkańców obniżył się o 15 osób do 565. Ze względu na liczbę mieszkańców wyróżnić można jeszcze **Dąbecz (Dambitsch)**, gdzie 645 osób mieszkało w 63 domach. Wyraźnie przeważali tam katolicy (86,8%, 560 osób)⁴⁷¹. Na podobnej zasadzie dodać trzeba jeszcze **Długie Stare (Alt-Laube)**, w którym było 68 domów i 581 mieszkańców. Tam także dominowali katolicy – 90,7% (527 osób)⁴⁷².

Ponieważ interesują nas szczególnie tereny późniejszego (od 1887 r.), mniejszego powiatu wschowskiego, to należy zaznaczyć, które z wymienionych wsi w nim się zawierały. W gronie tych największych znalazły się Brenno, Konradowo, Bukówiec Górny, Przyczyna Górna i Dolna, Dryżyna, Lgiń, Wijewo oraz Włoszczakowice⁴⁷³. Dodać można jeszcze dosyć dużą wieś **Gorczyño (Gurschen)**, gdzie w 53 domach mieszkało 471 osób. Wśród nich było 456 ewangelików (96,8%) i zaledwie 35 katolików (3,2%)⁴⁷⁴. Na szczególną uwagę zasługuje także zespół kilku wsi **Drzewce (Driebitz)**: Stare Górne, Nowe, Środkowe, Stare Środkowe i Stare Dolne Drzewce. Razem liczyły one 119 domów i 773 mieszkańców. We wszystkich częściach Drzewiec przeważali ewangelicy, a w sumie było ich 697 (90,2%). Katolicy liczyli 76 osób (9,8%)⁴⁷⁵. W świetle spisu z 1843 roku na obszarze całego powiatu miały istnieć 23 folwarki, 13 karczm, 7 zakładów obróbki drewna (tartaki), 6 innego rodzaju przedsiębiorzeń (Etablissement), dwa młyny wodne, cegielnia i zajazd⁴⁷⁶.

Według spisu z 1871 roku największą wsią podwójną była **Przyczyna** (Dolna i Górna), mająca łącznie 147 domów i 1216 mieszkańców. Wyraźnie przeważali tam ewangelicy, gdyż stanowili 82,7% ogółu ludności (1005 osób). Katolicy mieli 16,6% (202 osoby), a 0,7% przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich (9 osób)⁴⁷⁷. Z kolei największą wsią „pojedynczą” był **Bukówiec Górny**, który liczył 155 domów i 1121 mieszkańców. Pod kątem wyznaniowym ogromną przewagę posiadali tam katolicy, stanowiący 99,5% ogółu ludności (1115 osób), a ewangelicy 0,5% (6 osób)⁴⁷⁸. **Brenno** miało 116 domów i 921 mieszkańców. Chociaż wydaje się to niemożliwe, to jednak we wsi katolicy mieli jeszcze większą

⁴⁷⁰ *Ibidem*, s. 82.

⁴⁷¹ *Ibidem*, s. 78.

⁴⁷² *Ibidem*.

⁴⁷³ Obecnie Brenno, Bukówiec Górny, Wijewo i Włoszczakowice znajdują się poza granicami powiatu wschowskiego.

⁴⁷⁴ *Ibidem*, s. 70.

⁴⁷⁵ *Ibidem*.

⁴⁷⁶ Por. *ibidem*, s. 70-84.

⁴⁷⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 106-107.

⁴⁷⁸ *Ibidem*, s. 102-103.

przewagę, gdyż ich odsetek wynosił wtedy sto procent (921 osób)⁴⁷⁹. **Świdnica (Zedlitz)**, liczona łącznie (Dolna i Górna), miała 135 domów i 884 mieszkańców. Tam z kolei przeważało wyznanie ewangelickie, liczące 659 osób (74,5%), a katolików było 225 (25,5%)⁴⁸⁰. Kolejna wieś, złożona z trzech części, to **Drzewce** (Stare, Środkowe i Nowe), które miały łącznie 147 domów i 864 mieszkańców. Dominujący ewangelicy liczyli 743 osoby (86%), katolicy – 89 osób (10,3%) oraz przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich – 32 osoby (3,7%)⁴⁸¹. Na wymienienie w tej grupie zasługują również **Włoszakowice** mające 89 domów i 819 mieszkańców. Dominującym wyznaniem byli tam katolicy, którzy osiągnęli odsetek 81,2% (665 osób). A dla ewangelików pozostawało 18,8% (154 osoby)⁴⁸².

Następna grupa składa się z miejscowości mających poniżej 800 mieszkańców. **Kłoda** to były 104 domy i 724 mieszkańców, wśród których zarejestrowano 457 ewangelików (63,1%) i 267 katolików (36,9%). **Konradowo** liczyło 102 domy i 686 mieszkańców, a dominowali w nim katolicy. Ich odsetek wynosił 88,3% (606 osób), natomiast ewangelików – 11,7% (80 osób)⁴⁸³. **Wjewo** miało 74 domy i 670 mieszkańców. W tej wiosce ogromną przewagę wykazywali katolicy, którzy stanowili 98,5% (660 osób), a dla ewangelików zostawało zaledwie 1,5% (6 osób)⁴⁸⁴. Po raz pierwszy na naszej liście pojawia się **Osowa Sień (Röhrsdorf)**, dzieląca się na część Górną, Środkową i Dolną (Ober, Mittel i Nieder), która miała 103 domy i 613 mieszkańców. Tam z kolei przeważali ewangelicy, których odsetek wynosił 82,5% (506 osób), a dla katolików pozostawało 17,5% (107 osób)⁴⁸⁵. **Lgiń** liczył wtedy 77 domów i 548 mieszkańców, wśród których wyraźnie dominowali katolicy. Ich udział osiągnął wartość 95,8% (525 osób), a ewangelików tylko 4,2% (23 osoby)⁴⁸⁶. Na koniec tego przeglądu wymienić jeszcze można **Dryżynę**, która miała 91 domów i 516 mieszkańców. Tam przewagę wykazywała ludność ewangelicka. Ich odsetek osiągnął poziom 81,6% (421 osób), natomiast katolicy stanowili 18,4% (95 osób)⁴⁸⁷.

W drugiej połowie XIX wieku największe wsie rozrastały się powoli i powstawały w nich drobne zakłady przemysłu spożywczego, jak gorzelnie i browary. Jako przykład można podać **Kłodę**, gdzie w 1880 roku było już 117 domów i 866 miesz-

⁴⁷⁹ *Ibidem*.

⁴⁸⁰ *Ibidem*, s. 106-107.

⁴⁸¹ *Ibidem*, s. 104-105.

⁴⁸² *Ibidem*.

⁴⁸³ *Ibidem*.

⁴⁸⁴ *Ibidem*, s. 106-107.

⁴⁸⁵ *Ibidem*.

⁴⁸⁶ *Ibidem*, s. 104-105.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, s. 102-104.

kańców. Ewangelicy stanowili tam wtedy 59,5% ludności (515 osób), a katolicy 40,5% (341 osób). Liczba ewangelików, w porównaniu z 1843 rokiem, zmniejszyła się o dwie osoby, a katolików wzrosła o 91. Powstała tam duża gorzelnia parowa, a folwark prowadzony był w nowoczesny sposób przez dzierżawcę Georga Herrmanna. Do dziś pozostał po folwarku dwór Herrmannów z parkiem krajobrazowym, spichlerz i obora z domem mieszkalnym⁴⁸⁸. **Lgiń** z kolei w 1883 roku miał mieć 77 domów i 548 mieszkańców, ale są to dane z 1871 roku! Właścicielem Lginia był wtedy Stanisław Chłapowski, syn generała Dezyderego Chłapowskiego. Pod wsią sprawnie funkcjonował folwark z gorzelnią i młynem parowym⁴⁸⁹.

Według spisu powszechnego z 1905 roku, w którym uwzględniono miejscowości leżące w ówczesnym, mniejszym już powiecie wschowskim, największym zespołem dwóch wsi, podobnie jak w 1871 roku, była **Przyczyna**. Miała ona 215 obiektów mieszkalnych i 1496 mieszkańców, co oznaczało znaczący wzrost miejscowości. Przeważała tam ludność ewangelicka. Jej odsetek wynosił 63,8% (954 osoby), a katolików 36,2% (542 osoby). Osób polskiej narodowości (wyznania katolickiego) było niewiele – 142 osoby, czyli 9,5% ogółu zaludnienia⁴⁹⁰. Największą jednostkową wsią był **Bukówiec Górny**, który, co należy przypomnieć, obecnie nie należy do województwa lubuskiego. Liczba domów doszła do 243 obiektów mieszkalnych, a ludności – do 1358 osób. Dane te wskazywały na postępujący rozwój tej dużej wsi, gdyż stan domów w latach 1871-1905 powiększył się o 88 jednostek, a mieszkańców – o 237 osób. Pomimo tych zmian dominacja katolików jeszcze się powiększyła do 99,7% (1354 osoby). Do wyznania ewangelickiego przyznawały się zaledwie cztery osoby (w 1871 r. było to 6 osób). Bukówiec Górny na terenie powiatu wschowskiego był ostoją polskości. Polacy stanowili wtedy lekko ponad 99% ogółu ludności. Do Niemców zaliczało się tylko 13 osób (4 ewangelików i 9 katolików)⁴⁹¹. Trzecie miejsce zajęło **Brenno** ze 143 domami i 923 mieszkańcami. Również ta wieś, pomimo że leżała na terenie mniejszego powiatu wschowskiego, dzisiaj znajduje się poza granicami województwa lubuskiego. W porównaniu z 1871 rokiem liczba domów podniosła się o 23 jednostki, ale stan zaludnienia wzrósł jedynie o dwie osoby. Dominacja katolików, podobnie jak wcześniej, była tam jeszcze większa niż w Bukówcu Górnym. Do wyznania ewangelickiego należała tylko jedna osoba (może nauczyciel?), stanowiąca 0,1%. Dla katolików pozostawało 99,9% (922 osoby). Wśród

⁴⁸⁸ Zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 4, Warszawa 1883, s. 180.

⁴⁸⁹ *Ibidem*, t. 5, s. 200.

⁴⁹⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 30-31.

⁴⁹¹ *Ibidem*.

nich znalazło się 889 Polaków, którzy tworzyli wyraźną większość o wartości 96,3%⁴⁹².

W następnej grupie wiosek na czele były **Włoszkowice** mające 129 obiektów mieszkalnych i 866 mieszkańców. Także ta miejscowość leży obecnie poza granicami województwa lubuskiego. Przewagę posiadali tam katolicy, liczący 659 wyznawców (76,1%), a ewangelików było 207 (23,9%). Polacy należeli zarówno do wyznania ewangelickiego (5 osób), jak i katolickiego (570 osób). W sumie stanowili 66,4% ogółu zaludnienia⁴⁹³. Kolejne miejsce zajmowała podwójna wtedy wieś **Drzewce** (Stare i Środkowo-Nowe). W 1905 roku miała ona 152 obiekty mieszkalne i 781 mieszkańców, co wskazywało na stagnację ekonomiczną i demograficzną. Wyraźnie dominowało tam wyznanie ewangelickie, gdyż liczyło 693 osoby (88,7%). Katolicy stanowili 11,3% (88 osób), a wśród nich wynotowano zaledwie 8 Polaków (1%)⁴⁹⁴. **Świdnica Górna**, zapewne wtedy już połączona ze Świdnicą Dolną, miała 144 domy (o 9 więcej niż w 1871 r.) i 775 mieszkańców (o 109 osób mniej), w gronie których było 517 ewangelików (66,7%) i 258 katolików (33,3%). Ponadto warto zauważyć, że wśród tych ostatnich wynotowano zaledwie 10 Polaków (1,3%)⁴⁹⁵. **Wijewo** z kolei miało 98 obiektów mieszkalnych i 749 mieszkańców, co wskazywało na znaczący rozwój tej wsi (wynotowano więcej o 24 domy i 79 osób). Ogromną przewagę nadal mieli tam katolicy, gdyż było ich 742 wyznawców (99,1%), a ewangelików zaledwie 7 osób (0,9%). Przeważającą grupę narodowościową tworzyli Polacy w liczbie 706 osób (94,3%)⁴⁹⁶.

Konradowo miało już znacznie mniej ludności. W spisie doliczono się 107 obiektów mieszkalnych i 632 mieszkańców (średnio poniżej 6 osób na dom). Spadek ludności o 54 osoby w latach 1871-1905 sugeruje stagnację ekonomiczną. Dominującym wyznaniem pozostali katolicy, którzy liczyli 600 osób (94,9%), a ewangelicy – 32 osoby (5,1%). Wśród katolików wynotowano 120 Polaków, którzy stanowili 19% ogółu zaludnienia⁴⁹⁷. W powiązaniu z poprzednią listą z 1871 roku wymienić można **Dryżynę**, która miała 82 domy i 427 mieszkańców, czyli o 89 osób mniej, co wskazywało na powolny upadek lub co najmniej stagnację. Przewagę mieli tam nadal ewangelicy, których odsetek wynosił 74,7% (319 osób), o 6,9% mniej niż w 1871 roku. Dla katolików pozostało 25,3% (108 osób). Dry-

⁴⁹² *Ibidem*.

⁴⁹³ *Ibidem*.

⁴⁹⁴ *Ibidem*.

⁴⁹⁵ *Ibidem*.

⁴⁹⁶ *Ibidem*.

⁴⁹⁷ *Ibidem*.

żyna nie była zamieszkała przez żadnego przedstawiciela ludności polskiej⁴⁹⁸. W tym samym kontekście uwzględnimy także **Osową Sień**, która w 1905 roku miała 88 domów i 494 mieszkańców, co oznaczało spadek liczby domów o 15 jednostek i ludności o 119 osób. Struktura wyznaniowa zmieniła się znacznie na korzyść katolików. Ewangelików było 356 osób (72,1%), a katolików – 138 osób (27,9%). Od 1871 roku, przy znacznym spadku liczby ludności, odsetek katolików wzrósł o 10,4%. Polaków było niewielu – 18 osób, czyli 3,6% ogółu zaludnienia. W tym samym trybie dodamy jeszcze **Lgiń**, mający 75 domów i 490 mieszkańców, co oznaczało spadek zaludnienia o 58 osób. Mimo to odsetek katolików wzrósł o 2,8% do 98,6% (483 osoby), a ewangelików spadł do 1,4% (7 osób). Polaków było tam 169 osób, czyli 34,5%⁴⁹⁹. Na zakończenie warto wspomnieć o **Śmiesz-kowie (Lache)**, które nie pojawiło się na poprzednich listach. W 1905 roku miało ono 79 domów i 475 mieszkańców. Nie wynotowano tam żadnego ewangelika – katolicy stanowili sto procent zaludnienia. Wśród nich znajdowało się 242 Polaków, których odsetek wynosił 51% ogółu mieszkańców Śmieszkowa⁵⁰⁰.

W całym powiecie dominowała ludność pochodzenia niemieckiego, przy czym wyznaniem przeważającym byli katolicy. W 1821 roku stanowili oni nieco ponad 50% ogółu mieszkańców. Ta nieduża przewaga utrzymała się do połowy stulecia, a następnie wyraźnie się powiększyła. Ewangelicy stanowili około 40% ludności, a wyznawcy judaizmu 10% w 1821 roku oraz 9,7% w 1831 roku. Udział tej ostatniej grupy ulegał wyraźnemu zmniejszeniu – w 1849 roku liczyła ona 7%, a w 1871 roku już tylko 3,9% wszystkich mieszkańców. W tym ostatnim roku katolicy stanowili prawie 56%, a ewangelicy 40,1% całej ludności powiatu (tabela 35).

Po podziale w 1887 roku proporcje wyznaniowe w nowo powstałych powiatach były podobne. W pomniejszonym powiecie wschowskim w 1890 roku katolicy stanowili 59,8%, ewangelicy – 39%, a wyznawcy judaizmu – 1,1%. Do 1910 roku udział katolików jeszcze się powiększył, a zmalał zarówno udział ewangelików, jak i wyznawców judaizmu. W 1910 roku katolicy stanowili 63,2% mieszkańców, a ewangelicy 36,1% ogółu ludności. Odsetek wyznawców judaizmu był niewielki – 0,6%⁵⁰¹. W ciągu prawie 90 lat na obszarze „dużego” powiatu udział katolików wzrósł o prawie 13%, ewangelików zmalał o około 3,5%, a wyznawców judaizmu – o 9,5%.

⁴⁹⁸ *Ibidem*.

⁴⁹⁹ *Ibidem*.

⁵⁰⁰ *Ibidem*.

⁵⁰¹ Obliczenia na podstawie L. BELZYT, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 185.

Przyrost liczby ludności nie był na tym terenie zbyt duży. Wynikało to między innymi z tego, że stan wyjściowy w 1821 roku był już wysoki i wynosił prawie 48 tysięcy osób. W latach 1846-1849 przyrost był nieduży, ale w porównaniu z innymi powiatami można powiedzieć, że w powiecie wschowskim klęska głodu w latach 1846-1849 nie przybrała groźnych rozmiarów. Dostrzegalny był natomiast dodatkowy zastój rozwoju liczbowego ludności w latach 1852-1864 (przyrost o 1500 osób w ciągu 12 lat). W latach 1821-1910 na terenie „dużego” powiatu ludność przyrastała rocznie w tempie 0,61%, przy czym skala wzrostu była mimo wszystko większa w latach 1821-1871 (0,62% rocznie) niż w latach 1890-1910 (0,47% rocznie)⁵⁰². Niskie tempo rozwoju na przełomie XIX i XX wieku wynikało z pewnością z licznych wyjazdów ludności niemiecko-ewangelickiej na zachód w poszukiwaniu pracy. Dokładne liczby zostały zaprezentowane w tabeli 35.

Analizując strukturę narodowościową w świetle danych z tabeli 35, zauważyć należy, że pierwszy administracyjny spis językowy z 1831 roku przyniósł wyniki dające wyraźną przewagę ludności niemieckojęzycznej. Miało jej być 85,4%, a polskojęzycznej zaledwie 14,6%. Zaznaczyć trzeba, że mniejszość żydowska, stanowiąca wtedy około 10% ludności, była z reguły niemieckojęzyczna, ale nie można jej jeszcze wtedy zaliczyć do Niemców. Wiemy, że spis z 1831 roku był niedokładny, gdyż opierał się na specyficznych zasadach i w rubryce „język polski” uwzględnił tylko te osoby, które nie potrafiły się komunikować w języku niemieckim. Manfred Laubert z kolei dla 1831 roku przytoczył znacznie odmienne dane. Według niego ludność polskojęzyczna stanowić miała wtedy 34,9% ogółu mieszkańców⁵⁰³. Było to ponad 20% więcej, niż sugerowały dane spisowe. Wydaje się jednak, że autor ten podał rezultaty z 1834 roku – wskazuje na to ogólna liczba ludności, osiągnięta po zsumowaniu dwóch rubryk językowych (tabela 35). Od spisu z 1843 roku uwzględniana była osobno rubryka dla tak zwanych osób dwujęzycznych, co sprawiło, że znacznie obniżył się poziom liczbowy osób niemieckojęzycznych w porównaniu z 1831 rokiem. W 1843 roku ludności polskojęzycznej miało być 25%, w 1846 roku – 27,1%, w 1849 roku – 26,4%, w 1852 roku – 27,4%, a w 1858 roku – 28%.

Załączone w tabeli 35 dodatkowe rezultaty, które udało się odnaleźć dla roku 1858 i 1860, nie zawierają odrębnych rubryk dla tak zwanych osób dwujęzycznych i przez to wykazują niższy odsetek ludności polskojęzycznej – odpowiednio 23,7% i 22,6%. W obydwu przypadkach zaliczono 46% względnie 56% osób z grupy tak zwanych osób dwujęzycznych do ludności niemieckojęzycznej.

⁵⁰² Odsetki obliczone na podstawie danych w *ibidem*.

⁵⁰³ *Ibidem*.

Tabela 35

Rezultaty spisów urzędowych w powiecie wschowskim w latach 1831-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	55 755	–	–	–	30 665	20 200*	4890
1821	47 692	–	–	–	24 022	18 882	4788
1831	49 959	42 671	7 288	–	25 490	20 277	4892
1834 ^L	51 632	33 591	18 041	–	–	–	–
1837	51 925	–	–	–	26 081	21 334	4513
1843	54 071	40 580	9 302	4189	28 001	21 778	4289
1846	56 148	40 908	9 928	5312	–	–	–
1849	56 758	41 762	10 513	4483	28 637	24 129	3991
1852	58 795	42 665	10 930	5199	31 066	23 830	3898
1855	59 275	43 072	10 768	5435	30 962	24 507	3806
1858	59 815	43 077	11 186	5552	31 899	24 633	3283
1858 ^{II}	59 815	45 644	14 171	–	–	–	–
1860	59 667	46 210	13 457	–	–	–	–
1861	59 993	46 451	13 542	–	–	–	–
1861 ^{II}	59 993	43 470	11 410	5113	–	–	–
1871	62 286	–	–	–	34 834	24 971	2423
1890	28 150	20 790	7 211	144	16 845	10 989	314
1900	28 086	20 203	7 713	160	17 045	10 842	199
1905	28 219	19 812	8 310	83	17 422	10 603	191
1910	28 914	19 663	8 902	337	18 268	10 448	163

* luteranie (18 426) razem z ewangelikami reformowanymi (1774)

^{II} alternatywne wyniki spisu^L dane za Manfredem Laubertem (IDEM, *Beiträge zum Sprach- und Nationalitätenverhältnis in der Provinz Posen um 1830*, „Die Deutsche Blätter in Polen” 1928, nr 5, s. 418). Autor podaje ogólną liczbę ludności na 50 659, ale nie zgadza się ona z sumą liczb dwóch grup językowych – niemieckiej i polskiej.Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZEL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 160-164; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 185; *Verzeichnis sämtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Posen. Mit einer kurzen geographisch-statistischen Uebersicht desselben*, Posen 1845, s. XV.

Pierwszy powszechny spis językowy z 1861 roku wykazał oficjalnie tylko 22,6% ludności polskojęzycznej w powiecie wschowskim. Metoda spisowa jednak z góry zakładała, że w odpowiedniej rubryce znajdują się osoby, które nie mówiły wcale po niemiecku. Wspominaliśmy już wcześniej, że w czasie tego spisu o język

pytano tylko głowę rodziny, a resztę rodziny i służbę wliczano do grupy językowej „pana domu”. Z tych to powodów spis nie mógł być precyzyjny i faworyzował poprzez swoje wyniki grupę niemieckojęzyczną. Pewną pomocą dla uzyskania rzetelniejszego obrazu stosunków językowych w 1861 roku są dane przytoczone przez Richarda Boeckha⁵⁰⁴. Według niego podczas tego spisu wyodrębniono grupę tak zwanych osób dwujęzycznych, ale nie podano do wiadomości publicznej. Dla powiatu wschowskiego liczba ta wynosiła 5 113 osób. W świetle tych danych osoby polskojęzyczne stanowiły wtedy 27,5%. Biorąc pod uwagę rezultaty z pierwszej połowy XIX wieku, założyć należy, że ludność polskojęzyczna stanowiła najprawdopodobniej około 28% ogółu mieszkańców powiatu wschowskiego. Zdecydowana jej większość była zapewne wyznania katolickiego, jednak na podstawie zarejestrowanych liczb trudno to jednak ostatecznie rozstrzygnąć, ale możliwe jest, że jeszcze z czasów przed rozbiorami przetrwały tam grupy polskojęzycznych ewangelików.

Wyniki ostatnich czterech spisów z przełomu XIX i XX wieku wskazywały, że w pomniejszonym powiecie wschowskim odsetek ludności polskiej wyraźnie się powiększał. W 1890 roku stanowić ona miała 26,1% ogółu mieszkańców, w 1900 roku – 28,1%, w 1905 roku – 29,8% oraz w 1910 roku – aż 32%. Dla ostatecznej oceny stosunków narodowościowych przytoczyć należy rezultaty spisów uczniów szkół elementarnych (tabela 36).

Tabela 36

Rezultaty spisów szkolnych w powiecie wschowskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	5330	3769	1333	228	3380	1923	27
1891	5134	3639	1138	357	3292	1826	16
1896	5128	3556	1208	364	3356	1751	21
1901	4830	3220	1244	366	–	–	–
1906	4777	3000	1426	341	–	–	–
1911	4773	2814	1666	293	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 185.

⁵⁰⁴ R. BOECKH, *op. cit.*, s. 235. Jak wspomniano, Boeckh dwie trzecie z tej grupy zaliczał do ludności niemieckiej.

Przytoczone dane ukazują, że bardzo szybko (poza okresem 1886-1891) rósł udział uczniów polskojęzycznych:

- w 1886 roku – 29,3%,
- w 1891 roku – 29,1%,
- w 1896 roku – 30,7%,
- w 1901 roku – 33,3%,
- w 1905 roku – 37,2% oraz
- w 1911 roku – 41%.

Udział ludności polskiej w świetle oficjalnych statystyk pruskich wzrósł w latach 1890-1910 o 6%, natomiast odsetek uczniów polskojęzycznych w latach 1886-1911 o prawie 12%. Liczby te wskazują na bardzo znaczną emigrację ludności niemieckiej i ewangelickiej do zachodnich prowincji państwa pruskiego (lub całego Cesarstwa) oraz do Ameryki. Być może w drugiej połowie XIX wieku doszło do pewnej germanizacji polskich ewangelików, ale przedstawione dane oficjalne wskazują jednoznacznie na postępującą szybko polonizację powiatu na przełomie XIX i XX wieku. Udział ludności polskiej przed pierwszą wojną światową wyniósł prawdopodobnie około 37-38% w gronie wszystkich mieszkańców, co oznaczało wyraźny wzrost w porównaniu z pierwszą połową XIX wieku⁵⁰⁵.

* * *

Podsumowując zaprezentowane dane i zjawiska w powiatach regencji poznańskiej, należy spróbować dokonać całościowego ujęcia najważniejszych i najbardziej charakterystycznych przemian liczbowych ludności. Taką próbą jest zestawienie w tabeli 37. Zaznaczyć od razu należy, że dla 1821 roku i dla lat 1834-1837 zastosowane zostały orientacyjne przeliczniki, aby dojść do liczb dla pomniejszych powiatów skwierzyńskiego i „małego” wschowskiego (podział nastąpił dopiero w 1887 r.). Dla babimojskiego, którego tylko mniejsza część XIX-wiecznego powiatu znajduje się w województwie lubuskim (20-30%), nie zastosowaliśmy tej procedury, kierując się tym, że powiat ten nie został podzielony w 1887 roku. Podane więc wyniki są trochę wyższe niż w rzeczywistości powinny być, gdybyśmy szczegółowo co do wioski dokonali podziału powiatu babimojskiego. Także w przypadku powiatu międzyrzeckiego dzisiejsza granica wschodnia nie odpowiada granicy z 1914 roku – dzisiaj jest poza nią Zbąszyń. To samo dotyczy powiatu wschowskiego. W porównaniu z obszarem sprzed pierwszej wojny światowej dzisiaj na jego terenie brakuje na przykład wiosek Brenno i Wijewo.

⁵⁰⁵ Nie przyjmujemy tu dla ludności polskiej 41% jako odsetka ogółu zaludnienia, gdyż w powiecie wschowskim udział uczniów w całej populacji był niski jak na powiat wiejski (16,5%).

Tabela 37

Ludność w badanych powiatach regencji poznańskiej

Powiat	Ogół mieszkańców		Katolicy		Polacy	
	1821	1910	1821	1910	1831/34	1910
Babimost	9 900*	18 000*	4 500*	11 300*	4 000*	6 500*
Międzyrzecz	28 019	53 306	10 887	26 651	6 304	12 210
Skwierzyna	12 950*	21 620	6 300*	12 793	850*	1 855
Wschowa	19 950*	28 914	10 100*	18 268	5 500*	9 239
Ogółem	70 819	121 840	31 787	69 012	16 654	29 804

* dane orientacyjne dla części powiatu babimojskiego oraz międzychodzkiego, z której utworzono powiat skwierzyński w 1887 r., jak również części powiatu wschowskiego, z której utworzono mały powiat wschowski.

Źródło: opracowanie własne.

Przyrost ludności w latach 1821-1910 na obszarze badanych powiatów wyniósł 72,04%. Nie był to wynik zbyt wysoki, dający 0,81% przyrostu rocznego. W regencji frankfurckiej ten sam wskaźnik miał wartość 98,2% (dla lat 1816-1910), a wskaźnik roczny wynosił 1,04%. W żadnym z powiatów przyrost liczby mieszkańców nie zbliżył się do poziomu stu procent. Najszybciej ludność przyrastała w powiecie międzyrzeckim (90%), a najmniej w skwierzyńskim (67%), a zwłaszcza we wschowskim (zaledwie 45%). Dużo większą wartość przybrał wskaźnik przyrostu ludności katolickiej. Przeciętnie dla czterech powiatów wyniósł on 117,1%. Ponownie najwyższy wskaźnik miał powiat międzyrzecki (145%), a najniższe – skwierzyński (103%) i wschowski (81%). Warto zaznaczyć, że w tym ostatnim przyrost ludności wyniósł średnio 45%, a przyrost liczby katolików – 81%, czyli nieomalże był on dwukrotnie szybszy.

W kwestii narodowościowej zauważyć można, że przyrost ludności polskiej był trochę wyższy od wskaźnika dla całej populacji i wyniósł 79%. Liczbę tę należy traktować trochę umownie, gdyż dane administracyjnych spisów pruskich w pierwszej połowie XIX wieku bywały bardzo rozbieżne pomiędzy sobą dla poszczególnych lat. Najszybciej ludności polskiej przybywało w powiecie skwierzyńskim (wzrost o 118%), czyli tam, gdzie było jej najmniej. W powiecie międzyrzeckim wskaźnik wyniósł 94%, w powiecie wschowskim – 68%, a w części powiatu babimojskiego – około 62,5%. Przyrost ludności polskiej nie dorównywał wskaźnikowi przyrostu katolików, ale prawdopodobnie wpływ na to miały niedokładności i zafałszowania statystyki językowej. W niniejszym zestawieniu pod uwagę wzięliśmy dane urzędowe, a nie ich skorygowane wyniki, które z reguły

są o kilka punktów procentowych wyższe. Zasugerowaliśmy to w tekście przy każdym z analizowanych powiatów. Niepodważalne, nawet w świetle oficjalnej statystyki pruskiej, jest jednak to, że liczba ludności polskiej szybko wzrastała, powiększał się z reguły jej odsetek w każdym powiecie i nie można mówić w żadnym wypadku o sukcesie pruskich działań germanizacyjnych, analizując ten proces w szerokiej perspektywie, a nie poszczególnych jednostek. Zdarzały się przypadki germanizacji nielicznych rodzin, zwłaszcza wyznania ewangelickiego, ale większa rozrodczość rodzin polsko-katolickich niż niemiecko-ewangelickich, ciągły napływ Polaków z głębi Wielkopolski oraz częste wyjazdy Niemców na zachód (tzw. Ostflucht) sprawiały, że odsetek ludności katolickiej, a także polskiej wzrastał w każdym badanym tutaj powiecie.

Część III

Prowincja śląska: Regencja legnicka

3.1. Powiat kożuchowski (Freistadt/Freystadt)

Powiat kożuchowski w XIX stuleciu należał do regencji legnickiej (Regierungsbezirk Liegnitz), która była częścią prowincji śląskiej (Provinz Schlesien). Od północy graniczył on z powiatem zielonogórskim, od wschodu z powiatem wschowskim (w regencji poznańskiej), od południowego wschodu z powiatem głogowskim, od południa z powiatem szprotawskim i od południowego zachodu z powiatem żagańskim. Jego powierzchnia w 1821 roku wynosiła 14,5 mili kwadratowej, a w morgach było to 312 231¹. Przeliczając na kilometry kwadratowe, otrzymamy wartość 822,7, co wskazywało, że była to niewielka jednostka administracyjna, przy czym dosyć często się zmieniała, w niewielkim stopniu, jej powierzchnia. W 1861 roku liczyła ona już 16,33 mili kwadratowej², co dawało 926,6 km². W 1890 roku³ obszar powiatu ponownie się pomniejszył do 876,2 km², a w 1910 roku⁴ pozostał właściwie bez zmian i wynosił 875,65 km².

Siedzibą władz powiatowych na początku XIX wieku była **Nowa Sól** (Neusalz an der Oder), a w 1830 roku przeniesiono je do **Kożuchowa** (Freistadt/Freystadt). Poza tymi największymi miastami na terenie powiatu znajdowały się jeszcze **Bytom Odrzański** (Beuthen an der Oder), **Nowe Miasteczko** (Neustädtel) i **Sława** (Schlawe). **Kożuchów** należy do najstarszych osiedli, gdyż gród słowiański w jego okolicy zbudowany był jeszcze przez plemię Dziadoszan. Pierwsza wzmianka pisana pochodzi z 1273 roku, ale przypuszcza się, że kościół powstał

¹ ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6, Halle 1825, s. 158.

² „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 236.

³ „Preußische Statistik”, t. 121, 1893, s. 123.

⁴ „Preußische Statistik”, t. 234, 1913, s. 221.

tam już w latach 1123-1125, a ufundować go miał Bolesław Krzywousty⁵. Miasto na prawie niemieckim lokowano tam około 1291 roku. W latach 1397-1467 Kozuchów był stolicą osobnego księstwa. W tamtym okresie rozwijały się na tych terenach sukiennictwo, garbarstwo, garncarstwo i piwowarstwo. Opublikowany w 1830 roku opis statystyczny (dane z 1828 r.) wynotował tam 199 domów mieszkalnych w ramach murów i 276 na trzech przedmieściach – razem 475. Mieszkać w nich miało 2995 osób, w tym 454 katolików (15,2%) i 33 Żydów (1,1%)⁶. Dla ewangelików zostawało 83,7%. W załączonych na końcu opisu tabelach Johann Georg Knie podał nieco inne liczby. Liczba domów mieszkalnych miała wynosić 473 obiekty, budynków produkcyjnych (fabryki, młyny i magazyny) 30, a gospodarczych 132 (stajnie, stodoły i szopy). Liczba mieszkańców była podana trochę niższa – 2812 osób, w gronie których było 2390 ewangelików (85%), 380 katolików (13,5%) i 42 Żydów (1,5%)⁷. W porównaniu z danymi z opisu J.G. Knie odsetek katolików w tabelach był o 1,7% niższy, a ewangelików o 1,3% i wyznawców judaizmu – o 0,4% wyższy.

W mieście siedzibę, poza władzami powiatowymi, miało dowództwo eskadronu ułanów z 2. Batalionu, 12. Regimentu Landswehry, Niższy Urząd Podatkowy i Sąd Miejski. W gronie świątyń znalazł się parafialny kościół ewangelicki (zbudowany w 1709 r.) na Przedmieściu Żagańskim, dodatkowo kościół filialny na Wzgórzu Kościelnym (Kirchberg), następnie parafialny kościół katolicki (zbudowany w latach 1123-1125) i dwa kościoły filialne na Przedmieściu Głogowskim i Żagańskim. Szkoła ewangelicka miała 5 klas i 5 nauczycieli, a istniała jeszcze druga na Wzgórzu Kościelnym. Szkoła katolicka zatrudniała tylko jednego nauczyciela. Na Przedmieściu Żagańskim istniał Miejski Dom Ubogich (zwany wtedy szpitalem), w którym przebywało 18 osób oraz Dom Dziecka dla 4-5 dzieci⁸.

W dziale gospodarczym dla 1828 roku wymienić trzeba wybielarnię wosku (Wachsbleiche), browar miejski i browar prywatny, gorzelnię, cegielnię miejską, 24 młyny wiatrakowe, dwa młyny wodne, tartak, 46 warsztatów lniarskich i 15 warsztatów wełnianych. Dodać można przedsiębiorstwa usługowe, jak strzelnica, 7 restauracji, 22 karczmy (wyszynki) i dwie biblioteki. Już w tym czasie wybudowano cztery linie wodociągowe, liczące w sumie ponad 15 tysięcy stóp (czyli

⁵ Por. np. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 4, Warszawa 1883, s. 577. Wzmianki o fundacji Bolesława Krzywoustego budzą duże wątpliwości.

⁶ JOHANN GEORG KNIE, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1830, s. 924.

⁷ *Ibidem*, tabele po s. 1079.

⁸ *Ibidem*, s. 924.

około 5 km)⁹. W literaturze znajdujemy ponadto informację, że w 1828 roku Carl August Schröter nabył niewielką garbarnię, którą w następnych latach rozbudował do okazałej fabryki skóry¹⁰.

W spisie statystycznym z 1840 roku Kożuchów miał mieć 3154 mieszkańców, spośród których 2681 było wyznania ewangelickiego (85%), 434 katolickiego (13,8%) i 39 judaistycznego (1,2%)¹¹. Stosunki wyznaniowe pozostały właściwie bez zmian. Jedynie katolicy zwiększyli swój udział o 0,3% kosztem ludności żydowskiej. W późniejszych latach liczba mieszkańców wrastała dosyć wolno, co wskazywało na umiarkowany rozwój gospodarczy. W 1843 roku miało ich być 3446, a w 1880 roku – 3919¹². Spis z 1871 roku przyniósł dane niepasujące do tego trendu wzrostowego – 3265 mieszkańców. Być może nie uwzględniono w nim stacjonujących tam żołnierzy. W gronie mieszkańców wyraźnie przeważali ewangelicy – 2742 osoby (84%), katolicy liczyli 450 osób (13,8%), a wyznawcy judaizmu 57 osób (1,7%)¹³. Jak widać, zmiany struktury wyznaniowej w latach 1840-1871 były niewielkie. W 1849 roku stwierdzono obecność 24 młynów wiatrowych, trzech młynów kory dębowej, dwóch browarów, dwóch gorzelni, dwóch destylarni, folusza, cegielni i wytwórni kleju¹⁴.

Dla drugiej połowy XIX wieku wymienia się działającą w mieście fabrykę maszyn rolniczych, liczne zakłady ceramiczne i folwark. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* dla 1880 roku nie podaje żadnych bliższych szczegółów – mowa jest tylko o wielu fabrykach i zakładach przemysłowych¹⁵. Wspomnieć jednak trzeba, że rozbudowywała się wtedy fabryka rodziny Schröter i w 1897 roku założyła ona dodatkowo fabrykę obuwia. Niedługo później w dwóch przedsiębiorstwach tejże rodziny pracowało około 300 osób. Następnym znaczącym zakładem była przędzalnia braci Sandbergów. Zaczynali oni swoją działalność w 1873 roku – wykupili

⁹ *Ibidem*, s. 924-925.

¹⁰ TOMASZ NODZYŃSKI, TOMASZ JĘDRASZAK, *Dawne i współczesne obiekty przemysłowe powiatu nowosolskiego*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYŃSKI, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 78.

¹¹ WILHELM SOHR, *Der Zustand der Bevölkerung der Provinz Schlesien im Jahre 1840*, „Schlesische Provinzialblätter” 1841 (Zwölftes Stück, December), s. 538.

¹² Por. np. TOMASZ NODZYŃSKI, *Nowa Sól w XIX i XX wieku*, [w:] TOMASZ NODZYŃSKI, GRAŻYNA WYDER, *Nowa Sól. Dzieje miasta*, red. JOACHIM BENYSKIEWICZ, Zielona Góra 1993, s. 114.

¹³ Por. *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staats und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. December 1871*, V. Provinz Schlesien, Berlin 1874, s. 170-171. Poza wymienionymi wyznaniami w Kożuchowie wynotowano jeszcze 16 osób innych wyznań chrześcijańskich.

¹⁴ ZBIGNIEW BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej w dobie rozwoju kapitalizmu 1800-1945*, „Rozprawy Społeczno-Ekonomiczne Łużyckiej Szkoły Wyższej” 2020, t. 2, s. 99.

¹⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, s. 577.

manufakturę wełny, następnie w 1875 roku przekształcili ją w fabrykę lakieru i kitu. W 1883 roku powrócili do pierwotnego charakteru fabryki. Ich przędzalnia została rozbudowana, a cały zakład z juty i wełny produkował pasmanterię siodlarską, dywany, chodniki, koce, torby, sznurki i pasy. Liczba pracowników osiągnęła poziom ponad 400 osób. Na początku XX wieku uruchomiono wodociągi miejskie. Z mniejszych zakładów dodać można cementownię A. Schulza, fabrykę kafli, fabrykę maszyn rolniczych Ernsta Manzkego, mleczarnię i dwa przedsiębiorstwa budowlane¹⁶. Do wybuchu pierwszej wojny światowej tylko dwa zakłady przemysłowe Kozuchowa zaliczały się do średniego przemysłu. Miasto pozostało małym ośrodkiem, a jego rolę, jako centrum powiatu, coraz bardziej przejmowała Nowa Sól.

W 1905 roku w mieście było 523 domy mieszkalne i 4675 mieszkańców, a wśród nich 3748 ewangelików (80,2%), 877 katolików (18,8%) i 37 Żydów (0,8%). Dane te wskazywały na spadek odsetka ewangelików w porównaniu ze spisem z 1871 roku o 3,8%, a wzrost udziału katolików aż o 5%. Zestawienie z 1905 roku przynosi także dane o ludności polskiej. W gronie ewangelików, co może dziwić, wynotowano 6 osób polskojęzycznych, a wśród katolików – 36 (razem 42 osoby)¹⁷. Oznaczało to, że Polacy stanowili wtedy prawie 1% ogółu mieszkańców. Do 1910 roku liczba ludności w Kozuchowie podniosła się w niewielkim stopniu – do 4765 osób¹⁸.

Początki **Nowej Soli** sięgają do 1563 roku, kiedy to pod Modrzą (Modernitz), nad Odrą powstała państwowa warzelnia soli¹⁹. Wokół z czasem rozbudowała się osada. Prawa miejskie otrzymała dopiero po zajęciu Śląska przez wojska pruskie. Król „w Prusiech”, Fryderyk II²⁰, osobiście zainteresował się jej losami i lokował miasto w 1743 roku oraz spowodował sprowadzenie do niego Braci Czeskich (Morawskich). Otrzymali oni przywilej wolnego wykonywania swojej religii. Po ogromnym spustoszeniu Nowej Soli przez Rosjan 24 i 25 września 1759 roku,

¹⁶ T. NODZYŃSKI, T. JĘDRASZAK, *op. cit.*, s. 79-80.

¹⁷ Por. *Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlichen Quellen bearbeitet vom Königlich Preussischen Statistischen Landesamte*, H. VI. Provinz Schlesien, Berlin 1908, s. 40-41.

¹⁸ T. NODZYŃSKI, *op. cit.*, s. 114.

¹⁹ Zob. GRAŻYNA WYDER, *Dzieje Nowej Soli do początków wieku XIX*, [w:] T. NODZYŃSKI, G. WYDER, *op. cit.*, s. 31-34.

²⁰ Taki właśnie tytuł przysługiwał Fryderykowi II, elektorowi brandenburskiego co najmniej do czasu I rozbioru Rzeczypospolitej w 1772 r. (König in Prussia). Po rozbiore, jako władca drugiej części Prus, zaczął tytułować się królem pruskim (König von Preußen). Por. STANISŁAW SALMONOWICZ, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2004, s. 108-109. Niemieccy badacze uznają tytuł króla pruskiego (w tym brzmieniu) także dopiero od 1772 r. Por. np. S. FISCHER-FABIAN, *Preußens Gloria. Der Aufstieg eines Staates*, München 1979, s. 28 i 358.

w czasie wojny siedmioletniej, to właśnie Bracia Czescy dokonali jej odbudowy, która została ukończona w marcu 1764 roku²¹. Rok później uruchomili już pierwszą przędzalnię. W 1787 roku w mieście wynotowano manufakturę produkującą perkal (8 pracowników) oraz dwie inne manufaktury, z których jedna mogła produkować żelazo. Liczba mieszkańców wynosiła wtedy 1503 osoby, a w 1800 roku – nawet 1800 osób²². W okresie blokady kontynentalnej narzuconej przez Napoleona I do Nowej Soli Bracia Czescy sprowadzili mistrza tkackiego Johanna Davida Gruschwitza, aby zażegnał trwający wtedy w branży włókienniczej kryzys. W 1816 roku założył on własny warsztat, w którym produkował nici. W 1845 roku zainstalował tam pierwszą maszynę parową²³.

W 1828 roku Nowa Sól, według opisu Johanna Georga Knie, miała 213 domów, które prawie bez wyjątków były murowane, i 2211 mieszkańców oraz 168 budynków gospodarczych²⁴. W załączonych do opisu tabelach liczba domów mieszkalnych wynosić miała jednak 218, a ponadto 22 obiekty produkcyjne i 174 gospodarcze. W mieście znajdowały się także trzy świątynie i trzy inne budynki publiczne. Podano tam również wyższą liczbę ludności, a mianowicie 2334 osoby, z których 1983 były wyznania ewangelicznego (85%), 337 katolickiego (14,4%) oraz 14 judaistycznego (0,6%)²⁵. Trudno wyjaśnić te rozbieżności występujące w tym samym opracowaniu. Ewangelicy mieli dwa kościoły, przy czym jeden służył Braciom Czeskim. Katolicy posiadali również jeden kościół. W mieście funkcjonowały dwie szkoły elementarne, ewangelicka i katolicka, a każda z nich zatrudniała jednego nauczyciela. Wśród szkół ponadelementarnych istniała ewangelicka szkoła chłopców z jednym nauczycielem i ewangelicka szkoła dziewcząt z dwiema nauczycielkami²⁶.

Faktoria solna liczyła 10 budynków mieszkalnych i magazynów. Gmina Braci Czeskich miała dwa swoje budynki publiczne (dla braci i dla sióstr) oraz 26 innych obiektów. Ponadto znajdowały się tam ratusz, Inspektorat Budowlany, więzienie, Niższy Urząd Podatkowy, Zarząd Dominialny i Urząd Pocztowy oraz apteka. Lista przedsiębiorstw produkcyjnych była wtedy dosyć długa: 8 młynów wiatrowych, trzy młyny kory dębowej (dla garbarzy), dwie cegielnie miejskie, browar, gorzelnia, farbiarnia sukna, fabryka tytoniu, 19 warsztatów lniarskich, cztery warsztaty bawełniane i dwa – wełniane. Jeden warsztat produkował nici (zapewne

²¹ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 981.

²² G. WYDER, *op. cit.*, s. 75-76 i 78.

²³ T. NODZYŃSKI, T. JĘDRASZAK, *op. cit.*, s. 56-57.

²⁴ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 980.

²⁵ *Ibidem*, tabela po s. 1079.

²⁶ *Ibidem*, s. 980.

Gruschwitza). Kupców było 10, którzy handlowali winem, artykułami żelaznymi i przędzą. Dużą rolę odgrywał transport rzeczny. W opisie wymieniono 70 właścicieli 145 barek, którzy zatrudniali 220 osób²⁷.

W następnych latach tempo rozwoju miasta znacznie się zwiększyło. Wskazują na to również liczby dotyczące zaludnienia. W 1840 roku w Nowej Soli wynotowano okrągłe 3000 mieszkańców, wśród których było 2483 ewangelików (82,8%), 487 katolików (16,2%) i 30 Żydów (1%)²⁸. W 1843 roku w mieście miało przebywać 3340 mieszkańców²⁹. W 1849 roku wynotowano tam kilka przędzalni lnu, dwie fabryki nici, hutę żelaza (157 pracowników), a ponadto 8 młynów wiatrowych, cztery browary, trzy destylarnie, trzy młyny kory dębowej, cegielnię, fabrykę wyrobów skórzanых, młyn kieratowy, gorzelnię i papiernię³⁰.

Według spisu z 1871 roku w mieście było 388 domów mieszkalnych, czyli o 175 więcej niż w 1828 roku. Mieszkały w nich 5523 osoby, w gronie których najwięcej było ewangelików – 4052 (73,3%), jako katolików wynotowano 1131 osób (20,5%), a Żydów – 71 osób (1,3%). Dosyć dużą grupę stanowili wyznawcy innych wyznań chrześcijańskich (Bracia Czescy) – 269 osób (4,9%)³¹. W porównaniu z danymi z 1840 roku wyraźnie wzrósł odsetek katolików (o 4,3%), a obniżył się udział ewangelików, przy czym w 1840 roku najprawdopodobniej Braci Czeskich zaliczono właśnie do tej grupy wyznaniowej, a w 1871 roku spisano ich oddzielnie. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* dla 1880 roku podał mniejszą liczbę mieszkańców – 5459 osób. Można tam znaleźć informacje, że w mieście funkcjonowało progimnazjum, filialny kościół katolicki, parafialny kościół ewangelicki, zbór Braci Czeskich oraz dwie elementarne szkoły wyznaniowe: ewangelicka i katolicka. Wynotowano tam ożywiony handel rzeczny oraz kilka większych przedsiębiorstw: dwie huty żelaza, fabrykę wyrobów emaliowanych, wyrobów skórzanых, fabrykę maszyn, mebli, wozów, tkanin bawełnianych i lnianych oraz fabrykę kamieni młyńskich³².

W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* nie wspomniano nic o fabryce nici, a był to największy zakład w mieście. Po śmierci Johanna Davida Gruschwitza w 1848 roku zarząd przeszedł w ręce jego synów, Alexandra i Heinricha. Powiększyli oni przedsiębiorstwo o nowe budynki farbiarni i przędzalni.

²⁷ *Ibidem*, s. 981.

²⁸ W. SOHR, *op. cit.*, s. 540.

²⁹ T. NODZYŃSKI, *op. cit.*, s. 114.

³⁰ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 102-103.

³¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171. W Nowej Soli spisano wtedy także 269 osób innych wyznań chrześcijańskich (4,9%).

³² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 7, Warszawa 1886, s. 24.

W 1866 roku zatrudniali około 700 osób. Kiedy Nowa Sól uzyskała połączenie kolejowe w 1871 roku, zainwestowali w bocznice zakładową z odgałęzieniami do magazynów i portu rzecznego. Właściciele fabryki finansowali instytucje społeczne, jak szkoła zakładowa, sierociniec, kasa chorych, dom starców, jadalnia i mieszkania pracownicze. Następny etap rozwoju dokonał się, kiedy zakład został przejęty w 1888 roku przez syna Alexandra, Alfreda Gruschwitza. Fabryka była unowocześniana, rozbudowywana i zdobywała nowe rynki zbytu. W 1907 roku, w momencie śmierci Alfreda, pracowało w niej 2200 osób, a w 1916 roku nawet około 3000 osób³³. Była to wtedy jedna z największych fabryk na całym badanym obszarze.

Znaczącym działem przemysłowym w Nowej Soli było także hutnictwo. W 1827 roku powstało pierwsze przedsiębiorstwo hutniczo-emalierskie, zwane Starą Hutą, którą kierował Karl Heinrich Gläser. Było ono rozbudowywane – powstały odlewnia żeliwa, zakład budowy maszyn, tokarnia, warsztat ślusarski i zakład emalierski. Po śmierci założyciela w 1849 roku jego miejsce zajął Friedrich Wilhelm von Krause, a zakład nazywano wtedy Krausewerk. W 1880 roku doprowadzono tory kolejowe do huty³⁴. W 1904 roku Stara Huta zatrudniała 1356 pracowników³⁵. W 1852 roku powstała druga huta (Paulinenhütte), zwana Nową Hutą, założona przez Edmunda Gläsera. Była ona mniejszym przedsiębiorstwem i skupiała się na innym asortymencie niż Stara Huta. W 1906 roku Nowa Huta zatrudniała 333 osoby³⁶. W latach najlepszej koniunktury liczba pracowników osiągała nawet 400 osób³⁷.

W gronie mniejszych zakładów wymienić jeszcze należy fabrykę kleju, założoną w 1872 roku, która zatrudniała około 100 pracowników. Na przełomie XIX i XX wieku funkcjonowały dwie wytwórnie szczeni. Starsza z nich, Richarda Rathmanna, założona w 1886 (lub 1888) roku, zatrudniała 80 pracowników. Do tej listy dodać należy trzy krochmalnie, dwa browary, gorzelnię, zakład przerobu kamieni młyńskich, garbarnię, tartak parowy, fabrykę koszy, wytwórnię papieru i kartonu, fabrykę maszyn rolniczych i pomp, fabrykę mebli, stocznice rzeczne, gazownię miejską (uruchomioną w 1865 r.) i fabrykę proszku jajecznego. Każde z tych przedsiębiorstw zatrudniało poniżej 50 pracowników³⁸. Przedstawione dane pozwalają ocenić, że Nowa Sól przed pierwszą wojną światową należała do

³³ T. NODZYŃSKI, T. JĘDRASZAK, *op. cit.*, s. 57-58.

³⁴ *Ibidem*, s. 61.

³⁵ T. NODZYŃSKI, *op. cit.*, s. 107.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ T. NODZYŃSKI, T. JĘDRASZAK, *op. cit.*, s. 64.

³⁸ *Ibidem*, s. 65-67 oraz T. NODZYŃSKI, *op. cit.*, s. 108-109.

wiodących ośrodków przemysłowych w badanym regionie, pomimo tego, że liczba mieszkańców, na przykład w porównaniu z Gorzowem, Zieloną Górą i Gubinem, nie była zbyt duża, ale większość z nich pracowała w zakładach wytwórczych.

Przyrost liczby mieszkańców w Nowej Soli był zdecydowanie najszybszy w całym powiecie kożuchowskim. Dla 1880 roku podaje się liczbę 6756 mieszkańców, a dla 1897 roku prawie dwa razy tyle, bo 12 588³⁹. Spis z 1905 roku zanotował, że liczba domów mieszkalnych wzrosła do 677 (o 289 więcej niż w 1871 r.), a mieszkańców do 13 002. Nadal przeważali ewangelicy, stanowiący 75,2% ogółu ludności, a katolików było 2935 osób (22,6%). Odsetek katolików w porównaniu z 1871 rokiem wzrósł o ponad 2%, a ewangelików o 1,9%. Obniżył się udział innych wyznań chrześcijańskich – do 1,7% (218 osób) i wyznawców judaizmu – do 0,5% (67 osób). Zauważono także ludność polską – wśród ewangelików język polski podało 16 osób, a wśród katolików 127. Razem dawało to 143 osoby, czyli 1,1% ogółu mieszkańców⁴⁰. W 1910 roku stan zaludnienia Nowej Soli podniósł się do 13 774 osób⁴¹.

Kolejnym znaczącym miastem w powiecie kożuchowskim był **Bytom Odrzański**. W średniowieczu odgrywał on ważną rolę jako gród i siedziba kasztelana. Gall Anonim wymienił go w swojej kronice pod datą 1109 roku jako punkt oporu przed wojskami cesarza Henryka V. Gród został spalony przez wycofujące się wojska polskie w 1157 roku, podczas interwencji cesarza Fryderyka Barbarossy. Prawa miejskie Bytom miał uzyskać w połowie XIII stulecia. Zastąpił między innymi z tego, że w 1609 roku właściciel miasta, baron Georg von Schönaich, założył tam kalwińskie gimnazjum akademickie, po ukończeniu którego można było uzyskać tytuł bakałarza i magistra. Od 1697 (lub nawet od 1677) roku był centrum niewielkiego wolnego państwa stanowego Carolath-Beuthen (Siedlisko-Bytom, księstwo od 1741 r.)⁴².

W 1828 roku w Bytomiu Odrzańskim wynotowano 2557 mieszkańców, wśród których było 2324 ewangelików (90,9%), 214 katolików (8,4%) i zaledwie 19 Żydów (0,7%). Mieszkali oni w 376 domach oraz posiadali 292 budynki gospodarcze⁴³. Takie dane dostarcza opis Johanna Georga Knie, ale tabele, które dołączył do opracowania, przynoszą odrobinę inne liczby. Stan mieszkańców miałyby wynosić 2610 osób, a w tym 2371 ewangelików (90,8%), 216 katolików

³⁹ T. NODZYŃSKI, *op. cit.*, s. 114.

⁴⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 40-41.

⁴¹ T. NODZYŃSKI, *op. cit.*, s. 114.

⁴² Por. np. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 1, Warszawa 1880, s. 519 oraz T. NODZYŃSKI, T. JĘDRASZAK, *op. cit.*, s. 73.

⁴³ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 898.

(8,3%) oraz 23 Żydów (0,9%)⁴⁴. Liczba domów mieszkalnych miała być trochę niższa – 363 obiekty, liczba budynków gospodarczych taka sama (292), natomiast pojawiło się tam 7 budynków produkcyjnych, nieuwzględnionych w opisie⁴⁵. Na tym przykładzie widać wyraźnie, że nawet spisy z tych samych lat i zestawienia sporządzone przez tego samego autora mogą prezentować niewielkie różnice liczbowe. Trudno rozstrzygnąć, co leży u podstaw tych rozbieżności.

W mieście stacjonował sztab 1. Regimentu Ułanów wraz z 3. Eskadronem. Znajdowały się tam dwa kościoły, parafialny katolicki i parafialny ewangelicki oraz trzy szkoły wyznaniowe – jedna katolicka i dwie ewangelickie, z tego jedna w książęcym zamku. Ponadto spis uwzględnił siedzibę superintendenty ewangelickiej, dom dla biedoty (Hospital) dla 14 osób (patronat książęcy), ratusz, browar, trzy gorzelnie, trzy młyny wodne, dwa młyny wiatrowe, młyn garbarzy (kory dębowej), folusz i 11 garncarni. Mieszkańcy trudnili się także przewozem towarów na 56 barkach (20 średnich i 36 małych, 112 zatrudnionych osób) oraz uprawą owoców i winorośli (130 winnic)⁴⁶.

W 1840 roku spisano w mieście 3236 osób, spośród których 2809 było wyznania ewangelickiego (86,8%), 393 katolickiego (12,1%) i 34 judaistycznego (1,1%)⁴⁷. Oznaczało to spadek udziału ewangelików o 4% i prawie taki sam wzrost odsetka katolików. W 1843 roku Bytom miał 3706 mieszkańców i była to większa liczba niż w Koźuchowie (3446 osób) i w Nowej Soli (3340 osób)⁴⁸. W 1871 roku znajdowało się tam 380 domów mieszkalnych, w których żyło 3826 osób. Dominowało nadal wyznanie ewangelickie – 3277 osób (85,6%). Liczba katolików wynosiła 508 osób (13,3%), a wyznawców judaizmu – 34 osoby (0,9%)⁴⁹. Dane te wskazują na wzrost odsetka katolików kosztem ewangelików i Żydów.

Miasto służyło wtedy głównie z produkcji wina, a poza tym funkcjonowało tam tylko kilkanaście niewielkich zakładów przemysłowych. W latach 80. XIX wieku z kilku warsztatów wikliniarskich uformowały się trzy fabryczki wikliny i rattanu. Na początku XX wieku powstała szpecinarnia Karla Garitza, która stała się największym przedsiębiorstwem miasta. W najlepszym momencie swojego rozwoju zatrudniała prawie 200 osób. Nadal czynne tam były małe zakłady, jak dwa młyny wodne, trzy młyny wiatrowe, wytwórnia sprzętów blaszanych, trzy cegielnie, dwa tartaki, browar, gorzelnia i słodownia. Pod samym miastem i w najbliższych

⁴⁴ *Ibidem*, tabela po s. 1079.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 898.

⁴⁷ W. SOHR, *op. cit.*, s. 538.

⁴⁸ T. NODZYŃSKI, *op. cit.*, s. 114.

⁴⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171.

okolicach eksploatowano wtedy węgiel brunatny w 8 niewielkich kopalniach, których działalność z reguły ograniczała się do kilkunastu lat⁵⁰. Na stagnację ekonomiczną wskazywały także dane dotyczące stanu zaludnienia miasta. W 1890 roku mieszkało tam już tylko 3386 osób (znacznie mniej niż w Kozuchowie i prawie trzy razy mniej niż w Nowej Soli). Według spisu z 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wynosiła 396 (o 16 więcej niż w 1871 r.), ale liczba mieszkańców to zaledwie 3033 osoby (prawie 800 mniej niż w 1871 r.). Przewagę nadal posiadali ewangelicy – było ich 2639 (87%), katolików 377 (12,4%), a wyznawców judaizmu zaledwie 7 (0,2%). Tym samym udział ewangelików wzrósł, a obniżył się odsetek katolików i Żydów. Polaków doliczono się wtedy 34, którzy stanowili 1,1%⁵¹ ogółu mieszkańców. W 1910 roku poziom zaludnienia podniósł się tylko o 35 osób i wynosił 3068 osób⁵².

W gronie miast powiatu kozuchowskiego wspomnieć należy o **Nowym Miasteczku**. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1296 roku, a prawa miejskie uzyskało prawdopodobnie kilkanaście lat wcześniej. W badanym okresie należało w latach 1800-1810 do księżnej Doroty (Dorothei) von Curland, a po jej ślubie i odziedziczeniu księstwa po ojcu została księżną żagańską de Talleyrand-Périgord⁵³. Po reformach pruskich, od 1810 roku należał do niej majątek ziemski Nowe Miasteczko, ale nie samo miasto (chciaż w źródłach z połowy XIX w. wciąż wymienia się ją jako jego właścicielkę). Na drogowej trasie Berlin–Wrocław było ono ważną stacją poczty dyliżansowej. Ludność utrzymywała się z rolnictwa, rzemiosła i handlu⁵⁴. W świetle starszych spisów statystycznych w 1788 roku miasto miało 799 mieszkańców. W 1795 roku liczba ta wzrosła do 941, przy czym zawierała ona 38 żołnierzy i 39 członków ich rodzin z miejscowego garnizonu. W 1796 roku bez wojska (kompania inwalidów przeniosła się do Głogowa) było 833 mieszkańców. Natomiast w 1797 roku – tym razem ponownie ze 142 żołnierzami i 69 członkami rodzin – stan ludności wynosił 1103 osoby. W 1809 roku, kiedy kompania przeniosła się do Lwówka, wynotowano 909 osób. W 1810 roku w mieście było 159 domów mieszkalnych, w których żyło 905 osób⁵⁵.

W 1828 roku zanotowano 1093 mieszkańców, z których 802 należało do Kościoła ewangelickiego (73,4%), 284 do katolickiego (26%) i tylko 7 do wyznania żydowskiego (0,6%). Zabudowa miasta składała się z 154 domów mieszkalnych

⁵⁰ T. NODZYŃSKI, T. JĘDRASZAK, *op. cit.*, s. 74-75.

⁵¹ *Gemeindelexikon...*, 40-41.

⁵² Por. T. NODZYŃSKI, *op. cit.*, s. 114 oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 1, s. 519.

⁵³ Zob. np. GOTTFRIED JOKISCH, *Geschichte der Stadt Neustädte*, Glogau 1866, s. 1-2.

⁵⁴ T. NODZYŃSKI, T. JĘDRASZAK, *op. cit.*, s. 70 oraz J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 982.

⁵⁵ G. JOKISCH, *op. cit.*, s. 69-70.

(tylko 30 z nich było murowanych), 5 budynków publicznych i 131 gospodarczych⁵⁶. Z kolei w tabelach na końcu opisu J.G. Knie znajdujemy następujące liczby: dwa kościoły, trzy obiekty publiczne, 158 prywatnych domów mieszkalnych, cztery budynki produkcyjne i 131 – gospodarczych. Liczba mieszkańców miała wynosić 1104 osoby (o 11 więcej), spośród których do wyznania ewangelickiego zaliczały się 844 osoby (76,5%), do katolickiego – 255 osób (23,1%) i 5 osób do wyznania judaistycznego (0,4%)⁵⁷. Jak widać, różnice są znaczne – udział ewangelików miałby być o 3% większy, a katolików prawie o 3% mniejszy (w tym samym roku!).

W opisie dodano, że w mieście znajdowało się 12 pomp „do rur wodnych” o długości ćwieć mili, co wskazywało na zainstalowanie tam wodociągów. Wynotowano także królewski sąd miejski, punkt celny, parafialny kościół katolicki, który należał do ewangelików w latach 1540-1628, zrujnowany filialny kościół katolicki, szkołę katolicką z dwiema klasami i dwoma nauczycielami (1 pomocniczy) oraz ewangelicki kościół parafialny, szkołę ewangelicką z jednym nauczycielem, dwie przykościelne szkoły ewangelickie prowadzone przez kantora i organistę. Ponadto zwrócono uwagę na istnienie apteki, browaru, gorzelni, trzech farbiarni, dwóch garbarni, 14 warsztatów lniarskich i jednego wełniarskiego, młynu wodnego, młynu garbarzy, 7 garncarni i cegielni miejskiej. Handlem zajmowało się 12 kupców i 7 kramarzy. Na targach rocznych handlowano końmi i bydłem, ale jeden z nich dotyczył lnu i konopii⁵⁸.

W 1840 roku w Nowym Miasteczku mieszkało 1268 osób, a w tym 927 ewangelików (73,1%), 315 katolików (24,8%) i 26 Żydów (2,1%)⁵⁹. Dane te wskazywały, w porównaniu ze stanem z 1828 roku, że zmniejszył się udział ludności ewangelickiej (o zaledwie 0,3% lub o 3,4%) oraz katolickiej (o ponad 1% lub zwiększył się o 1,7%), a wzrósł odsetek wyznawców judaizmu (o 1,5% lub o 1,7%). W 1849 roku w mieście funkcjonowały dwie cegielnie, młyn wodny, młyn wiatrowy, browar, gorzelnia, destylarnia i wytwórnia wyrobów chemicznych⁶⁰.

W 1850 roku Nowe Miasteczko liczyło 1383 mieszkańców w 158 domach. Liczby zwierząt hodowlanych nie były wtedy zbyt duże: 32 konie, 112 sztuk bydła, 227 owiec i 6 kóz. Wśród rzemieślników najwięcej było szewców (33), krawców (8), garncarzy (7), rzeźników (7) i piekarzy (6). Poza rzemieślnikami było 16 domokrążców (którzy byli prawdopodobnie także pozacechowymi rzemieślnikami),

⁵⁶ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 982.

⁵⁷ *Ibidem*, tabele po s. 1079.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 982-983.

⁵⁹ W. SOHR, *op. cit.*, s. 540.

⁶⁰ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 112.

10 kupców, 11 kramarzy, 5 sprzedawców sukna, trzech sprzedawców artykułów spożywczych i trzech woźniców. W mieście funkcjonowały trzy gospody, karczma i apteka⁶¹. W 1865 roku sytuacja uległa niewielkim zmianom. Liczba mieszkańców spadła do 1340 osób, a domów mieszkalnych wzrosła minimalnie do 159 obiektów. Stan zwierząt hodowlanych uległ pewnym zmianom – więcej było koni (46), bydła (151 sztuk), kóz (16), pojawiły się świny (160), natomiast zmalała liczba owiec (do 185 sztuk). Niewielkim zmianom uległa także struktura rzemieślników: 41 szewców, 9 krawców, 8 stolarzy, 7 piekarzy, 6 ślusarzy oraz po 5 rzeźników, kołodziej i garncarzy. Poza nimi w mieście działało 22 domokrażców, a funkcjonowało 19 sklepów, cztery gospody, 6 karczm (wyszynków), biblioteka i apteka⁶². Dane te wskazują, że w mieście brak było oznak większego ożywienia ekonomicznego.

W świetle spisu powszechnego z 1871 roku w mieście znajdowało się 177 prywatnych domów mieszkalnych, co oznaczało niewielki wzrost oraz 1296 mieszkańców, co z kolei wskazywało na znaczący spadek. W dziedzinie religijnej nadal przeważali wyznawcy ewangelicy. Ich liczba wynosiła wtedy 919 osób (70,9%), natomiast katolików było 338 osób (26,1%), a Żydów – 39 osób (3%)⁶³. W porównaniu z danymi z 1840 roku wzrósł w niewielkim stopniu odsetek katolików o 1,3% i wyznawców judaizmu o 0,9%. Udział protestantów obniżył się natomiast o 2,2%.

Pewne pozytywne zmiany gospodarcze zauważyć można na początku XX wieku. W mieście powstała wtedy fabryka mebli Hugo Koblitza, która w najlepszym okresie zatrudniała prawie 100 pracowników⁶⁴. W tym samym czasie uruchomiono trzy nowe cegielnie – jedną miejską, drugą Braci Czeskich z Nowej Soli, a trzecią Hugo Müllera z Nowej Soli. Od 1902 roku funkcjonowała ponadto spółdzielnia mleczarska. W okolicach Nowego Miasteczka, podobnie jak w przypadku Bytomia Odrzańskiego, działało kilka kopalni węgla brunatnego, z których największa była „Matylda” (przy drodze do Bytomia); funkcjonowała ona w latach 1905-1922. Pozostało po niej jezioro pod miastem, użytkowane w celach rekreacyjnych⁶⁵. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wynosiła 193, co oznaczało wyraźny wzrost w porównaniu z 1871 rokiem. Znacząco wzrosła także liczba mieszkańców, osiągając stan 1418 osób (więcej o 122 osoby w porównaniu z danymi spisu

⁶¹ G. JOKISCH, *op. cit.*, s. 70-71.

⁶² *Ibidem*, s. 71.

⁶³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171.

⁶⁴ T. NODZYŃSKI, T. JĘDRASZAK, *op. cit.*, s. 70. Hugo Koblitz w 1938 r. został pozbawiony fabryki ze względu na żydowskie pochodzenie.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 70-71.

z 1871 r.). Ewangelicy stanowili wtedy 74,3% ogółu mieszkańców (1053 osoby), co wskazywało na wzrost o 3,4% od 1871 roku, katolicy 24,8% (351 osób, spadek o 1,3%), a wyznawcy judaizmu 0,7% (8 osób, spadek o 2,3%). W Nowym Miasteczku wynotowano także dwóch Polaków w gronie ewangelików i 9 wśród katolików – czyli razem 0,8% zaludnienia miasta⁶⁶.

Najmniejszym miastem w powiecie kożuchowskim była **Sława**. Miejscowość po raz pierwszy wzmiankowano w 1312 roku i najprawdopodobniej była już wtedy miastem na prawie niemieckim. W latach 1655-1887 należała do hrabiów Fernemont, którzy zbudowali tam okazały pałac barokowy przy dawnym średniowiecznym zamku. W 1828 roku spisano tam 117 prywatnych domów mieszkalnych, 632 mieszkańców, w tym 538 ewangelików (85,1%) i 94 katolików (14,9%). Ponadto odnotowano kościół ewangelicki z 1743 roku, szkołę ewangelicką z dwoma nauczycielami (1 pomocniczy), kościół katolicki, który w latach 1524-1654 użytkowali ewangelicy, szkołę katolicką z jednym nauczycielem, Sąd Miejski, wartownię z „aresztem cywilnym” („Civilarrest”), aptekę, browar, gorzelnię, trzy młyny wiatrowe, 25 warsztatów wełniarskich i trzy – lniarskie oraz 7 zarejestrowanych kupców⁶⁷.

W części tabelarycznej pracy J.G. Knie znajdujemy dodatkowo informacje, że w Sławie w 1828 roku był jakoby tylko jeden kościół (a nie dwa), dwa budynki publiczne, 115 prywatnych domów mieszkalnych (a nie 117), trzy obiekty produkcyjne i 109 gospodarczych. Mieszkańców miało być 673 (a nie 632), a w ich gronie 577 ewangelików (85,7%) i 96 katolików (14,3%)⁶⁸. Z kolei zestawienie tabelaryczne z 1840 roku wskazuje, że w Sławie było wtedy 707 mieszkańców, a w ich gronie 565 ewangelików (79,92%), 141 katolików (19,94%) i jeden wyznawca judaizmu (0,14%)⁶⁹. Dane te wskazywały na spadek udziału ewangelików o ponad 5% i wzrost odsetka katolików o tę samą wartość. W 1849 roku w miasteczku działały trzy młyny wiatrowe, olejarnia i browar⁷⁰.

W 1871 roku liczba domów mieszkalnych zmniejszyła się do 113 obiektów, a przebywało w nich 879 osób. Wśród nich wynotowano 690 ewangelików (78,5%), 175 katolików (19,9%) i 14 Żydów (1,6%)⁷¹. Jak widać, odsetek katolików od 1840 roku pozostał bez zmian, ewangelicy stracili 1,4%, a Żydzi zyskali 1,5%. W 1885 roku zaludnienie miasteczka miało się podnieść do prawie tysiąca osób.

⁶⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 40-41.

⁶⁷ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 1013.

⁶⁸ *Ibidem*, tabele po s. 1079.

⁶⁹ W. SOHR, *op. cit.*, s. 540.

⁷⁰ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 114.

⁷¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171.

Nadal funkcjonowały tam dwa kościoły – katolicki i ewangelicki, zbudowany w 1836 roku (być może ten z 1743 r. spłonął). Zachowane zostały także dwie szkoły wyznaniowe. Pod kątem wytwórczości dominował „przemysł” tkacki⁷². Na początku XX wieku Sława pozostała niewielkim miasteczkiem, w którym nie założono żadnej większej fabryki. Ludność zajmowała się rolnictwem, rzemiosłem i drobnym handlem. W 1905 roku spisano tam 114 obiektów mieszkalnych i 766 osób, co oznaczało spadek zaludnienia o 113 osób w porównaniu z 1871 rokiem, a procentowo – spadek o prawie 13 punktów. W gronie mieszkańców wyznawcy ewangeliccy stanowili 64,5% (494 osoby), co oznaczało obniżenie ich udziału o całe 14%. Katolików było 269, co dawało 35,1% i wzrost o 15,2%, a wyznawców judaizmu nie wynotowano wcale (wcześniej stanowili oni 1,6% zaludnienia)⁷³. Takiej dużej zmiany struktury wyznaniowej w ciągu 34 lat (1871-1905) nie dostrzeżono w żadnym innym mieście badanego tutaj obszaru. W gronie katolików spisano ponadto 12 osób polskojęzycznych, którzy stanowili 1,7% ogółu mieszkańców, co oznaczało najwyższy odsetek spośród miast powiatu koźuchowskiego.

Po prezentacji miast warto zwrócić uwagę na całość powiatu koźuchowskiego, wraz z terenami wiejskimi. W 1816 roku liczył on 33 397 mieszkańców, wśród których wyraźnie przeważali ewangelicy. Stanowili oni 88% ogółu ludności powiatu (29 388 osób), katolików było 3918 osób (11,7%), a Żydów zaledwie 71 (0,2%)⁷⁴. Tak niski odsetek ludności żydowskiej stanowił ogromną różnicę w porównaniu z powiatami wielkopolskimi (czyli ziemiami dawnej Rzeczypospolitej), ale podobny był do większości powiatów regencji frankfurckiej. Ewangelicy posiadali 10 kościołów parafialnych i jeden filialny, a katolicy, których było znacznie mniej, 10 kościołów parafialnych i 13 filialnych. Żydzi nie posiadali żadnej synagogi⁷⁵. Wydaje się, że dane dotyczące kościołów ewangelickich były niekompletne.

Dla 1819 roku dysponujemy informacjami o stanie gospodarczym powiatu koźuchowskiego. Na jego terenie funkcjonowały 204 młyny wiatrowe (rekord na badanym terenie), 72 młyny wodne, 9 młynów kieratowych, 15 cegielni, 13 olejarni, trzy folusze, trzy tartaki wodne, 59 warsztatów wełnianych, 135 warsztatów lnianych oraz 116 lnianych wykorzystywanych dorywczo. W dziale usługowym wymienić można 272 barki rzeczne, 12 hoteli i 67 noclegowni, cztery restauracje i 186 wyszynków (knap) oraz 15 kramarzy. Jako służba domowa praco-

⁷² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 10, Warszawa 1889, s. 772.

⁷³ *Gemeindelexikon...*, s. 40-41.

⁷⁴ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 160.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 161-162.

wało 104 mężczyzn i 162 kobiety, a jako służba „produkcyjna” 2329 mężczyzn i 2195 kobiet. Dodatkowo „proste prace ręczne” wykonywało 1254 mężczyzn i 904 kobiety. Trzeba przyznać, że jest to godne uwagi zestawienie jak na średniej wielkości powiat⁷⁶.

W 1821 roku wynotowano 40 świątyń (o 6 więcej niż w 1816 r.), 74 budynki publiczne, 6256 prywatnych domów mieszkalnych, 353 obiekty produkcyjne („fabryki”, młyny i magazyny) oraz 5261 budynków gospodarczych (stajnie, stodoły, szopy itp.)⁷⁷. Warto jeszcze dodać kilka informacji o stanie oświaty. W 1816 roku istniały tam 62 elementarne szkoły powszechne, a 61 nauczycieli kształciło w nich 4670 dzieci⁷⁸. W 1849 roku dla terenów wiejskich powiatu wynotowano bardzo wysoką liczbę 176 młynów wiatrowych, a ponadto 52 młyny wodne, 24 młyny kieratowe, 24 browary, 18 olejarni, 16 cegielni, 13 gorzelni, cztery tartaki, trzy folusze, dwie krochmalnie, papiernię, młyn parowy i cukrownię⁷⁹.

W powiecie kożuchowskim znajdowało się kilkanaście dużych wsi, w których funkcjonowało wiele folwarków i drobnych przedsiębiorstw, zwłaszcza przemysłu spożywczego. **Bielawy**, dzielące się na dwie wsie, Stare i Nowe Bielawy (**Alt Bilawe**, **Neu Bilawe**, późniejsza nazwa niemiecka – **Lindenkrantz**), były wzmiankowane po raz pierwszy w 1541 roku i przez kilka wieków zarządzała nimi rodzina von Schönach. Stare Bielawy w 1871 roku miały 105 domów i 812 mieszkańców, wśród których zdecydowanie dominowali ewangelicy – 788 osób (97%). Katolików było tylko 19 (2,3%), a Żydów 5 (0,6%). W Nowych Bielawach, które miały 64 domy i 475 mieszkańców, w ogóle nie mieszkali katolicy. Ewangelicy stanowili tam 99,6%, a Żydzi 0,4% (2 osoby)⁸⁰. W 1905 roku w Starych Bielawach liczba obiektów mieszkalnych wzrosła do 130, ale mieszkańców obniżyła się do 742 osób. Dominacja ewangelików była jeszcze trochę większa – 723 osoby, które stanowiły 97,4% ludności. Katolików wynotowano zaledwie czterech (0,5%), a ponadto 15 osób innych wyznań chrześcijańskich (2%). We wsi mieszkano także dwóch Polaków, jeden ewangelik i jeden katolik⁸¹. Nowe Bielawy miały wtedy 67 domów i 363 mieszkańców, co podobnie jak w Starych Bielawach oznaczało wzrost liczby tych pierwszych i spadek liczby tych drugich. Ewangelicy stanowili 98,9% ogółu ludności (359 osób), katolicy zaledwie 0,3% (1 osoba), a osoby innych wyznań

⁷⁶ *Ibidem*, s. 167-170.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 158.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 170.

⁷⁹ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 114.

⁸⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171.

⁸¹ *Gemeindelexikon...*, s. 40-41.

chrześcijańskich – 0,8% (3 osoby). Jedyny katolik był jednocześnie Polakiem, a ponadto jeden Polak był ewangelikiem⁸².

Borów Wielki (Grossen Borau) dzielił się również na kilka części, jak Borów Wielki Środkowy, Dolny i Górny (**Mittel-Grossen Bohrau, Nieder Grossen Bohrau, Ober Grossen Bohrau**). Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1220 roku, a na przełomie XVIII i XIX wieku znajdowały się tam dwór z XVII wieku oraz pałac z XVIII-XIX wieku. W 1871 roku we wszystkich wyróżnionych wtedy 6 częściach Borowa było 241 domów i 1466 mieszkańców. Również tam przeważali ewangelicy. Stanowili oni 90% ogółu ludności (1319 osób), katolicy 8,9% (131 osób), a Żydzi zaledwie 0,3% (4 osoby)⁸³. W 1905 roku w Borowie Wielkim, Borowie Wysokim (Hohenborau) i Borowie Polskim (Windischborau) wynotowano 232 obiekty mieszkalne i 1107 mieszkańców, czyli mniej niż w 1871 roku. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 90,9%, a katolików 9,1%. W tych trzech częściach Borowa spisano tylko jednego Polaka (jako tzw. osobę dwujęzyczną)⁸⁴.

Broniszów (Brunzelwaldau) był także wtedy starą wsią, o której źródła wzmiankowały już w 1305 roku. W XIX wieku poszczycić się mógł zespołem pałacowym, a ponadto przytułkiem dla ubogich, karczmą oraz cegielnią, założoną pod koniec tego stulecia. W 1871 roku stało tam 158 prywatnych domów mieszkalnych, w których żyło 769 osób. Ewangelicy tworzyli tam większość wyznaniową (68,4%, 526 osób), ale odsetek katolików był tam także znaczny – 31,1% (239 osób). Udział ludności żydowskiej był minimalny – spisano tam tylko cztery osoby (0,5%)⁸⁵. W 1905 roku w Broniszowie wynotowano 140 obiektów mieszkalnych i 514 mieszkańców, czyli również mniej niż w 1871 roku. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 73,2% (376 osób), a katolików 26,8% (138 osób). Dane te wskazywały na wzrost udziału ewangelików o prawie 5%, a spadek udziału katolików o ponad 4%. W gronie tych ostatnich wynotowano jednego Polaka⁸⁶.

Lipiny Odrzańskie (Lippen) należały także do wyróżniających się miejscowości w powiecie kożuchowskim. W badanym okresie znajdowała się tam szkoła, stacja kolejowa, młyn wiatrakowy, karczma i folwark. W 1871 roku stało tam 107 prywatnych domów mieszkalnych i żyło 808 osób. W ich gronie było 790 ewangelików (97,8%), 16 katolików (2%) i dwóch Żydów (0,2%)⁸⁷. W 1905 roku liczba obiektów

⁸² *Ibidem*, s. 42-43.

⁸³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171. W Borowie spisano ponadto 12 osób innych wyznań chrześcijańskich.

⁸⁴ *Gemeindelexikon...*, s. 42-43 i 44-45.

⁸⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171.

⁸⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 40-41.

⁸⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 172-173.

mieszkalnych obniżyła się minimalnie do 106, a stan mieszkańców pomniejszył się wyraźnie do 577 osób (mniej o 29%). Przewaga ewangelików nie uległa większym zmianom – ich odsetek wynosił 97,6% (563 osoby), a katolików 2,4% (14 osób). Wśród tych ostatnich znalazł się jeden Polak⁸⁸.

Dużym kompleksem 5 osiedli (trochę od siebie oddalonych) była wieś **Mirocin (Herzogswaldau)**. Najstarsza część, **Mirocin Dolny (Nieder Herzogswaldau)**, wzmiankowana była już w 1271 roku, po tamtych czasach pozostał stary kościół gotycki. **Mirocin Górny (Ober Herzogswaldau)** pojawił się w źródłach historycznych w 1321 lub 1352 roku. W XVI wieku powstał tam dwór, a w XVIII wieku pałac rodziny von Dyherrn (zwany pałacem na wodzie), zbudowany na miejscu starszego zamku obronnego. W XIX stuleciu wynotowano karczmę, szkołę i przytułek dla ubogich. Najmłodszą częścią jest **Mirocin Środkowy (Mittel Herzogswaldau)**, wzmiankowany w 1512 roku. W drugiej połowie XVI wieku powstał tam dwór, później istniał folwark. W 1871 roku we wszystkich częściach stało 329 prywatnych domów mieszkalnych, a żyły w nich 1553 osoby. Wyraźnie przeważali tam ewangelicy, którzy stanowili 95,7% ogółu mieszkańców. Katolików było tylko 67 (4,3%), a ludności żydowskiej nie było tam wcale⁸⁹. W 1905 roku w trzech wioskach Mirocina (Górnym, Dolnym i Środkowym) doliczono się 274 obiektów mieszkalnych i 1217 mieszkańców, czyli wyraźnie mniej niż w 1871 roku. Odsetek ewangelików wynosił 92,7%, a katolików 7,3%. Wynika z tego, że udział katolików w latach 1871-1905 wzrósł o 3% kosztem ewangelików. W gronie tych ostatnich znalazł się jeden Polak (tzw. osoba dwujęzyczna), natomiast wyznania katolickiego byli jeden Polak i jedna osoba innej narodowości⁹⁰.

Dużą i jednolitą wsią był **Przyborów (Tschiefer)**, który na kartach historii pojawił się w 1295 roku. W XVII i XVIII wieku znajdował się w domenie solnej związanej z warzelnią w Nowej Soli, co skutkowało między innymi tym, że mieszkańcy świadczyli usługi przewozów rzecznych na Odrze. W XIX wieku we wsi znajdowały się cztery młyny wiatrowe, cegielnia, folwark, dwie szkoły wyznaniowe, a usługi przewozowe świadczyło 10 barek rzecznych. Do 1914 roku powstały tam jeszcze restauracja, remiza strażacka, kuźnia i tartak. W ramach spisu w 1871 roku wynotowano 164 domy mieszkalne z 1322 osobami, czyli więcej niż w Sławie i Nowym Miasteczku. Ewangelicy stanowili wtedy 73,7% (975 osób), a katolicy 25,9% (342 osoby). Reprezentacja ludności żydowskiej

⁸⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 42-43.

⁸⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 172-173.

⁹⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 42-43.

była bardzo mała – 5 osób (0,4%)⁹¹. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych obniżyła się do 161, a mieszkańców aż do 968 osób. Ewangelicy stanowili 83,8% (811 osób, 10% więcej niż w 1871 r.), a katolicy 16,2% (157 osób). Wśród tych ostatnich znalazł się jeden Polak, ale także wśród ewangelików był jeden Polak i jedna osoba innej narodowości⁹².

Trochę mniejszy był **Runów (Reinsberg)**, często kojarzony jako część **Siedli-ska (Carolath)**, które było siedzibą ksiąząt Schönaich-Carolath i jednocześnie centrum niewielkiego wolnego państwa stanowego Siedlisko-Bytom Odrzański (Carolath-Beuthen an der Oder). W Siedlisku znajdowały się imponujący zamek Schönaichów (dzisiaj zrujnowany) oraz Sąd Administracyjny (Amtsgericht), kościół ewangelicki, młyn parowy, olejarnia, wodociąg i folwark. W 1871 roku wynotowano tam 79 domów i 542 mieszkańców, z których 488 było wyznania ewangelickiego (90%), 48 katolickiego (8,9%) oraz 6 judaistycznego (1,1%)⁹³. W 1905 roku wynotowano tam 71 obiektów mieszkalnych i 438 mieszkańców, a w tym 384 ewangelików (87,7%) i 52 katolików (12,3%, 3,4% więcej niż w 1871 r.). W gronie tych ostatnich było dwóch Polaków⁹⁴. W tym samym czasie Runów, w którym istniała karczma, był znacznie większą wsią, gdyż liczył 117 domów i 924 mieszkańców. Tam również wyraźnie przeważali ewangelicy – 881 osób (95,3%), a katolicy stanowili tylko 3,9% mieszkańców (36 osób) oraz Żydzi – 0,8% (7 osób)⁹⁵. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych obniżyła się niewiele do 113, ale poziom mieszkańców spadł aż do 633 osób. Odsetek ewangelików pozostał nadal wysoki i wynosił 96,2% (609 osób), a katolików 3,6% (23 osoby). Poza dominującymi Niemcami jeden Polak był wyznania ewangelickiego i 5 Polaków wyznania katolickiego⁹⁶.

W kolejności alfabetycznej największych wsi następny do wymienienia jest **Stypułów (Herwigsdorf)**. Składał się on z trzech osad – **Górnego, Średniego i Dolnego Stypułowa**. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1295 roku. W XVI/XVII wieku powstał tam dwór, a około 1800 roku Ernst von Knobelsdorff wybudował klasycystyczny pałacyk, otoczony ogrodem i parkiem. W całym majątku Knobelsdorffa w połowie XIX wieku znajdowały się cztery folwarki, 5 młynów wiatrowych, gorzelnia, browar i olejarnia. W Stypułowie nowy właściciel od 1876 roku, Hermann Doherr, sfinansował budowę nowej szkoły. W latach 1889-1890 wieś uzyskała połączenie kolejowe na trasie Kożuchów-Żagań. Według spisu z 1871 roku w trzech

⁹¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 174-175.

⁹² *Gemeindelexikon...*, s. 44-45.

⁹³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 170-171.

⁹⁴ *Gemeindelexikon...*, s. 40-41.

⁹⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 174-175.

⁹⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 44-45.

częściach wsi było 196 domów mieszkalnych, a żyło w nich 1065 osób. Przewaga ewangelików manifestowała się tam również bardzo wyraźnie – 1046 osób, czyli 98,2%. Katolików było tylko 13 (1,2%), a Żydów zaledwie 6 (0,6%)⁹⁷. W 1905 roku Stypułów liczył 177 obiektów mieszkalnych i 803 mieszkańców. Ewangelików było 761 osób (94,8%), a katolików 42 osoby (5,2%, 4% więcej niż w 1871 r.). Wśród tych ostatnich spisano także 10 Polaków (1,3%)⁹⁸.

Urzuty (Lang Hermsdorf) należały do trochę mniejszych miejscowości na naszej liście, wzmiankowane w 1305 roku. W XIX wieku istniały tam zespół pałacowy z parkiem krajobrazowym oraz folwark. W 1871 roku we wsi stało 100 domów mieszkalnych z 548 osobami. W kwestii wyznaniowej przewaga ewangelików była przygniatająca. Ich odsetek wynosił wtedy 98,4% (539 osób), a katolików zaledwie 1,6% (9 osób)⁹⁹. W 1905 roku wynotowano 99 obiektów mieszkalnych i 414 mieszkańców. Przewaga ewangelików pozostała taka sama – 98,3% (407 osób), a dla katolików pozostawało tylko 1,7% (7 osób). Była to wieś, w świetle pruskiej statystyki, w całości niemiecka¹⁰⁰.

Podobnej wielkości był **Wichów (Weichau)**, wymieniany w dokumentach już w 1290 roku. W XIX wieku istniały tam pałac oraz karczma. W 1871 roku spisano 120 domów i 561 mieszkańców. Podobnie jak w innych wymienionych wioskach powiatu ogromną przewagę w Wichowie posiadali ewangelicy – 539 osób, czyli 96,1%. Katolików było tylko 22 (3,9%)¹⁰¹. W 1905 roku spisano tylko 108 obiektów mieszkalnych oraz zaledwie 398 mieszkańców (o 141 mniej niż w 1871 r.). Odsetek ewangelików wyniósł 95,7% (381 osób), a katolików 4,3% (17 osób). W gronie tych ostatnich pojawił się także jeden Polak¹⁰².

Ostatnią wsią na naszej liście jest **Żabno Stare i Nowe (Alt-Tschau i Neu-Tschau)**. Większe było Żabno Stare, ale bardziej uprzemysłowione Żabno Nowe. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1295 roku. W XIX wieku w obydwu częściach wsi istniał pałac, trzy folwarki, dwa młyny wiatrowe, młyn wodny, olejarnia, kuźnia, browar, gorzelnia, gospoda i karczma. Ponadto funkcjonowała tam ewangelicka szkoła elementarna i zawodowa szkoła dla dziewcząt oraz staż pożarna. Pod koniec badanego okresu w Żabnie Starym, leżącym przy granicy Nowej Soli (wieś włączono do miasta w 1928 r.), powstały restauracja i kino. W 1871 roku w dwóch wsiach stały 154 domy mieszkalne, w których żyło 1238 osób. Również

⁹⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 172-173.

⁹⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 42-43.

⁹⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 172-173.

¹⁰⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 42-43.

¹⁰¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 174-175.

¹⁰² *Gemeindelexikon...*, s. 44-45.

tam dominowali ewangelicy, których odsetek wynosił 94,1% (1165 osób). Katolików było tylko 73 (5,9%)¹⁰³. W 1905 roku liczba domów wzrosła znacznie do 252 obiektów mieszkalnych, a mieszkańców do 2275 osób, z czego 2002 osoby w Żabnie Starym. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 90% (2049 osób), czyli 4% mniej niż w 1871 roku. Warto zaznaczyć, że Żabno Nowe było w całości ewangelickie. W dwóch wsiach łącznie katolicy stanowili 9,5% (215 osób), a osoby innych wyznań chrześcijańskich 0,5% ogółu ludności. W gronie ewangelików było 10 osób innej narodowości (0,4%), a wśród katolików 16 Polaków (0,7%)¹⁰⁴.

W tabeli 38 ukazano, jak w ciągu prawie stu lat zmieniała się struktura demograficzna w całym powiecie koźuchowskim. Liczba ludności wzrastała w pierwszej połowie XIX wieku, ale potem, być może z powodu klęsk głodu w drugiej połowie XIX stulecia, nastąpiła stagnacja, a nawet i regres w latach 1849-1871. Trend ten utrzymał się właściwie do 1890 roku. Na przełomie XIX i XX wieku stan mieszkańców powiatu powiększał się, ale nie było to regułą, gdyż latach 1900-1905 uległ on niewielkiemu pomniejszeniu.

Co do struktury wyznaniowej, już wcześniej zaznaczone zostało, że na początku XIX stulecia wyraźnie przeważali tam ewangelicy, a ludność żydowska stanowiła niewielką grupę – mniej niż 1% społeczności. Z kolei udział wyznawców katolicyzmu wyraźnie się powiększał, przy czym zjawisko to dostrzegalne było zwłaszcza na przełomie XIX i XX stulecia. W 1828 roku odsetek katolików wynosił 11,1%, czyli był trochę niższy niż w 1816 roku. Powolny wzrost widoczny był dopiero od 1840 roku (11,8%) i 1855 roku (12%). W 1871 roku ich udział powiększył się do 12,5%, w 1890 roku – do 14,1%, w 1900 roku – do 15,6%, w 1905 roku – do 16,3%, a w 1910 roku – do 17,7%. W tym ostatnim roku ewangelicy stanowili 81,7% ogółu ludności, a wyznawcy judaizmu zaledwie 0,2%. W latach 1828-1910 odsetek katolików zwiększył się o 6,6%, a ewangelików pomniejszył się o 7%. W porównaniu z niektórymi badanymi powiatami zmiany te nie były aż tak duże, ale jednak wyraźnie widoczne.

Dane z tabeli 38 wskazują na pewne zmiany w strukturze narodowościowej powiatu. Istnieją przekazy mówiące o istnieniu polskiej ludności autochtonicznej po prawej stronie Odry jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku (być może nawet około 2 tysiące osób). Spis językowy ludności z 1861 roku wynotował jedynie 12 osób mówiących po polsku i jednocześnie niepotrafiących porozumieć się w języku niemieckim. Rzeczywista liczba ludności polskiej była z pewnością wyższa. Na przełomie XIX i XX zaczęli napływać na te tereny Polacy z Wielko-

¹⁰³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 174-175.

¹⁰⁴ *Gemeindelexikon...*, s. 40-41 i 42-43.

Tabela 38

Wyniki spisów urzędowych w powiecie kożuchowskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	33 397	—	—	—	3918	29 388*	71
1821	38 016	—	—	—	4257	33 667	92
1828	40 008	—	—	—	4450	35 472	86
1831	41 147	—	—	—	—	—	—
1840	47 257	—	—	—	5586	41 532	139
1849	51 047	—	—	—	6120	44 698	229
1855	52 014	—	—	—	6258	45 423	333
1858	52 034	—	—	—	6238	45 458	338
1861	52 274	52 262	12	—	—	—	—
1864	51 969	—	—	—	6366	45 265	288
1867	51 637	—	—	—	6421	44 370	274
1871	50 906	—	—	—	6388	43 944	266
1890	52 598	52 184	284	94	7408	44 720	201
1900	54 320	53 824	371	74	8491	45 409	152
1905	54 252	53 305	699	137	8852	44 986	128
1910	55 707**	54 625	857	125	9864	45 529	119

* w tym 30 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji z danych regencyjnych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, Bd. 6, Halle 1825, s. 158-164; JOHANN GEORG KNIE, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1830, tabela po s. 1079; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 243.

polski do pracy. W świetle oficjalnych, zaniżających liczbę osób mówiących po polsku, danych w 1890 roku Polacy stanowić mieli 0,72% ogółu mieszkańców. Odsetek ten wzrastał, ale nie były to duże zmiany – 0,82% w 1900 roku, 1,54% w 1905 roku oraz 1,76% w 1910 roku. Znając metody spisowe, ukazane w rozdziale wstępnym, można przyjąć, że w rzeczywistości ludność polska przed pierwszą wojną światową stanowiła ponad 3% mieszkańców powiatu kożuchowskiego, czyli około 1700 osób. Nie były to wartości zbyt wysokie, ale tendencja wzrostowa nie budziła wątpliwości. Oceniając skalę wzrostu, warto przytoczyć także dane ze spisów językowych uczniów szkół elementarnych (tabela 39).

Jak to ukazuje tabela 39, już w 1886 roku w szkołach elementarnych powiatu pojawili się uczniowie polskojęzyczni. Początkowo ich udział był minimalny (0,1%

Tabela 39

Wyniki spisów szkolnych w powiecie koźuchowskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	8417	8410	4	3	1022	7369	25
1891	8380	8344	2	34	1120	7241	19
1896	9176	9138	5	33	1293	7872	11
1901	9414	9363	7	44	–	–	–
1906	9181	9073	24	84	–	–	–
1911	8959	8754	90	115	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 243.

w 1886 r.), ale powiększał się zwłaszcza na początku XX stulecia. W latach 1891 i 1896 wynosił on zaledwie 0,4%, ale w 1901 roku – 0,54%, w 1905 roku – 1,2%, a w 1911 roku – już 2,3%. Ten ostatni wskaźnik był wyższy niż odsetek ludności polskiej w ogólnym spisie z 1910 roku (1,8%). Ponieważ wielu Polaków przybywało do pracy bez rodzin, czyli także bez dzieci w wieku szkolnym, można więc przypuszczać, że ich odsetek powinien być wyższy niż odsetek polskich uczniów w szkołach elementarnych. Nasze założenie, że ludność polska przed pierwszą wojną światową stanowiła ponad 3% ogółu mieszkańców, znajduje w ten sposób potwierdzenie statystyczne.

3.2. Powiat szprotawski (Sprottau)

Pruski powiat szprotawski powstał w 1742 roku i początkowo podlegał władzom w Głogowie (Glogau), a od 1815 roku administracji regencyjnej w Legnicy (Liegnitz). W XIX wieku znajdował się w środkowej części regencji legnickiej, otoczony ze wszystkich stron przez jej powiaty: od północy przez powiat koźuchowski, od zachodu przez powiat żagański (Sagan), od południa przez powiat bolesławiecki (Bunzlau) oraz od wschodu przez powiaty głogowski (Glogau) i lubiński (Lüben). Jego powierzchnia w 1821 roku wynosiła 12 mil kwadratowych, co oznaczało 257 515 mórg¹⁰⁵. Przeliczając na kilometry kwadratowe, otrzyma-

¹⁰⁵ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 312.

my wartość 680,9 km². Po przyłączeniu niektórych terenów wiejskich obszar powiatu w 1861 roku powiększył się do 13,39 mili kwadratowej¹⁰⁶, czyli do 759,8 km². W 1890 roku jego powierzchnia była już trochę mniejsza, a mianowicie 729,7 km², natomiast w 1910 roku pozostała praktycznie bez zmian, gdyż wynosiła w kilometrach kwadratowych 730,2¹⁰⁷. Liczby te wskazują, że powiat zaliczał się do mniejszych jednostek administracyjnych badanego terenu.

Niekwestionowanym centrum powiatu przez cały XIX wiek była **Szprotawa**. Legenda głosi, że w 1000 roku Bolesław Chrobry powitał cesarza Ottona III w Iławie, która obecnie jest przedmieściem Szprotawy (włączona do miasta w 1928 r.). Mieszkańcy miasta uważają to wydarzenie za pierwszą wzmiankę (postawiono nawet pomnik na jego pamiątkę). Historycy nie są pewni, czy nie chodzi o Iłowę z powiatu żagańskiego. Lokacja Szprotawy nastąpiła około 1260 roku (może w 1263 r.)¹⁰⁸. Na przełomie XIII i XIV wieku powstał tam zamek książęcy, który spłonął w czasie wojny trzydziestoletniej, a w XVIII wieku na jego miejscu zbudowano kościół ewangelicki wraz ze szkołą i domem pastora. Mieszkańcy zajmowali się rolnictwem, rzemiosłem, zwłaszcza sukiennictwem i handlem. Na początku XIX wieku miasto ucierpiało finansowo z powodu częstych kwaterunków wojsk francuskich i rosyjskich. Latem 1807 roku powstał na przykład lazaret, który zlikwidowano dopiero w marcu 1819 roku¹⁰⁹.

W 1803 roku założono oświetlenie miejskie, składające się wtedy z 6 latarni i czterech lamp oliwnych. W 1810 roku zlikwidowano ostatecznie, po 500 latach, klasztor magdalenek i założono tam „szkołę przemysłową” dla kobiet. Feliks Matuszkiewicz twierdził, że w mieście pracowało 28 rzeźników, 26 piekarzy, 20 szewców oraz nawet 132 browarników¹¹⁰. W 1810 roku liczba mieszkańców wynosiła 2412 osób¹¹¹. Z kolei w 1828 roku miasto z przedmieściami miało 352 prywatne domy mieszkalne i 264 budynki gospodarcze. Stan zaludnienia podniósł się do 2914 osób. Przewagę mieli wyznawcy ewangeliccy, którzy stanowili 77,9% (2271 osób). Katolików było 616, czyli 21,1%, a wyznawców judaizmu

¹⁰⁶ „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 236.

¹⁰⁷ „Preußische Statistik”, t. 121, 1893, s. 123 oraz t. 234, 1913, s. 221.

¹⁰⁸ Por. np. FELIX MATUSZKIEWICZ, *Historia Szprotawy (1908)*, tłum. JAROSŁAW KUCZER, Szprotawa 2010, s. 25-26 i 31; JOLANTA SKIERSKA, *Szprotawa w epoce przemysłowej i poprzemysłowej*, [w:] *Epoka przemysłowa...*, s. 199 oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 12, Warszawa 1892, s. 33.

¹⁰⁹ F. MATUSZKIEWICZ, *op. cit.*, s. 206 i 217.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 203 i 218-219. Por. także J. SKIERSKA, *op. cit.*, s. 202. Autorka podaje, że w budynkach zlikwidowanego klasztoru umieszczono siedzibę sądu, przytułek i muzeum regionalne.

¹¹¹ F. MATUSZKIEWICZ, *op. cit.*, s. 222.

27 (0,9%)¹¹². W mieście stacjonował wtedy oddział 9. Kompanii Inwalidów oraz znajdowały się urzędy powiatowe. Usługi religijne świadczyły kościoły – jeden parafialny ewangelicki (zbudowany w 1747 r., a upiększony w 1822 r.), parafialny katolicki oraz filialny katolicki na Przedmieściu Głogowskim (zbudowany w 1730 r.). Na instytucje oświatowe składały się wtedy dwie wyznaniowe szkoły elementarne (katolicka miała 2 klasy i 2 nauczycieli) oraz ewangelicka szkoła miejska (ponadelementarna), która miała 5 klas i 5 nauczycieli¹¹³. W dziale gospodarczym wymienić można aptekę, dwa browary miejskie, słodownię, aż 7 gorzelni, cztery farbiarnie, wytwórnię tytoniu, tartak, młyn garbarzy (kory dębowej), olejarnię, dwa folusze, cegielnię miejską oraz 32 warsztaty sukiennicze, trzy bawelnarskie i 14 lniarskich, a poza tym jeszcze 17 kupców i 47 kramarzy¹¹⁴. Potencjał gospodarczy miasta już w 1828 roku był godny uwagi. Dodać można, że właśnie w 1828 roku we wsi Łława (Eulau), trzy kilometry na zachód od miasta (obecnie dzielica Szprotawy), powstała huta żelaza (Wilhelmshütte), która później rozwinęła się w duży zakład produkcyjny (produkty emaliowane, maszyny rolnicze). W 1837 roku zainstalowano tam maszynę parową¹¹⁵.

W 1840 roku spis wykazał w Szprotawie 3725 osób, spośród których 2949 (79,1%) było wyznania ewangelickiego, 710 katolickiego (19,1%) i 66 izraelickiego (1,8%)¹¹⁶. Dane te sugerowały, że w porównaniu z 1828 rokiem nietypowo odsetek ewangelików powiększył się o 1,2%, podobnie jak odsetek Żydów (o 0,9%), a pomniejszył się udział wyznawców katolicyzmu (o 2%). Liczba domów mieszkalnych w 1843 roku wzrosła do 411, co oznaczało wzrost o prawie 50 w porównaniu z 1828 rokiem¹¹⁷. W 1849 roku w mieście w dziale gospodarczym wynotowano 5 gorzelni, trzy cegielnie, dwa młyny wodne, dwa folusze, dwa browary, dwie destylarnie, młyn dębowy, olejarnię, tartak i fabrykę tytoniu i cygar¹¹⁸.

W świetle spisu z 1871 roku liczba domów ponownie miała ulec pomniejszeniu do 371 budynków (co budzi pewne wątpliwości), ale liczba mieszkańców powiększyła się wyraźnie do 6209 osób. W ich gronie było wtedy 4828 ewangelików (77,8%), 1286 katolików (19,7%) i 85 Żydów (1,4%)¹¹⁹. Z liczb tych wynika, że

¹¹² J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 1023. Podobnie jak w przypadku miast w powiecie kożuchowskim w tabelach po s. 1079 znaleźć możemy trochę inne dane dla 1828 r.: 355 domów, 15 obiektów produkcyjnych i 264 budynki gospodarcze. Liczba mieszkańców wynosić miała 2995 osób.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ J. SKIERSKA, *op. cit.*, s. 203.

¹¹⁶ W. SOHR, *op. cit.*, s. 541.

¹¹⁷ F. MATUSZKIEWICZ, *op. cit.*, s. 222.

¹¹⁸ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 184.

¹¹⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188.

w porównaniu z danymi z 1840 roku udział ewangelików i wyznawców judaizmu trochę się obniżył, a katolików wzrósł w niewielkim stopniu. W 1885 roku stan domów mieszkalnych powiększył się do 448 budynków, a liczba mieszkańców wzrosła do 7552 osób¹²⁰. Struktura wyznaniowa uległa niewielkim zmianom. Ewangelicy stanowili wtedy 78,2% (5904 osoby), katolicy 20,5% (1545 osób), a wyznawcy judaizmu – 1,3% (101 osób)¹²¹. Odsetek katolików w porównaniu ze spisem z 1871 roku powiększył się o 0,8%, ewangelików o 0,4%, a wyznawców judaizmu zmalał o 0,1%. Można powiedzieć, że stosunki wyznaniowe w ciągu XIX wieku nie ulegały większym zmianom – inaczej niż w większości miast badanego obszaru. W 1890 roku liczba domów miała wynosić 562, a mieszkańców w 1900 roku – 7846 osób¹²². Według spisu z 1905 roku obiektów mieszkalnych było jednak mniej, bo 498, a mieszkańców – 7900 osób. Odsetek ewangelików wynosił 76,9% (6077 osób), a katolików – 22,3% (1762 osoby). Dodatkowo mieszkało tam 55 Żydów (0,7%) oraz 6 osób innych wyznań chrześcijańskich (0,1%). Wśród ewangelików spisano czterech Polaków i jedną osobę innej narodowości, natomiast w gronie katolików 185 Polaków i jedną osobę innej narodowości¹²³. Wszyscy Polacy (189 osób) stanowili 2,4% ogółu mieszkańców Szprotawy.

Już w 1846 roku Szprotawa uzyskała połączenie kolejowe na trasie Głogów–Żagań, co korzystnie wpłynęło na dalszy rozwój gospodarczy miasta. Huta Wilhelma w Iławie rozbudowała się i zaczęła produkować kotły parowe, sprzedawane w Rosji i Anglii, oraz pompy wodne i maszyny górnicze, wysyłane nawet do Afryki Południowej. W 1870 roku doprowadzono do niej bocznice kolejową. W 1897 roku powstała tam szkoła zawodowa¹²⁴. Na przełomie XIX i XX wieku był to największy zakład przemysłowy w powiecie. Wchłonął kilka mniejszych przedsiębiorstw, jak papiernię w Iławce (Klein-Eulau), założoną w 1743 roku przez hrabiego von Redena, cegielnię, gazownię i elektrownię wodną na Bobrze oraz fabrykę pieców kąpielowych w 1888 roku.

W mieście funkcjonowały ponadto fabryki sukna, przędzalnie, wytwórnia mydła i fabryka krochmalu¹²⁵. W 1892 roku zainstalowano kanalizację, a w 1898 roku uruchomiono gazownię (rozbudowana w 1909 r.)¹²⁶. W 1911 roku powstało

¹²⁰ F. MATUSZKIEWICZ, *op. cit.*, s. 222; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 12, s. 33.

¹²¹ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 12, s. 33.

¹²² F. MATUSZKIEWICZ, *op. cit.*, s. 222.

¹²³ *Gemeindelexikon...*, s. 334-335.

¹²⁴ J. SKIERSKA, *op. cit.*, s. 203. Por. także MIECZYŚLAW POZAROSZCZYK, MACIEJ SIWICKI, STANISŁAW SYRYCKI, *Ziemia Szprotawska. Historia i ludzie*, Szprotawa-Żagań 2010, s. 26.

¹²⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 12, s. 33 oraz J. SKIERSKA, *op. cit.*, s. 203.

¹²⁶ F. MATUSZKIEWICZ, *op. cit.*, s. 238-239.

wąskotorowe połączenie kolejowe z Zieloną Górą, zwane kolejką szprotawską¹²⁷. Jolanta Skierska dodaje, że w latach 1910-1911 założono kilka nowych zakładów przemysłowych: fabrykę tekstylną, manufakturę świec, drukarnię oraz fabrykę papieru i tektury¹²⁸.

Warto zwrócić uwagę na rozwój oświaty w tym czasie. Poza szkołami elementarnymi, prywatną szkołą dla ubogich (od 1837 r.) i miejską szkołą ponadelementarną dla dziewcząt, w 1866 roku otwarto „wyższą” szkołę miejską (rodzaj liceum), którą w 1882 roku przekształcono w miejskie gimnazjum realne (zawodowe). W 1897 roku stała się ona niższym gimnazjum (progimnazjum), a w 1906 roku – niższym gimnazjum realnym¹²⁹.

Drugim miastem w powiecie był **Przemków** (**Primkenau**). Pod względem liczby ludności nie dorównywał Szprotawie. Jego lokacja na prawie niemieckim nastąpiła najprawdopodobniej w 1280 roku za sprawą księcia Przemka (Przemysława) I. Od XVII wieku w pobliskim osiedlu Młynów (Lauterbach – później część miasta) działała huta żelaza, zamknięta w 1807 roku. Z kolei w 1794 roku powstała nowa huta, tak zwana Duża Huta. W 1828 roku majątek ziemski Przemków był własnością barona Heinricha Davida von Bibran auf Roblau. Według danych spisowych w samym mieście stało 156 prywatnych domów mieszkalnych, cztery obiekty produkcyjne i tylko 39 budynków gospodarczych. Liczba mieszkańców wynosiła 1181 osób, a wśród nich było 980 ewangelików (83%) i 201 katolików (17%)¹³⁰. W mieście funkcjonowały dwa kościoły parafialne – ewangelików i katolików oraz dwie szkoły – katolicka miała jednego nauczyciela, a ewangelicka dwóch. Ponadto znajdowały się tam, poza ratuszem (z piwnicą), dom dla ubogich, apteka, browar (63 browarników), dwie gorzelnie, młyn wodny garbarzy, młyn wiatrowy garbarzy, trzy młyny zbożowe, cegielnia miejska i dwie cegielnie prywatne oraz 9 garncarni. W gronie rzemieślników wymienić można 17 bednarzy, 9 kowali, 7 kołodziejów, 7 stolarzy, a także 11 drobnych kupców (kramarzy). Pod miastem znajdował się zamek z browarem, gdzie wynotowano 29 domów mieszkalnych oraz 129 mieszkańców (106 ewangelików i 23 katolików)¹³¹.

W 1840 roku Przemków miał mieć – według spisu – 1358 mieszkańców, z których 1163 było wyznania ewangelickiego (85,6%) i 195 katolickiego (14,4%)¹³². W porównaniu z danymi z 1828 roku oznaczało to wzrost ludności ewangelickiej

¹²⁷ J. SKIERSKA, *op. cit.*, s. 204.

¹²⁸ *Ibidem* oraz M. POZAROSZCZYK, M. SIWICKI, S. SYRYCKI, *op. cit.*, s. 27.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 234-235.

¹³⁰ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 996 oraz tabele po s. 1079.

¹³¹ *Ibidem*, s. 996.

¹³² W. SOHR, *op. cit.*, s. 540.

o 2,6% i taki sam spadek udziału ludności katolickiej. W 1849 roku w dziale gospodarczym wynotowano w mieście, poza warsztatami rzemieślniczymi, 7 cegiełni, 5 młynów wiatrowych, młyn kory dębowej, browar i gorzelnię¹³³.

W 1853 roku doszło do ważnej zmiany, gdyż właścicielem majątku ziemskiego Przemków został wtedy Christian August książę Szlezwika-Holsztyna (Herzog von Schleswig-Holstein). W Przemkowie zamieszkał niedługo później, w 1856 roku, jego syn, Friedrich von Schleswig-Holstein. Obecność rodziny książęcej i jej aktywność wpłynęła na rozbudowę i upiększenie miasta. Zamek przemkowski stał się okazałym pałacem z parkiem. W okolicznych stawach hodowano na dużą skalę ryby. W 1870 roku powstała nowa huta „Henriettenhütte”, w 1872 roku fabryka krochmalu. W 1891 roku zbudowano połączenie kolejowe na trasie Niegosławice–Rokitki (Waltersdorf–Reisicht). W latach 1894–1897 książę Ernst Günther (wnuk Christiana Augusta), w tamtym czasie szwagier cesarza niemieckiego Wilhelma II, sfinansował budowę nowego pałacu. W 1896 roku powstała następna huta (Friedrich-Christianhütte) w dzielnicy Hohenofen na północnym zachodzie od centrum miasta. W hutach nie tylko wytwarzano żelazo, ale produkowano wyroby emaliowane. Dodatkowo istniały tam trzy folwarki, liczne garncarnie i browar książęcy, a ponadto dwie fabryki mebli, trzy tartaki, dwie cegielnie, mleczarnia i fabryka mąki ziemniaczanej. W 1902 roku wyremontowano ulice, a w latach 1903–1906 wprowadzono elektryczne oświetlenie¹³⁴.

W 1871 roku w Przemkowie spisano 162 prywatne domy mieszkalne (o 6 więcej niż w 1828 r.) oraz 1676 mieszkańców (prawie o 320 więcej niż w 1840 r.). Ewangelicy stanowili wtedy 89,1% ogółu ludności (1493 osoby), a katolicy 10,4% (174 osoby), a ponadto wyznawcy judaizmu – 0,5% (9 osób)¹³⁵. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych podniosła się znacznie do 277, a mieszkańców – do 2850 osób. Odsetek ewangelików wynosił 89,3% (2546 osób), czyli prawie dokładnie tyle, ile w 1871 roku. Natomiast katolicy stanowili 10,7% ogółu ludności. W gronie tych pierwszych znalazł się jeden Polak, a wśród tych drugich – 8 Polaków. Ponadto spisano jedną osobę innej narodowości (oczywiście poza niemiecką)¹³⁶. Dane te wskazują na ciągły wzrost udziału ewangelików, a spadek katolików (poza niewielkim wzrostem w latach 1871–1905). Był to nietypowy trend w porównaniu z innymi miastami badanego obszaru. Przyrost liczby ludności nie był zbyt duży w liczbach absolutnych, ale procentowo zastrzegający na

¹³³ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 189.

¹³⁴ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 9, Warszawa 1888, s. 40; J. SKIERSKA, *op. cit.*, s. 202 oraz Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 189.

¹³⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188–189.

¹³⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 334–335.

wyróżnienie (o 70% w latach 1871-1905). Powstałe w Przemkowie fabryki przemysłu metalowego były jednak wyraźnie mniejsze w porównaniu na przykład z hutą Wilhelma w niedalekiej Iławie, a zwłaszcza ze Starą Hutą w Nowej Soli, co nie przyczyniło się do zdecydowanego przełomu ludnościowego w mieście.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na kilkanaście największych wsi w powiecie w porządku alfabetycznym, według spisu ludności z 1871 roku. **Borowina (Hartau)** w źródłach historycznych pojawiła się w drugiej połowie XIII wieku. Z tego czasu pochodzi też jej wczesnogotycki kościół. Pałac powstał tam w XVI wieku za sprawą Caspra von Haugwitza. Był on później wielokrotnie przebudowywany. Pod koniec XVIII wieku (spis z 1787 r.) wieś liczyła 571 „dusz”. W XIX wieku była własnością rodziny von Stosch. Poza pałacem z niewielkim parkiem wynotowano tam zespół folwarczny i karczmę. W 1871 roku liczyła 95 domów i 462 mieszkańców. Wśród nich absolutnie dominowali ewangelicy – 461 osób (99,8%)¹³⁷. Dane dla 1905 roku były podobne: 94 obiekty mieszkalne i 435 mieszkańców. Odsetek ewangelików obniżył się do 98,2% (427 osób), a katolików wynosił 1,8% (8 osób). We wsi mieszkali sami Niemcy¹³⁸.

Brzeźnica Zimna (Kaltenbriesnitz), w której znajdował się pałac rodziny von Heuthausen (obecnie ruina), zbudowany w XIX wieku. Obok dworu obronnego z XVI stulecia, istniał tam imponujący folwark. We wsi funkcjonowała również gospoda. W 1871 roku wynotowano w niej 96 prywatnych domów mieszkalnych i 442 osoby. W ich gronie wyraźnie dominowali ewangelicy, których było 417 (94,3%), katolicy stanowili tylko 5,7% mieszkańców (25 osób)¹³⁹. W 1905 roku zmniejszyła się zarówno liczba obiektów mieszkalnych (78), jak i mieszkańców (357). Dominacja ewangelików nie była już taka duża – 330 osób, które stanowiły 92,4% (prawie 2% mniej niż w 1871 r.). Odsetek katolików wynosił 7,6% (27 osób). Wszyscy mieszkańcy byli narodowości niemieckiej¹⁴⁰.

Wieś **Chichy (Cunzendorf/Kunzendorf)** mogła się pochwalić kościołem, który powstał w połowie XIII wieku, i pałacem z XVIII wieku (dwór zbudowano tam już w XV stuleciu). W 1871 roku miała 89 domów i 516 mieszkańców, z których 495 było ewangelikami (95,9%), a tylko 21 katolikami (4,1%)¹⁴¹. Dla 1905 roku wartości były już trochę niższe – 88 obiektów mieszkalnych i 466 mieszkańców.

¹³⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188-189.

¹³⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹³⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188-189.

¹⁴⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁴¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188-189.

Ewangelicy stanowili 94,6% ludności wsi (441 osób), a katolicy – 5,4% (25 osób). Wszyscy byli narodowości niemieckiej¹⁴².

Dzikowice (Ebersdorf) wzmiankowane były już w 1273 roku, a w 1893 roku uzyskały połączenie kolejowe na trasie Łódź–Forst (Barszcz). W 1871 roku znajdowało się tam 138 prywatnych domów mieszkalnych i 731 mieszkańców. Zdecydowaną przewagę mieli tam ewangelicy – 711 osób (97,3%), a katolików było zaledwie 18 (2,5%)¹⁴³. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych była podobna i wynosiła 136, a liczba mieszkańców wzrosła do 755 osób. Udział ewangelików wynosił 92,6% (699 osób), czyli 4,7% mniej niż w 1871 roku. Katolicy natomiast stanowili 7,4% ogółu ludności. Wśród ewangelików wynotowano trzech Polaków, a katolików – 17 Polaków. Razem ich odsetek wynosił 2,7%¹⁴⁴.

Kolejne na liście są **Gościeszowice (Giessmannsdorf)**, dzielące się na Górne, Środkowe i Dolne (**Ober Giessmannsdorf, Mittel Giessmannsdorf i Nieder Giessmannsdorf**). Pierwsza wzmianka historyczna o nich pochodzi z lat 1295-1305. W XIX wieku w Gościeszowicach Środkowych, należących do rodziny von Eckartsberg, wynotowano dwa folwarki, dwa młyny wiatrowe, dwie gospody i gorzelnię, natomiast w Gościeszowicach Dolnych, będących własnością rodziny Reiche – dwór/pałac, szkołę, zespół folwarczny, młyn wiatrowy, młyn kieratowy, browar, gorzelnię i karczmę. Gościeszowice Górne należały do księżęcej rodziny von Schönaich z Siedliska (Carolath). Największą częścią była wieś środkowa (100 domów i 535 mieszkańców), a wszystkie razem w 1871 roku liczyły 212 domów i 1099 mieszkańców. Ogromną przewagę mieli tam ewangelicy, gdyż było ich 1083 (98,5%), a katolików tylko 16 osób (1,5%)¹⁴⁵. Według spisu z 1905 roku stwierdzono 190 obiektów mieszkalnych i 998 mieszkańców, a więc trochę mniej niż w 1871 roku. Przewaga ewangelików nie była już taka przygniatająca – ich odsetek wynosił 92,3% (921 osób), a katolików 7,7% (77 osób). Wśród tych ostatnich znajdowało się 19 Polaków (1,9%) oraz 9 osób innych narodowości¹⁴⁶. Podkreślić trzeba, że ten zespół trzech wsi zaliczyć należy do najlepiej zagospodarowanych obszarów wiejskich w powiecie szprotawskim.

Iława (Eulau) wspomniana została już wyżej ze względu na bliskie położenie od Szprotawy, ale przede wszystkim dlatego, że powstał tam największy w powiecie zakład przemysłowy – Huta Wilhelma. Wieś dzieliła się na Iławę Małą (Iławkę), Dolną i Górną. Wspomnieliśmy już, że w Iławie Małej (Klein-Eulau) istniała papier-

¹⁴² *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁴³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188-189.

¹⁴⁴ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁴⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188-189.

¹⁴⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

nia (od 1743 r.), w XIX wieku przejęta przez Hutę Wilhelma. W 1871 roku liczyła ona 51 domów i 676 mieszkańców, wśród których jednoznacznie dominowali ewangelicy (635 osób i 93,9%). Katolików było tylko 37 (5,5%), a Żydów czterech¹⁴⁷. W Hławie Górnej (Ober-Eulau) stało wtedy 66 domów z 642 mieszkańcami. Również tam przeważali ewangelicy – 93,5% (600 osób), a katolicy stanowili 6,5% ludności wsi (42 osoby)¹⁴⁸. Najmniejszą częścią była Hława Dolna (Nieder-Eulau), gdyż doliczono się tam tylko 40 domów i 420 mieszkańców. Przewaga ewangelików była trochę mniejsza – 346 osób (82,4%), wobec 74 katolików (17,6%)¹⁴⁹. Dane te zaskakują z tego powodu, że właśnie w Hławie Dolnej umiejscowiona była Huta Wilhelma, największe przedsiębiorstwo w regionie szprotawskim. W przypadku tej części wsi dodać należy, że zanim powstała Huta Wilhelma, już wiele lat wcześniej istniała tam mała huta żelaza i kuźnia. W 1905 roku w całej Hławie (nazwanej w spisie Groß Eulau) wynotowano 172 obiekty mieszkalne i 2090 mieszkańców, czyli wyraźnie więcej niż w 1871 roku, gdyż wtedy w trzech częściach było 157 domów i 1738 mieszkańców. Na ten wzrost miał wpływ korzystny rozwój gospodarczy (huta) oraz bliskość Szprotawy. Ewangelicy stanowili wtedy 88,2% ludności (1844 osoby), katolicy 11,5% (241 osób), a Żydzi – 0,2% (4 osoby). W gronie tych pierwszych był jeden Polak i jedna osoba innej narodowości, a wśród tych drugich – 25 Polaków i również jedna osoba innej narodowości¹⁵⁰. Odsetek Polaków wynosił tym samym 1,2% ogółu mieszkańców.

Leszno Górne (Ober Leschen), wzmiankowane w 1240 roku, miało stare tradycje metalurgiczne. Co najmniej od 1408 roku istniała tam kuźnia, a w 1776 roku wybudowano dwa wielkie piece hutnicze. Huta istniała do 1884 roku. Po tej dacie we wsi funkcjonowała fabryka celulozy. W 1871 roku stało tam 55 domów, a mieszkało w nich 491 osób. Pod kątem wyznaniowym dominowali ewangelicy – 453 osoby (92,3%), a katolicy stanowili tylko 7,7% (38 osób). Obok istniała również wieś **Leszno Dolne (Nieder Leschen)**, które w 1871 roku miało 70 domów i 378 mieszkańców. Przewaga ewangelików nie była tam aż tak duża – 202 osoby i 53,4%. Katolicy stanowili 46,6% (176 osób), co było wysokim wskaźnikiem w powiecie szprotawskim¹⁵¹. W 1905 roku w Lesznie Górnym były 53 obiekty mieszkalne, czyli mniej niż w 1871 roku, ale liczba mieszkańców wzrosła aż do 718 osób. Przewaga ewangelików nie była już taka duża – 80,6% (579 osób, spadek o 11,7%), a na katolików przypadało 19,4% (139 osób). Wśród tych ostatnich

¹⁴⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188-189.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁵⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁵¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188-189.

było 21 Polaków (2,9%) oraz 25 osób innej narodowości, w tym 5 Czechów¹⁵². Korzystne zmiany dostrzegalne były również w Lesznie Dolnym. W 1905 roku wynotowano tam 81 obiektów mieszkalnych i 510 mieszkańców. Przewaga ewangelików stała się jeszcze mniejsza – 52,9% (270 osób), wobec 46,9% katolików (239 osób). W grupie katolików znalazło się 7 Polaków (1,4%)¹⁵³.

Dużą wsią przemysłową były **Małomice (Mallmitz)**. Zalicza się je do starych osad słowiańskich, nawet z okresu neolitu i brązu (kultura łużycka). Lokacja wsi na prawie niemieckim nastąpiła około 1280 roku. Później osada otrzymała przywileje handlowe – stała się osadą targową z cechami rzemieślniczymi i radą miejską. W XVIII wieku istniała tam kuźnia (hamernia) i na jej bazie w 1800 roku otworzono hutę żelaza z inicjatywy właściciela Fabiana von Dohna. Nazwał ją „Marienhütte”, a pracowała ona prawie wyłącznie na potrzeby zbrojeniowe armii pruskiej. Na wzniesieniu we wsi istniał także barokowy pałac rodziny von Dohna, spalony przez wojska francuskie, a odbudowany w połowie XIX wieku. Obok pałacu znajdowały się park oraz zespół folwarczny. Osada uzyskała połączenie kolejowe w 1875 roku, a w 1898 roku, obok rozrastającej się huty, powstały zakłady naczyń blaszanych. W 1911 roku uruchomiono tam także elektrownię wodną na Bobrze, która zasilala miejscowe fabryki w prąd elektryczny. W 1871 roku w Małomicach doliczono się 84 prywatnych domów mieszkalnych i 818 osób w nich żyjących. Dominowali tam wyraźnie ewangelicy – 800 osób (97,8%), katolików było tylko 16 (2%), a Żydów zaledwie dwóch¹⁵⁴. W 1905 roku we wsi wynotowano już 218 domów i 3083 mieszkańców. Dane te wskazywały na szybki rozwój i Małomice stały się w tamtym momencie największą wsią powiatu, większą nawet od Przemkowa. Przewaga ewangelików nie była już taka duża jak w 1871 roku, gdyż przy 2885 osobach ich odsetek wynosił 90,3% (7,5% mniej), a katolików 9,5% (294 osoby). Dodatkowo cztery osoby były wyznawcami innych religii chrześcijańskich. Wśród ewangelików spisano dwóch Polaków, a katolików – 12 Polaków¹⁵⁵.

Młynów (Lauterbach) wymieniony został już wcześniej ze względu na położenie pod samym Przemkowem. Przypomnijmy, że w XVII stuleciu istniała tam huta żelaza do 1807 roku. Ponadto zaznaczyć należy, że w 1737 roku powstała papiernia, funkcjonująca do 1847 roku. Potem została przerobiona na młyn zbożowy. Istnieją wskazówki, że w Młynowie w XIX wieku istniały także folwark oraz księżąca fabryka krochmalu (książąt Szlezwik-Holsztyn). W 1871 roku wynotowano tam

¹⁵² *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 190-191.

¹⁵⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

87 domów i 595 mieszkańców. Podobnie jak w większości badanych miejscowości, ogromną przewagę mieli tam ewangelicy. Stanowili oni 98,5% ogółu ludności wsi (586 osób), a wyznania katolickiego było tylko 9 osób¹⁵⁶. Według spisu z 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wzrosła do 107, a mieszkańców – do 1150 osób, co wskazywało na podwojenie stanu ludności. Odsetek ewangelików wynosił wtedy 91,7% (1055 osób), a katolików 8,3% (95 osób). Katolikami było również dwóch Polaków¹⁵⁷.

Mycielin (Metschlau) wzmiankowany był już w 1296 roku – w tym czasie zbudowano tam kościół w stylu gotyckim. W XIX wieku istniał ponadto pałac z okazałym parkiem. W 1871 roku liczył 107 domów mieszkalnych, w których spisano 574 osoby. Dominowali wśród nich ewangelicy – 527 osób (91,8%), a katolikami było 45 osób (7,8%). Ponadto zamieszkiwały tam dwie osoby wyznania judaistycznego¹⁵⁸. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych obniżyła się do 91, a mieszkańców do 493. Ewangelików było 458 osób (92,9%), a katolików 35 osób (7,1%). W gronie tych ostatnich wynotowano 5 Polaków i jedną osobę innej narodowości¹⁵⁹.

Niegosławice (Waltersdorf) były szczególnie dużą wsią, ze średniowiecznym rodowodem (kościół z XIII w.). W XIX stuleciu uzyskały połączenie kolejowe na trasie Szprotawa–Głogów – stacja znajduje się 1,5 km od centrum. Szczyciły się tym, że w 1936 roku urodził się tam Günter Blobel, laureat Nagrody Nobla z medycyny. W 1871 roku w Niegosławicach spisano 194 domy i 1170 mieszkańców. Co charakterystyczne, wyraźną przewagę mieli w nich katolicy. Stanowili oni 85,2% ogółu ludności (997 osób), a ewangelicy tylko 14,8% (173 osoby)¹⁶⁰. Był to najwyższy odsetek ludności katolickiej w jednej miejscowości powiatu szprotawskiego, a w liczbach absolutnych ustępowały one nieznacznie tylko Szprotawie (tam 1286 katolików). W 1905 roku spisano 193 obiekty mieszkalne i 1066 mieszkańców, czyli trochę mniej niż w 1871 roku. Przewaga katolików nie była już taka duża – ich odsetek wynosił wtedy 67,8% (723 osoby), czyli aż 17,4% mniej niż w 1871 roku. Ewangelicy stanowili 32,1% (342 osoby) ogółu ludności. Wśród nich był jeden Polak, a w gronie katolików 9 Polaków¹⁶¹.

Przeclaw-Oleśnica Górna (Ottendorf-Ulbersdorf) jako wieś zaistniała około 1240 roku, kościół wybudowano także w tym czasie – jeszcze w XIII wieku.

¹⁵⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 190-191.

¹⁵⁷ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁵⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 190-191.

¹⁵⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁶⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 190-191.

¹⁶¹ *Gemeindelexikon...*, s. 338-339.

W 1720 roku powstał pałac rodziny von Schkopp wraz z parkiem. Od 1829 roku był własnością następcy tronu, Wilhelma Pruskiego. W XIX wieku istniał tam folwark. Spis z 1871 roku wykazał 144 prywatne domy mieszkalne oraz 709 osób (średnio zaledwie 4,9 osoby na dom), spośród których 695 było wyznania ewangelickiego (98%). Katolików było tylko 14 (2%)¹⁶². W 1905 roku Przecław miał 117 obiektów mieszkalnych i 532 mieszkańców. Dominacja ewangelików była nadal bardzo wyraźna, gdyż stanowili 98,1% (522 osoby), a katolicy – 1,9% (10 osób). Pod kątem narodowościowym we wsi nie mieszkali przedstawiciele żadnych grup narodowościowych poza Niemcami¹⁶³.

Siecieborzyce (Rückersdorf) w drugiej połowie XIX stulecia zajmowały trzecie miejsce w gronie osad wiejskich po Niegosławicach i Iławie (licząc razem trzy jej części) pod kątem liczby domów i mieszkańców. Wzmiankowane były już w 1274 roku, a kościół gotycki datowany jest na 1260 rok. W XVI wieku powstał tam dwór, przebudowany w XVII wieku, natomiast przekształcony w pałac został w wieku XVIII. Istniał tam także park pałacowy i folwark. W 1871 roku wieś liczyła 156 domów i 939 mieszkańców. Charakteryzowała się tym, że wszyscy mieszkańcy byli wyznania ewangelickiego¹⁶⁴. W 1905 roku we wsi spisano 169 obiektów mieszkalnych i 823 mieszkańców. Ewangelicy stanowili 98,2% ogółu zaludnienia, a obok nich pojawiło się kilkunastu katolików, dokładnie 15 osób (1,8%). Wszyscy mieszkańcy byli Niemcami¹⁶⁵.

Witków (Wittgendorf) powstał około roku 1220, co czyniło go jedną z najstarszych, lokowanych wsi w badanym regionie. Od XIII wieku funkcjonował także kościół w stylu gotyckim. W XIV wieku powstał zamek rycerski z fortyfikacjami, który był później rozbudowywany. Niedaleko od zamku wybudowano jeszcze dwór z zabudowaniami gospodarczymi (folwark). Według spisu z 1871 roku mieszkało tam 631 osób w 111 domach. Ludność ewangelicka miała ogromną przewagę – 613 osób (97,1%). Jako katolików wynotowano tam tylko 18 osób (2,9%)¹⁶⁶. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych obniżyła się do 102, a mieszkańców do 519 osób. Dominacja ewangelików trochę zmalała do 93,6% (486 osób), a odsetek katolików wzrósł do 6,4% (33 osoby). Wśród ewangelików spisano jednego Polaka (jako tzw. osobę dwujęzyczną)¹⁶⁷.

¹⁶² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 190-191.

¹⁶³ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁶⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 190-191.

¹⁶⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁶⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 190-191.

¹⁶⁷ *Gemeindelexikon...*, s. 338-339.

Poza tymi dużymi wsiami można wymienić dwie mniejsze, w których – co nietypowe – przeważali katolicy. Były to **Bukowica (Bockwitz)** i **Miłaków (Milkau)**. Bukowica miała bardzo stary kościół z XII stulecia, przebudowany w XVI wieku. W 1871 roku było tam 70 domów i 386 mieszkańców (średnio tylko 5,5 osoby na dom). Ewangelicy stanowili 49,7% ogółu ludności (192 osoby), a katolicy – 50,3% (194 osoby)¹⁶⁸. W 1905 roku wynotowano 66 obiektów mieszkalnych i 311 mieszkańców, czyli mniej niż w 1871 roku. Przewaga katolików była już trochę większa, gdyż stanowili oni 53,1% (165 osób). Dla ewangelików pozostawało 46,9% (146 osób). Wśród katolików znajdował się jeden Polak¹⁶⁹. Miłaków był wzmiankowany w 1295 roku. Około 1600 roku powstał tam dwór obronny, przebudowany przez późniejszych właścicieli. Od 1760 roku byli nimi książęta von Schönaich z Siedliska. W XIX i XX wieku dwór przebudowano na pałacyk z parkiem. W 1871 roku spisano 73 domy i 423 mieszkańców. Wśród nich było 201 ewangelików (47,5%) oraz 222 katolików (52,5%)¹⁷⁰. W 1905 roku wieś się trochę „skurczyła”, gdyż miała 60 obiektów mieszkalnych i 370 mieszkańców. Różnica pomiędzy wyznaniem była wtedy już minimalna. Katolicy stanowili 50,5% (187 osób), a ewangelicy 49,5% (183 osoby) ogółu ludności. Wszyscy oni należeli do grupy niemieckiej. Obydwie wsie leżały w północno-wschodniej części powiatu szprotawskiego, ale trudno rozstrzygnąć, czy miało to wpływ na strukturę wyznaniową.

Cały powiat szprotawski w 1816 roku liczył 19 308 mieszkańców, w gronie których było 17 078 ewangelików (88,4%), 2211 katolików (11,5%) i zaledwie 19 Żydów (0,1%). W 1821 roku liczba mieszkańców była już znacznie wyższa, co wynikało także z przyłączenia do powiatu kilku nowych terenów. Wynosiła ona wtedy 25 096 osób. Struktura religijna nie uległa większym zmianom: ewangelicy stanowili 87,8% ogółu ludności (22 034 osoby), katolicy 12,1% (3034 osoby), a Żydzi nadal 0,1% (28 osób)¹⁷¹. W 1816 roku w powiecie było 6 parafialnych kościołów ewangelickich (liczba raczej zbyt niska), 12 parafialnych kościołów katolickich i jeden kościół filialny, natomiast nie było żadnej synagogi¹⁷².

Dla 1819 roku posiadamy kilka informacji o stanie gospodarczym powiatu. W tym czasie funkcjonowało tam 37 młynów wiatrowych, 31 młynów wodnych, 15 olejarni, 8 cegielni, 7 tartaków, trzy folusze, dwie papiernie oraz ponadto 35 warsztatów wełnianych (z tego 1 na „pół etatu”) i 33 warsztaty lniane

¹⁶⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 188-189.

¹⁶⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 336-337.

¹⁷⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 190-191.

¹⁷¹ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 314-318.

¹⁷² *Ibidem*, s. 315-317.

(z tego 18 w formie pracy dorywczej). W dziale usług wynotowano 25 wędrownych kramarzy, cztery hotele i 28 noclegowni, dwie restauracje i aż 101 pospolitych karczm (właściwie wyszynków)¹⁷³. Jako służba domowa pracowało 67 mężczyzn i 104 kobiety oraz jako „służba robotnicza” – 1586 mężczyzn i 1505 kobiet. Proste prace ręczne wykonywało ponadto 757 mężczyzn i 980 kobiet. Wyszczególnieni pracownicy najemni, wykonujący prace fizyczne, stanowili grupę 4999 osób, czyli ponad 26% ludności powiatu. Wskaźnik ten był już dosyć wysoki dla początku XIX wieku oraz dla powiatu, gdzie nie było wtedy dużych zakładów przemysłowych. Dla 1816 roku przytoczyć można jeszcze informacje o stanie szkolnictwa. W całym powiecie spisano 36 publicznych szkół elementarnych, w których tylko 32 nauczycieli (powinien być co najmniej 1 nauczyciel na szkołę) kształciło 2926 uczniów i uczennice¹⁷⁴.

Dla 1821 roku praca Alexandra Augusta Mützella dostarcza także kilku danych o stanie budownictwa w powiecie. Według ówczesnego spisu statystycznego było tam 28 kościołów, czyli o 9 więcej niż w 1816 roku. Można przypuszczać, że we wcześniejszym zestawieniu pominięto 9 kościołów ewangelickich. Oznacza to, że w 1816 roku powinno ich być 15, a nie tylko 6. Ponadto na terenie powiatu wynotowano 59 budynków publicznych (poza kościołami), 3863 prywatne domy mieszkalne, 136 obiektów produkcyjnych, jak fabryki, magazyny i młyny oraz 3290 budynków gospodarczych, jak stodoły, stajnie, szopy, obory i chlewnie¹⁷⁵. Wskazać należy, że przegląd gospodarczy powiatu z 1819 roku nie uwzględnił na przykład hut żelaza i kuźnic, a na podstawie przytoczonych wcześniej danych o Szprotawie, Przemkowie, Małomicach, Iławie i Młynowie wiemy, że takie zakłady już wtedy istniały. Nie uwzględniono ponadto licznych browarów i gorzelni. Udowadnia to spis gospodarczy z 1849 roku. W jego świetle na terenach wiejskich funkcjonowały duża roszarnia lnu w Radwanicach (220 pracowników), huty żelaza w Iławie, Małomicach, Lesznie Górnym, Świętoszowie i Dziećmiarowicach (łącznie 780 pracowników) oraz duża papiernia (123 pracowników), a ponadto 25 gorzelni i destylarni, 17 browarów, 9 cegielni, cztery wytwórnie wyrobów żelaznych i wapniarnia¹⁷⁶. Nie była to wyczerpująca lista, gdyż zabrakło na niej młynów i tartaków.

W 1828 roku liczba ludności wynosić miała 27 458 osób, z tego 24 060 było wyznania ewangelickiego (87,6%), 3372 katolickiego (12,3%) i 26 judaistycznego

¹⁷³ *Ibidem*, s. 323.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 323-324.

¹⁷⁵ *Ibidem*, s. 312.

¹⁷⁶ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 190.

(0,1%)¹⁷⁷. W 1840 roku stan zaludnienia podniósł się do 30 632 osób, a w tym 26 826 ewangelików (87,6%), 3740 katolików (12,2%) i 66 Żydów (0,2%)¹⁷⁸. Jak widać, struktura wyznaniowa w latach 1821-1840 nie uległa praktycznie żadnym zmianom. Odsetek wyznawców katolicyzmu obniżył się w 1871 roku minimalnie i wynosił 12,1%, ale w późniejszym okresie już wzrastał, chociaż powoli. Ewangelicy stanowili w tymże roku 87,5%, a wyznawcy judaizmu – 0,3%. W 1890 roku udział katolików był na poziomie 13,7%, a w 1905 roku – 15,3%. W tym ostatnim roku odsetek ewangelików wynosił już tylko 84,5%, a ludności żydowskiej 0,1%. Trzeba jednak przyznać, że tendencja ta w niewielkim stopniu uległa załamaniu w 1910 roku, kiedy udział wyznawców katolicyzmu obniżył się o 0,5% i wynosił 14,8%. Było to mimo wszystko wciąż o ponad 3% więcej niż na początku XIX stulecia (por. dane w tabeli 40).

Kolejnym zjawiskiem, na które należy zwrócić uwagę, jest rozwój demograficzny. Patrząc na dane z tabeli 40, dostrzec można, że liczba ludności powiatu wzrastała do 1855 roku. Następnie nie zmieniała się ona do 1871 roku, powiększała się w latach 1871-1900, a na początku XX wieku ponownie pozostawała na tym samym poziomie. Stopa wzrostu stanu ludności, licząc od 1816 roku do 1910 roku, wynosiła 1,13% rocznie, co jest wskaźnikiem dosyć wysokim. W roku wyjściowym (1816) obszar powiatu był mniejszy i za skok liczby ludności do 1821 roku odpowiedzialne były głównie zmiany granic powiatu. Licząc bowiem od 1821 roku, średnia roczna stopa wzrostu wynosiła zaledwie 0,7%, co było już wartością niską.

Dane z tabeli 40 pozwalają obserwować zmiany struktury narodowościowej, zwłaszcza na przełomie XIX i XX stulecia. W powiecie wyraźnie dominowała ludność niemiecka. Dopiero w 1861 roku dostrzeżono statystycznie kilka osób mówiących po polsku i nieumiejących porozumieć się w języku niemieckim. Spisy w latach 1890-1910 wykazały już więcej ludności polskiej. Dynamika jej wzrostu jest godna uwagi, ale obracamy się wciąż w stosunkowo niewielkich wartościach. W 1890 roku Polacy stanowić mieli (według danych urzędowych) 1,1% ogółu mieszkańców, w 1900 roku było to już 1,8%, w 1905 roku – 2,1%, a w 1910 roku – najprawdopodobniej 2,6%. W kwestii podziałów narodowościowych warto jeszcze zajrzeć do statystyki językowej uczniów szkół elementarnych (tabela 41).

Dane w tabeli 41 nie przynoszą przełomowych informacji o strukturze narodowościowej. Wygląda na to, że Polacy przybywający do pracy w powiecie szprotawskim rzadko przesiedlali się z całymi rodzinami. Odsetek polskojęzycz-

¹⁷⁷ J.G. KNIE, *op. cit.*, tabele po s. 1079.

¹⁷⁸ W. SOHR, *op. cit.*, s. 537.

Tabela 40

Wyniki spisów urzędowych w powiecie szprotawskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	19 308	–	–	–	2211	17 069	19
1821	25 096	–	–	–	3034	22 034	28
1828	27 458	–	–	–	3372	24 060	26
1831	27 927	–	–	–	–	–	–
1840	30 632	–	–	–	3740	26 826	66
1855	33 345	–	–	–	4017	29 203	125
1858	33 349	–	–	–	4044	29 193	112
1861	33 310	33 303	7	–	–	–	–
1864	33 773	–	–	–	4161	29 487	103
1867	34 410	–	–	–	4319	29 944	113
1871	33 697	–	–	–	4093	29 485	103
1890	36 759	36 337	307	84	5048	31 605	87
1900	39 042	38 175	570	124	5873	33 081	68
1905	39 565	38 631	797	42	6037	33 449	60
1910	39 882	38 860	977	38	5911	33 898	48

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, Bd. 6, Halle 1825, s. 314-318; JOHANN GEORG KNIE, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1830, tabela po s. 1079; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 259; WILHELM SOHR, *Der Zustand der Bevölkerung der Provinz Schlesien im Jahre 1840*, „Schlesische Provinzialblätter” 1841 (Zwölftes Stück, December), s. 537.

Tabela 41

Wyniki spisów szkolnych w powiecie szprotawskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	5780	5779	0	1	737	16 051	13
1891	5721	5711	0	10	811	15 764	3
1896	6029	5994	9	26	711	16 026	5
1901	6406	6352	15	39	–	–	–
1906	6516	6465	19	32	–	–	–
1911	6681	6636	9	35	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 259.

ných uczniów był jeszcze niższy, niż wskazywały na to spisy powszechnie z lat 1890–1910. W 1891 roku odsetek polskich uczniów wynosił zaledwie 0,2%, a w najlepszych latach doszedł tylko do wartości 0,8% (w 1900 i 1905 r.). Do wybuchu pierwszej wojny światowej powiat szprotawski pozostał powiatem z ogromną dominacją ludności niemieckiej (z pewnością ponad 95%) i znaczną przewagą osób wyznania ewangelickiego (prawie 85%).

Po zaprezentowaniu powyższych danych, zwłaszcza dla poszczególnych miast i wsi, możemy stwierdzić, że gospodarczo ten niewielki powiat w XIX i na początku XX stulecia prezentował się całkiem nieźle. Poza kilkanaście hutami i zakładami przemysłu maszynowego funkcjonowało tam stosunkowo dużo folwarków (i pałaców!), browarów, gorzelni, młynów wiatrowych i wodnych, cegielni, tartaków, olejarni i papierni oraz co najmniej dwie fabryki krochmalu. Kilka zakładów innych branż spotkać można było zwłaszcza w Szprotawie (fabryki włókiennicze, farbiarnie, folusze, fabryka tytoniu), a ponadto w Przemkowie.

3.3. Powiat zielonogórski (Grünberg in Niederschlesien)

Powiat zielonogórski znajdował się w północnej części regencji legnickiej. Od południa stykał się z powiatem kożuchowskim, od północy graniczył z powiatem sulechowsko-świebodzińskim, a od zachodu z powiatem krośnieńskim (obydwa z regencji frankfurckiej) oraz od wschodu z powiatem babimojskim z regencji poznańskiej. W 1821 roku powierzchnia jego wynosiła 15,1 mili kwadratowej, co stanowiło 328 594 mórg¹⁷⁹. W przeliczeniu na kilometry kwadratowe dawało to wartość 856,8 jednostek. W 1861 roku obszar uległ niewielkiemu powiększeniu do 15,91 mili kwadratowej,¹⁸⁰ co stanowiło 902,7 km². W 1890 roku powierzchnia powiatu zmniejszyła się do 857,6 kilometrów kwadratowych, a w 1910 roku wynosiła 860,4 kilometra kwadratowego¹⁸¹. Oznaczało to, że powiat zielonogórski zaliczał się na badanym obszarze do średnich jednostek administracyjnych.

Największym ośrodkiem powiatu była bezsprzecznie **Zielona Góra (Grünberg in Niederschlesien)**. Osada słowiańska istniała tam co najmniej od XIII wieku, a być może już w X wieku¹⁸². Pierwsza wzmianka historyczna pochodzi

¹⁷⁹ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 180.

¹⁸⁰ „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 236.

¹⁸¹ „Preußische Statistik”, t. 121, 1893, s. 123 oraz t. 234, 1913, s. 221.

¹⁸² Tę ostatnią datę sugeruje HUGO SCHMIDT, *Geschichte der Stadt Grünberg, Schles., Grünberg, Schlesien 1922*, s. 67.

z 1302 roku, ale miasto lokowane zostało najprawdopodobniej kilka lat wcześniej lub bezpośrednio po tej dacie¹⁸³. W okresie wczesnonowożytnym znane było głównie z produkcji sukna, a sukiennicy zajmowali w nim jednoznacznie dominującą pozycję (około 500 mistrzów w XVII w.). Pod koniec XVII stulecia funkcjonowało w mieście ponad 50 małych browarów, a prawie 140 mieszczan uprawiało winną latorośl. Produkcja piwa i wina dla wielu rzemieślników i kupców były zajęciami dodatkowymi, gdyż nie przynosiły wystarczających dochodów¹⁸⁴. Spis podatkowy z 1688 roku, który obejmował miasto i jedno przedmieście, zawiera informacje o dwóch młynach i czterech folwarkach pod miastem, natomiast obszerniejszy spis z 1696 roku (miasto z 2 przedmieściami) wymienia już 6 młynów i 16 folwarków, a ponadto jeszcze trzy folusze i słodownię¹⁸⁵.

W Zielonej Górze w 1800 roku miało być 1085 prywatnych domów mieszkalnych i 8321 mieszkańców, z czego 6204 ewangelików (74,6%) i 2117 katolików (25,4%)¹⁸⁶. Zdziwia brak przedstawicieli innych religii, na przykład żydowskiej, którzy występują we wszystkich następnych danych statystycznych. Więcej informacji dostarcza opracowanie Alexandra Augusta Mützella. W 1810 roku liczba mieszkańców miała wynieść 8316 osób, czyli o 5 mniej niż 10 lat wcześniej. W 1811 roku w mieście doliczono się 1098 prywatnych domów mieszkalnych oraz 579 budynków innego rodzaju¹⁸⁷. W 1816 roku zaludnienie wzrosło do 9125 osób, z których 6472 należały do Kościoła luterańskiego, a 5 do Kościoła reformowanego (razem 71%). Katolicy stanowili 27,8% (2534 osoby), a Żydzi

¹⁸³ Dyskusja wokół daty lokacji Zielonej Góry toczy się od dawna. Por. np. LESZEK C. BELZYT, *Zielona Góra około 1700 roku. Struktura ludności w świetle spisów podatkowych*, Zielona Góra 2021, s. 19-21. Tam też dalsza literatura. Zob. również odpowiedni rozdział w zbiorowej pracy o dziejach miasta: KRZYSZTOF BENYSKIEWICZ, *Zielona Góra w średniowieczu do końca XV wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 1: *Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Zielona Góra 2011, s. 83-84 i 88.

¹⁸⁴ Por. L.C. BELZYT, *Zielona Góra około 1700 roku...*, s. 174-175.

¹⁸⁵ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, zespół Akta miasta Zielona Góra, sygn. 89/5/22, Steuer Buch in der Ziengmauer undt Niedergassen 1688 (1690), k. 1-522 oraz sygn. 89/5/23, Steuer Buch 1696 in der Ringmauer, k. 1-267; sygn. 89/5/24, Steuerbuch 1696 vorm Niedertor, k. 1-239 i sygn. 89/5/26, Steuerbuch vorm Obertor 1696, k. 1-164. Zob. też L.C. BELZYT, *Zielona Góra około 1700 roku...*, s. 55.

¹⁸⁶ Zob. ZBIGNIEW BUJKIEWICZ, *Krajobraz materialny i społeczny Zielonej Góry od końca XVIII do połowy XX wieku. Przestrzeń. Ludność. Gospodarka*, Zielona Góra 2003, s. 121 i 110; na s. 109 też informacje o innych danych wynoszących dla 1800 r. 7497 osób. Autor nie podaje tam liczby mieszkańców wyznania żydowskiego – być może w ogóle nie mieszkali wtedy w mieście. Zob. także JOLANTA SKIERSKA, *Epoka przemysłowa i poprzemysłowa w Zielonej Górze*, [w:] *Epoka przemysłowa...*, s. 22. Por. także ZBIGNIEW BUJKIEWICZ, *Dzieje społeczno-gospodarcze Zielonej Góry w XIX i początkach XX wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 2: *Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Zielona Góra 2012, s. 104.

¹⁸⁷ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 24-25 i 28.

0,7% (67 osób)¹⁸⁸. Dane te wskazywały, w porównaniu z 1800 rokiem, że udział ewangelików obniżył się o 3,6%, a katolików wzrósł o 2,4%. Dla tego samego roku wynotowano w dziale oświatowym cztery elementarne szkoły publiczne, w których czterech nauczycieli pracowało z 551 uczniami oraz jedną elementarną szkołę prywatną, w której dwóch nauczycieli kształciło 21 uczniów. Ponadto funkcjonowały tam publiczne szkoły ponadelementarne: 6 szkół dla chłopców z 6 nauczycielami i 266 uczniami oraz cztery szkoły dla dziewcząt z czterema nauczycielami i 290 uczennicami. W Zielonej Górze pracowało wtedy 7 lekarzy i 8 położnych¹⁸⁹.

Pod kątem zawodowym dla 1819 roku wymienić można 130 szewców (w tym 50 mistrzów), 88 krawców (52 mistrzów), 44 stolarzy (22 mistrzów), 43 rzeźników (19 mistrzów) i 39 piekarzy (30 mistrzów). W mieście funkcjonowało 620 warsztatów wełniarskich (liczba bardzo wysoka, wskazująca na absolutną dominację sukienników) oraz 7 warsztatów lniarskich (płócienników). Na dział usługowy składały się dwie apteki, 31 sklepów różnych asortymentów, 43 kramy, 32 karczmy, dwie restauracje, dwa hotele i cztery noclegownie. Prywatną służbę domową tworzyło 50 mężczyzn i 176 kobiet, a „służbę produkcyjną” – 156 mężczyzn i 265 kobiet¹⁹⁰.

Dla roku 1821 roku podano, że w Zielonej Górze były dwa kościoły (pominęto tam synagogę, o której wspomniano w 1816 r.), 20 budynków publicznych, 1191 prywatnych domów mieszkalnych (o 93 więcej niż w 1811 r.), a ponadto 31 budynków produkcyjnych i 632 obiekty gospodarcze. Razem dawało to liczbę 1725 budynków, z których 640 miało dachy z dachówkami, 1085 z gontem, a co ważne, brakowało domów ze strzechami. Liczba ludności podniosła się do wartości 9751 osób. W notatkach końcowych znalazły się informacje, że Zielona Góra była siedzibą władz powiatowych i Głównego Urzędu Podatkowego, a dominującymi zajęciami ludności była produkcja sukna (w 1821 r. – 22 674 sztuki) oraz wytwórczość wina i uprawa owoców¹⁹¹.

Johann Gottfried Knie w swoim opisie Śląska za rok 1828 zawarł jeszcze więcej szczegółów dotyczących Zielonej Góry. Dane na temat stanu ludności nie są jednoznaczne. W tekście autor ten podaje liczbę 8852, a w tabeli na końcu opracowania 9049 osób. Podobnie niejednoznaczne są informacje o strukturze wyznaniowej. W tekście zapisano, że katolików miało być 1143 osoby, a w tabeli –

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 28-30.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 34-35.

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 36-38 i 41-43.

¹⁹¹ *Ibidem*, s. 44-45. Rocznie wytwarzano przeciętnie 10 tysięcy wiader wina i uzyskiwano 4 tysiące korców owoców. Korzec berliński wynosił 55 litrów, wrocławski – 74 litry, legnicki – 97,6 litra i głogowski 102 litry. Trudno rozstrzygnąć, który z korców autor miał na myśli.

1085. Różnice występują także w przypadku ewangelików (7576 lub 7816 osób), jak również ludności żydowskiej (133 osoby lub 148 osób)¹⁹². Nie rozstrzygając, które dane są bliższe rzeczywistości, wyraźnie widoczny jest spadek ogólnej liczby mieszkańców oraz ogromny ubytek osób wyznania katolickiego. Ich udział zmniejszył się z 27,8% w 1816 roku do poniżej 13%, co było zjawiskiem niespotykanym na badanym tutaj obszarze. Wiadome jest, że po 1822 roku, na skutek wprowadzenia przez Rosję wysokich ceł na produkty włókiennicze, doszło do głębokiego kryzysu w tej branży na terenie państwa pruskiego, w tym także na Śląsku. Wielu sukienników przeniosło się wtedy do Łodzi, leżącej już w zaborze rosyjskim. Można przypuszczać, że dotyczyło to również mieszkańców Zielonej Góry, w której sukiennicy od dawna zdecydowanie dominowali i być może byli oni w większości wyznania katolickiego¹⁹³.

W 1828 roku miało być w mieście 127 domów mieszkalnych wewnątrz murów i 1029 na czterech przedmieściach, czyli razem 1156¹⁹⁴. Dane w tabeli na końcu tego wydawnictwa i tym razem przynoszą trochę inne wartości. Prywatnych domów mieszkalnych miało być 1248 (a nie 1156), a ponadto dwa kościoły (ponownie brak synagogi), 37 budynków publicznych, 26 produkcyjnych i 446 gospodarczych¹⁹⁵. W porównaniu z informacjami z 1821 roku obniżyła się liczba obiektów produkcyjnych (o 6) i gospodarczych (o 186), natomiast wzrosła liczba domów mieszkalnych (o 57). Autor tego opracowania zwraca uwagę na sprawy wyznaniowe i oświatowe, ściśle wtedy ze sobą związane. W Zielonej Górze istniał wtedy, od 1748 roku, parafialny kościół ewangelicki z dwoma pastorami i jeden parafialny kościół katolicki. Ewangelicka była miejska szkoła ponadelementarna (4 klasy i 4 nauczycieli), zbudowana w latach 1768-1770 oraz ewangelicka szkoła ponadelementarna dla dziewcząt (2 klasy i 2 nauczycieli). Ponadto funkcjonowało tam 5 ewangelickich szkół elementarnych, każda po jednym nauczycielu, w tym jedna dla dzieci z ubogich rodzin, założona w 1773 roku. Dodać należy, że w mieście istniała także katolicka ponadelementarna szkoła miejska pod patronatem Magistratu z trzema klasami i trzema nauczycielami¹⁹⁶. Nie wspomniano o katolickiej szkole elementarnej, natomiast wymieniono jeszcze szkołę żydowską

¹⁹² J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 935 oraz tabela po s. 1079.

¹⁹³ Częściowo potwierdza takie zjawisko Z. BUJKIEWICZ, *Dzieje społeczno-gospodarcze...*, s. 123.

¹⁹⁴ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 935. Interesujące jest, że liczba domów wewnątrz murów nie zmieniała się od 1700 r. (w 1696 r. – 129 domów), natomiast wzrosła wyraźnie na czterech przedmieściach – wcześniej były tylko trzy przedmieścia, a na nich 585 domów. Zob. L.C. BELŻYT, *Zielona Góra około 1700 roku...*, s. 54-55.

¹⁹⁵ J.G. KNIE, *op. cit.*, tabela po s. 1079.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 935.

z jednym nauczycielem i tak zwaną szkołę dziecięcą (Kinderschule), także z jednym nauczycielem¹⁹⁷.

W Zielonej Górze wynotowano ponadto między innymi ratusz, Sąd Miejski, Urząd Pocztowy, magazyn solny (faktorię solną), Dom Opieki (Hospital) dla 21 starszych osób, Dom Dziecka i Dom Poprawczy. Uprawa winorośli prowadzona była w 2300 ogrodach. Wśród rzemieślników nadal dominowali sukiennicy (446 mistrzów), a ponadto funkcjonowały tam trzy przędzalnie wełny, 6 foluszy, 10 młynów wiatrowych, młyn kory dębowej (garbarzy), cztery cegielnie, browar, 7 gorzelni i 5 „przędzalni” tytoniu. Poza rzemieślnikami wymieniono 142 kupców, 74 handlarzy, dwie apteki, drukarnię i wypożyczalnię książek¹⁹⁸. Zestawienie to ukazuje obraz miasta dobrze się rozwijającego i wykazującego już w tamtym czasie pokaźny potencjał ekonomiczny.

Spis z 1840 roku wynotował 10 230 mieszkańców w Zielonej Górze, spośród których 8620 było wyznania ewangelickiego (84,3%), 1360 – wyznania katolickiego (13,3%) oraz 250 – wyznania judaistycznego (2,4%)¹⁹⁹. Już w pierwszej połowie XIX stulecia wyraźnie dostrzec można rozwój przemysłowy miasta, przy czym przeważały dwie tradycyjne branże – winiarstwo i sukiennictwo. W 1816 roku założono przędzalnię z napędem wodnym. W 1826 roku powstała wytwórnia wina musującego. W 1832 roku bracia Charles James i John Cockerill uruchomili pierwszą maszynę parową o mocy 25 KM w założonej wtedy przędzalni. Spłonęła ona rok później, a w 1835 roku w tym samym miejscu ruszyła duża fabryka sukiennicza Friedricha Gottloba Förstera (sortownia wełny, pralnia, czesalnia, tkalnia sukna, folusz, dekaturnia i apretura)²⁰⁰, a w 1840 roku zakład wykańczalniczy przy dzisiejszej ulicy Fabrycznej. W tym samym czasie przy tej ulicy powstała jeszcze fabryka włókiennicza Theodora Tobiasa²⁰¹. W świetle spisu z 1849 roku w mieście istniało 9 przędzalni, dwie fabryki sukna, trzy wykańczalnie sukna, a ponadto 8 młynów wiatrowych, 5 foluszy, 5 cegielni, cztery wytwórnie waty, dwa młyny holenderskie, dwie wytwórnie tytoniu i cygar, dwie destylarnie, młyn wodny, młyn kory dębowej, wytwórnia wyrobów druczianych i browar²⁰².

Według spisu z 1871 roku w Zielonej Górze istniało 1326 prywatnych domów mieszkalnych, w których żyło 11 735 osób. Wśród nich wyraźnie dominowali

¹⁹⁷ *Ibidem*, s. 936.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ W. SOHR, *op. cit.*, s. 538.

²⁰⁰ Z. BUJKIEWICZ, *Dzieje społeczno-gospodarcze...*, s. 124.

²⁰¹ J. SKIERSKA, *op. cit.*, s. 24-25 oraz ANTONI WOROBIEC, *Zielona Góra, miasto i województwo*, Zielona Góra 1995, s. 34.

²⁰² Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 227.

ewangelicy. Stanowili oni wtedy 84,7% ogółu ludności (9944 osoby), a katolicy 12,5% (1467 osób). Ludność żydowska liczyła 280 osób (2,4%), a wierni innych wyznań chrześcijańskich – 44 osoby (0,4%)²⁰³. W 1875 roku w mieście mieszkało 12 211 osób²⁰⁴. Natomiast 1885 roku wynotowano w mieście 1519 domów z 14 395 mieszkańcami, w gronie których było 12 314 ewangelików (85,5%), 1823 katolików (12,7%), 229 Żydów (1,6%) oraz 29 osób innych wyznań chrześcijańskich (0,2%). Dane te wskazują, że udział ludności ewangelickiej nadal wzrastał, ale w porównaniu z 1871 rokiem – minimalnie wzrósł tym razem również odsetek katolików. Obniżył się udział ludności żydowskiej (o 0,8%) i osób innych wyznań chrześcijańskich (o 0,2%). W tymże czasie zauważono, że miasto miało już połączenie kolejowe i rozwijały się w nim przemysł sukienniczy oraz ogrodnictwo (uprawa winorośli do produkcji wina i innych owoców). W dziale oświatowym zanotowano istnienie „wyższej” szkoły realnej (zapewne w randze gimnazjum lub progimnazjum) oraz szkoły zawodowej dla sukienników²⁰⁵. Sześćioletnie gimnazjum realne (Realschule) tak naprawdę funkcjonowało od kwietnia 1853 roku²⁰⁶.

W 1900 roku liczba mieszkańców wynosiła 20 983 osoby, spośród których 17 950 było wyznania ewangelickiego (85,5%), 2747 katolickiego (13,1%) i 153 judaistycznego (0,7%). Ponadto wynotowano 132 osoby innych wyznań chrześcijańskich (0,6%)²⁰⁷. Według spisu z 1905 roku w mieście miało być 2001 obiektów mieszkalnych (o 482 więcej niż w 1885 r., czyli wzrost o prawie 32%) oraz 21 630 mieszkańców. Oznaczało to zwiększenie się ich liczby w ciągu 5 lat o 647 osób (o ponad 3% więcej niż w 1900 r.). Pod kątem wyznaniowym proporcje pozostały bez większych zmian. Ewangelicy stanowili 85,9% ogółu zaludnienia (18 576 osób), katolicy 12,7% (2745 osób), osoby innych wyznań chrześcijańskich 0,7% (153 osoby), podobnie jak mieszkańcy wyznania judaistycznego (155 osób). W ciągu 5 lat, od 1900 do 1905 roku, ewangelicy powiększyli swoją przewagę o dalsze 0,4%, a odsetek katolików zmniejszył się także o 0,4%. Zielona Góra w kwestii wyznaniowej charakteryzowała się innym trendem rozwojowym niż prawie wszystkie miasta badanego terenu. Na przełomie XIX i XX wieku w mieście pojawiły się osoby polskojęzyczne. W 1900 roku spisano 246 takich osób, czyli 1,2% ogółu mieszkańców. W 1905 roku w gronie ewangelików wynotowano

²⁰³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁰⁴ Z. BUJKIEWICZ, *Krajobraz materialny...*, s. 48 oraz np. JERZY PIOTR MAJCHRZAK, *Wędrówki w przeszłość. Zapiski encyklopedyczne o Zielonej Górze i okolicy*, Zielona Góra 2005, s. 10.

²⁰⁵ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 14, Warszawa 1895, s. 599.

²⁰⁶ Szerzej o oświacie w Zielonej Górze zob. BOGUMIŁA BURDA, *Szkolnictwo zielonogórskie w latach 1806-1914*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 2, s. 167-190. O gimnazjum realnym na s. 179-182.

²⁰⁷ Zob. Z. BUJKIEWICZ, *Dzieje społeczno-gospodarcze...*, s. 104.

17 Polaków, a wśród katolików – 159. Liczba 176 osób stanowiła 0,8% ogółu mieszkańców Zielonej Góry²⁰⁸.

W drugiej połowie XIX wieku rozwój przemysłowy miasta nabral większego rozmachu. W 1871 roku Zielona Góra uzyskała połączenie kolejowe, co dodatkowo stymulowało rozwój ekonomiczny. W 1886 roku rozpoczęła produkcję wytwórnia koniaków Heinricha Raetscha, która była kilkukrotnie rozbudowywana. Kilka lat wcześniej wytwórnię koniaków uruchomił także przedsiębiorca Albert Buchholz. W dziale włókienniczym, obok kilku zakładów średniej wielkości, jak na przykład firmy Jancke, Paulig i Gruschwitz (oddział fabryki z Nowej Soli), dominowały w tym czasie Śląska Fabryka Sukna Reinholda Wolffa, która przejęła starą fabrykę Förstera, oraz Fabryka Angielskich Towarów Wełnianych, tak zwana Angielska Wełna, na bazie drugiej fabryki Förstera przy dzisiejszej ulicy Wrocławskiej. Przed wybuchem pierwszej wojny światowej te dwie firmy zjednoczyły się w swoich działaniach, a w 1915 roku zmieniły nazwę na Niemiecką Wełnę (po II wojnie światowej stała się Polską Wełną, obecnie centrum handlowe Focus Mall), która była największym przedsiębiorstwem przemysłowym w mieście, zatrudniającym ponad dwa tysiące pracowników²⁰⁹. W tym czasie powstało jeszcze kilka mniejszych fabryk włókienniczych. Na dodatkową uwagę zasługuje tutaj duża fabryka budowy mostów, konstrukcji stalowych i wagonów. W 1876 roku założył ją Georg Beuchelt. Stała się ona prężną firmą działającą w całej Europie, zbudowała m.in. mosty w Gdańsku i Kostrzynie, halę dworcową w Berlinie, mosty w Danii, kopułę dachu Ateneum w Bukareszcie. Ogółem firma postawiła 43 mosty na Odrze i 52 na innych rzekach. Przed pierwszą wojną światową pracowało w niej około tysiąca osób²¹⁰.

W 1910 roku Zielona Góra miała ponad 23 tysiące mieszkańców (23 168), czyli wyraźnie mniej niż Gorzów (ponad 39 tysięcy) i Gubin (prawie 38 600), które były na tyle duże, że utworzono tam oddzielne powiaty miejskie w 1887 i 1892 roku. Na początku XIX wieku sytuacja była raczej odwrotna. W 1800 roku w Zielonej Górze wynotowano 8321 mieszkańców, a w Gorzowie 6155 i Gubinie 5214. Dane te wyraźnie pokazują, że w ciągu 110 lat „długiego” wieku XIX Zielona Góra

²⁰⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 100-101. Por. także Z. BUJKIEWICZ, *Dzieje społeczno-gospodarcze...*, s. 106, przy czym autor ten (powołując się na Władysława Korcza i właśnie *Gemeindelexikon...*) podaje liczbę 127 Polaków, nie uzględniając całkowicie tzw. osób dwujęzycznych, czyli Polaków, posługujących się poza językiem ojczystym, także językiem niemieckim (49 osób).

²⁰⁹ Zob. np. J. SKIERSKA, *op. cit.*, s. 25 oraz Z. BUJKIEWICZ, *Dzieje społeczno-gospodarcze...*, s. 126-134.

²¹⁰ Zob. MACIEJ MAMET, *Zakłady Georga Beuchelta w Zielonej Górze*, [w:] *Epoka przemysłowa...*, s. 303-305, 309-311. Por. też A. WOROBIEC, *op. cit.*, s. 34 oraz Z. BUJKIEWICZ, *Dzieje społeczno-gospodarcze...*, s. 135-137.

pomimo znacznego rozwoju przemysłowego (i demograficznego) nie dorównywała największym ośrodkom w badanym regionie – nie biorąc pod uwagę jeszcze szybciej rozwijającego się Frankfurtu nad Odrą. Ten ostatni w 1800 roku miał 10 453 mieszkańców, czyli niewiele więcej niż Zielona Góra, ale w 1910 roku aż 68 277.

Tabela 42

Podziały ludnościowe w Zielonej Górze w latach 1800-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1800	8 321	–	–	–	2117	6 204	–
1803	8 096	–	–	–	–	–	–
1810	8 316	–	–	–	–	–	–
1816	9 125	–	–	–	2534	6 477*	67
1821	9 751	–	–	–	–	–	–
1828	9 049	–	–	–	1085	7 816	148
1840	10 230	–	–	–	1360	8 620	250
1861	10 557	10 557	0	0	1307	8 885	320
1875	12 211	–	–	–	–	–	–
1885	14 395	–	–	–	1823	12 314	229
1890	16 092	–	–	–	2071	13 753	192
1900	20 983	20 710	130	116	2747	17 950	153
1905	21 630	21 397	127	49	2745	18 576	155
1910	23 168**	22 915	159	40	–	–	–

* w tym 5 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji z danych regencyjnych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, Bd. 6, Halle 1825, s. 27-30; JOHANN GEORG KNIE, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1830, tabela po s. 1079; WILHELM SOHR, *Der Zustand der Bevölkerung der Provinz Schlesien im Jahre 1840*, „Schlesische Provinzialblätter” 1841 (Zwölftes Stück, December), s. 538.

W powiecie zielonogórskim istniały ponadto dwa inne, znacznie mniejsze, miasta – **Czerwieńsk (Rothenburg an der Oder)** oraz **Otyń (Deutsch Wartenberg)**. **Otyń** w źródłach historycznych wzmiankowany był w 1322, a miasto lokowano w 1349 roku. W XV wieku powstał tam gotycki zamek rodziny Rechenbergów. W latach 1649-1776 był własnością jezuitów, którzy swój klasztor ulokowali w zamku. Po rozwiązaniu zakonu miasto znalazło się pod władzą Piotra Birona (od 1786 r. księcia żagańskiego). Kościół katolicki znajdował się wtedy

w najstarszej świątyni z XIV wieku, natomiast kościół ewangelicki wybudowano w 1790 roku²¹¹.

W 1828 roku wynotowano tam 120 domów mieszkalnych, 7 budynków publicznych i 131 obiektów gospodarczych²¹². J.G. Knie w tabelach na końcu opracowania podał, że domów było 121, czyli jeden więcej, dwa budynki produkcyjne oraz 131 obiektów gospodarczych²¹³. Liczba mieszkańców wynosiła 820 osób, spośród których 659 było wyznania katolickiego (80,4%), a 161 ewangelickiego (19,6%). Przewaga katolików wynikała z pewnością z tego, że miasto długi czas było własnością jezuitów (J.G. Knie podał, że nawet do 1788 r.). Dla 1828 roku jako właścicielkę miasta podawano Dorotę (Dorotheę), księżną kurlandzko-żagańską, a po mężu von Dino – księżną de Talleyrand-Périgord,²¹⁴ przy czym była ona właścicielką majątku otyńskiego, a nie samego miasta. Otyń był siedzibą Sądu Miejskiego i Urzędu Sądowego (Justiz-Amt) dla całego majątku ziemskiego. Na zamku znajdował się ponadto Urząd Podatkowy księżnej (Rent-Amt). W mieście funkcjonowały kościół katolicki i szkoła z trzema nauczycielami oraz kościół ewangelicki prowadzący także jedną szkołę z jednym nauczycielem (mieszkającym poza miastem, gdyż placówka nie miała jeszcze własnego budynku). Od strony gospodarczej stwierdzono wtedy istnienie dwóch browarów (75 mieszczan miało prawo produkcji piwa), czterech gorzelni (z tego 2 działających), dwóch farbiarni i jednego młyna wodnego (zbożowego). W dziale usług funkcjonowały trzy restauracje i trzy karczmy (wyszynki), a trzy barki rzeczne przewoziły towary po Odrze. Poza tym mieszkańcy zajmowali się „zwyczajnym” rzemiosłem i rolnictwem²¹⁵.

W 1840 roku w mieście spisano 124 prywatne domy mieszkalne oraz 875 mieszkańców. W ich gronie nadal przeważali katolicy. Stanowili oni 73,7% ludności Otynia (645 osób), a ewangelicy – 26,3% (230 osób)²¹⁶. Jak widać, w ciągu 12 lat wyraźnie wzrósł odsetek ewangelików wspieranych przez właścicielkę miasta. Spis z 1849 roku wymienił w mieście browar, młyn wiatrowy, gorzelnię i krochmalnię²¹⁷. Według spisu z 1871 roku liczba domów mieszkalnych miała ulec pomniejszeniu do 110, ale stan ludności podniósł się do 896 osób. Wynotowano 582 katolików (65%), 300 ewangelików (33,4%) i 14 Żydów (1,6%)²¹⁸.

²¹¹ Zob. np. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 13, Warszawa 1893, s. 117.

²¹² J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 1037.

²¹³ *Ibidem*, tabele po s. 1079.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 1037.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 1037-1038.

²¹⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 13, s. 117 oraz W. SOHR, *op. cit.*, s. 541.

²¹⁷ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 246.

²¹⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 164-165.

Przewaga wyznawców katolicyzmu uległa dalszemu pomniejszeniu i pojawili się dodatkowo wyznawcy judaizmu. W 1890 roku spisano natomiast 115 domów i 897 mieszkańców. Ludność katolicka stanowiła wtedy 62,5% (561 osób), ludność ewangelicka 36,7% (329 osób), a żydowska 0,8% (7 osób)²¹⁹.

Badania Jolanty Skierskiej wskazują jednak, że pod koniec XIX wieku miasteczko miało więcej mieszkańców. Powołując się na księgę meldunkową z Archiwum Państwowego w Zielonej Górze, podaje ona, że w 1886 roku Otyń liczył 1101 mieszkańców, z czego 728 zaliczało się do wyznania katolickiego (66,1%), 359 do wyznania ewangelickiego (32,6%), natomiast 14 do wyznania mojżeszowego (1,3%)²²⁰. Autorka ta zwraca uwagę, że już w XVIII wieku w mieście powstała manufaktura produkująca bawełnę, czapki i pończochy oraz przędzalnia bawełny. W 1881 roku powstała fabryka krochmalu. Największym przedsiębiorstwem stała się fabryka rowerów, która wyrosła z warsztatu Paula Deckera uruchomionego w 1896 roku. W latach 1905-1907 zbudowano w Otyniu dworzec kolejowy, gdyż uzyskał on połączenie z Nową Solą. W 1906 roku do dużego budynku obok dworca przeniesiono fabrykę rowerów, która była największym pracodawcą w mieście. Pod koniec XIX stulecia w folwarku poklasztornym, poza fabryką krochmalu i gorzelnią powstała jeszcze fabryka makaronu, która stała się drugim znacznym przedsiębiorstwem w Otyniu²²¹.

Według spisu z 1905 roku w mieście miało być 113 obiektów mieszkalnych oraz 820 mieszkańców, co oznaczało spadek obywateli tych wartości od 1871 i 1886 roku. Struktura wyznaniowa nie uległa większym zmianom – katolicy stanowili 66,2% (543 osoby), a ewangelicy 32,9% (270 osób). Wśród katolików pojawiły się wtedy osoby polskojęzyczne – w sumie 18 osób, czyli 2,2% wszystkich mieszkańców²²².

Czerwieńsk ma znacznie krótszą historię. W 1550 roku rodzina von Rothenburg z Nietkowa (Polnisch Nettkau) zbudowała w miejscu późniejszego miasta pałac myśliwski. Obok niego powstała osada Nowy Nietków (Neu Nettkau). Po wojnie trzydziestoletniej przybyli tam protestanccy sukiennicy ze Śląska (rządzonego przez katolickich Habsburgów), gdyż osada wtedy znajdowała się w brandenburskiej Nowej Marchii. W 1654 roku powstał tam ewangelicki kościół,

²¹⁹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 13, s. 117.

²²⁰ JOLANTA SKIERSKA, *Uprzemysłowienie a zmiany w krajobrazie kulturowym w Czerwieńsku i Otyniu na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Zielona Góra-Chociebuż. Społeczeństwo, rozwój przemysłowy, kultura*, t. 2: *Zielona Góra-Chociebuż. Dzieje miast i regionów*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYŃSKI, Zielona Góra 2013, s. 194.

²²¹ *Ibidem*, s. 194-197.

²²² *Gemeindelexikon...*, s. 100-101.

z którego korzystali między innymi ewangelicy z Zielonej Góry (tzw. kościół graniczny). Miasto założone zostało przez elektora brandenburskiego w 1690 roku, a wieś Nowy Nietków istniała do początków XX wieku, kiedy to miasto włączyło ją w dwóch etapach do swoich granic²²³. W XVIII wieku istniał tam magazyn wełny oraz farbiarnia sukna. W 1813 roku uruchomiono także manufakturę wełnianą²²⁴.

W 1816 roku miasto odłączono od powiatu krośnieńskiego i znalazło się ono w powiecie zielonogórskim. Majątek czerwieński był własnością Pauliny Marii Louise, księżny wdowy Hohenzollern-Hechingen, z domu księżny kurlandzko-żagańskiej. W 1828 roku domy mieszkalne w liczbie 91 w większości były drewniane. Mieszkało w nich 626 osób, z czego 613 było wyznania ewangelickiego (97,9%) i 13 – katolickiego (2,1%)²²⁵. W Czerwiesku istniał parafialny kościół ewangelicki, a przy nim szkoła z jednym nauczycielem (patronką była księżna), natomiast nie było tam kościoła katolickiego. Ponadto wynotowano ratusz, więzienie, browar i gorzelnię. Ludność poza rolnictwem zajmowała się rzemiosłem, przy czym jednoznacznie dominującym zawodem było sukiennictwo. J.G. Knie dla 1828 roku podał, że sukienników było wtedy 123, a posiadali 151 warsztatów²²⁶. Można ocenić, że około 80% mieszkańców żyło z sukiennictwa (123 sukienników razem z członkami rodzin to ponad 500 osób). W tabeli na końcu opracowania tenże autor prezentuje trochę inne dane: 91 domów mieszkalnych, 64 obiekty gospodarcze, dwa budynki publiczne oraz 647 mieszkańców. Przewaga ewangelików miała być jeszcze większa – 634 (98%) wobec 13 katolików²²⁷.

W roku 1840 w Czerwiesku spisano 822 osoby, co oznaczało znaczny przyrost liczby mieszkańców w porównaniu z 1828 rokiem (o 31%). W tym czasie przewaga ewangelików była jeszcze większa. W świetle danych spisu ludności stanowili oni 99,1% ogółu zaludnienia (815 osób), a katolicy zaledwie 0,9% (7 osób)²²⁸. W dziale gospodarczym spis z 1849 roku wynotował w mieście, poza warsztatami rzemieślniczymi, tylko jeden browar²²⁹.

W 1871 roku wynotowano tylko 85 obiektów mieszkalnych, czyli o 6 mniej niż w 1828 roku. Liczba mieszkańców od 1840 roku zmniejszyła się znacznie – do 662 osób. Do wyznania ewangelickiego należało wtedy 638 osób (96,4%), do

²²³ Por. np. J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 1008 oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 10, Warszawa 1889, s. 176.

²²⁴ Za J. SKIERSKĄ, *Uprzemysłowienie a zmiany...*, s. 189.

²²⁵ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 1008.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ *Ibidem*, tabela po s. 1079.

²²⁸ Za W. SOHR, *op. cit.*, s. 540.

²²⁹ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 247.

katolickiego 19 osób (2,9%) oraz do judaistycznego 5 osób²³⁰. W świetle spisu z 1905 roku w Czerwieńsku było 168 obiektów mieszkalnych, czyli prawie dwa razy więcej niż w 1871 roku oraz 1104 mieszkańców. Ewangelicy nadal zdecydowanie dominowali wśród ludności miasta. Stanowili oni 94,2% ogółu zaludnienia (1040 osób), a katolicy 5,8% (64 osoby). Tym samym udział wyznawców katolicyzmu wyraźnie wzrósł kosztem odsetka ewangelików. W spisie tym wynotowano także 9 Polaków (0,8%) będących katolikami²³¹.

Jolanta Skierska w swoim artykule zwróciła uwagę, że w 1870 roku doszło do uruchomienia dworca kolejowego w Czerwieńsku na trasie Gubin–Poznań. W następnych latach był on rozbudowywany i uzyskał połączenie z Głogowem i Rzepinem. W ten sposób powstał znaczący w regionie węzeł kolejowy, dający zatrudnienie dużej grupie mieszkańców miasta i okolic²³². Uzyskanie połączenia kolejowego stanowiło impuls dla rozwoju gospodarczego. W 1890 roku powstała pralnia wełny Emmy Heine, zatrudniająca 23 osoby. W mieście funkcjonowały gorzelnia i browar miejski (do początków XX w.), a ponadto fabryka likierów Hermanna Petzolda i wytwórnia koniaków Ludwiga Dittbernera. W tym czasie rozbudowano istniejące wcześniej zakłady, jak tartak rodziny Starost i młyn wodny rodziny Brunzel. Ten ostatni zatrudniał 7 osób²³³. Wszystko to wskazywało na raczej niewielki, ale znaczący w skali miasta rozwój Czerwieńska na przełomie XIX i XX wieku.

Po naszkicowaniu sytuacji w miastach należy zaprezentować dane dla całego powiatu zielonogórskiego. W 1816 roku na jego terenie spisano 35 769 osób²³⁴, z których 27 955 było wyznania ewangelickiego (78,2%), w tym 10 ewangelików reformowanych, 7728 wyznania katolickiego (21,6%) i 76 wyznania judaistycznego (0,2%). W 1821 roku w powiecie mieszkały już 40 302 osoby, a w tym 31 299 ewangelików (77,7%), 8908 katolików (22,1%) i 95 Żydów (0,2%)²³⁵. Z danych tych wynika, że w ciągu 5 lat, od 1816 roku do 1821 roku, odsetek ewangelików zmniejszył się o 0,5%, a katolików wzrósł właśnie o tę wartość. Nie można wyciągać jednak ostatecznych wniosków, gdyż spisy statystyczne w tamtym czasie obarczone były nawet dosyć znacznymi błędami, które sięgały nawet wyraźnie ponad 5%.

²³⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²³¹ *Gemeindelexikon...*, s. 100-101.

²³² J. SKIERSKA, *Uprzemysłowienie a zmiany...*, s. 189-190.

²³³ *Ibidem*, s. 190-192.

²³⁴ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 184. W tabeli występuje ogólna liczba mieszkańców w wysokości 35 293, ale jest ona zbyt mała po zsumowaniu wyznawców wymienionych religii.

²³⁵ *Ibidem*, s. 182-186.

W 1816 roku spis uwzględnił 56 szkół elementarnych, w których pracowało 56 nauczycieli. Uczęszczało do nich 5212 uczniów²³⁶. Ewangelicy posiadali wtedy 12 kościołów parafialnych i jeden filialny, natomiast katolicy 10 kościołów parafialnych i 8 filialnych, a Żydzi tylko jedną synagogę²³⁷. Oznaczało to, że katolicy, chociaż stanowili mniej niż jedną czwartą ogółu mieszkańców, posiadali w sumie więcej świątyń niż ewangelicy. Prawdopodobnie wynikało to z polityki katolizacji Śląska, prowadzonej do 1740 roku przez panujących tam Habsburgów. Omawiane tu zestawienie Alexandra Mützella dla 1819 roku podaje informacje o stanie gospodarczym powiatu. Dla tego roku wynotowano 85 młynów wodnych, 67 młynów wiatrowych, 26 cegielni, 21 olejarni, 10 foluszy, 8 tartaków, 5 młynów kieratowych, wapiennik, papiernię i hutę szkła, jak również 620 warsztatów wełniarskich i dwa warsztaty pracujące dorywczo oraz 15 warsztatów lnianych i ogromną liczbę 810 takich warsztatów pracujących dorywczo. W dziale usługowym spisano 62 barki rzeczne, 7 hoteli i 34 noclegownie, 10 restauracji i 143 wyszynki (knajpy). Jako służba domowa pracowało 194 kobiety i 60 mężczyzn, a jako „służba wytwórcza” – 1230 kobiet i 1221 mężczyzn. Proste prace fizyczne wykonywało 2064 mężczyzn i 805 kobiet²³⁸.

W 1821 roku zanotowano 34 świątynie, czyli o dwie więcej niż w 1816 roku, a ponadto 85 budynków publicznych, 6129 prywatnych domów mieszkalnych, 206 obiektów produkcyjnych (młyny, „fabryki” i magazyny) oraz 4466 budynków gospodarczych (stajnie, szopy, stodoły, obory i chlewnie)²³⁹. W 1828 roku liczba mieszkańców wynosiła prawie tyle samo, co w 1821 roku – 40 911 osób, czyli tylko o 609 osób więcej. Według danych statystycznych liczba ewangelików w okresie 7 lat wzrosnąć miała o ponad 1400 osób, a katolików zmniejszyć się o prawie 900 osób. Trudno sensownie wytłumaczyć taką sytuację inaczej niż niedokładnością danych. Być może jednak doszło do znaczącej emigracji katolickich sukienników do Królestwa Polskiego w zaborze rosyjskim w związku z restrykcyjną polityką celną Rosji. W 1849 roku w całym powiecie wynotowano 74 młyny wodne, 70 młynów wiatrowych, 21 cegielni, 21 browarów, 16 młynów kieratowych, 9 gorzelni, 7 tartaków, 5 foluszy, cztery olejarnie, dwie wapiarnie i destylarnię, a ponadto kilka fabryk: 7 przędzalni, fabrykę tkanin wełnianych, papiernię w Krępie (Krampe) i hutę szkła pod Wilkanowem (Wittgenau)²⁴⁰.

²³⁶ *Ibidem*, s. 192.

²³⁷ *Ibidem*, s. 184-185.

²³⁸ *Ibidem*, s. 189-192.

²³⁹ *Ibidem*, s. 180.

²⁴⁰ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 247-248.

Podczas analizy sytuacji w całym powiecie warto zwrócić uwagę także na największe wioski, które wybiórczo przedstawiamy w porządku alfabetycznym. **Bobrowniki Odrzańskie (Bobernig)**, wzmiankowane w źródłach w 1384 roku, od 1649 roku do końca XVIII wieku były własnością zakonu jezuitów. Następnym właścicielem był książę kurlandzki Piotr Biron, a potem jego słynna córka Dorota de Talleyrand-Périgord, księżna kurlandzko-żagańska i jej syn Alexander Dino, przy czym po 1810 roku własność ta obejmowała majątek ziemski Bobrowniki, a nie całą wioskę. Na przełomie XVII i XVIII wieku wynotowano tam dwa wiatraki, owczarnię i winnice. W XIX stuleciu we wsi funkcjonowały dwie szkoły wyznaniowe, folwark, owczarnia i cztery wiatraki, a na początku XX wieku także restauracja i sala taneczna. W 1845 roku miały tam mieszkać 843 osoby, w tym 311 katolików (36,9%)²⁴¹. W 1871 roku stało tam 118 domów z 862 mieszkańcami. Wśród nich przeważali katolicy w liczbie 549 osób (63,7%), a ewangelicy stanowili 36,3% ludności (313 osób)²⁴². Dominacja katolików wynikała zapewne z tego, że wcześniej wieś była własnością jezuitów. Wydaje się, że dane z połowy XIX wieku były bardzo niedokładne (prawie 28% mniej katolików). Według spisu z 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wynosiła 119, a mieszkańców – 711 osób, czyli znacznie mniej niż w 1871 roku. Wyznawców katolicyzmu było 479 (67,4%), a ewangelików – 232 (32,6%). Tym samym, przy spadku liczby ludności, przewaga katolików jeszcze się umocniła. W gronie tych ostatnich wynotowano trzech Polaków²⁴³.

Bojadła (Boyadel) w źródłach historycznych pojawiły się pod koniec XII wieku, a w latach 1579-1904 były własnością rodziny von Kottwitz, przy czym po 1810 roku dotyczyło to tylko majątku ziemskiego, a nie całej wsi. W XIX wieku istniał tam zespół pałacowo-parkowy i prawdopodobnie folwark. Wieś rozwijała się gospodarczo i należała do dwóch największych miejscowości wiejskich (obok Klenicy) w powiecie zielonogórskim. W 1871 roku istniały tam 194 prywatne domy mieszkalne, a żyło w nich 1375 osób, czyli więcej niż w miastach Otyniu i Czerwieńsku. W ich gronie doliczono się 1321 ewangelików (96,1%), 44 katolików (3,2%) i 10 Żydów (0,7%)²⁴⁴. W 1905 roku liczba domów podniosła się do 269 obiektów (wzrost o 75 sztuk), a mieszkańców do 1455 osób. Wyraźna dominacja ewangelików była wtedy jeszcze większa – 97,7% (1421 osób). Katolicy

²⁴¹ Informacja z Internetu zawiera z całą pewnością błąd i podana liczba 311 dotyczyła ewangelików, a nie katolików.

²⁴² *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁴³ *Gemeindelexikon...*, s. 100-101.

²⁴⁴ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

stanowili 2,2% (32 osoby), a Żydzi zaledwie 0,1% (2 osoby). Wśród katolików spisano ponadto dwóch Polaków²⁴⁵.

Chynów (Kühnau), włączony obecnie do Zielonej Góry, w XIX stuleciu odznaczał się tym, że w jego najbliższej okolicy istniała niewielka kopalnia węgla brunatnego, zamknięta po wyczerpaniu złóż. Pod koniec XVII wieku, co warto nadmienić, prawie wszyscy mieszkańcy wsi mieli posługiwać się językiem polskim, co wyraźnie stwierdzało sprawozdanie miejscowych kapłanów w języku łacińskim dla Komisariatu Biskupiego w Głogowie²⁴⁶. W 1871 roku wynotowano tam 116 prywatnych domów mieszkalnych i 798 osób. W tym przypadku ewangelicy również dominowali jednoznacznie. Stanowili oni 98,4% (785 osób), a katolicy 1,5% (12 osób). Tylko jedna osoba zgłosiła wyznanie judaistyczne²⁴⁷. Według spisu z 1905 roku stan domów mieszkalnych wzrósł do 142 obiektów, a zaludnienia do 944 osób. Przewaga ewangelików była wtedy jeszcze większa – ich odsetek wyniósł 99,4% (938 osób), a katolików – 0,6% (6 osób). W gronie tych ostatnich wynotowano jednego Polaka²⁴⁸.

Drzonków (Drentkau), będący również obecnie częścią Zielonej Góry, wzmiankowany był po raz pierwszy w 1305 roku, a w 1376 roku istniał tam już kościół. Jego właścicielami były różne rody rycerskie, między innymi von Kittlitz, von Rothenburg oraz hrabina von Cosel. W XVIII i XIX wieku funkcjonowały tam trzy folwarki i 5 młynów wodnych. W XVIII wieku wybudowano dwór z ogrodem i sadem. W 1871 roku liczba prywatnych domów mieszkalnych wynosiła 116 obiektów, a zaludnienie – 583 osoby. Wśród nich przeważali ewangelicy – 537 osób (92,1%), a katolików było tylko 46 (7,9%)²⁴⁹. W 1905 roku spadła liczba obiektów mieszkalnych do 104, a liczba mieszkańców do 489 osób. Wieś opuszczali w większym stopniu prawdopodobnie katolicy, gdyż ich niski odsetek zmniejszył się do 6,3% (31 osób), ale odrobinę spadł też udział ewangelików – 91,8% (449 osób). Poza nimi spisano jeszcze 9 osób innych wyznań chrześcijańskich (1,9%)²⁵⁰.

Drzonów (Drehnow Schlesisch), w którym obecnie znajduje się muzeum wojskowe, w XIX wieku pochwalić się mógł istnieniem pałacu z gustownym parkiem. W 1871 roku spisano 91 domów i 600 mieszkańców. Także tam jednoznacznie dominowali ewangelicy, których było 588 (98%). Liczba katolików wynosiła

²⁴⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 100-101.

²⁴⁶ Zob. Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Akta miasta Zielona Góra, sygn. 1247/0/3, k. 26.

²⁴⁷ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁴⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁴⁹ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁵⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 100-101.

7 (1,2%) osób, a Żydów – 5 osób (0,8%)²⁵¹. Według danych z 1905 roku we wsi było 101 prywatnych obiektów mieszkalnych i 536 mieszkańców, których było mniej niż w 1871 roku. Dominacja wyznania ewangelickiego wzrosła do 98,9% (530 osób). Katolików było zaledwie czterech (0,7%), a Żydów dwóch (0,4%). Podobnie jak w Drzonkowie nie wynotowano tam żadnych Polaków²⁵².

Jędrzychów (Heinersdorf), będący od dziesięcioleci dzielnicą Zielonej Góry, wzmiankowany był w 1302 roku, a wiele stuleci (do 1810 r.) pozostawał własnością klasztoru z Bytomia Odrzańskiego, z późniejszą siedzibą w Szprotawie. W 1871 roku wieś miała 153 domy i 933 mieszkańców, spośród których 902 było wyznania ewangelickiego (96,7%), a tylko 31 wyznania katolickiego (3,3%)²⁵³. W 1905 roku liczba domów wynosiła już 187 obiektów, a liczba mieszkańców – 1052 osoby. Struktura wyznaniowa była wtedy bardziej urozmaicona. Ewangelicy stanowili 92,3% ogółu zaludnienia (971 osób), katolicy – 5,1% (54 osoby), a przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich – 2,5% (26 osób). Spisano także jedną osobę wyznania judaistycznego (0,1%). W tabelach uwzględniono także Polaków – jeden był ewangelikiem, a 5 katolikami (0,6%)²⁵⁴.

Karszyn (Karschin) należał do wsi średniej wielkości. W 1792 powstał tam filialny kościół ewangelicki. W 1871 roku liczył on 64 prywatne domy mieszkalne i 454 mieszkańców. Odmienne od innych miejscowości dominowali tam katolicy – stanowili oni 92,3% zaludnienia (419 osób), a ewangelicy tylko 7,7% (35 osób)²⁵⁵. Na podstawie danych z 1905 roku dostrzec można znaczny rozwój wsi. Liczyła ona 104 obiekty mieszkalne (o 40 więcej) i 555 mieszkańców. W ich gronie spisano 510 katolików (91,9%) i 45 ewangelików (8,1%). Wśród tych pierwszych dostrzeżono 7 Polaków (1,3%)²⁵⁶.

Kisielin dzielił się na **Stary Kisielin (Polnisch Kessel)**, potem Alt Kessel) i **Nowy Kisielin (Deutsch Kessel)**. Paradoksalnie to Nowy Kisielin był wcześniej wzmiankowany (w 1352 r.) niż Stary Kisielin (w 1471 r.). Właścicielami obydwu wsi było kilka rodów rycerskich, jak von Schoff, von Stensch, a Nowy Kisielin od 1791 roku należał do rodziny Bojanowskich. Stary Kisielin w 1871 roku uzyskał połączenie kolejowe, a poza tym znajdowały się tam pałac z parkiem i folwark. Nowy Kisielin pod koniec XVIII stulecia miał trzy młyny wodne i jeden wiatrowy, dwa folwarki, pałac i stary dwór renesansowy. W 1910 roku powstała tam nowa rezydencja

²⁵¹ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁵² *Gemeindelexikon...*, s. 100-101.

²⁵³ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁵⁴ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁵⁵ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁵⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

w formie willi, a w 1914 roku oddano do użytku nowy budynek szkoły. Według spisu z 1871 roku Stary Kisielin miał 90 domów i 604 mieszkańców. Ewangelicy dominowali tam jednoznacznie – stanowili 97,8% (591 osób), a katolicy – 2,2% (13 osób). Nowy Kisielin był trochę mniejszy – liczył 80 domów i 444 mieszkańców. Tam również zdecydowanie przeważali ewangelicy – stanowili 99,3% (441 osób), a wyznawcy innych religii chrześcijańskich 0,7% (3 osoby). Katolików nie było tam wcale²⁵⁷. Spis z 1905 roku w Starym Kisielinie wynotował wyraźny wzrost liczby domów do 148 obiektów (o 58) i mieszkańców do 888 (więcej o 284 osoby). Ewangelików było wtedy 865 osób (97,4%), katolików 23 (2,6%). W Nowym Kisielinie spisano 94 obiekty mieszkalne i 441 mieszkańców (14 domów więcej, ale 3 osoby mniej). Ewangelicy stanowili 94,1% ogółu ludności, a katolicy, których w 1871 roku nie było wcale – 5,9% (26 osób). W obydwu wsiach nie wynotowano żadnych osób polskiego pochodzenia²⁵⁸.

Klenica (Kleinitz) ma bardzo długą historię. W IX wieku istniały tam już gród i podgrodzie plemienia Dziadoszan (grupa Tornow-Klenica). W końcu XVIII wieku powstał pałac Radziwiłłów z parkiem, obok którego istniał folwark. W tym właśnie pałacu mieszkała z rodzicami jako dziecko wybitna pisarka Olga Tokarczuk, laureatka Literackiej Nagrody Alfreda Nobla w 2018 roku. Ponadto stał tam dwór z 1693 roku, który był domem gościnnym zakonu jezuitów. W 1871 roku Klenica była największą wsią powiatu zielonogórskiego – liczyła 239 domów i 1892 mieszkańców. W ich gronie wyraźnie przeważali katolicy. Ich odsetek wyniósł 94,3% (1785 osób). Ewangelicy stanowili 5,4% (102 osoby), a Żydzi 0,3% (5 osób)²⁵⁹. W 1905 roku pod kątem liczby mieszkańców Klenica została wyprzedzona przez Bojadła. Liczba obiektów mieszkalnych wzrosła wprawdzie do 282 (więcej o 43 sztuki w porównaniu z 1871 r.), ale liczba mieszkańców spadła do 1360. Trudno wytłumaczyć tak znaczny spadek zaludnienia wsi (o 532 osoby). Katolicy nadal dominowali, chociaż ich odsetek obniżył się do 89,7% (mniej o 4,6%) Udział ewangelików wzrósł prawie dwukrotnie do 10,2% (139 osób). Ludność żydowska nie mieszkała wtedy w Klenicy. Wśród katolików spisano ponadto 10 Polaków (0,7%)²⁶⁰.

Kolsko (Kolzig) w XIX stuleciu mogło się pochwalić zespołem pałacowo-parkowym, folwarkiem i kościołem z XVIII wieku z barokowym wyposażeniem. W 1871 roku stało tam 116 prywatnych domów mieszkalnych i żyło 1068 osób. Ewangelicy stanowili 53,2% ogółu mieszkańców (568 osób), katolicy – 45,4%

²⁵⁷ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁵⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁵⁹ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁶⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

(485 osób), a Żydzi – 1,4% (15 osób)²⁶¹. Według spisu z 1905 roku liczba domów podniosła się do 156 obiektów (40 więcej), ale liczba mieszkańców obniżyła się do 1032 osób. W ich gronie przeważali już katolicy – 50,3% (519 osób), w stosunku do 48,6% ewangelików (502 osoby) i 1% wyznawców judaizmu (11 osób). Wśród katolików spisano aż 112 Polaków, którzy stanowili 10,9%²⁶². Był to najwyższy odsetek na terenie powiatu zielonogórskiego.

Konotop (Kontop) należał do najlepiej zagospodarowanych miejscowości o charakterze wiejskim. Pierwsze wzmianki pochodzą z XIV wieku. Kościół miał powstać nawet już w 1308 roku. Rodzina von Zabeltitz zbudowała tam niewielki zamek, który stał się siedzibą rycerzy-rabusiów (Raubritter). W XVI wieku właściciele z rodziny von Dyhern zbudowali renesansowy dwór, który pod koniec XVII wieku został przebudowany w rezydencję obronną z fosą i ogrodem. W 1706 roku część wsi (Flecken) uzyskała przywileje handlowe, które można porównać do lokacji miasta. Po zajęciu Śląska przez Prusy Konotop utracił swoje prawa miejskie. Pozostał jednak podział na wieś i osadę targową. W 1742 roku powstał kościół ewangelicki, a w 1790 roku szkoła ewangelicka. W tym czasie liczba mieszkańców osiągnęła stan 831 osób. W XIX stuleciu w obydwu częściach Konotopu istniało 5 wiatraków, cztery kuźnie, trzy folwarki, dwa pałace, młyn wodny, browar, gorzelnia, szkoła ewangelicka, a od 1885 roku także szkoła katolicka. W latach 1893-1894 powstał nowy budynek sądu wraz z aresztem. W 1906 roku Konotop uzyskał połączenie kolejowe do Wolsztyna, w 1908 do Nowej Soli, a w 1915 do Sulechowa. Zbudowano wtedy także wieżę ciśnień, co wskazywało, że istniała tam sieć wodociągowa²⁶³. Przypadać trzeba, że na początku XX wieku był to znaczący ośrodek ekonomiczny. W 1871 roku w części wiejskiej Konotopu wynotowano 68 domów i 575 mieszkańców, w tym 549 ewangelików (95,5%) i 26 katolików (4,5%). W części osady targowej (Flecken) stało 60 domów z 480 mieszkańcami, z których 454 było ewangelikami, 42 katolikami i 14 Żydami²⁶⁴. W 1905 roku Konotop znacznie się rozwinął i miał wtedy 106 obiektów mieszkalnych oraz 618 mieszkańców. Ewangelicy wyraźnie przeważali i stanowili 93,2% (576 osób), a katolicy – 6,8% (42 osoby). W osadzie targowej było 59 domów i tylko 379 mieszkańców. W ich gronie spisano 349 ewangelików (92,1%), 27 katolików (7,1%) i trzech wyznawców judaizmu (0,8%). Wśród katolików zaledwie jedna osoba podała język polski jako język ojczysty²⁶⁵.

²⁶¹ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁶² *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁶³ Por. np. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 4, Warszawa 1883, s. 365.

²⁶⁴ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁶⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

Krępa (Krampe), obecnie dzielnica Zielonej Góry, sięga swoją historią co najmniej do XV wieku. W XVI stuleciu powstała tam już papiernia (wtedy zapewne w formie manufaktury). W XIX wieku wynotowano w niej młyn wodny, pokazaną fabrykę tektury z wieloma budynkami oraz dwór barokowy z XVIII stulecia. W 1871 roku w Krępie znajdowało się 88 prywatnych domów mieszkalnych, w których żyło 591 osób. Ogromną przewagę mieli tam ewangelicy – stanowili 98,6% (583 osoby). Katolików było zaledwie trzech, a 5 osób zaliczało się do innych wyznań chrześcijańskich²⁶⁶. W 1905 roku liczba domów wzrosła do 117 obiektów, a ludności do 648 osób. Podobnie jak 34 lata wcześniej, pozycja wyznania ewangelickiego była niewzruszona. Stanowili oni 99,1% ogółu mieszkańców. Do wyznania katolickiego zaliczało się tylko 6 osób. Nie stwierdzono obecności żadnego Polaka²⁶⁷.

Leśniów Wielki (Groß Lessen) miał średniowieczne korzenie. Jego kościół powstał w XIV stuleciu. W XIX wieku funkcjonował tam wiatrak (tzw. koźlak) oraz gorzelnia. W 1871 roku liczył 116 domów i 720 mieszkańców. Pod kątem wyznaniowym dominowali w nim ewangelicy. Ich odsetek wynosił wtedy 89,1% (642 osoby), katolicy stanowili 9,6% (69 osób), a Żydzi – 1,3% (9 osób)²⁶⁸. W 1905 roku w Leśniowie wynotowano 103 obiekty mieszkalne (spadek o 13 sztuk) i tylko 475 mieszkańców (o 167 mniej). Udział ewangelików wynosił wtedy 90,9% (432 osoby), a katolików – 9,1% (43 osoby). Nie mieszkali tam Polacy, ale jedna osoba podała inny język ojczysty, poza niemieckim i polskim²⁶⁹. Znaczny spadek stanu zaludnienia na początku XX stulecia wskazywał na brak impulsów ekonomicznych i dużą falę emigracji.

Łężycza (Lansitz), znajdująca się obecnie w granicach miasta Zielona Góra, była wzmiankowana w źródłach około 1300 roku. Niedługo później zbudowano w niej kościół. Właścicielami wsi była między innymi rodzina von Lesslau. Popularną uprawą była winorośl i związana z nią produkcja wina. Pod koniec XVIII wieku funkcjonowały tam młyn wodny i folwark, mieszkać miało 431 osób. Warto zauważyć, że na początku tegoż stulecia znaczną część mieszkańców stanowiła ludność polska. W 1871 roku w Łężycy było 110 domów i 659 mieszkańców. Wśród nich wyraźnie dominowali ewangelicy, stanowiący 98,6% całej ludności (650 osób). Katolików było tylko 6 (0,9%), a trzy osoby należały do innych wyznań chrześcijańskich (0,5%)²⁷⁰. W 1905 roku spisano 108 obiektów mieszkalnych

²⁶⁶ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁶⁷ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁶⁸ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁶⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁷⁰ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

i 604 mieszkańców, czyli mniej niż w 1871 roku. Przewaga ewangelików była wtedy jeszcze większa – stanowili oni 99,8% (603 osoby). Poza nimi mieszkał tam zaledwie jeden katolik, który był Polakiem²⁷¹.

Ługi (Friedersdorf) wzmiankowane były w 1302 roku. W XIX wieku istniały tam stary kościół gotycki z XIII wieku oraz pałac, który obecnie już nie istnieje. W 1871 roku wynotowano 83 domy i 550 mieszkańców. Odmienne niż w większości wsi zielonogórskich, wyraźnie przeważali katolicy, stanowiący 97,8% ogółu zaludnienia (538 osób). Poza nimi było 8 ewangelików (1,5%) i czterech Żydów (0,7%)²⁷². Według spisu z 1905 roku w Ługach znajdowało się 88 obiektów mieszkalnych, w których żyło 406 osób, czyli o 144 mniej niż w 1871 roku. Dominacja katolików była trochę mniejsza, gdyż ich odsetek wynosił 96,3% (391 osób), a ewangelików – 3,4% (14 osób). Mimo takiej przewagi katolików nie mieszkał tam żaden Polak²⁷³.

Niedoradz (Nittritz) należy do najstarszych wsi regionu, gdyż istniał już na początku XII wieku. Wzmiankowany był w 1376 roku. Od 1649 roku należał do zakonu jezuitów z Otynia. W 1787 roku, po rozwiązaniu zakonu, właścicielem wsi został Piotr Biron, a po nim jego córka, Dorota de Talleyrand-Périgord. W XIX wieku stał tam kościół filialny, zbudowany w połowie XVII stulecia. W 1871 roku Niedoradz zaliczał się do największych wsi z 170 domami i 1127 mieszkańcami. Podobnie jak w Ługach wyraźnie przeważali w nim katolicy. Ich odsetek wynosił 94% (1059 osób), ewangelików – 5,6% (63 osoby), a Żydów – 0,4% (5 osób)²⁷⁴. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych obniżyła się do 162, a mieszkańców do 1023 osób. Udział katolików zmalał do 92,8% (949 osób), a ewangelików wzrósł do 6,5% (67 osób). Siedem osób należało do innych wyznań chrześcijańskich (0,7%). Wśród katolików spisano wtedy 16 Polaków (1,6%)²⁷⁵.

Nietków (Polnisch Nettkau/Nettkow, później Schlesisch Nettkau) wzmiankowany był około 1300 roku. Jego właścicielem była między innymi rodzina von Rothenburg. W XVI wieku zbudowany został dworek renesansowy, który w XIX wieku był już ruiną. W 1788 roku wieś została nabyta przez Piotra Birona, który wybudował nowy dworek w 1792 roku. Po jego śmierci Nietków odziedziczyła jego córka Paulina. W XIX wieku przebudowany został w pałac i otoczony parkiem, a w latach 1866-1867 powstała przy nim oranżeria. W 1871 roku Nietków był dużą wsią liczącą 154 domy i 1005 mieszkańców. Zdecydowaną

²⁷¹ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁷² *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁷³ *Gemeindelexikon...*, s. 100-101.

²⁷⁴ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁷⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

przewagę posiadali ewangelicy, którzy stanowili 99,2%, a katolicy, podobnie jak ludność żydowska, liczyli zaledwie po cztery osoby²⁷⁶. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych podniosła się do 174 sztuk, ale – co zadziwiające – obniżyła się liczba mieszkańców do 856 osób. Trudno wytłumaczyć taką sytuację. Dominacja ewangelików nadal była bardzo wyraźna, gdyż ich odsetek wynosił 99,3%. Wyznawców katolicyzmu, tak jak wyznawców judaizmu było tylko trzech. Nie stwierdzono obecności ludności polskiej²⁷⁷.

Ochla (Ochelhermsdorf) dzieliła się na wieś Górną (Ober Ochelshermsdorf) i Środkową (Mittel Ochelhermsdorf). Pierwsza wzmianka pochodzi z około 1300 roku, a około 1400 roku była własnością rodu von Knobelsdorf. W 1791 roku w Ochli Górnej wynotowano trzy młyny wodne i dwa folwarki. W XIX wieku w obydwu częściach znajdował się dwór z XVII wieku i pałac z końca XVIII z parkiem oraz folwark. W drugiej połowie tego stulecia Ochla uzyskała połączenie kolejowe na regionalnej, wąskotorowej kolejce szprotawskiej. Wybudowany został mały dworzec kolejowy. W 1871 roku Ochla Górna liczyła 84 domy i 405 mieszkańców, z których 397 było ewangelikami (98%), a 8 katolikami (2%). Ochla Środkowa miała 109 domów i 596 mieszkańców, wśród których również dominowali ewangelicy – 581 osób (97,5%). Katolicy stanowili tylko 2,5% ogółu ludności (15 osób)²⁷⁸. W 1905 roku sytuacja była podobna. W Ochli Górnej spisano wtedy 79 obiektów mieszkalnych i 422 mieszkańców. Ewangelicy stanowili 96,7% zaludnienia (408 osób), a katolicy 3,3% (14 osób). Oznaczało to niewielki wzrost udziału wyznawców katolicyzmu. W Ochli Środkowej było 106 obiektów mieszkalnych i 515 mieszkańców, co wskazywało na spadek stanu ludności. Ewangelicy liczyli 503 osoby (97,7%), a katolicy 12 osób (2,3%). W tym przypadku odsetek wyznawców katolicyzmu obniżył się o 0,2%. W obydwu częściach wsi nie zanotowano wtedy obecności ludności polskiej²⁷⁹.

Przylep (Schertendorf), obecnie część Zielonej Góry, był wzmiankowany około 1400 roku, a właścicielem jego pozostawała wtedy rodzina von Landeskron. W opracowaniach wspomina się, że w 1662 roku Melchior Landeskron oskarżył starą mieszkankę wsi Annę Kliche o czary (spalenie jego karczmy), co zapoczątkowało niechłubne prześladowania kobiet w Zielonej Górze. W XIX wieku znajdowały się w Przylepie cztery młyny wodne, a w 1870 roku powstała stacja kolejowa. Mieszkańcy poza rolnictwem zajmowali się uprawą winorośli i pro-

²⁷⁶ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁷⁷ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁷⁸ *Die Gemeinden i Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁷⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

dukcją wina. Na początku XX stulecia doliczono się 12 ha winnic. W 1871 roku Przylep miał 119 domów i 700 mieszkańców. Ewangelicy stanowili tam 96,3% ogółu ludności (674 osoby), katolicy – 2,9% (20 osób), a osoby innych wyznań chrześcijańskich – 0,8% (6 osób)²⁸⁰. Według spisu z 1905 roku obiektów mieszkalnych było 158, a mieszkańców 872 osoby. Liczby te wskazywały na znaczny rozwój demograficzno-przestrzenny wsi. Odsetek ewangelików wzrósł jeszcze do 98,7% (861 osób), a katolików zmalał do 1,3% (11 osób). W gronie tych ostatnich znajdował się jeden Polak²⁸¹.

Przytok (Prittig) był wioską słowiańską jeszcze przed przybyciem niemieckich osadników. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1408 roku. Właścicielami wsi było kilka rodzin rycerskich, między innymi von Schoff, von Tschammer i von Stensch – ta ostatnia od 1591 roku do lat 30. XIX wieku. Joachim von Stensch w latach 1596-1597 sfinansował budowę zamku późnorenansowego. Po Stenschach właścicielami byli Rysselowie, a następnie rodzina von Schwarzenfeld, której zawdzięczamy powstanie w Przytoku neorenesansowej rezydencji. Ponadto znajdował się tam folwark. W 1871 roku spisano 131 domów i 731 mieszkańców, wśród których wyraźnie przeważali ewangelicy – 721 osób (98,6%). Do katolików zaliczało się zaledwie 5 osób (0,7%), a do wyznania judaistycznego również 5 osób²⁸². W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych obniżyła się do 117, a mieszkańców do 578 osób. Odsetek ewangelików obniżył się odrobinę i wynosił 97,9% (566 osób), a katolików – 2,1% (12 osób). Wśród tych ostatnich znalazło się dwóch Polaków²⁸³.

Pyrnik (Pirnig) wzmiankowany był w 1482 roku. Jego właścicielami było kilka rodzin rycerskich, jak von Zabeltitz, von Dyhern, von Stosch, von Dünnewald, von Knobelsdorff, von Zedlitz, księżeta Schönaich-Carolath, Johanna Biron i księżna Pauline Marie Louise Hohenzollern-Hechingen. Ostatnim w interesującym nas okresie właścicielem był hrabia Rothenburg. W 1871 roku znajdowało się tam 106 domów i 780 mieszkańców. Również w tej wsi zdecydowanie dominowali ewangelicy, których było 730 osób (93,6%). Katolicy stanowili 6% ogółu ludności (47 osób), a Żydzi – 0,4% (3 osoby)²⁸⁴. W 1905 roku wynotowano więcej obiektów mieszkalnych (112 sztuk), ale zdecydowanie mniej mieszkańców (566 osób). Taka sytuacja budzi wątpliwości w kwestii rzetelności materiałów spisowych w przypadku Pyrnika. Ewangelicy stanowili wtedy 96,6% ogółu ludności, co oznaczało

²⁸⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁸¹ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁸² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁸³ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁸⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

wzrost o 3% w ciągu 34 lat. Do wyznania katolickiego zaliczało się tylko 16 osób (2,8%), a do judaistycznego – trzy osoby (0,6%). We wsi nie mieszkał wtedy żaden Polak²⁸⁵.

Racula (Lawaldau), która należy do Zielonej Góry, była średniowieczną wsią wzmiankowaną w 1315 roku. Należała wtedy do Johanna von Unruha. Kiedy ród ten stał u szczytu swoich wpływów, Unruhowie zakupili kilka innych wsi w okolicy (Zatonie/Günthersdorf, część Ochli, Słone/Schloin, Droszków/Droschkau). W XVIII wieku Raculę nabyła rodzina von Rothenburg. W XIX stuleciu funkcjonowały tam trzy cegielnie, dwa młyny wodne, dwie szkoły wyznaniowe i restauracja. W 1908 roku 15 ha ziemi przeznaczonych było na winnice. Według spisu z 1871 roku we wsi stało 135 domów z 726 mieszkańcami. Największy ich odsetek należał do wyznania ewangelickiego – 89,1% (647 osób), a do katolików zaliczało się 79 osób (10,9%)²⁸⁶. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych (145), jak i mieszkańców (778 osób) powiększyła się w niewielkim stopniu. Jednocześnie zwiększył się odsetek ewangelików – 93,6% (728 osób), a obniżył katolików – do 6,4% (50 osób). Wśród tych ostatnich byli jeden Polak i dwie osoby innych narodowości²⁸⁷.

Słone (Schloin) zalicza się do najstarszych wsi powiatu zielonogórskiego, a wzmiankowane było w 1295 roku. W XIX wieku charakterystyczne dla niego było istnienie w okolicy 6 kopalni odkrywkowych węgla brunatnego. W 1842 roku powstała brykietownia, a ze wsi do kopalni poprowadzono kolej wąskotorową. W 1872 roku w kopalniach pracowało 200 osób i wydobywano 400 ton węgla dziennie. W 1871 roku doliczono się tam 60 domów i 395 mieszkańców, a w tym 389 ewangelików (98,5%) i zaledwie 6 katolików (1,5%)²⁸⁸. W 1905 roku liczba domów wzrosła do 92 obiektów mieszkalnych, a stan ludności do 476 osób. Dominacja ewangelików nadal była bardzo duża – 98,1% (467 osób). Katolików było 9 osób (1,9%), a w ich gronie na dwóch Niemców przypadało 7 Polaków (1,5%)²⁸⁹.

Swarzynice (Schwarnitz) wzmiankowane były w 1448 roku. Przez kilka wieków należały do rodziny von Troschke. W XIX wieś uzyskała Dorota Biron, księżna de Talleyrand-Périgord, a po jej śmierci – córka Pauline, markiza de Castellane. Wynotowano istnienie tam dworu z parkiem i folwarkiem. W 1871 roku w Swarzynicach stało 120 domów z 882 mieszkańcami. Ewangelicy stanowili

²⁸⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁸⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 164-165.

²⁸⁷ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁸⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁸⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

tam aż 93,3% ogółu ludności (823 osoby), katolicy 6% (53 osoby), a osoby innych wyznań chrześcijańskich – 0,7% (6 osób)²⁹⁰. Według spisu z 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wzrosła do 151 domów, ale liczba mieszkańców obniżyła się do 716 osób. Podobnie jak w kilku innych wsiach, trudno wytłumaczyć taki „statystyczny” fenomen. Przewaga ewangelików nie była już tak wielka. Ich odsetek wynosił 90,1% (645 osób), katolików 2,8% (20 osób – spadek o ponad 3%), natomiast wyraźnie wzrósł udział przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich – do 7,1% (51 osób). Nie stwierdzono wtedy we wsi obecności Polaków²⁹¹.

Świdnica (Schweinitz) należała do największych wsi w powiecie. Wzmiankowana była około 1300 roku. Najdłużej znajdowała się w posiadaniu rodziny von Kittlitz, która zbudowała tam dwór. Korzystny rozwój na początku XVI stulecia doprowadził do uzyskania przez Świdnicę praw miejskich, ale niedługo później je utraciła. Rodzina von Kittlitz w 1607 roku zbudowała zespół pałacowy. W interesującym nas tutaj XIX stuleciu właścicielem była rodzina von Knobelsdorff, która rozbudowała pałac. Świdnica dzieliła się wtedy na dwie jednostki. W 1842 roku w jednej były 142 domy i 844 mieszkańców. Wynotowano tam także kilka młynów wodnych, cegielnię i gorzelnię. W drugiej części znajdowało się 145 domów z 722 mieszkańcami, a ponadto 5 młynów, dwa folwarki, cegielnia, gorzelnia i olejarnia oraz duża obora i owczarnia. W 1871 roku obydwie części liczyły 260 domów i 1338 mieszkańców. Przewagę mieli tam ewangelicy, gdyż ich udział wynosił 89,5% (1197 osób), a katolików 10,1% (135 osób). Dodatkowo potwierdzono 5 osób wyznania judaistycznego i jedną osobę innych wyznań chrześcijańskich²⁹². Liczba domów i mieszkańców w 1871 roku była niższa niż w świetle danych z 1842 roku. W 1905 roku stan domów wynosił 225 obiektów, a mieszkańców – 1080 osób. Wskazywało to na dalszy, powolny upadek tej dużej wsi, co być może było związane z konkurencją rozwijającej się w pobliżu Zielonej Góry. Odsetek ewangelików osiągnął poziom 89,6% (968 osób), prawie taki sam jak w 1871 roku, a katolików – 10,4% (112 osób). We wsi nie mieszkał ani jeden Polak²⁹³.

Zabór (Saabor) pojawił się na kartach historii na początku XIV stulecia, kiedy był własnością rodu von Tschammer. Pod koniec XVII wieku powstał tam barokowy zamek. W tym samym okresie, a dokładniej w 1681 roku korzystnie rozwijający się ośrodek uzyskał prawa miejskie, które utracił po włączeniu Śląska do

²⁹⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁹¹ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁹² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁹³ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

Prus (dokładnie w 1742 r.). W XVIII wieku właścicielką była hrabina Cosel, a po niej księżęta Schönaich-Carolath. Pod koniec XIX wieku, kiedy wieś dzieliła się na osadę handlową (Flecken) i osadę wiejską, wynotowano tam kościół i szkołę ewangelicką oraz kaplicę katolicką, a ponadto liczne winnice, dwa młyny wodne, folwark i przedsiębiorstwo przewozowe przez Odrę. W 1842 roku w obydwu częściach doliczono się 132 domów i 1012 mieszkańców, w tym 61 katolików i 5 Żydów²⁹⁴. W 1871 roku we wsi i osadzie handlowej łącznie zanotowano 139 domów i 1064 mieszkańców. W ich gronie przeważali ewangelicy, którzy stanowili 93,1% (991 osób), katolicy 5,5% (59 osób), a Żydzi 1,3% (14 osób)²⁹⁵. W 1905 roku w obydwu częściach Zaboru spisano 136 obiektów mieszkalnych i 774 mieszkańców, czyli wyraźnie mniej niż w 1871 roku, co wskazuje na postępujący upadek gospodarczy „podwójnej” wsi. Do wyznania ewangelickiego należało 730 osób (94,3%), do wyznania katolickiego – 39 osób (5%), a do wyznania judaistycznego – 5 osób (0,7%). W gronie katolików znaleźli się jeden Polak i dwie osoby, mówiące innym językiem niż niemiecki i polski²⁹⁶.

Zatonie (Günthersdorf) pojawiło się w źródłach historycznych w 1305 roku i bardzo długo pozostawało własnością między innymi rodziny von Kittlitz. W XVII wieku dobra zostały scalone przez Balthasara von Unruha, który we wsi wybudował swoją rezydencję. W XVIII wieku właścicielką była hrabina Cosel. W 1809 roku majątek ziemski Zatonie przejęła Dorota Biron (późniejsza, wzmiankowana wyżej, księżna de Talleyrand-Périgord), niepełnoletnia wtedy jeszcze córka Piotra Birona, księcia kurlandzko-żagańskiego. W 1843 roku ukończono przebudowę starego pałacu według planu inspektora Gurla, a inne źródła wspominają nawet Hermanna von Pücklera z Mużakowa (von Muskau). W 1862 roku dobra ziemskie i pałac odziedziczył syn Dorothei, Alexander von Dino. Szachulcowy (pruski mur) kościół ewangelicki powstał tam w 1765 roku. Ponadto istniał we wsi młyn na Ochli i folwark. W 1871 roku wynotowano 127 prywatnych domów mieszkalnych i 646 mieszkańców. Wyraźną przewagę posiadali ewangelicy – 612 osób (94,74%), katolików było 26 (4,02%), a Żydów – 8 osób (1,24%)²⁹⁷. Z kolei w 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych zmniejszyła się do 112, a mieszkańców do 453, co wskazywało na brak rozwoju gospodarczego na przełomie XIX i XX wieku. Ewangelicy stanowili 97,1% ogółu zaludnienia (440 osób), a katolicy – 2,9% (13 osób). Nie stwierdzono obecności ludności

²⁹⁴ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 10, Warszawa 1889, s. 189.

²⁹⁵ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

²⁹⁶ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁹⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 164-165.

żydowskiej. W Zatoniu mieszkało wtedy dwóch Polaków, ale – co bardzo nietypowe – byli oni ewangelikami, a nie katolikami²⁹⁸.

Zawada (Sawade), będąca obecnie częścią Zielonej Góry, ma kościół, pochodzący z XIX wieku. W 1871 roku wynotowano 152 prywatne domy mieszkalne i 1003 mieszkańców, którzy prawie bez wyjątku byli wyznania ewangelickiego – 1001 osób, stanowiących 99,8%. Katolikami były tylko dwie osoby (0,2%)²⁹⁹. Według spisu z 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wzrosła do 161 sztuk, ale liczba mieszkańców nieznacznie się obniżyła – do 918 osób. Struktura wyznaniowa pozostała bez zmian. Odsetek ewangelików wynosił nadal 99,8% (916 osób), a katolików – 0,2% (2 osoby). W gronie tych ostatnich znajdował się jeden Polak³⁰⁰.

Opis powiatu zielonogórskiego należy zamknąć zestawieniami prezentującymi strukturę ludności. Dane zostały ukazane w tabeli 43.

Liczyb z tabeli 43 wskazują, że wzrost liczby ludności w ciągu 94 lat nie był zbyt duży – w liczbach absolutnych wynosił 22 349 osób, co dawało 62,5%, a rocznie zaledwie 0,67%. Wskaźnik ten był co najwyżej średni w porównaniu z innymi powiatami wschodnich regencji pruskich. Jak zostało już nadmienione, powiat zielonogórski charakteryzował się na badanym obszarze między innymi poprzez stosunkowo wysoki odsetek katolików. W ciągu XIX wieku (do 1910 r.) następował tam powolny spadek ich udziału w całości zaludnienia, co było zjawiskiem bardzo nietypowym dla ówczesnego państwa pruskiego. Nawet jeżeli odrzucimy dane z 1821 roku, które podobnie jak dane z 1816 roku wskazują liczbę powyżej 20%, to mimo wszystko dostrzeżemy zmniejszanie się udziału ludności katolickiej. W 1828 roku stanowili oni 19,6% ogółu mieszkańców powiatu, w 1855 roku jeszcze 19,5%, ale w 1890 roku już tylko 17,6% i podobnie w 1910 roku – 17,8%. W zasadzie w prawie wszystkich powiatach państwa pruskiego, w których dominowali ewangelicy, dostrzegalna jest w tym czasie odwrotna tendencja – wyraźnego wzrostu odsetka ludności katolickiej. Udział ewangelików w całości zaludnienia wzrastał, od 78% do 82%. Poza niewielkimi grupami innych wyznań chrześcijańskich mieszkała tam, a zwłaszcza w stolicy powiatu, ludność żydowska. Udział jej był jednak minimalny i ulegał zmianom przeciwnym wzrostowi demograficznemu ogółu ludności, na przykład wyraźny spadek w liczbach absolutnych od 449 osób w 1867 roku do 161 w 1910 roku.

²⁹⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

²⁹⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167.

³⁰⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 102-103.

Tabela 43

Ludność powiatu zielonogórskiego w latach 1816-1910 (dane urzędowe)

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	35 769	—	—	—	7 729	27 965*	71
1821	40 302	—	—	—	8 908	31 299	95
1828	40 911	—	—	—	8 035	32 727	149
1831	41 804	—	—	—	—	—	—
1840	46 763	—	—	—	8 846	37 634	283
1849	49 789	—	—	—	9 590	39 814	385
1858	48 088	—	—	—	9 632	38 027	429
1861	50 240	50 240	0	—	—	—	—
1867	50 876	—	—	—	9 537	39 226	449
1871	51 385	—	—	—	9 492	41 393	418
1890	53 887	53 464	268	68	9 498	44 048	257
1900	56 533	56 016	406	95	9 654	46 410	224
1905	56 351	55 740	537	74	9 656	46 247	198
1910	58 118**	57 275	698	65	10 327	47 292	161

* w tym 10 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji z danych regencyjnych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, Bd. 6, Halle 1825, s. 182-186; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 247; JOHANN GEORG KNIE, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1830, tabela po s. 1079; WILHELM SOHR, *Der Zustand der Bevölkerung der Provinz Schlesien im Jahre 1840*, „Schlesische Provinzialblätter” 1841 (Zwölftes Stück, December), s. 537.

Skład narodowościowy mieszkańców powiatu był bardzo ujednolicony. Zdecydowanie przeważała tam ludność niemiecka. Jej odsetek w pierwszej połowie XIX wieku osiągał wartość co najmniej 90%, a być może nawet 95%³⁰¹. Ludność

³⁰¹ Ówczony badacz terenów śląskich Georg Ludwig Friedrich Hundrich, prezydent Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu, podał kilka informacji wskazujących, że w wielu wioskach powiatu zielonogórskiego około połowy XIX w. mieszkańcy posługiwali się językiem polskim. Wspomniat o liczbie 5 tysięcy osób wspólnie dla powiatów koźuchowski i zielonogórskiego, następnie podał, że w wielu wioskach powiatu zielonogórskiego na prawym brzegu Odry mieszka ludność polska, a ostatnia jego notatka mówiła o 400 osobach mówiących po polsku w powiecie zielonogórskim, przy granicy z Wielkim Księstwem Poznańskim – GEORG LUDWIG HUNDRICH, *Nachrichten über die polnischen und die andern außerdeutschen Sprachenverhältnisse der Provinz Schlesien, besonders im Bereiche des Oberlandsgerichts zu Breslau*, „Übersicht der Arbeiten der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur”, Breslau 1843, s. 43 i 72 oraz IDEM, *Ergänzungen zu den Nachrichten über die polnischen und die andern außerdeutschen Sprachenverhältnisse der Provinz Schlesien*,

polskojęzyczna, najprawdopodobniej ewangelicka, licząca może nawet trzy tysiące osób, a zamieszkująca kilkanaście wiosek i osad, zwłaszcza po prawej stronie Odry, ulegała germanizacji, a na przełomie XIX i XX stulecia pojawili się polscy i katoliccy przybysze z Wielkopolski, którzy zostali uwzględnieni w kolejnych spisach statystycznych. W 1890 roku wynotowano 0,62% osób polskojęzycznych, w 1900 roku – 0,89%, a w 1905 roku – 1,08%. W 1910 roku odsetek ten wyniósł najprawdopodobniej 1,3%. Liczba i odsetek Polaków systematycznie wzrastały, ale były to wartości niewielkie. Ponadto w tabelach spisowych pojawili się nieliczni Anglicy i Czesi (razem około 80 osób). W kwestii podziałów narodowościowych warto zwrócić uwagę również na statystykę uczniów szkół elementarnych (tabela 44).

Tabela 44

Wyniki spisów szkolnych w powiecie zielonogórskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	9 172	9161	6	5	1580	7564	11
1891	9 055	9006	16	32	1585	7457	10
1896	9 670	9646	0	24	1636	7982	10
1901	9 940	9910	12	18	–	–	–
1906	10 070	9973	34	60	–	–	–
1911	10 006	9916	1	87	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 247.

Z powyższego zestawienia wynika, że dzieci polskojęzyczne stanowiły bardzo niedużą grupę wśród uczniów szkół elementarnych. W 1891 roku stanowili oni zaledwie 0,53% ogółu uczniów, w 1906 roku – 0,93%, a w 1911 roku – 0,88%. W pozostałych latach odsetek ten był jeszcze mniejszy.

Na koniec rozważań o powiecie zielonogórskim można stwierdzić, że demograficznie nie rozwijał się zbyt dynamicznie. Stolica powiatu, Zielona Góra, zanotowała szybki rozwój gospodarczy, zwłaszcza przemysłu włókienniczego, metalowego i winiarsko-spirytusowego, ale nie mogła dorównać rozwojowi Gorzowa, Gubina i nawet Barszcza (Forst), nie wspominając o Frankfurcie nad Odrą. Na uwagę zasługują także liczne wsie powiatu, które były stosunkowo duże, wyposażone

„Übersicht der Arbeiten und Veränderungen der schlesischen Gesellschaft für vaterländischen Kultur im Jahre 1844”, Breslau 1844, s. 83 i 88.

w imponujące lub co najmniej interesujące architektonicznie rezydencje szlachty i arystokracji oraz młyny wodne, wiatraki, gorzelnie, browary, cegielnie i folwarki. Występowały tam także liczne, ale niewielkie kopalnie węgla brunatnego.

3.4. Powiat żagański (Sagan)

Powiat żagański położony był w północno-zachodniej części regencji legnickiej, granicząc od wschodu z powiatami kożuchowskim i szprotawskim, od północy z powiatami zielonogórskim i krośnieńskim (z regencji frankfurckiej), od zachodu z powiatem żarskim (także z regencji frankfurckiej) i z powiatem czerwieńskim (Rothenburg in Oberlausitz), a od południa – z powiatami zgorzeleckim (Görlitz) i bolesławieckim (Bunzlau). W 1821 roku jego powierzchnia oceniona została na 17,1 mili kwadratowej, czyli 380 615 mórg³⁰². W kilometrach kwadratowych dawało to wartość 970,3. W 1861 roku obszar ten był znacznie większy i wynosił 20,17 mili kwadratowej, czyli 1 144,5 km². Z kolei w 1890 roku było to 1 110,83, a w 1910 roku – 1 112,2 km², według danych, zamieszczonych w kolejnych tomach „Preußische Statistik”³⁰³. Na podstawie tych danych stwierdzić należy, że powiat żagański należał wtedy do większych jednostek administracyjnych badanego obszaru.

Stolicą powiatu był **Żagań (Sagan)**, który swoją wielkością zdominował pozostałe miejscowości. Niedaleko dzisiejszego miasta początkowo istniał gród obronny, potwierdzony na początku XIII wieku, kiedy Henryk Brodaty w dokumencie dla klasztoru cystersów w Lubiążu wymienił wśród świadków kasztelana żagańskiego Stefana³⁰⁴. Zadaniem grodu była obrona przeprawy przez Bóbr. Prawdopodobnie istniało przy nim osiedle, dzisiaj kojarzone z wsią **Stary Żagań (Altkirch)**, w której powstał romański kościół. Miasto lokowane zostało nad Bobrem kilka kilometrów dalej około 1260 roku przez księcia Konrada I³⁰⁵. Było siedzibą jed-

³⁰² A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 290.

³⁰³ „Preußische Statistik”, t. 5, 1864, s. 236; t. 121, 1893, s. 123 oraz t. 234, 1913, s. 221.

³⁰⁴ Zob. HIERONIM SZCZEGÓŁA, *Żagań*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, red. ZDZISŁAW KACZMARCZYK, ANDRZEJ WĘDZKI, t. 2, Zielona Góra 1970, s. 507 oraz WŁADYSŁAW KORCZ, *Zarys dziejów Żagania*, [w:] *Żagań („Zeszyty Lubuskie”, nr 17 (18))*, red. Zofia Hodun i in., Zielona Góra 1981, s. 28.

³⁰⁵ H. SZCZEGÓŁA, *op. cit.*, s. 516. Zob. też W. KORCZ, *op. cit.*, s. 30. Autor przypuszcza, że książę Konrad lokował miasto po 1230 r., najprawdopodobniej w okresie od 1253 do 1260 r. Por. także JOACHIM BAHLCKE, *Die Geschichte der schlesischen Territorien von den Anfängen bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges*, [w:] IDEM, *Schlesien und die Schlesier*, München 2000, s. 29 – autor wskazuje, że Żagań (Sagan) założony został jako miasto, podobnie jak wiele innych miast śląskich, w okresie od 1210 do 1240 r. Inną propozycją jest rok około 1285 r. – a więc data znacznie późniejsza.

nej z gałęzi śląskich książąt piastowskich, kiedy księstwo żagańskie pod koniec XIII wieku oddzieliło się od księstwa głogowskiego. Oddzielne księstwo istniało do 1472 roku. W tym właśnie roku zakupili je z rąk Jana II Szalonego sascy Wettinowie³⁰⁶. W roku 1549 książę saski Moritz odstąpił je w drodze zamiany królowi czeskiemu (i niemieckiemu) Ferdynandowi I Habsburgowi.

Ważną organizacją, kształtującą życie w mieście, był zakon augustianów, który przybył do Żagania z Nowogrodu Bobrzańskiego (Naumburg am Bober) w 1284 roku i znalazł siedzibę w zamku książęcym, wielokrotnie później przebudowywanym i rozbudowanym. Na wyróżnienie zasługiwały zwłaszcza gotycki kościół NMP z XIV wieku i bogata biblioteka klasztorna³⁰⁷. Niektórzy badacze oceniają, że w XVI wieku miasto liczyło około dwóch tysięcy mieszkańców³⁰⁸. Jest to liczba prawdopodobnie zaniżona, gdyż Hieronim Szczegółła utrzymuje, że w 1620 roku miało ono liczyć cztery tysiące mieszkańców³⁰⁹. Znaczny rozwój nastąpił pod rządami Albrechta Wallensteina, który otrzymał księstwo od cesarza Ferdynanda II w czasie wojny trzydziestoletniej, a dokładniej w 1627 roku³¹⁰. Zamieszkał tam wtedy Johann Kepler, znany matematyk i astronom. W latach 1632-1633 miasto uległo zniszczeniom wojennym. Potem nastąpiła odbudowa pod rządami Wacława Euzebiusza Lobkowitza, który w drugiej połowie XVII wieku dokończył wznoszenie imponującego, barokowego zespołu pałacowego. Rozpoczął je jeszcze Albrecht Wallenstein. W 1785 roku księstwo znalazło się pod władzą księcia kurlandzkiego Piotra Birona, który dobudował jedno skrzydło pałacu. W latach 1842-1862, pod panowaniem księżnej Doroty de Talleyrand-Périgord, najmłodszej córki księcia Birona, doszło do godnego uwagi rozkwitu kulturalnego miasta³¹¹.

³⁰⁶ J. BAHLCKE, *op. cit.*, s. 37 i 41.

³⁰⁷ Więcej zob. ANDRÉ MIKLITZA, *Kościół i klasztor na Ziemi Chociebuskiej i w południowej części województwa lubuskiego*, [w:] *Krajobraz Kultury w centrum Europy. Polsko-niemieckie podróże po historii i teraźniejszości Dolnych Łużyc oraz południowej części województwa lubuskiego. Przewodnik po minionym czasie*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, t. 2, Berlin 2015, s. 22-26 oraz LESZEK C. BELZYT, *Żagań. Podróż po starym mieście książęcym*, [w:] *ibidem*, s. 215.

³⁰⁸ Zob. KAROLINA KORENDA, *Ludność na pograniczu śląsko-łużyckim w XVI wieku*, [w:] *Ludność pogranicza śląsko-łużyckiego*, red. TOMASZ JAWORSKI, Zielona Góra 2003, s. 107.

³⁰⁹ H. SZCZEGÓŁŁA, *op. cit.*, s. 528. W mieście miało być 457 domów oraz 226 na przedmieściach. To samo w pracy: W. KORCZ, *op. cit.*, s. 39-40.

³¹⁰ Por. np. J. BAHLCKE, *op. cit.*, s. 59. W tym okresie planowano nawet utworzenie w Żaganiu uniwersytetu katolickiego pod zarządem jezuitów (jak Akademia w Wilnie), na bazie Kolegium Jezuickiego, założonego w 1658 r.

³¹¹ Por. np. H. SZCZEGÓŁŁA, *op. cit.*, s. 528. O historii Żagania zob. także LESZEK C. BELZYT, *Żagań i jego okolice*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, AXEL ZUTZ, Berlin 2016, s. 481-482.

Tradycje włókiennictwa w Żaganiu sięgają do XIII wieku. W czasach panowania piastowskich książąt żagańskich rozwijało się głównie rzemiosło sukiennicze. Książęta Konrad I Głogowski i Przemko (Przemysław) sprowadzali wtedy do Żagania sukienników z Miśni i Turyngii. Według danych źródłowych w 1796 roku w mieście pracowało 123 sukienników w 100 warsztatach³¹². Pierwszą maszynę przędzalniczą uruchomiono tam już w 1806 roku, a w 1810 roku pierwszą maszynę do gremplowania wełny³¹³. Doszło do tego pomimo niesprzyjających warunków politycznych w czasie wojen napoleońskich. Dodatkowym czynnikiem negatywnym była w okresie późniejszym polityka celna Rosji, która w 1822 roku wprowadziła wysokie cło na sukno z Prus. Doprowadziło to, jak już wspominaliśmy, do dotkliwego kryzysu wytwórczości sukienniczej w wielu miastach w Wielkopolsce i na Śląsku. Setki sukienników emigrowało na tereny Królestwa Polskiego w zaborze rosyjskim i osiedlało się w Łodzi i jej okolicach³¹⁴.

Na początku XIX wieku Żagań był zarówno stolicą powiatu, jak i księstwa. W 1803 roku spisano w nim 4675 osób, a w 1810 roku – 4302 osoby. W 1811 roku wynotowano tam 901 budynków, w tym 592 domy mieszkalne. Liczba ludności w 1816 roku wynosiła 4352 osoby, co wskazywało, że w okresie wojen napoleońskich miasto przeżywało trudny okres, a stan zaludnienia nie wzrastał, a nawet był niższy niż w 1803 roku. Dominującym wyznaniem byli ewangelicy luterkańscy, którzy stanowili 63,4% ogółu mieszkańców (2760 osób). Odsetek katolików był stosunkowo wysoki i wynosił 35,4% (1539 osób). Poza nimi wynotowano 47 Żydów (1,1%) oraz 6 osób wyznania ewangelicko-reformowanego³¹⁵. W 1816 roku w Żaganiu było już znacznie więcej budynków – w sumie 1143, z czego 1022 były pokryte dachówką, 107 gontem i tylko 14 strzechą³¹⁶. W tym samym roku funkcjonowały tam cztery publiczne szkoły elementarne z czterema nauczycielami i 268 uczniami oraz dwie elementarne szkoły prywatne z trzema nauczycielami

³¹² ZBIGNIEW BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, „Studia Zachodnie” 2004, t. 7, s. 179. Warto zaznaczyć, że fabryka sukna w Żarach, należąca do Petriego, wytwarzała w tym czasie zaledwie 175 sztuk sukna rocznie – informacja za JULIUSZ BELOW, *Kronika miasta Żary*, tłum. IRENA SOCHACKA, [w:] *Żary. Polskie Dolne Łużyce*, red. TOMASZ JAWORSKI, Żary 2005, s. 46. W Żarach czynnych było – poza tą fabryką – 76 sukienników, a więc mniej niż w Żaganiu.

³¹³ Z. BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, s. 179. Por. też REINHARD KRÄMER, *Die schlesische Wirtschaft von ihren Anfängen bis zur Industrialisierung im 19. und 20. Jahrhundert*, [w:] J. BAHLCKE, *Schlesien...*, s. 231.

³¹⁴ Podobna sytuacja wystąpiła m.in. w Kargowej (wtedy miasto nazywało się Unrugowo/Unruhstadt). Por. L.C. BELZYT, *Kargowa w okresie nowożytnym*, [w:] *Historia Kargowej i zarys dziejów miasta partnerskiego Weissenberg*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Kargowa-Zielona Góra 2013, s. 98.

³¹⁵ A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 70-75. Na stronie 70 dla 1816 r. podano liczbę ludności 4237 osób, ale po podsumowaniu osób wszystkich wyznań otrzymamy 4352 mieszkańców.

³¹⁶ *Ibidem*, s. 69.

i 19 uczniami. Ponadelementarne szkoły publiczne składały się z trzech placówek dla chłopców (4 nauczycieli i 130 uczniów) i dwóch dla dziewcząt (2 nauczycieli i 86 uczennic). Ponadto istniały prywatne szkoły ponadelementarne: 6 szkół dla chłopców (6 nauczycieli i 86 uczniów) i 5 szkół dla dziewcząt (5 nauczycieli i 38 uczniów). Żagań szczycił się także szkołą „wyższą” (niższym gimnazjum), w której 6 nauczycieli kształciło 38 uczniów³¹⁷.

Z 1819 roku pochodzą informacje o strukturze zawodowej ludności. W gronie rzemieślników było między innymi 116 szewców (z tego 48 mistrzów), 36 krawców (25 mistrzów), 23 rzeźników (17 mistrzów) i 19 piekarzy (13 mistrzów). W mieście pracowały 134 warsztaty wełniane i 71 warsztatów lniarskich. W dziale usług wymienić można 16 sklepów o różnym asortymencie, 11 kramów, dwa hotele, cztery karczmy (brak restauracji) i aptekę. O zdrowie ludności dbało 8 lekarzy i 6 położnych. Dodać należałoby, że jako służba domowa pracowały zaledwie trzy kobiety, a jako „służba wytwórcza” – 5 mężczyzn i 33 kobiety³¹⁸. Te ostatnie dane były tak niskie w porównaniu z innymi większymi miastami badanego obszaru, że zakładać musimy, iż nie uwzględniły one wszystkich osób. W 1821 roku stan zaludnienia Żagania podniósł się do 4580 osób³¹⁹.

Johann Georg Knie dokonał obszernego opisu miasta dla 1828 roku. Składało się ono z czterech części: miasta właściwego wewnątrz murów i trzech przedmieść, żarskiego, szpitalnego i Eckerscha. Zwrócił uwagę na trzy mosty przez Bóbr (Długi, Żarski i Bażanci) oraz cztery mosty przez Czernię, na piękne place i regularne uliczki. Wewnątrz murów stały 354 domy mieszkalne, a na przedmieściach 243 i wszystkie miały być murowane. Liczba mieszkańców osiągnęła wtedy 5449 osób, co wskazywało na znaczący rozwój. Przewaga ewangelików w 1828 roku była już znacznie większa niż w 1816 roku. Odsetek ich wzrósł o ponad 10% do 74,4% (4054 osoby). Katolicy stanowili 24,3% (1324 osoby), a Żydzi – 1,3% (71 osób)³²⁰. Wyraźny spadek udziału, ale też i liczby katolików mógł się wiązać z emigracją sukienników do zaboru rosyjskiego. W tabeli na końcu opracowania autor ten dodał, że w Żaganiu znajdowało się 7 świątyń, 17 publicznych budynków świeckich, 585 domów mieszkalnych (a nie 597 – jak podał w tekście), 21 obiektów „produkcyjnych” (fabryki, młyny i magazyny prywatne) oraz 584 gospodarce (stajnie, stodoły i szopy)³²¹.

³¹⁷ *Ibidem*, s. 77-79.

³¹⁸ *Ibidem*, s. 79-81 i 85-87.

³¹⁹ *Ibidem*, s. 70.

³²⁰ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 1011, potwierdzają to dane z tabeli po s. 1079.

³²¹ *Ibidem*, tabela po s. 1079.

W 1828 roku właścicielką dóbr żagańskich (od 1800 r., po śmierci Piotra Birona) była Catharina Friederike Wilhelmine Benigte, księżna żagańska, po mężu hrabina von Schulenburg, zamieszkująca „piękny” pałac książęcy, budowany przez Wallensteina, Lobkowitza i jej ojca. Przy pałacu znajdowały się stworzony ze smakiem park i Bażanciarnia. J.G. Knie wymienił także liczne zabytkowe budynki urzędów administracji księcia żagańskiego oraz króla pruskiego (np. Królewski Sąd Miejski). W mieście stacjonowała wtedy 2. Kompania Konna z 5. Brygadą Artylerii, mająca koszary, tor konny i lazaret. Ponadto wymienić można więzienie kryminalne, strzelnicę, trzy domy dla ubogich na przedmieściach i przytułek dla bezdomnych. Ewangelicy posiadali kościół parafialny (3 pastorów), zbudowany w 1709 roku jako tak zwany kościół łaski oraz szkołę elementarną z trzema nauczycielami i ponadelementarną szkołę miejską z trzema klasami i czterema nauczycielami. Katolicy również mieli kościół parafialny (proboszcz i 2 kapłanów), kaplicę w dawnym kościele klasztornym i dwa filialne kościoły – na przedmieściu i pojezuicki w mieście (wtedy zwany kościołem szkolnym/Schulkirche). Katolicka była druga szkoła elementarna z trzema nauczycielami oraz – jak utrzymywał J.G. Knie – progimnazjum składające się z czterech „dolnych” klas gimnazjalnych i zatrudniające czterech nauczycieli³²².

Patrząc od strony ekonomicznej, w Żaganiu znajdowały się królewska faktoria solna, 11 gorzelni (w tym 6 działających i 5 nieczynnych), 8 farbiarni sukna, cztery browary octowe, trzy browary piwne (w tym 1 miejski), trzy młyny zbożowe (1 na zamku górnym i 1 na zamku dolnym), dwa tartaki, dwie cegielnie (książęca i miejska), dwa folusze (jeden książęcy), młyn garbarski, papiernia z napędem młyńskim, kuźnia miedzi. W gronie 425 rzemieślników wyróżniali się tkacze lnu (67 mistrzów i 79 warsztatów) i sukiennicy (49 mistrzów i 51 warsztatów). Oprócz rzemieślników czynnych było 26 kupców, 33 kramarzy, a ponadto 11 restauracji i 18 karczm z wyszynkiem. Warto jeszcze wymienić dwie wypożyczalnie książek, drukarnię, aptekę, winnicę książęcą i teatr książęcy w budynku dawnego Kolegium Jezuickiego³²³.

Oznaki większego ożywienia gospodarczego zaczęły się pojawiać na początku lat 30. XIX stulecia. W 1832 roku August Gerber założył pierwszą większą fabrykę włókienniczą przy dzisiejszej ulicy Rybackiej, która była rozbudowywana do 1876 roku. Ponadto w 1872 roku rodzina Gerberów przejęła fabrykę od Ernsta Grätza, która była położona na rogu dzisiejszych ulic Szprotawskiej i Józefa Piłsudskiego, najpierw w formie dzierżawy, a następnie kupna na własność. Następnym

³²² *Ibidem*, s. 1011-1012.

³²³ *Ibidem*, s. 1011-1013.

nabytkiem Gerberów był zakład sukienniczy przy ulicy Dworcowej. Założył go Carl Ulbrich w 1864 roku, a następnie wykupił i rozbudował Karl Schlabach. W 1914 roku przeszedł w ręce Ottona Maczkowskiego. Był to obiekt na tyle okazały, że kierownictwo przeniosło tam główną siedzibę firmy³²⁴. Była ona znana na świecie, jak opisuje to Zbigniew Bujkiewicz, dzięki produkcji delikatnego sukna najwyższej jakości³²⁵.

W 1842 roku nad rzeką Czarną, na miejscu spalonego w 1841 roku folusza, sukiennicy założyli fabrykę przędzalniczą pod nazwą „Gewerksfabrik” wraz z apreturą (wykańczalnią). Ten duży zakład przemysłowy już na dobre zapoczątkował nowy okres w dziejach sukiennictwa żagańskiego. Jego wydajność wynosiła 150 cetnarów wełny tygodniowo, co było w ówczesnych warunkach żagańskich liczbą bardzo wysoką³²⁶.

Szczególnie ważnym wtedy stimulatorem rozwoju przemysłu była budowa linii kolejowych. Żagań miał połączenia kolejowe z Berlinem, Wrocławiem, Głogowem, Wschową, Zgorzelcem, Nową Solą, Jelenią Górą, Chociebużem (Cottbus) i Halle. Pierwsze z nich zaczęło funkcjonować w 1846 roku i prowadziło z Berlina przez Gubin i Żary do Żagania, a dalej do Wrocławia³²⁷. Linia Halle–Żagań, przez Chociebuż i Żary, otwarta została w 1872 roku. Pod koniec XIX wieku miasto uzyskało połączenie z Nową Solą, Głogowem i Wschową oraz Jelenią Górą i Zgorzelcem. Był to wtedy największy węzeł kolejowy w regionie. Jego istnienie niosło ze sobą liczne inwestycje. Już w pierwszej połowie XIX wieku wybudowano dworzec kolejowy, a później go rozbudowywano, co tworzyło odpowiednią infrastrukturę komunikacyjną.

W świetle spisu z 1849 roku w mieście funkcjonowały cztery browary, dwie destylarnie, dwa folusze, dwa młyny wodne, młyn kory dębowej, olejarnia, tartak, cegielnia i papiernia oraz dwie przędzalnie (117 pracowników) i dwie fabryki sukna (176 pracowników)³²⁸.

U schyłku lat 70. XIX wieku doszło do uruchomienia dwóch kolejnych, dużych fabryk włókienniczych. Pierwsza, przy ulicy Fabrycznej, zbudowana została wcześniej przez Karla Schnellera, a sprzedana następnie Friedrichowi Försterowi

³²⁴ Zob. KATARZYNA ADAMEK, MARIAN RYSZARD ŚWIĄTEK, *Żagań znany i nieznan*. Przewodnik historyczny po mieście i okolicy, Żagań 2002, s. 30 oraz ZBIGNIEW BUJKIEWICZ, MARIAN RYSZARD ŚWIĄTEK, *Rozwój sukiennictwa w Żaganiu od XIX do pierwszej połowy XX wieku – przejście od rzemiosła do przemysłu fabrycznego w świetle dokumentów archiwalnych*, [w:] *Włókiennictwo wczoraj i dziś*, Żary 2016, s. 67–68.

³²⁵ Z. BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, s. 179.

³²⁶ *Ibidem* oraz Z. BUJKIEWICZ, M.R. ŚWIĄTEK, *op. cit.*, s. 69–70.

³²⁷ Por. W. KORCZ, *op. cit.*, s. 42 – tutaj wymieniona jest data 1845 r., kiedy uruchomić miano linię Berlin–Wrocław.

³²⁸ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 253.

z Zielonej Góry. Po kryzysie w 1873 roku rodzina Försterów zbankrutowała, a fabrykę kupili Anglicy Berenson i John Oldroyd. Ten drugi angażował się biznesowo także w Zielonej Górze. Anglicy rozbudowali fabrykę i w 1889 roku przekształcili ją w spółkę akcyjną (Saganer Wollspinnerei und Weberei AG). Osiągnęła ona w tym czasie szczególnie wysoki poziom technologiczny (funkcjonowało tam 1500 wrzecion i 210 maszyn tkackich). Produkowała tanie tkaniny ubraniowe zbywane w Niemczech, Szwecji, Norwegii, Finlandii, Holandii, Syrii i Turcji³²⁹.

W 1878 roku w Żaganiu powstała fabryka „Mos. Löw Beer”, która była filią firmy austriackiej³³⁰. Założona została ona najpierw na wyspie na Bobrze (dziś przy ulicy 2. Armii WP) w byłej kuźni miedzi. Następnie rozbudowywano ją do końca XIX stulecia przy ulicy Dworcowej. Na początku XX wieku miała siłownię elektryczną, parową i wodną na rzece Bobrze. Produkowała tkaniny ubraniowe wysokiej jakości – zbywane w większości w Niemczech, ale też w innych państwach europejskich³³¹. W 1905 roku stworzono tam urządzenia socjalne – stołówkę pracowniczą, żłobek, przedszkole i świetlicę. Była to wtedy największa fabryka w mieście, która zajmowała jednocześnie największą powierzchnię, w okolicy węzła kolejowego³³².

Warto również zwrócić uwagę na przemysł komunalny. Przybierał on coraz nowocześniejsze formy. Zakład wodociągowy powstał w 1893 roku, przy ulicy Dworcowej, a w latach 1897-1899 miasto uzyskało kanalizację. Gazownia miejska powstała znacznie wcześniej, gdyż w 1863 roku. W 1907 roku dokonano natomiast jej zasadniczej modernizacji³³³. Ponadto Żagań wraz z okolicznymi osiedlami został zelektryfikowany tuż przed pierwszą wojną światową, co przeprowadziła firma Lohser Werke Kunzendorf Nieder Lausitz. Prąd dostarczany był z elektrowni ciepłej Trettendorf koło Gródka (Spremberg), wykorzystującej węgiel brunatny z tamtejszych kopalni odkrywkowych³³⁴.

³²⁹ Z. BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, s. 180.

³³⁰ Nazwa tej firmy pochodzi od Mosesa Löw Beera (1794-1851?), czeskiego Żyda z Boskovic, który w morawskiej Svitavce (na północ od Brna) w 1838/1839 r. kupił folusz, a w 1843 r. wybudował przędzalnię wełny. Jego późniejsza działalność była tak prężna, że założył m.in. fabrykę tekstylną w Wiedniu. Filią jej stały się zakłady w Żaganiu. Często w literaturze określa się je jako firma austriacka, a bardziej była ona firmą czeską (morawską). Synowie i następni potomkowie Mosesa (Mojżesza) na określenie firmy używali nazwy „Mos. Löw Beer”. Tak też określała się (pisała się) sama firma np. w 1923 r. na swoich bonach pieniężnych (Notgeldschein) w czasach galopującej inflacji (np. bon z 21 października 1923 r. udostępniony w internecie). Por. np. Z. BUJKIEWICZ, M.R. ŚWIĄTEK, *op. cit.*, s. 70-72.

³³¹ Z. BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, s. 180.

³³² K. ADAMEK, M.R. ŚWIĄTEK, *op. cit.*, s. 30.

³³³ Z. BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, s. 169 oraz W. KORCZ, *op. cit.*, s. 42.

³³⁴ Z. BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, s. 181.

W skali całego Śląska Żagań był znaczącym ośrodkiem przemysłu włókienniczego, ale funkcjonowały tam także fabryki innych branż przemysłowych, jak na przykład wytwórnia broni, papiernia, ponadto młyny, tartaki i cegielnie³³⁵. Początki przemysłu papierniczego w Żaganiu sięgały XVII wieku. W 1629 roku, z inicjatywy ówczesnego księcia żagańskiego, Albrechta von Wallensteina, założona została pierwsza drukarnia, ale dopiero w 1669 roku powstała pierwsza papiernia. W 1776 roku uległa ona zniszczeniu przez pożar, ale odbudowano ją w 1788 roku (dokonał tego J.G. Altman). W XIX wieku była rozbudowywana i modernizowana³³⁶. W 1916 roku właścicielem jej został Willy Tamaschke, który ją dalej unowocześniał, powiększał produkcję i jej asortyment. Zarządzał papiernią bez przerwy do końca drugiej wojny światowej w 1945 roku. Miała ona siłownię o znacznej mocy 1200 KM. Produkowała papier pergaminowy, papier do pisania oraz worki papierowe na cement i wapno³³⁷. Usytuowana była poza miastem nad rzeczką Czarną i zatrudniała około 150 osób. Do dzisiaj pozostały po niej imponujące ruiny³³⁸. W 1843 roku F.W. Heider założył w mieście fabrykę broni, potem przejęli ją Robert Bessel i syn. Cieszyła się ona – w świetle badań Zbigniewa Bujkiewicza – dużą renomą na całym Śląsku³³⁹.

Zaprezentowany powyżej znaczny rozwój gospodarczy miał swoje odzwierciedlenie we wzrastającej liczbie ludności miasta. W 1840 roku wynosiła ona 6603 mieszkańców, z których 4977 było wyznania ewangelickiego (75,4%), 1558 katolickiego (23,6%) i 68 judaistycznego (1%)³⁴⁰. W 1871 roku w Żaganiu znajdowało się 716 domów mieszkalnych i 10 433 mieszkańców. Odsetek ewangelików obniżył się do 74,1% (7728 osób), katolików wzrósł do 24,5% (2558 osób), a ludności żydowskiej – do 1,4% (146 osób)³⁴¹. Zmiany procentowe były w sumie niewielkie, ale odwróciła się wcześniejsza tendencja powiększania się udziału ewangelików, a zmniejszania – katolików. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wzrosła do 966, a ludności do 14 208 osób, przy czym 267 osób było żołnierzami zawodowymi. Do wyznania ewangelickiego zaliczało się 10 771 osób (75,8%), do katolickiego – 3243 osoby (22,8%), a do judaistycznego – 113 osób

³³⁵ W. KORCZ, *op. cit.*, s. 42 oraz Z. BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, s. 170.

³³⁶ W. KORCZ, *op. cit.*, s. 42 – podaje on, że fabryka papieru powstała w 1802 r.

³³⁷ Z. BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, s. 180 oraz K. ADAMEK, M.R. ŚWIĄTEK, *op. cit.*, s. 49.

³³⁸ K. ADAMEK, M.R. ŚWIĄTEK, *op. cit.*, s. 49. W ruinach papierni nad Czarną nakręcono jeden z odcinków serialu *Czterej pancerni i pies*.

³³⁹ Z. BUJKIEWICZ, *Żagań w okresie międzywojennym*, s. 180 oraz L.C. BELZYT, *Żagań i jego okolice...*, s. 483-485.

³⁴⁰ W. SOHR, *op. cit.*, s. 540.

³⁴¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178.

(0,8%). Ponadto spisano 78 osób należących do innych wyznań chrześcijańskich (0,6%) i trzy osoby do pozostałych religii. W gronie ewangelików znajdowało się 21 Polaków, a wśród katolików 138 Polaków. Razem tworzyli grupę 159 osób, czyli 1,12% ogółu mieszkańców. Dodatkowo 46 osób posługiwało się innymi językami, poza niemieckim i polskim³⁴². Jak wskazują na to ostatnie dane z początku XX wieku, liczba mieszkańców Żagania powiększyła się w znaczącym stopniu, przy czym wzrósł odsetek ewangelików, a zmalał katolików. Pojawiła się niewielka grupa Polaków oraz osób innych narodowości. Prawdopodobnie Czesi stanowili wśród nich największą grupę.

Kolejnym miastem w powiecie był **Nowogród Bobrzański (Naumburg am Bober)**. W 1202 roku w dokumencie księcia Henryka Brodatego wymieniony został kasztelan „Novum Castrum”. Można więc wnioskować, że wcześniej istniał „stary gród” oraz że Nowogród był już wtedy centralnym ośrodkiem administracyjnym kasztelanii³⁴³. Łacińska nazwa „Novum Castrum” utrzymywała się w dokumentach co najmniej do końca XIII wieku. W 1217 roku Henryk Brodaty w Nowogrodzie i jego okolicach nadał bogate uposażenie zakonowi kanoników regularnych (augustianów), którzy do 1227 roku wybudowali klasztor nad rzeką poniżej grodu. W latach 1260-1284 istniało tam niezależne opactwo, które następnie książę szprotawski Przemko przeniósł do Żagania, dając im tam za siedzibę własny zamek³⁴⁴. Nowogród, jako Naumburg am Bober, prawa miejskie uzyskał pod koniec XIII wieku, dokładna data nie jest znana. Należał do najmniejszych miast śląskich o charakterze rzemieślniczo-rolniczym. Jak już wcześniej wspomnieliśmy, po drugiej stronie Bobru (na brzegu łużyckim) w połowie XVII stulecia powstało miasto Krzystkowice (Christianstadt), które dzisiaj jest częścią Nowogrodu. W 1772 roku ten ostatni liczył zaledwie 560 mieszkańców³⁴⁵.

W 1828 roku miasto, zamek i 7 okolicznych wsi należeć miało do Johanna Gottlieba Sturina, który pełnił funkcję miejscowego komisarza policyjnego. Nowogród liczył wtedy 131 domów i 736 mieszkańców, spośród których 58 było wyznania katolickiego (7,9%). Reszta, czyli około 92% z pewnością było ewangelikami. W mieście istniały parafialny kościół ewangelicki, zbudowany jako dom modli-

³⁴² *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

³⁴³ Zob. dokument w: *Codex diplomaticus Silesiae*, red. KAROL MALECZYŃSKI, Wrocław 1951, nr 178. Wymieniony kasztelan określony został jako Vislavius de Nouocastro.

³⁴⁴ Dokument księcia Przemka zob. Archiwum Państwowe we Wrocławiu, dział rękopisów, sygn. Repositum 116, nr 18. W tymże dokumencie gród z osadą nazywany jest jeszcze „Novum Castrum”, czyli Nowy Gród lub Nowy Zamek.

³⁴⁵ Zob. np. L.C. BELZYT, *Gubin, Krosno, Nowogród Bobrzański, Zasięki, Łęknica, Trzebiel, Wschowa. Epoka przemysłowa w innych ośrodkach południowej części województwa lubuskiego*, [w:] *Epoka przemysłowa...*, s. 271-272.

tewny w 1744 roku, oraz kościół katolicki, natomiast pod miastem jeszcze kościół filialny. Przy świątyniach istniały dwie szkoły wyznaniowe. W sferze ekonomicznej wymienić należy 7 prywatnych gorzelni (zapewne niewielkich rozmiarów), browar miejski, browar i gorzelnię w posiadaniu „pana feudalnego”, do którego należał jeszcze młyn zbożowy, tartak i folusz. Ponadto istniały kuźnia, młyn wiatrowy, trzy „przędzalnie” tytoniowe, cegielnia miejska i „pańska”, 11 garncarni, trzy warsztaty wełniane i 6 warsztatów lniarskich. Usługi świadczone były przez 7 kramarzy, aptekę i przedsiębiorstwo kąpielowo-sanatoryjne (w wodach siarkowo-żelaznych), funkcjonujące od 1827 roku³⁴⁶.

W 1837 roku liczbę mieszkańców oceniano na 900 osób³⁴⁷. W tym samym roku wynotowano istnienie kuźnicy miedzi³⁴⁸. Jakiś czas funkcjonowała także huta „Victoria”, przeniesiona tam w 1881 roku. Piękna willa właściciela dotrwała do dzisiaj. W źródłach można znaleźć ponadto informację o Leopoldzie Blühdornie, właścicielu jakiejś fabryki. Nad Bobrem powstał jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku duży młyn przemysłowy, którego zabudowania istnieją do dzisiaj. Wspomniane uzdowisko istniało kilkadziesiąt lat, dopóki źródła nie uległy wyczerpaniu³⁴⁹. Spis z 1849 roku wynotował w mieście młyn wiatrowy, folusz, cegielnię i browar. W 1860 roku powstała mała huta żelaza, a w 1894 roku duży młyn Saalmanna³⁵⁰.

Na koniec warto przytoczyć więcej konkretnych danych o sytuacji ludnościowej. W 1840 roku spisano 809 mieszkańców, a w ich gronie 733 ewangelików (90,6%) i 76 katolików (9,4%)³⁵¹. W 1871 roku w miasteczku było 131 prywatnych domów mieszkalnych (czyli tyle samo, jak w 1828 r.) oraz 879 mieszkańców. Do wyznania ewangelickiego należały 782 osoby (88,9%), a do katolickiego – 92 osoby (10,5%). Ponadto po raz pierwszy wynotowano 5 wyznawców judaizmu (0,6%)³⁵². Dane te wskazują na spadek udziału ewangelików i wzrost udziału katolików. Na początku XX stulecia spis z 1905 roku wykazał niezmiennie 131 obiektów mieszkalnych

³⁴⁶ J.G. KNIE, *op. cit.*, s. 936.

³⁴⁷ Por. IRENA SOCHACKA, *Problematyka ludnościowa pogranicza śląsko-łużyckiego w XVIII wieku*, [w:] *Ludność pogranicza śląsko-łużyckiego*, red. TOMASZ JAWORSKI, Zielona Góra 2003, s. 165 oraz *Der preußische Staat in allen seinen Beziehungen*, praca zbiorowa pod kierunkiem barona (Freiherr) von Bedlitz-Neukirch, t. 3, Berlin 1837, s. 121-122.

³⁴⁸ Por. *Der preußische Staat...*, s. 121-122. W książce wynotowano także istnienie w mieście szpitala i 3 kościołów, w tym 2 katolickich.

³⁴⁹ Por. L.C. BELZYT, *Gubin, Krosno, Nowogród Bobrzański...*, s. 271-273 oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 6, Warszawa 1885, s. 934.

³⁵⁰ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 262.

³⁵¹ W. SOHR, *op. cit.*, s. 539.

³⁵² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178-179.

i pomniejszoną liczbę 804 mieszkańców. Ewangelikami było 711 osób (88,4%), a katolikami 93 osoby (11,6%). W mieście nie mieszkali już osoby wyznania judaistycznego. Liczby te wskazują, że miasto chyliło się ku upadkowi. Niewielkie zakłady przemysłowo-rzemieślnicze nie poprawiały położenia ekonomicznego. W takiej sytuacji nadal zmniejszał się odsetek ludności ewangelickiej, a wzrastał ludności katolickiej. Według tego spisu do Nowogrodu nie przybyli w tym czasie żadni Polacy³⁵³.

Trzecim miastem w powiecie żagańskim był **Przewóz (Priebus)**, który leżał na historycznych terenach Górnych Łużyc. Osada słowiańska na prawym brzegu Nysy Łużyckiej powstała zapewne jeszcze w X wieku. Niektóre źródła wskazują, że już w 1012 roku zbudowano tam pierwszy kościół³⁵⁴. Rodzina von Pack uzyskiwała te tereny w lenno od Henryka Brodatego i zbudowała pierwszy zamek. W 1280 roku książę Przemko założył w tym miejscu miasto otoczone wałem, a niedługo później murem obronnym. Miasto często zmieniało przynależność pomiędzy księstwem żagańskim a Margrabstwem Dolnych Łużyc. Ostatecznie w 1413 roku związane zostało z tym pierwszym, a w połowie XV wieku zaistniało nawet jako stolica oddzielnego księstwa przewozkiego. Rzemieślnicy w Przewozie zajmowali się głównie sukiennictwem i browarnictwem. W pierwszej połowie XVI wieku zaczęto uprawiać winorośl i produkować wino³⁵⁵.

W 1828 roku w mieście wynotowano dwa kościoły, 6 innych budynków publicznych, 173 prywatne domy mieszkalne i 96 obiektów gospodarczych (stajnie, stodoły, szopy). Miało ono wtedy 913 mieszkańców, wśród których 775 (84,9%) należało do wyznania ewangelickiego, a 138 (15,1%) do wyznania katolickiego³⁵⁶. W 1840 roku liczba mieszkańców wzrosła do 1062 osób, a w ich gronie było 947 ewangelików (89,2%) i 115 katolików (10,8%). Dane te wskazywały, że w ciągu 12 lat odsetek ewangelików powiększył się o 4,3% i o tyle samo zmalał udział katolików. Taki stan rzeczy budzi wątpliwości w kwestii rzetelności spisów powszechnych tamtych czasów, ale być może rzeczywiście katolicy opuszczali wtedy miasto.

Około 1844 roku majątek ziemski Przewóz był własnością księżny Doroty de Talleyrand-Périgord, z domu księżny kurlandzko-żagańskiej. W 1840 roku, w ramach spisu statystycznego, stwierdzono istnienie 138 prywatnych domów

³⁵³ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

³⁵⁴ Zob. np. JOHANN GEORG KNIE, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königlich Preußischen Provinz Schlesien*, wyd. II, Breslau 1845, s. 899 oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 9, Warszawa 1888, s. 188.

³⁵⁵ J.G. KNIE, *op. cit.* (1845), s. 899; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 9, s. 188.

³⁵⁶ J.G. KNIE, *op. cit.* (1830), tabela po s. 1079.

mieszkalnych wewnątrz murów i 38 na Przedmieściu Nyskim, a ponadto 8 budynków publicznych i 191 obiektów gospodarczych³⁵⁷. Oznaczało to w porównaniu z danymi z 1828 roku niewielki wzrost liczby domów mieszkalnych (o 3 obiekty) oraz bardzo duży przyrost liczby obiektów gospodarczych (o 95, czyli dwa razy więcej). Wtedy w mieście istniały kościół ewangelicki i kościół katolicki. Pastorem w tym pierwszym do 1833 roku był Johann Gottlob Worms, późniejszy superintendent księstwa żagańskiego, a ponadto znany historyk regionalny. Szkoła ewangelicka miała dwóch nauczycieli, a szkoła katolicka jednego. Na życie gospodarcze wpływało 94 rzemieślników, 11 kupców i 13 kramarzy oraz 7 gorzelni (z tego 3 czynne), browar miejski, apteka, trzy restauracje i 6 karczm (wyszynków). Ludność zajmowała się uprawą roślin i hodowlą zwierząt, a w tym także uprawą winnej latorośli i produkcją wina³⁵⁸. W 1849 roku w mieście, poza warsztatami rzemieślniczymi, istniały dwie drukarnie tkanin, młyn wiatrowy i browar³⁵⁹.

Niewielkie ożywienie gospodarcze pojawiło się na przełomie XIX i XX wieku. W 1895 roku Przewóz uzyskał regionalne połączenie kolejowe z **Jankową Żagańską (Hansdorf)**, a w 1908 roku z górnołużycką Horką, po lewej stronie Nysy Łużyckiej. W tym samym czasie powstała niewielka fabryka papieru oraz fabryka mebli. Według spisu z 1871 roku w Przewozie stało 213 prywatnych domów mieszkalnych, w których żyło 1235 osób. W porównaniu z liczbami z 1840 roku odsetek ewangelików tym razem uległ pomniejszeniu. Stanowili oni wtedy 86,7% (1071 osób) ogółu ludności, a katolicy – 12,9% (159 osób). Poza nimi mieszkało tam wtedy 5 Żydów (0,4%)³⁶⁰. Udział ewangelików zmniejszył się więc o 2,5%, a katolików wzrósł o 2%. W 1905 roku Przewóz miał 215 obiektów mieszkalnych oraz 1394 mieszkańców. Do wyznania ewangelickiego zaliczały się 1284 osoby (92,1%), a do katolickiego – 107 osób (7,7%). Ponadto zauważono obecność dwóch wyznawców judaizmu i jednego wyznawcy (lub jednej wyznawczyni) innych religii chrześcijańskich. W gronie katolików znalazło się trzech Polaków i dwóch przedstawicieli innych narodowości³⁶¹. Na podstawie zaprezentowanych danych można stwierdzić, że w Przewozie rozwój gospodarczy, aczkolwiek dostrzegalny, miał ograniczony zasięg. Liczba ludności wyraźnie wzrastała, ale osiągnięty poziom nie był imponujący. Odsetek ewangelików, którzy dominowali w mieście, ulegał wahaniom, ale pod koniec badanego okresu wyraźnie wzrósł. Dane wskazują, że w XIX wieku wielu katolików musiało opuścić Przewóz, gdyż obniżał się nie tylko

³⁵⁷ J.G. KNIE, *op. cit.* (1845), s. 899.

³⁵⁸ *Ibidem*.

³⁵⁹ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 260.

³⁶⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178.

³⁶¹ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

ich odsetek, ale również liczba absolutna – w latach 1828-1840 oraz w latach 1871-1905. W 1828 roku wynotowano 138 katolików, a w 1905 roku – 107 takich osób. W tym samym okresie liczba ludności miasta wzrosła od 913 do 1394 osób, czyli o 53%, a liczba katolików obniżyła się o prawie 23%.

Po naszkicowaniu sytuacji w miastach należy podać więcej informacji o całym powiecie. W 1816 roku liczył on 34 429 mieszkańców³⁶², wśród których ewangelicy stanowili 80,6% ogółu ludności (27 736 osób), katolicy 19,3% (6645 osób), a wyznawcy judaizmu – 0,1% (48 osób). Z kolei w 1821 roku liczba mieszkańców osiągnęła stan 37 232 osób, z czego 30 105 było ewangelikami (80,9%), 7075 – katolikami (19%), a 52 osoby należały do wyznania judaistycznego (0,1%)³⁶³.

W 1816 roku na terenie powiatu miało być 12 parafialnych kościołów ewangelickich i jeden kościół filialny. Mimo tego, że katolicy stanowili około 20% mieszkańców, posiadali znacznie więcej świątyń – 31 kościołów parafialnych i 11 filialnych, a poza tym jeszcze dwa klasztory. Taka dysproporcja stanowiła spuściznę po polityce katolicyzacji prowadzonej na Śląsku przez Habsburgów. Może dziwić, że minęło ponad 50 lat od zajęcia tych terenów przez protestanckie Prusy, a tak duże różnice w infrastrukturze religijnej wciąż występowały. Ponadto ludność żydowska posiadała jedną synagogę³⁶⁴. W tym samym roku funkcjonowały 82 szkoły elementarne, w których 82 nauczycieli kształciło 5269 uczniów³⁶⁵.

Dla roku 1819 posiadamy informacje o stanie gospodarczym powiatu. W tym czasie funkcjonowało tam 71 młynów wodnych, 31 młynów wiatrowych, 28 olejarni, 24 tartaki, 19 cegielni, trzy folusze, trzy papiernie i huta szkła, jak również 169 warsztatów lnianych i 174 warsztaty pracujące dorywczo oraz 109 warsztatów wełnianych i jeden pracujący dorywczo. W dziedzinie usług wynotowano 10 wędrownych kramarzy, 8 hoteli i 59 noclegowni, 6 restauracji i 185 karczm (wyszynków). Jako służba domowa zatrudnionych było 55 mężczyzn i 102 kobiety, natomiast jako służba wytwórcza – 1790 mężczyzn i 1906 kobiet. Dodatkowo „proste prace fizyczne” wykonywało 1289 mężczyzn i 1243 kobiet³⁶⁶. W sumie dawało to 6385 najemnych pracowników, którzy stanowili około 18% ogółu mieszkańców. Zaprezentowane wyżej liczby wskazują, że na początku badanego okresu powiat żagański należał do dobrze zagospodarowanych terenów. Na wyróżnienie zasługuje zwłaszcza liczba młynów, olejarni, tartaków i cegielni.

³⁶² W źródle podano 34 314 osób, ale jest to za mało w porównaniu z liczbami dla poszczególnych wyznań. Zob. A.A. MÜTZELL, L. KRUG, *op. cit.*, s. 292.

³⁶³ *Ibidem*, s. 292-296.

³⁶⁴ *Ibidem*, s. 293 i 295.

³⁶⁵ *Ibidem*, s. 302.

³⁶⁶ *Ibidem*, s. 299-302.

W 1821 roku dostrzeżono istnienie 50 świątyń, 108 budynków publicznych 6251 prywatnych domów mieszkalnych, 175 obiektów produkcyjnych oraz 5356 gospodarczych³⁶⁷. Wynotowana liczba świątyń prawdopodobnie była zbyt mała, gdyż jak to wyżej zostało nadmienione – w 1816 roku było ich 58. Jednak w 1828 roku liczba świątyń nadal miała wynosić 50 obiektów, natomiast stan budynków publicznych podniósł się do 122. Podana w spisie liczba prywatnych domów mieszkalnych miała obniżyć się do 5741 (o 510 mniej niż w 1821 r.). Liczba obiektów produkcyjnych wzrosła do 181, a gospodarczych do 5393³⁶⁸. Można wyciągnąć wniosek, że dane podawane przez kolejne spisy statystyczne nie zawsze były rzetelne w stu procentach.

W 1849 roku, w świetle spisu gospodarczego na terenach wiejskich wynotowano 67 młynów wodnych, 40 browarów, 39 młynów wiatrowych, 31 gorzelni, 22 tartaki, 19 cegielni, 17 olejarni, cztery smolarnie, trzy młyny kieratowe, młyn holenderski, papiernię i folusz, a ponadto kilka fabryk: dwie farbiarnie, dwie drukarnie tkanin, dwie huty żelaza (89 pracowników), dwie fabryki wyrobów druczianych, kuźnię miedzi, hutę szkła w Wymiarkach (Wiesau), szlifiernię i polernię szkła, fabrykę porcelany (4 robotników) i dwie fabryki wyrobów glinianych w Gozdnicy (Freiwalddau)³⁶⁹.

W 1828 roku powiat zamieszkiwany był przez 40 626 osób, z których 33 297 (81,9%) należało do wyznania ewangelickiego, 7258 (17,9%) do katolickiego i 71 do judaistycznego (0,2%)³⁷⁰. W porównaniu z liczbami z 1816 roku podniósł się odsetek ludności ewangelickiej kosztem katolików. W 1840 roku stan zaludnienia podniósł się do 46 007 osób. Liczba ewangelików wzrosła do 37 825 osób (82,2%), katolików do 8093 osób (17,6%), a Żydów do 89 osób (0,2%)³⁷¹. W późniejszym okresie proporcje te pozostały bez większych zmian. Odsetek wyznawców ewangelickich wynosił około 82%, katolików od 17,8% w 1858 roku do 17,4% w 1910 roku. Odsetek ludności żydowskiej wzrósł do 0,5% w 1858 roku, ale do 1910 roku obniżył się do 0,2% (czyli do poziomu z 1840 r.). W tym przypadku nie można więc dostrzec, aby udział katolików wzrastał na przełomie XIX i XX wieku. Ogólny wzrost zaludnienia powiatu w latach 1816-1910 wyniósł 25 291 osób, co dawało 73,7% w ciągu 94 lat, czyli 0,78% rocznie. Wskaźnik ten należał do średnich na badanym obszarze. Zaznaczyć jednak trzeba, że stan ludności nie powiększał się równomiernie. Najszybsze tempo wzrostu występowało w latach

³⁶⁷ *Ibidem*, s. 290.

³⁶⁸ J.G. KNIE, *op. cit.* (1830), tabela po s. 1079.

³⁶⁹ Z. BUJKIEWICZ, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej...*, s. 262-263.

³⁷⁰ *Ibidem*.

³⁷¹ W. SOHR, *op. cit.*, s. 537.

1816-1855. W następnym okresie nastąpiła stagnacja, a w latach 1867-1871 oraz 1890-1900 doszło nawet do spadku liczby ludności. Przyczyną tego stanu rzeczy były ruchy migracyjne, czyli wyjazdy mieszkańców w poszukiwaniu pracy i lepszego życia w zachodnich prowincjach Rzeszy lub za oceanem.

Na terenach wiejskich powiatu żagańskiego warto zwrócić uwagę na kilkanaście największych wsi (w porządku alfabetycznym). **Bogaczów (Groß Reichenau)** w źródłach historycznych pojawił się w 1294 roku. Należał do wielu rodzin rycerskich, jak von Rabenau, von Rothenburg, von Niesemeuschel, von Lüttwitz i von Haugwitz. Kościół gotycki wybudowano tam w XIV wieku. W XVI stuleciu powstał pałac renesansowy z parkiem, przebudowywany w XVII wieku w stylu barokowym i w XIX wieku. Bogaczów należał do dobrze rozwiniętych gospodarczo ośrodków, gdyż funkcjonowały w nim folwark, dwa młyny wodne, młyn wiatrowy i cegielnia. W 1845 roku miało tam istnieć 145 domów mieszkalnych i 744 mieszkańców. W 1871 roku liczba domów była już niższa i wynosiła 119 obiektów, podobnie obniżyła się liczba mieszkańców – do 635 osób. Wyraźnie przeważali ewangelicy, którzy stanowili 95,6% (607 osób), a katolicy – 4,4% (28 osób)³⁷². W 1905 roku wynotowano 120 obiektów mieszkalnych i 562 mieszkańców, czyli jeszcze mniej niż w 1871 roku. Dominacja ewangelików pozostała bez zmian – ich udział wynosił 95,7% (538 osób), a katolików – 4,3% (24 osoby). Wszyscy mieszkańcy byli Niemcami³⁷³.

Borowe (Burau), leżące między Iłową a Gozdnicą na skraju Borów Dolnośląskich, wzmiankowane były w 1476 roku. W XVIII wieku hrabia von Promnitz sprowadził tam Braci Czeskich. W 1620 roku powstał tam dwór myśliwski, przebudowany w XVIII wieku w klasycystyczny pałacyk. W 1871 roku wieś liczyła 112 domów mieszkalnych i 657 mieszkańców. Wszystkie te osoby bez wyjątku były wyznania ewangelickiego (100%!)³⁷⁴. W 1905 roku liczba domów obniżyła się do 105 obiektów, a liczba mieszkańców do 525 osób. Struktura wyznaniowa nie była już tak jednolita. Ewangelicy stanowili 97,5% (512 osób), a katolicy 2,5% (13 osób). W gronie tych ostatnich znalazło się 6 Polaków (1,1%)³⁷⁵.

Bożnów (Eckersdorf) założony został w XIII stuleciu, a jedna część należała do klasztoru augustianów z Nowogrodu Bobrzańskiego, a potem z Żagania. Kościół wybudowano tam na przełomie XIII i XIV wieku. W XIX stuleciu ważnym gospodarczo i społecznie wydarzeniem było podłączenie wsi do linii kolejowej.

³⁷² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 182-183.

³⁷³ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

³⁷⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178-179.

³⁷⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

W 1871 roku wieś podzielona była na część książęcą i miejską, przy czym ta druga była znacznie większa. Łącznie było tam 137 domów i 1102 mieszkańców. Wyraźnie przeważali ewangelicy, którzy liczyli 940 osób (85,3%), natomiast katolicy – 162 osoby (14,7%). Dodać trzeba, że trzy osoby zaliczały się do innych wyznań chrześcijańskich³⁷⁶. W 1905 roku liczba domów wzrosła do 149 obiektów, a zaludnienia do 1131 osób, czyli wzrost nie był zbyt duży, ale w porównaniu z poprzednimi wioskami była to już znaczna różnica. Ewangelicy stanowili 88,9% (1005 osób), wyraźnie więcej niż w 1871 roku. Odsetek katolików wyniósł 11,1% (125 osób), czyli o 3,8% mniej niż w 1871 roku. W gronie tych ostatnich było trzech Polaków i jedna osoba mówiąca innym językiem niż niemiecki i polski³⁷⁷.

Brzeźnica (Briesnitz) wzmiankowana była w 1295 roku, ale najprawdopodobniej przydzielona została jako uposażenie klasztoru augustianów już w 1217 roku. Kościół gotycki powstał tam w XIV wieku, a nowy, barokowy w latach 1703-1715. W XIX wieku powstał eklektyczny pałac, a ponadto istniały tam parafia katolicka i szkoła rolnicza³⁷⁸. Wieś dzieliła się wtedy na Brzeźnicę Dolną i Górną, przy czym znacznie większa była ta ostatnia. W 1871 roku w obydwu częściach spisano 168 domów i 916 mieszkańców. Odmienne od innych opisanych już wiosek, w Brzeźnicy, w obydwu jej częściach, wyraźnie przeważali katolicy, którzy stanowili 95,9% ogółu ludności (878 osób). Ewangelikom pozostawało 4,1% (38 osób). W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych obniżyła się nieznacznie do poziomu 151 domów, a mieszkańców do 700 osób. Oznaczało to poważne wyludnienie się obydwu części wsi. Katolicy stanowili wtedy 88,7% (621 osób), czyli o 7,2% mniej niż w 1871 roku. Odsetek ewangelików wynosił 11,3% (79 osób), co oznaczało wzrost o taką samą wartość (7,2%). Wartości te wskazywały na poważną zmianę struktury wyznaniowej. W Brzeźnicy Górnej spisano dodatkowo trzech Polaków wyznania katolickiego (0,6%)³⁷⁹.

Bukowina Bobrzańska (Buchwald) ma średniowieczny rodowód, a wzmiankowana była już w 1280 roku. Podobno założyła ją rodzina von Buchwald. Kościół filialny powstał tam w XIV wieku. Właścicielami byli między innymi rody von Knobelsdorf i von Heidenreich. W latach 1730-1740 powstał tam barokowy pałac, przebudowany w XIX stuleciu. Wieś dzieliła się na Dolną i Górną (ponadto zaliczano do niej osadę Wilczyce). W całej wsi w 1821 roku miało być 637 mieszkańców. W Bukowinie Dolnej w 1857 roku powstał pałac hrabiego Stillfrieda.

³⁷⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 180-181.

³⁷⁷ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

³⁷⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 1, Warszawa 1880, s. 412.

³⁷⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

Ponadto funkcjonował tam folwark. Bukowina mogła się pochwalić połączeniem kolejowym na trasie Łódź–Forst (Barszcz), przez Żagań–Szprotawę–Głogów oraz funkcjonowaniem w niej na początku XX wieku elektrowni wodnej. W 1871 roku obydwie części wsi miały 135 domów i 684 mieszkańców. Wyraźnie przeważali tam ewangelicy, których było 639 osób (93,4%), a katolików – 45 osób (6,6%)³⁸⁰. W 1905 roku wynotowano z kolei w dwóch częściach wsi 123 obiekty mieszkalne i 642 mieszkańców, czyli mniej niż w 1871 roku. Ewangelicy nadal dominowali, gdyż ich odsetek wynosił 88,6% (569 osób), a katolików 11,4% (73 osoby). Udział ewangelików uległ znacznemu obniżeniu o 4,8% i o tyle wzrósł udział katolików. Zjawisko to zasługuje na uwagę, gdyż w innych wioskach powiatu nie zaobserwowano takich zmian. W 1905 roku w Dolnej Bukowinie stwierdzono obecność 13 Polaków (2,7% mieszkańców tej części wsi), ale w Bukowinie Górnej tylko jednego. Ponadto w tej pierwszej spisano cztery osoby, posługujące się innym językiem niż niemiecki i polski³⁸¹.

Chotków (Hertwigswaldau) był wzmiankowany w 1328 roku, kiedy stanowił własność rodziny von Nostitz. Przechodził często z rąk do rąk, a właścicielami były rodziny von Schönaich, von Dohna (w XVI w.) i von Prosskau (w XVII i XVIII w.). Kościół powstał w drugiej połowie XIII stulecia. W XVI wieku zbudowany został dwór renesansowy, a na początku XVIII wieku ufortyfikowany, barokowy pałac z parkiem rodziny von Prosskau. Ponadto istniał tam folwark. W 1871 roku w Chotkowie doliczono się 139 domów i 768 mieszkańców. Wyraźnie przeważali ewangelicy, liczący 742 osoby (96,6%), a katolicy – 26 osób (3,4%)³⁸². W 1905 roku liczba domów była już niższa – 122 obiekty. Podobnie niższa była także liczba ludności – 608 osób. Dane te wskazywały na niekorzystny rozwój gospodarczy, a tym samym i demograficzny. Przewaga ewangelików nadal pozostawała bardzo duża, bowiem stanowili oni 93,6% (569 osób) ogółu mieszkańców, a katolicy – 6,4% (39 osób). Udział ewangelików zmniejszył się o 3%, a zyskali na tym katolicy (plus 3%). Wśród tych ostatnich spisano jednego Polaka³⁸³.

Chrobrów (Petersdorf) powstał zapewne w XIII wieku, gdyż z połowy tego stulecia mamy informację o wybudowaniu kościoła. W XIX wieku wieś charakteryzowała się obecnością dworu z parkiem i folwarku ze spichlerzem. W tym czasie dzieliła się na dwie części, które razem w 1871 roku liczyły 180 domów i 1008 mieszkańców. Wyraźnie dominowali wśród nich ewangelicy – 907 osób

³⁸⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178-179.

³⁸¹ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

³⁸² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 184-185.

³⁸³ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

(90%). Katolicy stanowili 9,5% (96 osób), a wyznawcy judaizmu – 0,5% (5 osób)³⁸⁴. W 1905 roku obydwie części liczyły 173 domy i 823 mieszkańców. Podobnie do innych wsi – stan zaludnienia uległ wyraźnemu spadkowi. Udział ewangelików wynosił 87,5% (720 osób), a katolików 12,5% (103 osoby). Dane te wskazywały na obniżenie się odsetka ewangelików o 2,5%, a zwiększenie katolików o 3%. Wśród tych ostatnich znajdowało się 27 Polaków (3,3%)³⁸⁵.

Czerna (Tschirndorf) wzmiankowana była stosunkowo późno, bo w 1474 roku jako osada puszczańska. W XV i XVI stuleciu właścicielami jej były rodziny von Kittlitz i von Kotwitz. Wykorzystując zasoby drewna i rudy darniowej, w 1772 roku powstał tam wielki piec hutniczy. W 1786 roku huta zatrudniała 45 osób, a w XIX wieku jeszcze się zwiększyła. W 1905 roku przedsiębiorca hutniczo-metalowy, Fryderyk Gloeckner, wybudował tam pałac z parkiem. W 1871 roku wieś liczyła 94 domy i 632 mieszkańców. Odsetek ewangelików wynosił 97,2% (614 osób), a katolików 2,8% (18 osób)³⁸⁶. W 1905 roku spisano tam 100 obiektów mieszkalnych i 668 mieszkańców. Liczby te wskazują na umiarkowany rozwój miejscowości. Udział ewangelików uległ niewielkiemu obniżeniu do 96,3% (643 osoby), a katolików – niewielkiemu wzrostowi – do 3,7% (25 osób). Zarówno wśród ewangelików, jak i katolików wynotowano po jednym Polaku³⁸⁷.

Dietrzychowice (Dittersbach) powstały w XIII wieku, a wzmiankowane były już w 1238 roku jako wieś nadana zakonowi augustianów. W średniowieczu odnotowano istnienie tam trzech folwarków – dwóch zakonnych i jednego, należącego do szpitala/przytułku św. Ducha z Żagania. Kościół wybudowano w XIII wieku, a w XIV wieku powstał zamek rycerski. W XIX stuleciu w Dietrzychowicach powstał pałac z parkiem. W 1871 roku były podzielone na dwie nierówne części (królewską i nowomarchijską), mające wspólnie 161 domów i 828 mieszkańców. Pod kątem wyznaniowym przeważali ewangelicy, liczący 703 osoby (84,9%). Katolików było 125 osób, czyli 15,1%³⁸⁸. Z kolei spis z 1905 roku wykazał 151 obiektów mieszkalnych i 743 mieszkańców. W porównaniu z danymi z 1871 roku liczby z 1905 roku wskazywały na niewielki regres. Przewaga ewangelików nie była wtedy już taka duża, gdyż ich odsetek wynosił 74,4% (553 osoby). Katolicy stanowili wtedy 25,6% (190 osób). W gronie ewangelików wynotowano jednego Polaka, a katolików – 16 Polaków. W sumie stanowili oni 2,3% ogółu mieszkańców³⁸⁹.

³⁸⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 182-183.

³⁸⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 316-319.

³⁸⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 184-185.

³⁸⁷ *Gemeindelexikon...*, s. 320-321.

³⁸⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 180-181.

³⁸⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

Dragowina (Neuwalldau) założona została przed 1237 rokiem przez zakon augustianów i pozostawała długo ich własnością, aż do 1810 roku, kiedy zlikwidowano klasztor w Żaganiu. Kościół powstał w XIV wieku, a na uwagę zasługuje także barokowa plebania. W 1871 roku spisano tam 127 domów i 721 mieszkańców, wśród których ewangelicy znajdowali się w mniejszości i stanowili 48,4% (349 osób), a katolicy mieli niewielką przewagę – 51,6% (372 osoby)³⁹⁰. Dane z 1905 roku wskazywały na postępujący upadek tej dużej wsi – 120 obiektów mieszkalnych i 568 mieszkańców (o 153 mniej niż w 1871 r.). Przewaga katolików była wtedy już minimalna – 50,2% (285 osób). Dla ewangelików pozostawało 49,8% (283 osoby). W gronie tych pierwszych stwierdzono obecność jednego Polaka³⁹¹.

Gozdnica (Freiwalldau) była dużą wsią, która kilka razy uzyskiwała prawa miejskie (pierwszy raz w 1285 r.) i kilka razy je traciła (np. w 1807 i 1856 r.). W XVIII wieku rozwijała się tam wytwórczość ceramiczna dzięki złożom wysoko gatunkowych iłów, wydobywanych w pobliskiej kopalni³⁹². W 1871 roku Gozdnicę określono jako osadę handlową (Flecken), czyli mającą część praw miejskich. Liczyła ona rekordową, jak na wieś, liczbę 180 domów i 1688 mieszkańców, czyli była wtedy bardziej zaludniona niż miasteczka Nowogród Bobrzański oraz Przewóz. Jednoznacznie dominowało tam wyznanie ewangelickie, do którego zaliczało się 1657 osób (98,2%). Mniejszość katolicka liczyła 21 osób (1,2%), a żydowska – 10 osób (0,6%)³⁹³. Pod koniec XIX stulecia istniało w niej kilka cegielni i kaflarni oraz fabryczek materiałów budowlanych. W 1885 roku Gottfried Sturm uruchomił dwie fabryki dachówek. W 1896 roku „miasteczko” uzyskało połączenie kolejowe z Ruszowem (Rauscha), a dalej z Węglińcem (Kohlfurt), na trasie Berlin–Wrocław³⁹⁴. W 1905 roku w Gozdnicy wynotowano 245 obiektów mieszkalnych i 2854 mieszkańców. Po Żaganiu była to wtedy największa miejscowość w powiecie. Dominacja ewangelików, chociaż trochę mniejsza, pozostała nienaruszona, gdyż było ich 2743 osoby (96,1%). Według spisu do wyznania katolickiego zaliczało się 105 osób (3,7%), do judaistycznego jedna osoba oraz 5 osób do innych wyznań chrześcijańskich. Wśród ewangelików występował jeden Polak, a wśród katolików 7 Polaków (razem 0,3% ogółu mieszkańców). Ponadto trzy osoby zaliczały się do innych narodowości, poza niemiecką i polską³⁹⁵.

³⁹⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 184-185.

³⁹¹ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

³⁹² Zob. np. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 2, Warszawa 1881, s. 408.

³⁹³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 184-185.

³⁹⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 2, s. 408.

³⁹⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

Grotów (Gräfenhain) założony został w XIII wieku przez osadników niemieckich. Po raz pierwszy w źródłach historycznych pojawił się w 1283 roku. Władza nim rodzina Hakenborn, która była właścicielem majątków Przewóz i Trzebiel (Triebe), na bazie których powstało później wolne władztwo stanowe. Kościół zbudowano tam w pierwszej połowie XIV stulecia (najpóźniej w 1346 r.). W 1388 roku Grotów zakupiony został przez klasztor augustianów w Żaganiu. W XVIII wieku istniała tam szkoła katolicka, natomiast w 1796 roku powstała szkoła ewangelicka. Kościół ewangelicki wybudowano z kolei dopiero w latach 1829-1830. W 1871 roku doliczono się tam 175 domów i 968 mieszkańców. Ewangelicy tworzyli wyraźną większość, gdyż ich odsetek wynosił 73,6% ogółu zaludnienia (712 osób). Mniejszość katolicka w Grotowie była dosyć znaczna, zapewne z powodu wielowiekowego należenia wsi do katolickiego klasztoru i liczyła 249 osób (25,7%). Dodatkowo przebywało tam 7 osób wyznania judaistycznego (0,7%)³⁹⁶. W 1905 roku liczba domów pozostała podobna (178 obiektów), ale obniżyła się liczba mieszkańców do 743 osób. Ewangelików było 525 (70,7%), a katolików 218 (29,3%). Tym samym odsetek ewangelików w latach 1871-1905 obniżył się o prawie 3%, a katolików wzrósł o 3,6%. Wśród tych ostatnich zauważono obecność jednego Polaka³⁹⁷.

Iłowa (Halbau) zaliczała się do najstarszych osad powiatu. Według niektórych badaczy właśnie tam w 1000 roku cesarz Otto III miał zostać powitany przez Bolesława Chrobrego. W 1356 roku oddana została w lenno braciom von Kotwitz i w tym samym czasie powstał tam zamek obronny, spalony w 1440 roku. W 1459 roku miała tam powstać pierwsza kuźnia oraz młyn wodny. Rodzina von Schellendorf w 1626 roku wybudowała renesansowy pałac z parkiem krajobrazowym. W 1668 roku zbudowano kościół graniczny dla protestantów ze Śląska. Iłowa pozostawała wtedy w granicach Górnych Łużyc, należących do elektorów saskich, którzy w 1679 roku nadali jej prawa miejskie. Nowy właściciel (od 1682 r.), Balthasar von Promnitz, dbał o miasteczko i doprowadził je do rozkwitu gospodarczego. Przebudował między innymi pałac w stylu barokowym. Iłowa słynęła już wtedy z produkcji pierników. Prawa miejskie utraciła w 1830 roku. W 1816 roku miało tam mieszkać tylko około 500 osób. J.G. Knie, klasyfikując Iłowę jako miasto, podał, że w 1828 roku był tam jeden kościół, dwa budynki publiczne, 122 domy mieszkalne i 83 obiekty gospodarcze. Liczba ludności wynosiła 820 osób (czyli trochę więcej niż wtedy w Nowogrodzie Bobrzańskim). Ewangelicy

³⁹⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 180-181.

³⁹⁷ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

stanowili wtedy 98,3% mieszkańców (807 osób), a katolicy 1,7% (13 osób)³⁹⁸. Bardzo wcześnie, bo już w 1846 roku Łłowa uzyskała połączenie kolejowe³⁹⁹. W 1871 roku w trzech częściach (osady handlowej, części górnołużyckiej i śląskiej) znajdowało się 197 domów, a mieszkało w nich 1598 osób. Pod kątem wyznaniowym wyraźnie przeważali ewangelicy, którzy stanowili 95,2% ogółu mieszkanców (1522 osoby). Katolików było 60 (3,8%), a Żydów 14 (0,9%). Ponadto dwie osoby należały do innych wyznań chrześcijańskich⁴⁰⁰. W 1905 roku Łłowa „miasto” wraz z częścią śląską i górnołużycką liczyła 233 domy i 1839 mieszkańców, co wskazywało, w porównaniu z danymi z 1828 i 1871 roku, na znaczny rozwój całego ośrodka. Odsetek ewangelików zmniejszył się do 91,4% zaludnienia (1681 osób), a katolików wzrósł do 8,6% (158 osób). W spisie wynotowano ponadto czterech Polaków i 23 osoby innej narodowości, w tym 16 Czechów (0,9% mieszkańców)⁴⁰¹. Te ostatnie dane ukazują coraz większe zróżnicowanie narodowościowe Łłowej, a ponadto stale wzrastający odsetek katolików kosztem ewangelików. W latach 1828-1905 udział katolików zwiększył się o prawie 7%.

Jabłonów (Schönbrunn) w źródłach historycznych wzmiankowany był w 1257 roku, kiedy założyli go augustianie z Nowogrodu Bobrzańskiego. Kościół wybudowano tam na przełomie XIII i XIV wieku. W XVII stuleciu powstał dwór opata, rozbudowywany w 1752 roku i w drugiej połowie XIX wieku. W 1871 roku Jabłonów liczył 169 domów i 956 mieszkańców. Prawdopodobnie z powodu wielowiekowej własności kościelnej przewagę mieli tam katolicy. Ich odsetek wynosił 91,5% (875 osób), a ewangelików tylko 8,5% (81 osób)⁴⁰². W 1905 roku spisano już tylko 150 obiektów mieszkalnych i 791 mieszkańców, co wskazywało na regres ekonomiczny tej dużej wioski. Przewaga katolików nie była już taka duża, gdyż stanowili oni wtedy 86,7% ogółu ludności (4,8% mniej niż w 1871 r.). Dla ewangelików pozostawało 13,3% (105 osób). W gronie katolików wynotowano jednego Polaka⁴⁰³.

Jelenin (Hirschfeldau) był wzmiankowany pod koniec XIII wieku, a w 1303 roku został założony jako miasto. Jednakże już w 1350 roku zdegradowano go do statusu wsi. Gotycki kościół powstał w XIII stuleciu, a w XVIII wieku zespół pałacowo-parkowy, przebudowany w XIX wieku w stylu klasycystycznym. W 1786 roku we wsi miały mieszkać 864 osoby, a w 1840 roku nawet 1086 osób.

³⁹⁸ J.G. KNIE, *op. cit.* (1830), tabela po s. 1079.

³⁹⁹ Por. np. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 3, Warszawa 1883, s. 263.

⁴⁰⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 180-181.

⁴⁰¹ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

⁴⁰² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 182-183.

⁴⁰³ *Gemeindelexikon...*, s. 320-321.

Spis z 1871 roku uwzględnił w dwóch częściach wioski (wieś i część królewska) 159 domów i 893 mieszkańców, spośród których 747 należało do wyznania ewangelickiego (83,6%), a 146 do wyznania katolickiego (16,4%)⁴⁰⁴. W 1905 roku zanotowano 142 obiekty mieszkalne i 632 mieszkańców. Podobnie jak w Jabłonowie liczby te wskazywały na postępujący upadek ekonomiczny miejscowości. Ewangelicy stanowili wtedy 86,1% ludności (544 osoby), a katolicy 13,9%. Jak widać, wyraźny spadek liczby mieszkańców oznaczał w tym przypadku wzrost udziału ewangelików (2,5% więcej niż w 1871 r.). Spis z 1905 roku nie uwzględnił żadnego Polaka w Jeleninie. Mieszkańcy mieli być wyłącznie narodowości niemieckiej⁴⁰⁵.

Konin Żagański (Kunau/Cunau) pojawił się na kartach historii w XIII wieku, kiedy powstał tam drewniany kościół. W XIV wieku ufundowano w tym miejscu świątynię murowaną. W XIX wieku poza kościołem wieś mogła się poszczycić ziemiańskim pałacem i okazałą karczmą. W 1871 roku zaliczała się do największych miejscowości wiejskich, a liczyła 146 domów i 988 mieszkańców, wśród których dominujący ewangelicy stanowili aż 97,9% ludności (967 osób), katolicy – 0,9% (zaledwie 9 osób), przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich – 1% (10 osób), a Żydzi – 0,2% (2 osoby)⁴⁰⁶. W 1905 roku doliczono się tam 159 obiektów mieszkalnych, czyli więcej niż 34 lata wcześniej, ale mniej mieszkańców, gdyż tylko 861 osób. Dominacja ewangelików była jeszcze większa, gdyż ich odsetek wynosił 99% (852 osoby). Katolików było tylko 6 (0,7%), a Żydów trzech (0,3%). Pod względem narodowościowym Konin był w stu procentach wsią niemiecką⁴⁰⁷.

Kopernia (Küpper) dzieliła się na Kopernię Starą Górną, Starą Środkową i Starą Dolną. Ta pierwsza wzmiankowana była w 1273 roku i w tym samym czasie powstał tam kościół parafialny. W pewnym okresie pojawiła się także Kopernia Nowa. Podane wyżej części wsi miały wielu właścicieli. W Kopernii Starej Środkowej rodzina von Priever wybudowała pałac, natomiast wcześniej w Kopernii Starej Dolnej rodzina von Rachel – dwór obronny. W XIX wieku funkcjonował tam co najmniej jeden folwark. Połączenie kolejowe Kopernia uzyskała w 1890 roku. W 1871 roku w ówczesnych 5 częściach wsi były 152 domy i 820 mieszkańców. Ewangelicy tworzyli wyznanie większościowe, gdyż ich odsetek wynosił 55,5% ogółu ludności (455 osób). Dla katolików pozostawało 44,5% (365 osób)⁴⁰⁸. W 1905 roku

⁴⁰⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 180-181.

⁴⁰⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

⁴⁰⁶ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178-179.

⁴⁰⁷ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

⁴⁰⁸ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 180-181.

spis uwzględnił 134 obiekty mieszkalne i 676 mieszkańców, czyli wyraźnie mniej niż w 1871 roku. Wzrosła przewaga ewangelików nad katolikami, gdyż ci pierwsi stanowili wtedy 58,4% (395 osób), a ci drudzy – 41,6% (281 osób). Katolikami było 267 Niemców i 14 Polaków (2,1%)⁴⁰⁹.

Kotowice (Kottwitz) jako majątek ziemski wzmiankowany w 1474 roku. W ciągu kilku wieków podzielone były formalnie na trzy wsie (Kotowice Górne, Dolne i Środkowe) oraz 5 majątków. Na przełomie XVIII i XIX wieku powstał pałac w Kotowicach Środkowych, a w XIX stuleciu duży pałac w Kotowicach Górnych. Na całym terenie funkcjonowały dwa, a niekiedy i trzy folwarki oraz wybudowano okazały spichlerz. W 1871 roku spisano tam 96 domów i 500 mieszkańców. Wyraźną przewagę mieli ewangelicy, gdyż ich odsetek sięgał 97% (485 osób), a katolików – 3% (15 osób)⁴¹⁰. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych obniżyła się do 89, a mieszkańców do zaledwie 378 osób. Udział ewangelików trochę się pomniejszył do 96,3%, a katolików powiększył się do 3,7%. We wsi mieszkała wyłącznie ludność niemiecka⁴¹¹.

Koźła (Kosel/Cosel) w źródłach wymieniana była już w 1238 roku. Kościół gotycki powstał tam w XIV wieku, a barokowy dwór w 1710 roku, przebudowany pod koniec XIX stulecia. W 1871 roku Koźła należała do największych wsi, gdyż liczyła 144 domy i 922 mieszkańców. Zdecydowanie przeważali tam ewangelicy, których odsetek wynosił 89,6% (826 osób). Katolicy stanowili 9,8% (90 osób), osoby innych wyznań chrześcijańskich – 0,3% (3 osoby) oraz Żydzi – 0,3% (3 osoby)⁴¹². W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych zwiększyła się minimalnie do 147, ale liczba mieszkańców wyraźnie spadła do 770 osób. Udział ewangelików podniósł się do 90% (693 osoby), podobnie jak katolików do 10%. W gronie tych ostatnich był jeden Polak⁴¹³.

Łozy (Loos) są wsią położoną przy Borach Dolnośląskich nad Kwisą, niedaleko Świątoszowa (Neuhammer am Queis), gdzie znajduje się poligon wojskowy. W 1871 roku liczyły 86 domów i 556 mieszkańców, wśród których 542 było ewangelikami (97,5%), a 14 katolikami (2,5%)⁴¹⁴. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wzrosła minimalnie do 88, a mieszkańców zmalała do 517 osób. Przewaga ewangelików nadal była bardzo wyraźna. Stanowili oni 97,3% ogółu ludności (503 osoby), a katolicy 2,7% (nadal 14 osób). We wsi mieszkali sami

⁴⁰⁹ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

⁴¹⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 180-181.

⁴¹¹ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

⁴¹² *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 178-179.

⁴¹³ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

⁴¹⁴ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 182-183.

Niemcy⁴¹⁵. Warto przy tej okazji zaznaczyć, że Świątoszów liczył wtedy 18 obiektów mieszkalnych i 204 mieszkańców, wśród których spisano 70 zawodowych żołnierzy. Odsetek ewangelików wynosił 64,2% (131 osób), a katolików 35,3% (72 osoby). Ponadto jedna osoba była wyznania judaistycznego (0,5%). W gronie ewangelików wynotowano trzech Polaków, a w gronie katolików 33 Polaków (45,8% katolików)⁴¹⁶. W sumie Polacy stanowili 17,7% ogółu mieszkańców Świątoszowa.

Machów (Polnisch Machen) jest wsią położoną blisko Żagania. Kiedy ten ostatni stał się znaczącym węzłem kolejowym, wielu mieszkańców wsi znalazło pracę w kolejnictwie. W drugiej połowie XIX wieku powstało tam kilka willi z ogrodami, zbudowanych przez dorabiających się przemysłowców. W 1871 roku liczył on 43 domy i 502 mieszkańców, z których 454 należało do wyznania ewangelickiego (90,4%), a 48 do wyznania katolickiego (9,6%)⁴¹⁷. W 1905 wynotowano już 93 obiekty mieszkalne i 1076 mieszkańców, co wskazywało na szybki rozwój wsi. Liczba mieszkańców w ciągu 34 lat wzrosła ponad dwukrotnie. Przewaga ewangelików pozostała nadal bardzo widoczna. Stanowili oni 85,5% ogółu ludności (920 osób), a katolicy – 14,1% (152 osoby), co oznaczało wzrost o 4,5%. Ponadto cztery osoby należały do innych wyznań chrześcijańskich (0,4%). Wśród katolików w spisie pojawiło się również 15 Polaków (1,4%)⁴¹⁸.

Straszów (Groß Selten, Klein Selten) jest również położony przy Borach Dolnośląskich, a wzmiankowany był w 1346 roku. Otoczony murami kościół gotycki powstał tam w XIV wieku. W okresie wczesnonowożytnym wieś podzielona była między nawet 6 właścicieli. Wykazać się mogła wtedy istnieniem trzech folwarków i dwóch dworów. Należała między innymi do barona von Promnitz i księcia żagańskiego Wacława Lobkowitza. W 1785 roku właścicielem został książę kurlandzko-żagański Piotr Biron, a później jego córka, Dorota, księżna de Talleyrand-Périgord. W 1871 roku dwie części wsi (Straszów Duży i Mały) liczyły 143 domy i 766 mieszkańców. Przeważali wśród nich wyraźnie ewangelicy, którzy stanowili 96,3% ogółu ludności (738 osób), a katolicy 3,7% (28 osób)⁴¹⁹. W 1905 roku stan obiektów mieszkalnych zmniejszył się do 131, a ludności – do 634 osób. Dominowali nadal ewangelicy, których było 606 osób (95,6%), a katolików – 28 osób (4,4%). Zmiany struktury wyznaniowej były niewielkie, ale na korzyść katolików (wzrost o 0,7%). W Straszowie Małym mieszkali sami Niemcy, a w Straszowie

⁴¹⁵ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

⁴¹⁶ *Ibidem*.

⁴¹⁷ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 182-183.

⁴¹⁸ *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

⁴¹⁹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 182-183.

Dużym w gronie 22 katolików spisano 11 Polaków i 5 osób innych narodowości⁴²⁰. Niemcy stanowili zaledwie 27,3% tej grupy wyznaniowej w tej części wsi.

Witoszyn (Hartsmannsdorf) ma kościół pochodzący z XIV wieku, a przebudowany w XVI stuleciu. Ponadto w XIX wieku powstał kościół ewangelicki. W 1852 roku wynotowano istnienie wiatraka holenderskiego. Wieś dzieliła się wtedy na Witoszyn Górny i Dolny, przy czym ten ostatni był mniej więcej dwa razy większy. W 1871 roku dwie części liczyły 164 domy i 1097 mieszkańców. W ich gronie spisano 994 ewangelików (90,6%), 102 katolików (9,3%) i jedną osobę innego wyznania chrześcijańskiego (0,1%)⁴²¹. Z kolei w 1905 roku wynotowano 184 obiekty mieszkalne i 1521 mieszkańców. Zaznaczyć należy, że w Witoszynie Górnym liczba mieszkańców w latach 1871-1905 obniżyła się z 394 do 298 osób, natomiast w Witoszynie Dolnym wzrosła ona ze stanu 703 do poziomu 1223 osób, czyli o 74%. Dominującym wyznaniem był nadal ewangelicyzm – 87,4% (1329 osób), ale jego przewaga zmniejszyła się o 3,2%. Katolicy stanowili 12,6% ogółu mieszkańców (191 osób), czyli o 3,3% więcej niż w 1871 roku. W ich gronie znalazł się wtedy również jeden Polak, a ponadto jedna osoba innej narodowości niż niemiecka⁴²².

Wymiarki (Wiesau), które były również dużą wsią i leżały niedaleko Witoszyna, w źródłach pojawiły się stosunkowo późno, gdyż w 1427 roku, ale założono je najprawdopodobniej w wieku XIV. W 1550 roku działała tam już kuźnia żelaza. W 1677 roku książę Wacław Euzebiusz Lobkowitz założył w Wymiarkach pierwszą hutę szkła, która w XVIII stuleciu zaliczała się do najwydajniejszych w swoim rodzaju na Śląsku. W 1763 roku zatrudniała 53 hutników i dostarczała szkło taflowe między innymi do budowy pałacu Fryderyka II w Poczdamie. W drugiej połowie XIX wieku do Wymiarek doprowadzono linię kolejową. W tym samym czasie działało tam już 5 hut szkła, z których największa miała być Huta Augusta. Jej właściciel wybudował sobie także willę z ogrodem. W 1871 roku doliczono się 79 domów mieszkalnych i 590 mieszkańców. W ich gronie przeważali ewangelicy, których odsetek wynosił 73,2% (432 osoby). Katolicy stanowili 26,1% ogółu ludności (154 osoby), a wyznawcy judaizmu – 0,7% (4 osoby)⁴²³. W 1905 roku liczba obiektów mieszkalnych wzrosła do 114, a mieszkańców – do 1126 osób (wzrost o prawie 91%!). Udział ewangelików zwiększył się o ponad 13% i wynosił 86,3% ogółu mieszkańców (972 osoby), a katolików zmniejszył się do 13,7%

⁴²⁰ *Gemeindelexikon...*, s. 316-317.

⁴²¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 180-181.

⁴²² *Gemeindelexikon...*, s. 318-319.

⁴²³ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 184-185.

(154 osoby, czyli tyle samo jak w 1871 r., przy prawie dwukrotnym wzroście liczby mieszkańców). Wszystkie te osoby zaliczały się do narodowości niemieckiej⁴²⁴.

Na koniec prezentacji ośrodków wiejskich można jeszcze wymienić kilka majątków (Gutsbezirk), w których odsetek Polaków był nieproporcjonalnie wysoki. Na pierwszym miejscu w 1905 roku znalazł się majątek **Dietrzychowice (Dittersbach)** liczący tylko 5 obiektów mieszkalnych i 113 mieszkańców (średnio prawie 23 osoby na obiekt mieszkalny). Ewangelicy stanowili 45,1% ogółu mieszkańców (51 osób), a katolicy – 54,9% (62 osoby). Wśród tych ostatnich było 10 Niemców i 52 Polaków, których odsetek wynosił 46% ogółu zaludnienia majątku⁴²⁵. Majątek **Kotowice Środkowe (Mittel Kottwitz)** miał 7 obiektów mieszkalnych i 75 mieszkańców. Ewangelików było 34 (45,3%), a katolików 41 (54,7%). W gronie katolików wynotowano 9 Niemców i 32 Polaków⁴²⁶. Odsetek tych ostatnich wyniósł więc 42,7% ludności majątku. Dodać można jeszcze majątek **Gorzupia Dolna (Nieder Gorpe)**, gdzie stało 8 domów z 72 mieszkańcami. Wyznawców ewangelickich było 45 (62,5%), a katolickich – 27 (37,5%), w tym 5 Niemców i 22 Polaków. Ci ostatni stanowili 30,6% wszystkich mieszkańców⁴²⁷.

Dane, dotyczące rozwoju ludności w całym powiecie żagańskim w latach 1816-1910, jak również liczby, ukazujące strukturę wyznaniową, zaprezentowane zostały w tabeli 45. Znalazły się tam również informacje statystyczne na temat grup narodowościowych występujących w powiecie.

Przez cały badany okres dominującą grupą w powiecie żagańskim była ludność niemiecka. W latach 1843-1858 urzędowe spisy administracyjne poza uwzględnionymi w tabeli 45 grupami narodowościowymi wyszczególniły pięciokrotnie niewielkie grupy ludności serbołużycyckiej liczące od 30 do 50 osób. W 1861 roku liczbę jej podano w wysokości 21 osób. W świetle pruskiej statystyki językowej Polacy pojawili się w powiecie dopiero w 1890 roku. Ich odsetek wyniósł wtedy 0,7% (385 osób)⁴²⁸. Wyniki następnych spisów wskazywały na wzrost udziału ludności polskiej, przy czym przypomnieć należy, że były to dane zaniżone. W 1900 roku odsetek Polaków miał wynosić 0,8%, w 1905 roku – 1,3%, a w 1910 roku najprawdopodobniej 1,5%. Wartości te były wciąż niewielkie, ale tempo napływu Polaków zasługuje na uwagę. Na koniec można jeszcze przytoczyć dane ze statystyki uczniów szkół elementarnych (tabela 46).

⁴²⁴ *Gemeindelexikon...*, s. 320-321.

⁴²⁵ *Ibidem*.

⁴²⁶ *Ibidem*, s. 322-323.

⁴²⁷ *Ibidem*.

⁴²⁸ Podobnie jak we wszystkich wcześniejszych spisach zaliczono do Polaków osoby mówiące tylko po polsku oraz osoby, których językiem ojczystym jest język polski, ale potrafiały także mówić po niemiecku.

Tabela 45

Wyniki spisów urzędowych w powiecie żagańskim w latach 1816-1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1816	34 314	—	—	—	6 645	27 736*	48
1821	37 232	—	—	—	7 075	30 105	52
1828	40 626	—	—	—	7 258	33 297	71
1831	40 912	—	—	—	—	—	—
1840	46 007	—	—	—	8 093	37 825	89
1849	50 423	—	—	—	8 977	41 278	168
1855	52 966	—	—	—	9 299	43 432	235
1858	53 633	—	—	—	9 519	43 867	247
1861	53 934	53 913	0	0	—	—	—
1864	54 553	—	—	—	9 673	44 647	227
1867	55 069	—	—	—	9 535	45 187	209
1871	54 814	—	—	—	9 412	45 186	211
1890	56 103	55 618	330	55	9 391	46 397	187
1900	55 522	54 940	299	151	9 251	46 014	142
1905	57 429	56 595	720	3	9 931	47 265	121
1910	59 605**	58 701	882	2	10 351	48 705	119

* w tym 10 ewangelików reformowanych

** dane językowe oszacowane według proporcji z danych regencyjnych

Źródło: ALEXANDER AUGUST MÜTZELL, LEOPOLD KRUG, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, Bd. 6, Halle 1825, s. 292-296; LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 257; JOHANN GEORG KNIE, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1830, tabela po s. 1079; WILHELM SOHR, *Der Zustand der Bevölkerung der Provinz Schlesien im Jahre 1840*, „Schlesische Provinzialblätter” 1841 (Zwölftes Stück, December), s. 537.

W świetle danych ze spisów szkolnych udział uczniów polskojęzycznych był również niewielki. Podane w piątej kolumnie liczby w nawiasach wskazują, ile uczniów spośród tak zwanych dwujęzycznych używało języka polskiego jako języka ojczystego. Liczby te informują, że w latach 1886-1911 spisano także kilkadziesiąt dzieci innych narodowości (zapewne serbołużycy i czeskiej). W 1886 roku odsetek polskich uczniów wyniósł zaledwie 0,1% (10 osób), w 1901 roku – 0,63% (53 osoby), a w 1910 roku – 0,55% (51 osób). Jak widać, wartości te były jeszcze niższe niż w przypadku ogólnych spisów ludności, co upoważnia do wniosku, że większość Polaków przyjeżdżała do powiatu żagańskiego do pracy i rzadko zabierała ze sobą całe rodziny.

Tabela 46

Wyniki spisów szkolnych w powiecie żagańskim w latach 1886-1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem			Wyznanie		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni	katolicy	ewangelicy	Żydzi
1886	9595	9580	0	15 (10)	1543	8011	24
1891	9030	9012	0	18 (6)	1492	7524	19
1896	9055	9036	4	13 (3)	1559	7470	13
1901	8473	8420	4	49	–	–	–
1906	8922	8895	2	25 (19)	–	–	–
1911	9219	9155	38	21 (13)	–	–	–

Źródło: LESZEK BELZYT, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998, s. 257.

* * *

Po zaprezentowaniu wszystkich czterech powiatów śląskich, wchodzących obecnie w skład województwa lubuskiego, warto dokonać podsumowania danych liczbowych dla tej części opracowania (tabela 47).

Tabela 47

Ludność w badanych powiatach regencji legnickiej

Powiat	Ogół mieszkańców		Katolicy		Polacy	
	1816	1910	1816	1910	1816	1910
Koźuchów	33 397	54 625	3 918	9 864	–	982
Szprotawa	19 308	39 882	2 211	5 911	–	1015
Zielona Góra	35 769	58 118	7 729	10 327	–	763
Żagań	34 314	59 605	6 645	10 351	–	884
Ogółem	122 788	212 230	20 503	36 453	–	3644

Źródło: opracowanie własne.

W czterech powiatach regencji legnickiej dostrzegamy znaczny wzrost liczby ludności w ciągu 94 lat. W sumie powiększyła się ona o 89 442 osoby, co daje 72,8% wzrostu, a rocznie – 0,77%. Przypomnieć należy, że w badanych powiatach regencji frankfurckiej średni wskaźnik roczny wzrostu liczby ludności wyniósł 1,04%, a w czterech powiatach regencji poznańskiej (w ich częściach, należących obecnie do województwa lubuskiego) – 0,81%. W powiatach śląskich przyrost mieszkańców był więc procentowo najwolniejszy. W odróżnieniu od innych

badanych regencji, w czterech powiatach regencji legnickiej wyjściowa liczba katolików była stosunkowo wysoka w porównaniu z powiatami nowomarchijskimi i łżyckimi. Wynikało to z tego, że do 1740 roku tereny te były pod panowaniem Habsburgów, którzy jednoznacznie wspierali katolików i dyskryminowali protestantów. Od połowy XVIII wieku ewangelicy odzyskiwali swoją pozycję społeczną, co trwało jeszcze w XIX wieku. Skutkowało to, pomimo wzrostu liczby absolutnej, spadkiem odsetka katolików w badanym okresie, w odróżnieniu od tendencji w pozostałych badanych powiatach z regencji frankfurckiej i poznańskiej. Liczba katolików podniosła się o 77,8%, czyli tylko o parę punktów procentowych więcej niż ogólna liczba mieszkańców. Ten wskaźnik był o wiele niższy niż w badanych powiatach z dwóch wcześniejszych regencji.

Trudno dokładnie określić wzrost liczby ludności polskiej, gdyż znaleźć można nieprecyzyjne informacje o około 5 tysiącach osób mówiących po polsku w powiecie kożuchowskim i zielonogórskim dla pierwszej połowy XIX stulecia i w takim przypadku jej odsetek w 1910 roku byłby być może niższy niż w 1816 roku. Trzeba jednak zauważyć, że dla 1816 roku dysponujemy jedynie liczbami szacunkowymi, a ponadto dotyczyły one polskiej ludności autochtonicznej, która w następnych dziesięciolecia w dużym stopniu uległa germanizacji. Polacy uwzględnieni w 1910 roku należeli natomiast do „nowej” ludności napływowej. Dlatego też stosunki narodowościowe w powiatach śląskich w przekroju całego stulecia nie ukazują typowego obrazu, czyli wyraźnego wzrostu liczby i odsetka ludności polskiej, tak charakterystycznego dla powiatów z regencji frankfurckiej i poznańskiej.

Podsumowanie

Po przeprowadzeniu analizy danych statystycznych nasuwa się wiele wniosków dotyczących zmian ludnościowych i ekonomicznych na terenach obecnego województwa lubuskiego w XIX i na początku XX wieku. Najbardziej widoczne zjawiska to oczywiście szybki rozwój przemysłowy większych miast oraz wielu wiosek mających korzystne warunki społeczno-gospodarcze, jak również napływ ludności katolickiej, w tym polskiej do pracy w miastach, ale także do pracy na wsi. Charakterystyczne było, że wiele miasteczek rozwijało się ekonomicznie w umiarkowanym tempie i malała liczba ich mieszkańców. To samo dotyczyło licznych wiosek. Był to więc rozwój wybiórczy. Dla lepszego podsumowania procesów ludnościowych warto zestawić jeszcze w tabeli dane dla poszczególnych regencji.

Tabela 48
Katolicy i ludność polska w badanych regencjach

Regencja	Ogół mieszkańców		Katolicy		Polacy	
	1816	1910	1816	1910	1816	1910
Frankfurt	272 668	540 416	4 750	29 913	0	5 503
Poznań	70 819	121 840	31 787	69 012	16 654	29 804
Legnica	122 788	212 230	20 503	36 453	3 500	3 644
Ogółem	466 275	874 486	57 040	135 378	20 154	38 951

Źródło: opracowanie własne.

W świetle danych z tabeli 48 w badanym stuleciu wyraźnie zwiększyła się liczba ludności, ale nie był to wzrost nadzwyczajny na tamte czasy. W kilku powiatach zauważyliśmy stagnację, a nawet spadek liczby ludności na przełomie XIX

i XX wieku. Napływ katolików i Polaków ze wschodu nie kompensował emigracji zarobkowej na zachód, w której głównie uczestniczyła ludność ewangelicka narodowości niemieckiej (tzw. Ostflucht). Warto zauważyć, że województwo lubuskie liczy obecnie (na dzień 30 czerwca 2023 r.) 977 493 mieszkańców, czyli niewiele więcej niż w 1910 roku – o jedynie prawie 12%. Trzeba jednak zauważyć, że rozkład ludności jest już inny niż ponad sto lat temu. O wiele więcej osób mieszka w miastach, które są kilkukrotnie większe – dotyczy to zwłaszcza Zielonej Góry i Gorzowa. Poza tym obecnie wsie są nawet dwu- lub trzykrotnie mniejsze ludnościowo niż w 1910 roku, a kilka miasteczek utraciło prawa miejskie. Nie należy jednak zbyt szybko wyciągać daleko idących wniosków, gdyż po drugiej wojnie światowej doszło do prawie całkowitej wymiany ludności i nie można mówić o ciągłości przemian demograficznych. Po prostu zadziwiające jest podobieństwo liczbowe sytuacji w 1910 roku i obecnie. Tym bardziej należy dzisiaj docenić tradycję XIX-wieczną.

We wstępie założone zostały hipotezy badawcze, które po przeprowadzonej analizie należy ocenić. Brzmiały one następująco:

1. Tereny dzisiejszego województwa lubuskiego miały charakter rolniczy z regionalnymi centrami przemysłowymi bez większego znaczenia krajowego czy międzynarodowego.
2. W XIX wieku liczba ludności zwiększała się w szybkim tempie (tzw. rewolucja demograficzna).
3. Na badanym terenie ewangelicy wyraźnie przeważali nad katolikami, ale ich odsetek zmniejszał się w niewielkim stopniu w ciągu badanego stulecia; mała także odsetek ludności żydowskiej.
4. Wydaje się, że poszczególne części dzisiejszego województwa lubuskiego ekonomicznie były bardzo podobne – dominowała gospodarka rolna i drzewna, a przemysł rozwijał się na bazie rzemiosła sukienniczego.
5. Mniejszości polska i łużycka ulegały germanizacji, podobnie jak ludność żydowska. Napływ osób innych narodowości poza niemiecką do rozwijających się miast miał marginalny charakter.

Hipoteza pierwsza sprawdziła się tylko w niewielkim zakresie. Badany obszar rzeczywiście pozostał przede wszystkim regionem rolniczym z centrami przemysłowymi w większych miastach, ale tereny wiejskie wkroczyły w dużej mierze już w epokę kapitalizmu i rozwijał się tam drobny przemysł spożywczy i drzewny, natomiast kilkanaście zakładów przemysłowych w Gubinie, Gorzowie, Zielonej Górze, Nowej Soli, Żarach i Żaganiu (dodać można jeszcze Forst i wspomnieć o Frankfurcie nad Odrą) na początku XX wieku należało w swoim profilu do największych w Niemczech, a co najmniej we wschodniej części Cesarstwa

Niemieckiego. Swoje produkty eksportowały one do innych krajów europejskich, a nawet amerykańskich i afrykańskich (do RPA).

Hipoteza druga również może być uznana za słuszną tylko częściowo. Liczba ludności zwiększała się w szybkim tempie jedynie do około 1870 roku, a następnie rosła w największych ośrodkach miejskich i wsiach podmiejskich lub wykazujących korzystne warunki rozwojowe, a malała lub powiększała się minimalnie w przeważającej liczbie wiosek. Wyraźnie dostrzegalna była tendencja stagnacyjna w skali całych powiatów na przełomie XIX i XX stulecia.

Hipoteza trzecia sprawdziła się w najogólniejszych zarysach, a kiedy wejdziemy w szczegóły, to okaże się, że absolutna dominacja ludności ewangelickiej występowała w powiatach nowomarchijskich i łżyckich, natomiast w powiatach wielkopolskich i śląskich przewaga ich nie była taka duża. W powiatach wielkopolskich w pierwszej połowie XIX wieku duży odsetek stanowiła ludność żydowska (do 10%). W licznych miastach było jej więcej niż katolików i liczyła 20-30% ogółu mieszkańców. Udział wyznawców ewangelickich zmniejszał się, ale po pierwsze w niektórych jednostkach administracyjnych spadek ten był duży i dochodził do ponad 20% w ciągu kilkunastu lat, a po drugie w powiatach śląskich zmniejszanie się odsetka ewangelików było niedostrzegalne, a wręcz się on powiększał. W całości sprawdziło się założenie o coraz mniejszym udziale ludności żydowskiej, obniżała się wyraźnie także jej liczba absolutna.

Hipoteza czwarta sprawdziła się w większości swoich założeń. Tereny poszczególnych regencji były do siebie podobne pod kątem społeczno-ekonomicznym. We wszystkich trzech częściach dobrze rozwijał się wiejski drobny przemysł spożywczy i leśny, rozwijające się miasta nie tworzyły dużych okręgów przemysłowych, a tradycje sukiennicze (plus płóciennicze) były charakterystyczne dla wszystkich powiatów. Trzeba jednak dodać, że przemysł rozrastał się nie tylko na bazie tej tradycji, gdyż powstały także duże zakłady hutnicze i przemysłu maszynowego, a ponadto w wielu miejscach wydobywano węgiel brunatny.

Hipoteza piąta sprawdziła się prawie w całości. Rzeczywiście postępy germanizacyjne ludności autochtonicznej, łżyckiej i polskiej, były oczywiste, ale napływ ludności polskiej (lub jej większa rozrodczość i mniejsza skłonność do emigracji w powiatach wielkopolskich) sprawiał, że w niektórych rejonach dochodziło do niewielkiej polonizacji terenu. W dotychczas prawie w stu procentach niemieckich miastach nowomarchijskich i łżyckich pojawili się pracownicy narodowości polskiej i czeskiej, ale należy ocenić, że jednak było to wtedy zjawisko o niewielkim rozmiarze.

Nie licząc Frankfurtu nad Odrą na początku XIX wieku, największymi miastami w kolejności były: Zielona Góra, Gorzów, Gubin, a tuż za nim Sulechów

i Kostrzyn, Żagań oraz Żary. Natomiast w 1910 roku kolejność uległa pewnym zmianom. Największym miastem był Gorzów, mający tylko kilkaset mieszkańców więcej niż Gubin, następnie, pomijając Forst (Barszcz), Zielona Góra, Żary, Kostrzyn, Żagań, Nowa Sól i Lubsko. Wyraźnie mniej mieszkańców miały Świebodzin, Szprotawa, Sulechów, Krosno i Wschowa. W okresie uprzemysłowienia najbardziej ludnościowo zyskały miasta Gorzów i Gubin, a z tych mniejszych – Żary, Nowa Sól i Lubsko. Zaznaczyć jednak trzeba, że duże oraz liczne zakłady przemysłowe powstały oczywiście także w Zielonej Górze, Żaganiu i Kostrzynie. Warto ponadto zauważyć, że rozwijały się również wsie. W 1871 roku najwięcej wsi, mających ponad tysiąc mieszkańców, znajdowało się w powiatach chojeńskim (12), zielonogórskim (10), żarskim (9) oraz gorzowskim i strzeleckim (po 8), a najmniej w powiecie szprotawskim (3), wschowskim (2) i sulechowskim (1). W powiecie międzychreckim nie było ani jednej takiej wsi. Zestawienie to może dzisiaj budzić pewne zdziwienie, zwłaszcza przy okazji porównania powiatów chojeńskiego i strzeleckiego z powiatami sulechowskim i międzychreckim, gdyż spodziewalibyśmy się raczej odwrotnej sytuacji.

Niniejsze opracowanie ukazuje różnorodność badanego obszaru w XIX stuleciu. Właściwie każde miasto i wieś miały swój charakter, określony przez historię i tradycję oraz położenie geograficzne – nad rzeką, w zalesionej okolicy, w pobliżu złóż węgla brunatnego, glinki czy rudy żelaza. Duże znaczenie gospodarcze miały hodowla owiec i rozwój sukiennictwa. Jednocześnie, pomimo licznych różnic, cały region już w badanym okresie, pod władzą państwa pruskiego, prezentował wiele podobieństw. Wskazać tu można powstanie znaczącego przemysłu tekstylnego (sukienniczego, lniarskiego i bawełnianego) oraz związanego z gospodarką rolną i leśną przemysłu maszyn rolniczych, spożywczego oraz drzewnego. Charakterystycznym zjawiskiem było zakładanie licznych browarów, gorzelni, destylarni i winiarni (w południowej części województwa lubuskiego). Produkcja alkoholu, co trzeba zaznaczyć, nie była jednak zjawiskiem szczególnym dla badanego obszaru, ale bardziej „cywilizacyjnym”, dostrzegalnym w całej Europie.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie

- I. Hauptabteilung, Ministerium des Innern, Repositur 77, Tit. 94, nr 11, t. 3, k. 187; t. 4, k. 246-247; nr 14, t. 4, k. 227-228 i 370-371; t. 5, k. 17; nr 78, t. 1, Darstellung der wichtigsten statistischen Verhältnisse des Bomster Kreises, k. 209-210; nr 3916, Acta betr. die Statistik des Unterrichtswesens und der Religions-Bekenntnisse, k. 75-76.
- X. Hauptabteilung, Acta des Landesamts zu Meseritz, Repositur 6 B, nr 66, 75, 81, 95, 376, 377, 382, 547, 585.
- XIV. Hauptabteilung, Regierung zu Marienwerder, Repositur A 181, nr 4133, k. 131-141 i 167-177.
- XVI. Hauptabteilung, Acta der Königlichen Regierung zu Bromberg, Repositur 30 (II), nr 2874, k. 37-38.
- XVI. Hauptabteilung, Acta des Regierungs-Bezirks in Posen, Repositur 32, nr 213.
- XX. Hauptabteilung, Oberpräsidium von Preußen, Repositur 2, Tit. 36, nr 11, vol. 5, k. 120-123, 130-131 i 271-272, vol. 6, k. 337-342.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

- Oberpräsidium von Posen (Nadprezydium Poznań), sygn. 9044, 9056-9070.
- Regierung zu Posen (Regencja Poznańska), sygn. 16-20.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze

- Akta miasta Kargowa, nr zespołu 356, sygn. 10, 38, 203, 206, 243, 247, Cech sukienników miasta Kargowa, nr zespołu 613, sygn. 1D oraz sygn. 2D.
- Akta miasta Zielona Góra, nr zespołu 89, sygn. 89/5/22, 89/5/23, 89/5/24, 89/5/26.
- Akta miasta Zielona Góra, nr zespołu 1247, sygn. 1247/0/3.

Źródła drukowane

- Amts-Blatt der Königlichen Preußischen Regierung zu Frankfurt an der Oder* 1816.
- Amts-Blatt der Königlichen Preußischen Regierung zu Frankfurt an der Oder* 1826, No 42.
- Amts-Blatt der Königlichen Preußischen Regierung zu Frankfurt an der Oder* 1835, No 49.
- BELOW JULIUS, *Kronika miasta Żary*, [w:] *Żary. Polskie Dolne Łużyce*, red. TOMASZ JAWORSKI, Żary 2005, s. 7-58.
- Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlichen Quellen bearbeitet vom Königlich Preußischen Statistischen Landesamte*, z. V: Provinz Posen = *Gemeindelexikon für die Provinz Posen*, Berlin 1908.
- Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlichen Quellen bearbeitet vom Königlich Preußischen Statistischen Landesamte*, z. VI: Provinz Schlesien, Berlin 1908.
- Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln*, z. 4: *Regierungsbezirk Posen*, Berlin 1912.
- Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871 bearbeitet und zusammengestellt vom Königlichen Statistischen Bureau*, II. Die Provinz Brandenburg, Berlin 1875.
- Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871 bearbeitet und zusammengestellt vom Königlichen Statistischen Bureau*, IV. Provinz Posen, Berlin 1874.
- Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preußischen Staats und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. December 1871 bearbeitet und zusammengestellt vom Königlichen Statistischen Bureau*, V. Provinz Schlesien, Berlin 1874.
- Das gesammte niedere Schulwesen des Preußischen Staates im Jahre 1886*, „Preußische Statistik“, t. 101/2, Berlin 1887, s. 201-215.
- Das gesammte Volksschulwesen im preußischen Staate im Jahre 1891*, „Preußische Statistik“, t. 120/2, Berlin 1892, s. 70-85.
- Das gesammte niedere Schulwesen im preußischen Staate im Jahre 1896*, „Preußische Statistik“, t. 151/2, Berlin 1898, s. 36-51.
- Das gesammte niedere Schulwesen des Preußischen Staates im Jahre 1901*, „Preußische Statistik“, t. 176/3, Berlin 1902, s. 298-313.
- Das gesammte niedere Schulwesen im preußischen Staate im Jahre 1906*, „Preußische Statistik“, t. 209/3, Berlin 1908, s. 324-339.
- Das gesammte niedere Schulwesen im preußischen Staate im Jahre 1911*, „Preußische Statistik“, t. 231/2, Berlin 1912, s. 378-372.
- Statistisches Jahrbuch für den Preußischen Staat* 1913, Berlin 1914.
- Volkszählung am 1. Dezember 1861*, „Preußische Statistik“, t. 5, s. 234-235.
- Volkszählung am 1. Dezember 1890*, „Preußische Statistik“, t. 121, s. 124-126 i 170-172.
- Volkszählung am 1. Dezember 1900*, „Preußische Statistik“, t. 177/3, s. 386-389.
- Volkszählung am 1. Dezember 1910*, „Preußische Statistik“, t. 234, s. 222-224.

Opracowania

- ADAMEK KATARZYNA, ŚWIĄTEK MARIAN RYSZARD, *Żagań znany i nieznan. Przewodnik historyczny po mieście i okolicy*, Żagań 2002.
- BAHLCKE JOACHIM, *Die Geschichte der schlesischen Territorien von den Anfängen bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges*, [w:] IDEM, *Schlesien und die Schlesier*, München 2000, s. 14-154.
- BARRAN FRITZ R., *Städte-Atlas Ostbrandenburg*, Leer 1990.
- BAYERL GÜNTER, *Die Niederlausitz um 1800. Eine „ungestörte“ Kulturlandschaft?*, [w:] *Die Niederlausitz vom 18. Jahrhundert bis heute: Eine gestörte Kulturlandschaft?*, red. GÜNTER BAYERL, DIRK MAIER („Cottbuser Studien zur Geschichte von Technik, Arbeit und Umwelt”, t. 19), Münster-New York-München-Berlin 2002, s. 39-117.
- BAYERL GÜNTER, *Rzemiosło i przemysł Dolnych Łużyc od średniowiecza do dnia dzisiejszego*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, AXEL ZUTZ, Berlin 2016, s. 403-480.
- BELZYT LESZEK C., *Geschichte Sorau in den Chroniknotizen*, [w:] *Geschichte von Sorau bis 1815. Vergangenheit angehalten im Stein und auf dem Papier*, red. LESZEK C. BELZYT, Żary 2022, s. 49-60.
- BELZYT LESZEK C., *Gubin, Krosno, Nowogród Bobrzański, Zasieki, Łęknica, Trzebiel, Wschowa. Epoka przemysłowa w innych ośrodkach południowej części województwa lubuskiego*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYT, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 257-299.
- BELZYT LESZEK C., *Kargowa w okresie nowożytnym*, [w:] *Historia Kargowej i zarys dziejów miasta partnerskiego Weissenberg*, red. WOJCIECH STRYŻEWSKI, Kargowa-Zielona Góra 2013, s. 73-156.
- BELZYT LESZEK C., *Pruska statystyka językowa (1825-1911) a Polacy zaboru pruskiego Mazur i Śląska*, Zielona Góra 2013.
- BELZYT LESZEK, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815-1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar*, Marburg 1998.
- BELZYT LESZEK C., *Struktura ludności w powiecie międzychyckim w świetle pruskich statystyk językowych w latach 1831-1911*, „Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości” 2021, t. 19, s. 63-82.
- BELZYT LESZEK C., *Zielona Góra około 1700 roku. Struktura ludności w świetle spisów podatkowych*, Zielona Góra 2021.
- BELZYT LESZEK C., *Żagań i jego okolice*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, AXEL ZUTZ, Berlin 2016, s. 481-490.
- BELZYT LESZEK, RAUTENBERG HANS-WERNER, *Die Oberlausitz vom Wiener Kongreß bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1815-1918)*, [w:] *Geschichte der Oberlausitz. Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*, red. JOACHIM BAHLCHE, Leipzig 2001, s. 181-220.
- BENYSKIEWICZ KRZYSZTOF, *Zielona Góra w średniowieczu do końca XV wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 1: *Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, red. WOJCIECH STRYŻEWSKI, Zielona Góra 2011, s. 63-122.
- BERGHAUS HEINRICH, *Landbuch der Mark Brandenburg und des Markgrathums Nieder-Lausitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, t. 3, Brandenburg 1856.

- BERNHARD LUDWIG, *Die Fehlerquellen in der Statistik der Nationalitäten*, Vorwort, [w:] PAUL WEBER, *Die Polen in Oberschlesien. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1914, s. III-XXI.
- BIELINIS-KOPEĆ BARBARA, *Zniszczenia miast Ziemi Lubuskiej w 1945 roku i ich konsekwencje dla współczesnych przestrzeni miejskich*, [w:] *Ziemia Lubuska. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość regionu w perspektywie powojennego siedemdziesięciolecia*, red. TOMASZ NODZYŃSKI, MARCELI TURECZEK, Zielona Góra-Gorzów Wielkopolski 2015, s. 13-28.
- BOECKH RICHARD, *Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des preußischen Staates*, Berlin 1863.
- BOECKH RICHARD, *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1869.
- BOGUCKA MARIA, SAMSONOWICZ HENRYK, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986.
- BRÄMER KARL, *Die Doppelsprachigen in Preußen nach der Zahlung vom 1. Dezember 1900*, „Zeitschrift des Königlich Preußischen Statistischen Bureaus” 1871, s. 67-71.
- BRÄMER KARL, *Versuch einer Statistik der Nationalitäten im preußischen Staate für das Jahr 1867*, „Zeitschrift des Königlich Preußischen Statistischen Bureaus” 1871, t. 11, s. 359-371.
- BRAJER SVEN, *Religia, zwyczaje, kultura i nauka na Dolnych Łużycach. Cechy charakterystyczne peryferyjnego regionu na piaszczystej ziemi*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, AXEL ZUTZ, Berlin 2016, s. 171-209.
- BREYER RICHARD, *Ostbrandenburg unter polnischer Verwaltung* („Ostdeutschland unter fremder Verwaltung”, t. 4), Frankfurt am Main-Berlin 1959.
- BROESIKE MAX, *Sprachenstatistik*, [w:] *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stande. Ehrengabe für Georg von Mayr zu seinem 70. Geburtstag*, red. GEORG VON MAYR, t. 1, München 1911, s. 282-306.
- BUJKIEWICZ ZBIGNIEW, *Dzieje społeczno-gospodarcze Zielonej Góry w XIX i początkach XX wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 2: *Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Zielona Góra 2012, s. 93-166.
- BUJKIEWICZ ZBIGNIEW, *Gospodarka Ziemi Lubuskiej w dobie rozwoju kapitalizmu 1800-1945*, „Rozprawy Społeczno-Ekonomiczne Łużyckiej Szkoły Wyższej” 2020, nr 2.
- BUJKIEWICZ ZBIGNIEW, *Krajobraz materialny i społeczny Zielonej Góry od końca XVIII do połowy XX wieku. Przestrzeń. Ludność. Gospodarka*, Zielona Góra 2003.
- BUJKIEWICZ ZBIGNIEW, *Żagań w okresie międzywojennym*, „Studia Zachodnie” 2004, t. 7, s. 169-183.
- BUJKIEWICZ ZBIGNIEW, ŚWIĄTEK MARIAN RYSZARD, *Rozwój sukiennictwa w Żaganiu od XIX do pierwszej połowy XX wieku – przejście od rzemiosła do przemysłu fabrycznego w świetle dokumentów archiwalnych*, [w:] *Włókiennictwo wczoraj i dziś*, Żary 2016, s. 65-76.
- BURDA BOGUMIEŁA, *Szkolnictwo zielonogórskie w latach 1806-1914*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 2: *Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Zielona Góra 2012, s. 167-190.
- CZECHOWSKI PATRYK, *Opowieść rzek po obu stronach granicy na Odrze i Nysie*, [w:] *Krajobraz kultury w centrum Europy. Polsko-niemieckie podróże po historii i teraźniejszości*

- Dolnych Łużyc oraz południowej części województwa lubuskiego*. Przewodnik „po minionym czasie” 2, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, Berlin 2015, s. 111-133.
- FIRCKS ADOLF FREIHERR VON, *Die preußische Bevölkerung nach ihrer Muttersprache und Abstammung*, „Zeitschrift des Königlich-Preußischen Statistischen Bureaus” 1861, nr 1, s. 189-296.
- FRĄCKOWIAK-SKROBAŁA TERESA, LIJEWSKA TERESA, WRÓBLEWSKA GRAŻYNA, Gorzów Wielkopolski. *Przeszłość i teraźniejszość*, red. JAN WĄSICKI, Poznań 1964.
- GALOS ADAM, *Jeszcze jedna statystyka ludności polskiej*. (Ankieta kościelna z 1889 r.), „Sobótka” 1962, t. 17, s. 391-407.
- GONTASZEWSKA-PIEKARZ AGNIESZKA, *Górnictwo węgla brunatnego w dawnym powiecie sulechowsko-świebodzińskim, cz. I: rejon Lubrza-Świebodzin*, „Studia Zachodnie” 2021, t. 22, s. 9-34.
- GONTASZEWSKA-PIEKARZ AGNIESZKA, *Górnictwo węgla brunatnego w okolicy Trzemesz-na Lubuskiego – kopalnie „Fannys Glück”, „Arthur” oraz „Kohlenwerke Schermeisel”, „Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości”* 2022, t. 20, s. 143-160.
- HALICKA BEATA, *Krosno Odrzańskie/Crossen an der Oder 1005-2005. Wspólne dziedzictwo kultury/Das gemeinsame Kulturerbe*, Skórzyn 2005.
- HEMPE MECHTHILD, *Kette und Schuss. Die Tuchmacherei in Guben*, Köln-Weimar-Wien 2006.
- Historia Miasta Jasień*, [www.archiwum.jasien.com.pl /index.php?id=199&Ing=pl](http://www.archiwum.jasien.com.pl/index.php?id=199&Ing=pl).
- HŁADKIEWICZ WIEŚLAW, *Przeobrażenia struktury miejskiej Jasienia w latach 1660-1945*, [w:] *Lubsko. Jasień. Z dziejów i współczesności* („Zeszyty Lubuskie”, t. 15), Zielona Góra 1977, s. 81-93.
- HOFFMANN JOHANN GOTTFRIED, *Zahl der Einwohner des preußischen Staates, deren Muttersprache nicht die deutsche ist*, [w:] IDEM, *Nachlass kleiner Schriften*, Berlin 1847, s. 372-394.
- HUNDRICH GEORG LUDWIG, *Ergänzungen zu den Nachrichten über die polnischen und die andern außerdeutschen Sprachenverhältnisse der Provinz Schlesien*, „Übersicht der Arbeiten und Veränderungen der schlesischen Gesellschaft für vaterländischen Kultur im Jahre 1844”, Breslau 1844, s. 81-88.
- HUNDRICH GEORG LUDWIG, *Nachrichten über die polnischen und die andern außerdeutschen Sprachenverhältnisse der Provinz Schlesien, besonders im Bereiche des Oberlandsgerichts zu Breslau*, „Übersicht der Arbeiten der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur”, Breslau 1843, s. 43-73.
- JAWORSKI TOMASZ, *Uwarunkowania działalności handlowej i gospodarczej Bibersteinów*, [w:] *Bibersteinowie w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, red. TOMASZ JAWORSKI, Zielona Góra 2006, s. 73-95.
- JAWORSKI TOMASZ, *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, Żary 1993.
- JOKISCH GOTTFRIED, *Geschichte der Stadt Neustädte*, Glogau 1866.
- KACZMARSKI BOGUSŁAW, *Ocena spisów ludności na Śląsku z XIX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1967, t. 1, s. 35-62.
- KAHL DIETER, *Przemysł energetyczny na terenie Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, AXEL ZUTZ, Berlin 2016, s. 549-591.

- KARCZEWSKA JOANNA, *Dzieje Kargowej w średniowieczu*, [w:] *Historia Kargowej i zarys dziejów miasta partnerskiego Weissenberg*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Kargowa-Zielona Góra 2013, s. 59-66.
- KAYSER ERICH, *Deutsches Städtebuch*, Stuttgart-Berlin 1939.
- KERSTEN WILHELM, *Die Gubener Hutindustrie*, [w:] *Das Buch der Stadt Guben* („Monographien Deutscher Städte”, t. XXV), Berlin 1928 (Reprint Guben 2011).
- KIEC OLGIERD, *Od Marchii Wschodniej (Ostmark) do Ziemi Lubuskiej. Kilka uwag o konstruowaniu regionu i regionalnej polityki pamięci*, [w:] *Ziemia Lubuska. Rozważania o historii i tożsamości regionu*, red. TOMASZ NODZYŃSKI, MARCELI TURECZEK, JOANNA ZIĘBA, Zielona Góra 2014, s. 33-50.
- KLINCKMÜLLER HUGO, *Die amtliche Statistik Preußens im vorigen Jahrhundert*, Jena 1880.
- KNIE JOHANN GEORG, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königlich Preußischen Provinz Schlesien*, Breslau 1830, wyd. II, Breslau 1845.
- KONOPNICKA MAŁGORZATA, *Wstęp historyczny*, [w:] *Żary. Tam, gdzie przeszłość nie milknie*, oprac. BOGUSŁAW ŚWITAŁA, Żary 2010, s. 7-13.
- KORCZ WŁADYSŁAW, *Babimost, Kargowa, Wolsztyn. Z dziejów i współczesności* („Zeszyty Lubuskie”, t. 19), Zielona Góra 1981.
- KORCZ WŁADYSŁAW, *Zarys dziejów Żagania*, [w:] *Żagań* („Zeszyty Lubuskie” nr 17 (18)), red. Zofia Hodun i in., Zielona Góra 1981, s. 28-42.
- KORENDA KAROLINA, *Ludność na pograniczu śląsko-łużyckim w XVI wieku*, [w:] *Ludność pogranicza śląsko-łużyckiego*, red. TOMASZ JAWORSKI, Zielona Góra 2003, s. 103-113.
- KOSIOREK HANNA, *Pogranicze śląsko-łużyckie w XVII wieku*, [w:] *Ludność pogranicza śląsko-łużyckiego*, red. TOMASZ JAWORSKI, Zielona Góra 2003, s. 115-142.
- KRÄMER REINHARD, *Die schlesische Wirtschaft von ihren Anfängen bis zur Industrialisierung im 19. und 20. Jahrhundert*, [w:] JOACHIM BAHLCKE, *Schlesien und die Schlesier*, München 2000, s. 226-247.
- KULCZYK MAGDALENA, *Pomnik „Chłopiec ze żrebięciem” sprzed zielonogórskiej Palmiarni w krajobrazie kulturowym Krosna Odrzańskiego i Zielonej Góry. Losy poniemieckiego dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Ziemia lubuska. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość regionu w perspektywie powojennego siedemdziesięciolecia*, red. TOMASZ NODZYŃSKI, MARCELI TURECZEK, Zielona Góra-Gorzów Wielkopolski 2015, s. 131-144.
- KRAUSE GÜNTHER, *Obraz miasta Żary na przestrzeni 19. wieku*, [w:] *Żary. Polskie Dolne Łużyce*, red. TOMASZ JAWORSKI, Żary 2005, s. 59-80.
- LAUBERT MANFRED, *Beiträge zum Sprach- und Nationalitätenverhältnis in der Provinz Posen um 1830*, „Die Deutsche Blätter in Polen” 1928, nr 5, s. 415-427.
- LIJEWSKA TERESA, *Gorzów od połowy XIX wieku do roku 1944*, [w:] *Gorzów Wielkopolski. Przeszłość i teraźniejszość*, red. Jan Wąsicki, Poznań 1964, s. 83-118.
- ŁADOGÓRSKI TADEUSZ, *Ocena statystyk śląskich w dobie absolutyzmu światłego (1741-1805)*, „Przegląd Zachodni” 1952, t. 8, s. 53-105.
- MAGNUS SAMUEL, *Historische Beschreibung Der Hoch-Reichs-Gräfflichen Promnitzschen Residenz-Stadt Sorau in Niederlausitz*, Leipzig 1710.
- MAJCHRZAK JERZY PIOTR, *Wędrowki w przeszłość. Zapiski encyklopedyczne o Zielonej Górze i okolicy*, Zielona Góra 2005.

- MAMET MACIEJ, *Zakłady Georga Beuchelta w Zielonej Górze*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYT, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 300-320.
- MATUSZKIEWICZ FELIX, *Historia Szprotawy* [1908], tłum. JAROSŁAW KUCZER, Szprotawa 2010.
- Miasta polskie w Tysiącleciu*, zespół redakcyjny, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
- MICHALAK ROBERT, *Linia kolejowa Rzepin-Sulęcín-Międzyrzecz*, „Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości” 2011, t. 9, s. 97-124.
- MÜHLE JOHANNES, *Dolne Łużyce i południowa część Lubuskiego pod wpływem przemocy, wojny i wojska*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, AXEL ZUTZ, Berlin 2016, s. 218-266.
- MÜLLER TIM S., „W ten sposób wolny, ale musi sam troszczyć się o siebie”. Na progu ery przemysłowej: dolnołużyckie rolnictwo w epoce modernizacji i reform agrarnych, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, AXEL ZUTZ, Berlin 2016, s. 308-376.
- MÜTZELL ALEXANDER AUGUST, KRUG LEOPOLD, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des preußischen Staats*, t. 6: *Tabellarische Übersicht der wichtigsten statistischen Verhältnisse der einzelnen Städte, Landrätthlichen Kreise und Regierungsbezirke des preußischen Staats*, Halle 1825.
- NODZYŃSKI TOMASZ, *Nowa Sól w XIX i XX wieku*, [w:] TOMASZ NODZYŃSKI, GRAŻYNA WYDER, *Nowa Sól. Dzieje miasta*, red. JOACHIM BENYSKIEWICZ, Zielona Góra 1993, s. 91-171.
- NODZYŃSKI TOMASZ, JĘDRASZAK TOMASZ, *Dawne i współczesne obiekty przemysłowe powiatu nowosolskiego*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYT, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 55-116.
- OPPEN DIETRICH VON, *Deutsche, Polen und Kaschuben in Westpreußen 1871-1914*, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands” 1955, t. 4, s. 157-223.
- PARTYKA PIOTR, *Rozwój przemysłu włókienniczego w Żarach w latach 1815-1939*, [w:] *Włókiennictwo wczoraj i dziś*, Żary 2016, s. 11-48.
- PARTYKA PIOTR, *Żary jako regionalne centrum przemysłu włókienniczego w XVIII-XX wieku*, Zielona Góra 2013 [praca w rękopisie dostępna w Bibliotece UZ].
- PATORSKI RYSZARD, *Granice administracyjne powiatu międzyrzeckiego w XVIII-XX wieku*, [w:] *Ziemia Międzyrzecka. Szkice z dziejów pogranicza*, red. BOGUSŁAW MYKIETÓW, MARCELI TURECZEK, Międzyrzecz-Zielona Góra 2004, s. 215-226.
- PETER ANDREAS, *Guben/Gubin – krajobraz graniczny w egzystencjalnej przemianie*, [w:] *Krajobraz Kultury w centrum Europy. Polsko-niemieckie podróże po historii i teraźniejszości Dolnych Łużyc oraz południowej części województwa lubuskiego*. Przewodnik „po minionym czasie” 2, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, Berlin 2015, s. 189-207.
- PETRIUK STEFAN, *Unruhstadt und Karge. Eine im Zeitalter der Toleranz entstandene Stadt im Spannungsfeld zwischen Polen und Deutschen*, Uście-Kargowa-Langballigholz 2005.
- PLATER LUDWIK, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Lipsk 1846.
- POLAK ANNA, *Lubsko. Od potęgi gospodarczej do „krajobrazu po wybuchu”*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYT, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 217-236.

- POLAK ANNA, KARP PAWEŁ, *Kościoły i ich wyposażenie na terenie miast i gmin: Lubsko, Jasień, Trzebiel, Brody, Tuplice. Przeszłość. Teraźniejszość*, Żary 2023.
- POZAROSZCZYK MIECZYŚLAW, SIWICKI MACIEJ, SYRYCKI STANISŁAW, *Ziemia Szprotawska. Historia i ludzie*, Szprotawa-Żagań 2010.
- Der preußische Staat in allen seinen Beziehungen*, praca zbiorowa pod kierunkiem barona (Freiherr) von Bedlitz-Neukirch, t. 3, Berlin 1837.
- PTAK MARIAN J., *Ziemia Świebodzińska jako region ustrojowo-prawny*, [w:] *Świebodzin. 700 lat historii*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Świebodzin 2002, s. 43-59.
- RADEMACHER MICHAEL, *Deutsche Verwaltungsgeschichte 1871-1990*, www.verwaltungs-geschichte.de.
- ROGGAN ALFRED, *Serbo-łużycka historia kultury na Dolnych Łużycach. Od Beeskow do Brodów, od Gródka do Żar: krajobraz kulturowy ukształtowany na korzeniach słowiańskich i niemieckich*, [w:] *Historia krajobrazu kulturowego Dolnych Łużyc i południowej części województwa lubuskiego*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, AXEL ZUTZ, Berlin 2016, s. 121-170.
- ROŚCISZEWSKI LESZEK, *Z przeszłości Żar*, [w:] *Żary wczoraj i dziś*, red. HIERONIM SZCZEGÓŁA („Zeszyty Lubuskie”, nr 3), Zielona Góra 1967, s. 19-30.
- RYMAR DARIUSZ ALEKSANDER, *Z dziejów gospodarczego rozwoju Gorzowa ze szczególnym uwzględnieniem okresu powojennego*, <http://gorzowhistoria.pl/historia/artykuly/54>.
- RYMAR EDWARD, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii w średniowieczu (do roku 1539)*, Gorzów Wielkopolski 2015.
- RYMAR EDWARD, *Gorzowskie prawo składu*, [w:] IDEM, *Studia i materiały z dziejów Nowej Marchii i Gorzowa. Szkice historyczne*, Gorzów Wielkopolski 1999, s. 157-173.
- RYMAR EDWARD, *Strzelce (Krajeńskie) i okolice na przestrzeni wieków (do 1945 roku)*, Strzelce Krajeńskie 2011.
- RZĘPA KRZYSZTOF, *W Wielkim Księstwie Poznańskim (1815-1848) i w prowincji poznańskiej (1848-1920)*, [w:] *Dzieje Zbąszynia*, red. KRZYSZTOF RZĘPA, Poznań 2014, s. 231-310.
- SALMONOWICZ STANISŁAW, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2004.
- SCHMIDT CHRISTIAN GOTTLIEB, *Briefe über die Niederlausitz*, Wittenberg 1789.
- SCHMIDT HUGO, *Geschichte der Stadt Grünberg, Schles.*, Grünberg, Schlesien 1922.
- SKIERSKA JOLANTA, *Epoka przemysłowa i poprzemysłowa w Zielonej Górze*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYT, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 18-54.
- SKIERSKA JOLANTA, *Szprotawa w epoce przemysłowej i poprzemysłowej*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. LESZEK C. BELZYT, JOLANTA SKIERSKA, Zielona Góra 2017, s. 199-216.
- SKIERSKA JOLANTA, *Uprzemysłowienie a zmiany w krajobrazie kulturowym w Czerwieńsku i Otyniu na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Zielona Góra-Chociebuż. Społeczeństwo, rozwój przemysłowy, kultura (Zielona Góra-Chociebuż. Dzieje miast i regionów, t. 2)*, red. GÜNTER BAYERL, LESZEK C. BELZYT, Zielona Góra 2013, s. 187-199.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1-14, Warszawa 1880-1895.
- SOCHACKA IRENA, *Problematyka ludnościowa pogranicza śląsko-łużyckiego w XVIII wieku*, [w:] *Ludność pogranicza śląsko-łużyckiego*, red. TOMASZ JAWORSKI, Zielona Góra 2003, s. 159-180.

- SOHR WILHELM, *Der Zustand der Bevölkerung der Provinz Schlesien im Jahre 1840*, „Schlesische Provinzialblätter” 1841 (Zwölftes Stück, December), s. 532-541.
- SPRUNGALA MARTIN, *Die Geschichte der Posener Landkreise und kreisfreie Städte* („Beiträge zur Geschichte der Provinz Posen”, Bd. 1), Bad Beversen 2007.
- STRZYŻEWSKI WOJCIECH, *Słowo wstępne*, [w:] *Świebodzin. 700 lat historii*, red. WOJCIECH STRZYŻEWSKI, Świebodzin 2002, s. 7-8.
- SZCZEGÓŁA HIERONIM, *Żagań*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 2, red. ZDZISŁAW KACZMARCZYK, ANDRZEJ WĘDZKI, Zielona Góra 1970, s. 505-528.
- SZYMCZAK RAFAŁ, *Wzlot i upadek Pruskiej Wyższej Szkoły Zawodowej Przemysłu Włókienniczego w Żarach*, [w:] *Włókiennictwo wczoraj i dziś*, Żary 2016, s. 49-64.
- Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Frankfurt a.d.O. Aus amtlichen Quellen zusammengestellt*, Frankfurt a.d.O. 1844.
- Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungs-Bezirks Posen. Mit einer kurzen geographisch-statistischen Uebersicht desselben*, Posen 1845.
- WEBER PAUL, *Die Polen in Oberschlesien. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1914.
- WOROBIEC ANTONI, *Zielona Góra, miasto i województwo*, Zielona Góra 1995.
- WYDER GRAŻYNA, *Dzieje Nowej Soli do początków wieku XIX*, [w:] TOMASZ NODZYŃSKI, GRAŻYNA WYDER, *Nowa Sól. Dzieje miasta*, red. JOACHIM BENYSKIEWICZ, Zielona Góra 1993, s. 7-90.
- ZAJCHOWSKA STANISŁAWA, *Rozwój gospodarczy i terytorialny Żar (woj. zielonogórskie)*, Poznań 1962.
- ZIĘTOWSKI ALFRED, *Rozwój gospodarczy i przestrzenny Żar*, [w:] *Żary wczoraj i dziś*, red. HIERONIM SZCZEGÓŁA („Zeszyty Lubuskie”, nr 3), Zielona Góra 1967, s. 31-38.

Zusammenfassung

Das Bild der Gesellschaft und Wirtschaft in Gebieten der heutigen Lebuser Woiwodschaft im 19. Jahrhundert (bis 1914)

Das Gebiet der heutigen Woiwodschaft Lebus besteht aus verschiedenen historischen Gebieten an der Grenze von Niederschlesien, der Niederlausitz, Großpolen und Stettin-Pommern und umfasst zwölf Landkreise. Ausgehend von Nordwesten sind dies die Kreise Landsberg an der Warthe, Friedeberg-Driesen, Dammvorstadt (Slubice), Zielenzig, Meseritz, Schwiebus, Krossen, Grünberg, Sorau, Sagan, Neusalz und Fraustadt. In der Vergangenheit waren die Grenzen der Kreise unterschiedlich und mehrere andere Städte waren Sitz der Kreisverwaltung. Zusätzlich zu den Hauptstädten der oben genannten Landkreise kann man Frankfurt (Oder), Küstrin, Drossen, Reppen, Schwerin an der Warthe, Guben, Bomst, Züllichau, Freystadt und Sprottau hinzufügen. Im 19. Jahrhundert wurden die heutigen Gebiete der Woiwodschaft auch von Birnbaum und Königsberg in der Neumark aus verwaltet.

Nach der Analyse statistischer Daten können viele Schlussfolgerungen hinsichtlich der Bevölkerungs- und Wirtschaftsveränderungen in den Gebieten der heutigen Woiwodschaft Lebus im 19. und frühen 20. Jahrhundert gezogen werden. Die sichtbarsten Phänomene sind natürlich die rasche industrielle Entwicklung größerer Städte und vieler Dörfer mit günstigen sozioökonomischen Bedingungen sowie der Zustrom katholischer Menschen, darunter auch polnischer, die in den Städten, aber auch in der Landwirtschaft arbeiteten. Charakteristisch war auch, dass sich viele kleine Städte wirtschaftlich nur mäßig entwickelten und ihre Einwohnerzahl zurückging. Das Gleiche galt für zahlreiche Dörfer. Es war also eine selektive Entwicklung. Um Bevölkerungsprozesse besser zusammenfassen zu können, lohnt es sich, Daten für einzelne Regierungsbezirke in einer Tabelle darzustellen.

Tabelle 49
Katholische und polnische Bevölkerung in den untersuchten Regierungsbezirken

Regierungsbezirk	Alle Einwohner		Katholiken		Polen	
	1816	1910	1816	1910	1816	1910
Frankfurt	272 668	540 416	4 750	29 913	0	5 503
Posen	70 819	121 840	31 787	69 012	16 654	29 804
Liegnitz	122 788	212 230	20 503	36 453	3 500	3 644
Summe	466 275	874 486	57 040	135 378	20 154	38 951

Quelle: eigene Bearbeitung des Verfassers.

Angesichts der Daten in der Tabelle nahm die Bevölkerung im untersuchten Jahrhundert deutlich zu, es handelte sich jedoch für die damalige Zeit nicht um einen außergewöhnlichen Anstieg. In mehreren Landkreisen beobachteten wir an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert eine Stagnation und sogar einen Bevölkerungsrückgang. Der Zuzug von Katholiken und Polen aus dem Osten konnte die wirtschaftliche Abwanderung in den Westen, an der vor allem die protestantische Bevölkerung deutscher Nationalität teilnahm (die sogenannte Ostflucht), nicht kompensieren. Bemerkenswert ist, dass die Woiwodschaft Lebus derzeit (Stand 30. Juni 2023) 977.493 Einwohner hat, was etwas mehr als im Jahr 1910 ist – nur kaum 12%. Allerdings ist zu beachten, dass die Bevölkerungsverteilung eine andere ist als vor über 100 Jahren. Viel mehr Menschen leben in Städten, die um ein Vielfaches größer sind – dies gilt insbesondere für Grünberg und Landsberg an der Warthe. Andererseits haben Dörfer heute zwei- bis dreimal weniger Einwohner als 1910, und mehrere Städte haben ihre Stadtrechte verloren. Allerdings sollte man nicht vorschnell weitreichende Schlussfolgerungen ziehen, denn nach dem Zweiten Weltkrieg kam es zu einem nahezu vollständigen Bevölkerungsaustausch und man kann nicht von einer Kontinuität der Bevölkerungsveränderungen sprechen. Doch ist die zahlenmäßige Ähnlichkeit der Situation im Jahr 1910 und heute einfach erstaunlich. Die Tradition des 19. Jahrhunderts sollte heute noch mehr geschätzt werden.

- In der Einleitung wurden Forschungshypothesen aufgestellt. Sie lauten wie folgt:
1. Die Gebiete der heutigen Woiwodschaft Lebus waren landwirtschaftlich geprägt und verfügten über regionale Industriezentren ohne große nationale oder internationale Bedeutung.
 2. Im 19. Jahrhundert wuchs die Bevölkerung rapide (die sogenannte demografische Revolution).

3. Im untersuchten Gebiet waren die Evangelischen deutlich zahlreicher als die Katholiken, ihr Anteil ging jedoch im untersuchten Jahrhundert nur geringfügig zurück. Auch der Anteil der jüdischen Bevölkerung nahm ab.
4. Es scheint, dass einzelne Teile der heutigen Woiwodschaft Lebus wirtschaftlich sehr ähnlich waren – Landwirtschaft und Holzverarbeitung dominierten, und die Industrie entwickelte sich auf der Grundlage des Tuchhandwerks.
5. Die polnische und die Lausitzer Minderheit wurden ebenso wie die jüdische Bevölkerung germanisiert. Der Zustrom von Menschen anderer Nationalität, als der Deutschen, in die sich entwickelnden Städte war marginal.

Die erste Hypothese traf nur zu einem geringen Teil zu. Das untersuchte Gebiet blieb zwar in erster Linie eine landwirtschaftlich geprägte Region mit Industriezentren in größeren Städten, aber ländliche Gebiete waren bereits weitgehend in die Ära des Kapitalismus eingetreten und es entwickelten sich dort kleine Lebensmittel- und Holzindustrien, während mehrere Fabriken in Guben, Landsberg und Grünberg sowie in Neusalz, Sorau und Sagan (man kann auch Forst und Frankfurt (Oder) erwähnen) gehörten zu Beginn des 20. Jahrhunderts zu den größten in Deutschland oder zumindest im östlichen Teil des Deutschen Reiches. Sie exportierten ihre Produkte in andere europäische Länder und sogar in amerikanische und afrikanische Länder (nach Südafrika).

Auch die zweite Hypothese kann als nur teilweise richtig angesehen werden. Nur bis etwa 1870 stieg die Bevölkerungszahl rasch an, stieg dann in den größten städtischen Zentren und Vorstadtdörfern oder solchen mit günstigen Entwicklungsbedingungen an und nahm in den meisten Dörfern nur minimal ab oder zu. An der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert war auf der Ebene ganzer Kreise eine deutlich spürbare Stagnationstendenz zu beobachten.

Die dritte Hypothese traf im Großen und Ganzen zu, und wenn wir ins Detail gehen, stellt sich heraus, dass die absolute Dominanz der evangelischen Bevölkerung in den Kreisen der Neumark und der Niederlausitz herrschte, während dies in den Kreisen Großpolen und Schlesien nicht der Fall war. In den Kreisen Großpolens machte in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein großer Prozentsatz der jüdischen Bevölkerung aus (bis zu 10%). In vielen Städten waren sie zahlreicher als die Katholiken und machten 20–30% der Gesamtbevölkerung aus. Der Anteil der Evangelischen nahm ab, aber erstens war der Rückgang in einigen Verwaltungseinheiten groß und erreichte innerhalb von mehreren Dutzend Jahren über 20%, und zweitens war der Rückgang des Anteils der Evangelischen in den schlesischen Landkreisen nicht spürbar, sondern nahm sogar zu. Die Annahme eines sinkenden Anteils der jüdischen Bevölkerung bewahrheitete sich und auch ihre absolute Zahl ging deutlich zurück.

Die vierte Hypothese traf in den meisten ihrer Annahmen zu. Die Gebiete der einzelnen Regierungsbezirke waren aus sozioökonomischer Sicht ähnlich. In allen drei Teilen entwickelten sich die ländlichen, kleinen Nahrungsmittel- und Forstwirtschaftsbetriebe gut, in den sich entwickelnden Städten entstanden keine großen Industriegebiete, und Tuchtraditionen (plus Leinentraditionen) waren für alle Kreise charakteristisch. Es muss jedoch hinzugefügt werden, dass sich die Industrie nicht nur auf der Grundlage dieser Tradition entwickelte, da auch große Stahlwerke und Maschinenfabriken entstanden und vielerorts Braunkohle abgebaut wurde.

Die fünfte Hypothese traf fast vollständig zu. Zwar war der Germanisierungsfortschritt der einheimischen, Lausitzer und polnischen Bevölkerung offensichtlich, doch der Zuzug der Polen (bzw. deren stärkere Fortpflanzung und geringere Abwanderungstendenz in den Kreisen Großpolens) führte in einigen Kreisen zu einer leichten Polonisierung der Gebiete. In den bisher in fast 100% der deutschen Städte der Neumark und Lausitz tauchten Arbeiter polnischer und tschechischer Nationalität auf, man muss jedoch davon ausgehen, dass es sich damals um ein kleines Phänomen handelte.

Außer Frankfurt (Oder) waren zu Beginn des 19. Jahrhunderts die größten Städte Grünberg, Landsberg, Guben, gefolgt von Züllichau und Küstrin, Sagan und Sorau. Im Jahr 1910 erfuhr dieser Orden jedoch einige Änderungen. Die größte Stadt war Landsberg mit nur wenigen hundert Einwohnern mehr als Guben, dann, abgesehen von Forst, Grünberg, Sorau, Küstrin, Sagan, Neusalz und Sommerfeld. Schwiebus, Sprottau, Züllichau, Krossen und Fraustadt hatten deutlich weniger Einwohner. Während der Industrialisierung wuchsen die Städte Landsberg und Guben am meisten, von den kleineren Städten Sorau, Neusalz und Sommerfeld. Es ist jedoch zu beachten, dass auch in Grünberg, Sagan und Küstrin große und zahlreiche Industrieanlagen gebaut wurden. Bemerkenswert ist auch, dass sich auch Dörfer entwickelten. Im Jahr 1871 befanden sich die meisten Dörfer mit mehr als tausend Einwohnern in den Kreisen Königsberg in der Neumark (12), Grünberg (10), Sorau (9), Landsberg und Friedeberg (jeweils 8) und die wenigsten in den Kreisen Sprottau (3), Fraustadt (2) und Züllichau (1). Im Kreis Meseritz gab es kein einziges solches Dorf. Dieser Vergleich könnte heute einige Überraschungen hervorrufen, insbesondere wenn man die Kreise Königsberg und Friedeberg mit den Kreisen Züllichau und Meseritz vergleicht, da wir eine eher entgegengesetzte Situation erwarten würden.

Diese Studie zeigt die Vielfalt des untersuchten Gebietes im 19. Jahrhundert. Praktisch jede Stadt und jedes Dorf hatte seinen eigenen Charakter, der durch Geschichte, Tradition und geografische Lage bestimmt wurde – an einem Fluss, in

einem Waldgebiet, in der Nähe von Braunkohle-, Ton- oder Eisenerzvorkommen. Von großer wirtschaftlicher Bedeutung waren die Schafzucht und die Entwicklung der Tuchindustrie. Gleichzeitig wies die gesamte Region bereits im analysierten Zeitraum, unter der Herrschaft des preußischen Staates, trotz zahlreicher Unterschiede viele Gemeinsamkeiten auf. Dazu gehört die Entstehung einer bedeutenden Textilindustrie (Tuch, Leinen und Baumwolle) sowie der Landmaschinenindustrie, der Lebensmittelindustrie und der Holzindustrie mit Bezug zur Land- und Forstwirtschaft. Ein charakteristisches Phänomen war die Gründung zahlreicher Brauereien, Brennereien und Weinfabriken (im südlichen Teil der Woiwodschaft Lebus). Es sei darauf hingewiesen, dass es sich bei der Alkoholproduktion nicht um ein gebietsspezifisches Phänomen handelte, sondern um ein „zivilisatorisches“ Phänomen, das in ganz Europa spürbar war.

Spis tabel

Tabela 1. Wyniki spisów urzędowych w powiecie chojeńskim w latach 1816-1910	35
Tabela 2. Wyniki spisów szkolnych w powiecie chojeńskim w latach 1886-1911	37
Tabela 3. Ludność Frankfurtu nad Odrą w latach 1800-1910	41
Tabela 4. Mieszkańcy powiatu frankfurckiego w latach 1816-1821	43
Tabela 5. Podziały ludnościowe w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1750-1910	49
Tabela 6. Wyniki spisów szkolnych w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1901-1911	50
Tabela 7. Wyniki spisów powszechnych w powiecie gorzowskim w latach 1816-1910	56
Tabela 8. Wyniki spisów szkolnych w powiecie gorzowskim w latach 1886-1911	58
Tabela 9. Podziały ludnościowe w Gubinie w latach 1816-1910	63
Tabela 10. Wyniki spisów szkolnych w Gubinie w latach 1886-1911	64
Tabela 11. Wyniki spisów powszechnych w powiecie gubińskim w latach 1816-1910	69
Tabela 12. Wyniki spisów szkolnych w powiecie gubińskim (wiejskim) w latach 1886-1911	71
Tabela 13. Ludność miasta Kostrzyna w latach 1802-1910	75
Tabela 14. Mieszkańcy powiatu kostrzyńskiego w latach 1816-1821	76
Tabela 15. Wyniki spisów urzędowych w powiecie krośnieńskim w latach 1816-1910	89
Tabela 16. Wyniki spisów szkolnych w powiecie krośnieńskim w latach 1886-1911	90
Tabela 17. Wyniki spisów urzędowych w powiecie strzeleckim w latach 1816-1910	100

Tabela 18. Wyniki spisów szkolnych w powiecie strzeleckim w latach 1886-1911	101
Tabela 19. Wyniki spisowe w powiecie sulechowsko-świebodzińskim w latach 1816-1910	112
Tabela 20. Spisy szkolne w powiecie sulechowsko-świebodzińskim w latach 1886-1911	114
Tabela 21. Wyniki spisów urzędowych w powiecie torzyskim w latach 1816-1910	130
Tabela 22. Wyniki spisów szkolnych w powiecie wschodniotorzyskim w latach 1886-1911	132
Tabela 23. Wyniki spisów szkolnych w powiecie zachodniotorzyskim w latach 1886-1911	133
Tabela 24. Wyniki spisów urzędowych w powiecie żarskim w latach 1816-1910	159
Tabela 25. Wyniki spisów szkolnych w powiecie żarskim w latach 1886-1911	161
Tabela 26. Ludność w badanych powiatach regencji frankfurckiej	162
Tabela 27. Rezultaty spisów urzędowych w powiecie babimojskim w latach 1816-1910	184
Tabela 28. Rezultaty spisów szkolnych w powiecie babimojskim w latach 1886-1911	187
Tabela 29. Rezultaty spisów urzędowych w powiecie międzyrzedkim w latach 1831-1910	206
Tabela 30. Dane językowe z podziałem na okręgi policyjne (wiejskie) z 1846 roku	208
Tabela 31. Rezultaty spisów szkolnych w powiecie międzyrzedkim w latach 1886-1911	209
Tabela 32. Podział wyznaniowy w miastach w 1911 roku (dane oficjalne)	210
Tabela 33. Spisy urzędowe w powiecie międzychodzkiem/skwierzyńskim w latach 1816-1910	228
Tabela 34. Rezultaty spisów szkolnych w powiecie skwierzyńskim w latach 1886-1911	229
Tabela 35. Rezultaty spisów urzędowych w powiecie wschowskim w latach 1831-1910	253
Tabela 36. Rezultaty spisów szkolnych w powiecie wschowskim w latach 1886-1911	254
Tabela 37. Ludność w badanych powiatach regencji poznańskiej	256
Tabela 38. Wyniki spisów urzędowych w powiecie koźuchowskim w latach 1816-1910	279
Tabela 39. Wyniki spisów szkolnych w powiecie koźuchowskim w latach 1886-1911	280
Tabela 40. Wyniki spisów urzędowych w powiecie szprotawskim w latach 1816-1910	295

Tabela 41. Wyniki spisów szkolnych w powiecie szprotawskim w latach 1886-1911	295
Tabela 42. Podziały ludnościowe w Zielonej Górze w latach 1800-1910	303
Tabela 43. Ludność powiatu zielonogórskiego w latach 1816-1910 (dane urzędowe)	322
Tabela 44. Wyniki spisów szkolnych w powiecie zielonogórskim w latach 1886-1911	323
Tabela 45. Wyniki spisów urzędowych w powiecie żagańskim w latach 1816-1910	350
Tabela 46. Wyniki spisów szkolnych w powiecie żagańskim w latach 1886-1911	351
Tabela 47. Ludność w badanych powiatach regencji legnickiej	351
Tabela 48. Katolicy i ludność polska w badanych regencjach	353
Tabelle 49. Katholische und polnische Bevölkerung in den untersuchten Regierungsbezirken	368

Spis treści

Przedmowa	5
Wprowadzenie. Uwagi o statystyce pruskiej w XIX i na początku XX wieku	11
Część I. Prowincja brandenburska: Regencja frankfurcka	25
1.1. Powiat chojeński (Königsberg in Neumark)	25
1.2. Powiat frankfurcki (1816-1826) (Frankfurt an der Oder)	38
1.3. Powiat gorzowski (Landsberg an der Warthe)	44
1.4. Powiat gubiński (Guben)	58
1.5. Powiat kostrzyński (1816-1835) (Cüstrin/Küstrin)	72
1.6. Powiat krośnieński (Krossen/Crossen)	77
1.7. Powiat strzelecki (Friedeberg)	91
1.8. Powiat sulechowsko-świebodziński (Züllichau-Schwiebus)	101
1.9. Powiat torzyski (Sternberg)	114
1.10. Powiat żarski (Sorau)	134
Część II. Prowincja poznańska: Regencja poznańska	165
2.1. Powiat babimojski (Bomst)	165
2.2. Powiat międzyszecki (Meseritz)	189
2.3. Powiat skwierzyński/międzychodzki (Schwerin an der Warthe/Birnbaum) ...	211
2.4. Powiat wschowski (Fraustadt)	230
Część III. Prowincja śląska: Regencja legnicka	259
3.1. Powiat kożuchowski (Freistadt/Freystadt)	259
3.2. Powiat szprotawski (Sprottau)	280
3.3. Powiat zielonogórski (Grünberg in Niederschlesien)	296
3.4. Powiat żagański (Sagan)	324
Podsumowanie	353
Bibliografia	357
Zusammenfassung	367
Spis tabel	373

Prof. dr hab. Leszek C. Belzyt

jest kierownikiem Zakładu Historii Społecznej w Instytucie Historii na Uniwersytecie Zielonogórskim. Doktorat obronił w 1987 r. na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, habilitował się na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie w 1999 r., tytuł profesora otrzymał w 2017 r. W latach 1991–2001 pracował w niemieckich instytutach badawczych w Berlinie i Lipsku oraz na Uniwersytecie Lipskim. Zajęcia prowadził do tej pory na pięciu uniwersytetach niemieckich i dwóch polskich. W latach 2013–2015 realizował polsko-niemiecki projekt unijny „Dolne Łużyce i południowa część województwa lubuskiego. Krajobraz kulturowy w centrum Europy” jako kierownik zespołu polskiego.

Bada XIX- i XX-wieczną historię grup etnicznych na pograniczu polsko-niemieckim, takich jak Mazurzy, Warmiacy, Kaszubi, Serbowie Łużyccy, oraz dzieje miast w XVI–XVII w., jak również w XIX i XX w. Koncentruje się przy tym na strukturze społecznej miast stołecznych (np. Krakowa, Pragi czeskiej i Warszawy) oraz miast prowincjonalnych (np. Chełmży, Jasienia, Torgau, Zielonej Góry, Żagania i Żar). Jest autorem czternastu monografii

(w tym czterech jako współautor) oraz około dziewięćdziesięciu artykułów naukowych i sześćdziesięciu mniejszych publikacji, a także redaktorem dziesięciu prac zbiorowych. Wydał też trzy tomiki poetyckie.

Teren dzisiejszego województwa lubuskiego składa się z różnych krain historycznych na pograniczu Dolnego Śląska, Dolnych Łużyc, Wielkopolski i Pomorza Szczecińskiego oraz liczy dwanaście powiatów [...]: gorzowski, strzelecko-drezdeński, słubicki, sulęciński, międzyrzecki, świebodziński, krośnieński, zielonogórski, żarski, żagański, nowosolski i wschowski. W przeszłości granice powiatów przebiegały inaczej oraz kilka innych miast było siedzibami administracji powiatowej. Poza dzisiejszymi stolicami [...] dodać można Frankfurt nad Odrą, Kostrzyn, Ośno Lubuskie, Rzepin, Skwierzynę, Gubin, Babimost, Sulechów, Kożuchów i Szprotawę. Obecne tereny województwa w XIX wieku zarządzane były także z Międzychodu i Chojny. [...]

Można długo dyskutować o sensowności zaczerpnięcia dla obecnego województwa nazwy po historycznej Ziemi Lubuskiej, która była tworem niewielkim i tymczasowym. Jako naukowcy trudno mi się pogodzić z tym stanem, ale jako historyk doskonale wiem, że życie społeczne często nie kieruje się argumentami naukowymi i należy ten stan rzeczy po prostu zaakceptować. Przyjęcie nazwy od małego miasteczka, leżącego obecnie po niemieckiej stronie granicy, będącego w średniowieczu siedzibą niewielkiego biskupstwa [...], można – na zasadzie podobnego absurdu – porównać z przejęciem, po wielu historycznych perturbacjach, przez później największe państwo związkowe II Cesarstwa Niemieckiego, [...] nazwy po „pogańskich” Prusach, [...] podbitych oraz prawie unicestwionych fizycznie przez Zakon Niemiecki NMP w XIII stuleciu.

[fragment *Przedmowy*]

ISBN 978-83-7842-565-6

